

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावालेः ।

ग्रन्थाङ्कः ११२

राजानकरामकविकृतसर्वतोभद्राख्यटीकायुता काश्मीरपाठानुसारिणी

श्रीमद्भगवद्गीता.

अयं ग्रन्थः

एम्. ए. प्राच्यविद्यालंकारश्चेत्युपाधिद्वयभाग्भिः “ श्रीनिवास नारायण
ताडपत्रीकर ” इत्येतैः संशोधितः पाठान्तरादिभिः परिष्कृतश्च ।

स च

बी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमन् ‘ महादेव चिमणाजी आपटे ’ इत्यभिधेय-
महाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

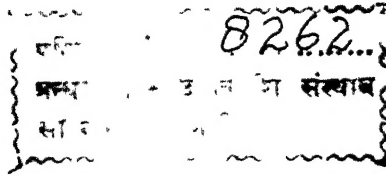
आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८६१ ।

ख्रिस्ताब्दाः १९३९ ।

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल्यं रूपकत्रयम् (३) ।

मुद्रकः प्रकाशकश्च

विनायक गणेश आपटे.

२२ बुधवार, आनन्दाश्रमः, पुणे—मुद्रणस्थानम् ।

भूमिका ।

—:०:—

परस्परवधोद्यतान्स्वजनान्दृष्ट्वा युद्धारम्भ एव ' विसृज्य सगरं चापं न योत्स्य इति गोविन्दमुत्क्वा तूष्णींभूनाय ' शोकमविग्नमानसाय पार्थाय प्रथितयशसे धनुर्धराय वीराय, श्रीमद्भगवतोपदिष्टमिदं गीताशास्त्रं, महाभारतस्य भीष्मपर्वणि यथास्थानं प्रकरणतया संबद्धमप्यात्मानात्मचर्चायां प्रमाणपदवीमारूढं, ' सर्वोपनिषदो गावो...दुग्धं गीतामृतं महत् ' इति वचनोपनिषत्सारभूतं, भक्तिकर्मज्ञान संन्यासमार्गप्रवर्तकानां पूज्यपादानामाचार्याणां तदनुयायिनां च महात्मनां विविधभाष्यटीकाग्रन्थैर्विशेषेण परिष्कृतमपि, तत्प्रतिपाद्यविषय ऐकमत्यमप्रतिपद्यमानमपि ' मनस आह्लादकरं, शान्तिपरं, परमपुरुषार्थप्रदमिति मन्वानैः सांसारिकतापत्रयतापिनैस्तदपहारार्थं सर्वैरपि श्रद्धालुभिः पठ्यते । इदानींतनैस्तु विदेशस्थैरपि परमादरेणाभ्यस्यते, इत्यहो अस्य माहात्म्यम् । अष्टादशाध्यायात्मिकायां खल्वस्यां गीतायां मर्त्यजन्मभाजां जीवदवस्थायां नैकविधव्यवहारांश्चिकीर्षमाणानां चेतसि संपद्यमानाः सर्वेऽपि विषया यथावसरं प्रतिपादिता इति यः कोऽपि जिज्ञासुः स्वाभिलषितविषयमधिकृत्य गीताशास्त्रमधीते स तं विषयं तत्र लब्ध्वा भगवतो वचननसमाहितो भवति । तस्माद्विश्वरूपमिदं गीताशास्त्रं किंविषयमिति निश्चयेनास्माद्विशानामल्पधियामधिकार इति तादृशविवेचनात्स्वयमेव विरम्यते ।

एवं सति ' को वाऽस्य प्रस्तुतस्य गीतापुस्तकस्य विशेषः, येन सत्स्वपि बहुषु भाष्यटीकाग्रन्थेषु इदं प्रकाशयते ' इति जिज्ञासूनां प्रश्न इदमुच्यते । अद्यथावत् ' सप्तशतश्लोकात्मक एव गीताग्रन्थः । पाठभेदा अप्यत्र विरला एव ' इति सर्वेषामपि गीताध्ययनरतानां मतिरासीत् । इमामेव सरणिमनुसृत्य दिवंगतैर्लोकमान्यनिलकमहाशयैः स्वकीयगीतारहस्यग्रन्थप्रतिपादितम् । भीष्मपर्वणस्त्रिचत्वारिंशाध्यायारम्भे गीतामाहात्म्यप्रसङ्गेन पठ्यमानेषु श्लोकेषु,

“ षट् शतानि सविंशानि श्लोकानां प्राह केशवः ।

अर्जुनः सप्तपञ्चाशत्सप्तषष्टिं तु संजयः ।

धृतराष्ट्रः श्लोकमेकं गीताया मानमुच्यते । ”

इति विद्यमानं पङ्क्तित्रयं गणपतकृष्णाजीमुद्रितमहाभारते कुम्भकोण-
पुस्तके च लभ्यते । कलकत्तापाठे तु नास्ति । नीलकण्ठेनापि स्वटीकायां
' माहात्म्यश्लोका गौडैर्न पठ्यन्त ' इति निर्दिष्टम् । अस्मद्दृष्टे त्वेक-
स्मिन्पुस्तके द्वितीयपङ्क्तौ पञ्चपञ्चाशत्पञ्चषष्टिमिति दृश्यते, येन श्लोक-
चतुष्टयं न्यूनमिव दृश्येत । तथाऽप्ययं ४५ श्लोकात्मकः प्रक्षेपः गीतापाठे
न संभवति । तस्या बहुभिर्नित्याभ्यासादष्टादशाध्यायानामपि मुखोद्गतत्वाच्च ।
वर्तमानगीतायां पाठान्तराण्यपि न बहूनि । यानि च विद्यन्ते तानि टीकाकृ-
द्भिरुद्धृतानि । एवमुपरिनिर्दिष्टं श्लोकाधिक्यं निर्णेतुं न शक्यत इति
सप्तशतश्लोकात्मिकैव गीतेति निश्चयः ' (गी. र. पृ० ५०८) । अमे-
रिकादेशस्थगीर्वाणभाषाध्यापकैः प्रो० एजर्टनमहाशयैरपि स्वकीये गीता-
विवृतिग्रन्थोपसंहारप्रसङ्ग इदमेव निर्णयिते । ' प्राचीनलिखितेषु गीतापुस्त-
केष्वपि प्रायः पाठान्तराणि न सन्ति । गीताया महाभारते समाविष्टत्वाद्यथा
तत्र तथाऽत्रापि श्लोकप्रक्षेपाः सन्तीति केवलतर्कवादः । नाद्यावधि
तादृशमेकमपि पुस्तकं लभ्यते येनेदं सम्यक्तया निश्चीयेत ' (पृ० ९९।१००) ।

एवं सत्यां व्यवस्थायां गतेषु हायनेषु गीतापाठस्येयं काश्मीरीयपरंपरा लब्धा,
तदनुसारेण प्राक्तनविद्वच्चितटीकाद्वयं लब्धमिति गीताभक्तानामयं नवीन एव
लाभविशेषः । अस्मिन्महति कार्ये शर्मण्य (जर्मन) देशीयकीलविश्ववि-
द्यालयस्थाः प्रो० श्राडरमहाशयाः पण्डितप्रवरा एव प्राभवन्तित्यहो तेषां संशो-
धनस्य पाठवं, तत्त्वजिज्ञासायाश्चापूर्वः कोऽप्युद्गमो येन कालवशान्नष्टप्रायेयं
प्राचीनपाठपरंपरा पुनरपि प्रकाशमानीता । एतेषां चिरवसतिरादावत्रैव भारतवर्ष
आसीद्यदैतैः 'अहिर्बुध्न्यसंहिता' प्रकाशिता, भागवतानामितिहासश्च संपादितः ।
युरोपीयमहायुद्धसमयेजैवाङ्गलाधिकारिभिर्निरोधिता एते युद्धावसानकाले वि-
मुक्ताः स्वदेशं गतवन्तो विद्यालयीयाध्ययनाध्यापनादिनिजानित्यकर्मसु संप्रवृत्ता-
श्च । तदा प्रसङ्गवशात्काश्मीरीयमहामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तस्य विविधग्रन्थपरि-
शीलनावसरे तस्य भगवद्गीताटीकाऽप्येतैर्दृष्टा । एषा गीतार्थसंग्रहाख्या
टीका, निर्णयसागरमुद्रणालयसंपादित' गीताटीका 'पुस्तकेऽतीवलघ्वक्षरैर्मुद्रिता
सती न कस्यापि दृष्टिविशेषमावहति । तामेव सम्यक्तया परिशीलय-

द्भिरेतैः श्राडरपण्डितवर्यैस्तत्र निर्दिष्टानां पाठानां विद्यमानगीतापाठेभ्यो भेदबाहु-
ल्यं दृष्ट्वा, काश्मीरीयगीतापाठः कोऽप्यन्यो भवतीति मनसि निश्चिन्वानैः
प्राचीनगीर्वाणग्रन्थसंग्रहेषु गीतापुस्तकसंशोधनमारब्धम् । अचिरादेव च ‘ बि-
टिश म्यूजियम् ’ संग्रहे काश्मीरीय(शारदा)लिपिलिखितं भूर्जपत्रपुस्तकमेतैर्लब्धं,
यत्राभिनवगुप्तनिर्दिष्ट एव गीतापाठो दृश्यते । एवमाभिनवगुप्तादन्येऽपि केचन
टीकाकृतः स्युर्यैः काश्मीरीयपाठमेवानुसृत्य स्वटीका रचिता भवेदिति सर्वत्र
विचिन्वद्भिरेतैः ‘ सर्वतोभद्रा ’ टीकाऽपि समासादिता । यत्र न केवला टीका,
अपि तु द्वितीयाध्यायमारभ्य विषयप्रसङ्गेन सर्वेऽपि गीताश्लोका यथाक्रमं
लिखिता दृश्यन्ते ।

श्राडरमहोदयैः प्रकाशितं काश्मीरीयगीताविषयकं पुस्तकमधीयानेन मया
“ अयं गीतापाठस्तदनुसारि टीकाद्वयं च भारतवर्षीयाणामज्ञातं, तत्सर्वमपि भा-
ण्डारकरमन्दिरस्थराजकीयग्रन्थसंग्रहाल्लब्धप्राचीनपुस्तकानुसारेण सम्यक्संशोध्य
संपादनीयं यद्वीताभक्तानां प्रमोदमावहेत् । ‘ य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तैर्ष्वभिधास्यति ’
‘ अध्येष्यते च य इमम् ’ इत्यादिभगवद्वचनात्स्वस्यापि कृतार्थतामावहेत् ”
इति मनसि कृतवता मन्दिरस्थग्रन्थसंग्रहात्कतिपयानि प्राचीनपुस्तकानि लब्ध्वा
टीकाद्वयं गीतापाठश्च यथामति संशोधितः । तत्राभिनवगुप्तटीका पुनः काश्मीरेषु
मुद्रितेति दृष्ट्वाऽस्मिन्पुस्तके रामटीका एव प्रकाशयते, याऽद्ययावन्न मुद्रि-
ताऽऽसीत् ।

अत्र संगृहीतानि प्राचीनपुस्तकानि यथासंख्यं निर्दिश्यन्ते । राना १-
१६९ । १८८३-८४. लिपिः काश्मीरनागरी । स्थूलाक्षरैर्लिखितम् ।
अन्ते ‘ संवत् ५ वै (वैशाख) वति (-वदि) सप्तम्यां बुधवासरेऽति-
शुभम् ’ इति । राना २-१७० । १८८३-८४. लिपिर्देवनागरी । अ०
६ श्लो० ११ (पृ ११०) मात्रम् । शेषं नष्टम् ।

राशा १-४२४ । १८७५-७६. लिपिः शारदा । अल्पाकारमिदं पुस्तकं
लघ्वक्षरैर्लिखितम् । अन्ते ‘ शुभसंवत् २७ भा (भाद्रपद) वदि तृतीयस्यां
परस्ताच्चतुर्थ्यां शुक्रवासराचितायां संकरे सिं. आ. मू. ४५ उत्तरानक्षत्र इदं
रामकण्ठीभगवद्गीतायां टीकाशास्त्रं संपूर्णम् ’ इति ।

राशा २-४२३ । १८७५-७६ लिपिः शारदा. राशा १ सदृशमेव ।

अन्ते 'मनोहरभट्टस्य शुभं भवेत् । संवत् १०० पौ० शुदि प्रतिपदि समाप्तम्... ।

काश्मीरेषु 'शास्त्र ? 'सप्तर्षि' इत्यादिनामभेदेन प्रचलिता विविधा संवत्सरपद्धतिः । तेनैषु पुस्तकेषु संवत्सरनाम्नोऽनिर्देशात्कालनिश्चयोऽशक्य-
प्राय इति भाति ।

अस्मिन्पाठे ये केचन विशेषास्ते तत्र तत्र श्लोकस्थानेषु शांकरपाठानुसा-
रेण निर्दिष्टाः । संख्यागणनेनैते पाठभेदाः २८२ प्रतीयन्ते । अन्यच्च, १४
संपूर्णश्लोकाः ६ श्लोकाधानि चाऽऽधिक्येन दृश्यन्ते । शां० पाठानुसारि-
द्वितीयाध्याये वर्तमानौ ६६, ६७ श्लोकावत्र न स्तः । पञ्चमाध्यायस्य
१९ तमः श्लोकः षष्ठाध्याये ९ श्लोकानन्तरं दृश्यते । एवं काश्मीरीयपाठस्य
शांकरपाठान्नेदो निश्चेतुं सुकरो भवेत् ।

शांकरपाठान्निष्ठा काश्मीरीया नाम काचिद्विशिष्टैव पाठपरंपरा विद्यत
इति प्रत्ययेऽन्योऽपि कश्चिद्विशेषो विचारार्हो भवति । काश्मीरीयगीतापाठ-
मनुसृत्य विरचितं टीकात्रितयं गतेषु कतिपयवत्सरेषु लब्धम् । तत्र महामा-
हेश्वराचार्यैरभिनवगुप्तपादैः कृता 'गीतार्थसंग्रह' नाम्नी टीका निर्णयसागर-
मुद्रितगीताटीकापुस्तके दृश्यते । सा पृथक्तयाऽपि काश्मीरेषु मुद्रिता लभ्यते ।
इयमन्या राजानकरामकविरचिता 'सर्वतोभद्राख्या टीका' याऽस्मिन्पुस्तके
मुद्रिता । तृतीयाऽप्यानन्दवर्धननाम्ना सनाथीकृता भाण्डारकरप्राच्यविद्या-
संशोधनमन्दिरस्थराजकीयप्राचीनग्रन्थसंग्रहे श्रीमद्भिः प्रो. डॉ. बेलवलकर-
महोदयैर्लब्धा । अथान्यदपि किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति । रामानुजीयगीताभाष्यमनु-
सृत्य वेङ्कटाचार्यैस्तात्पर्यचन्द्रिका रचिता । तत्रैकादशाध्यायस्य २६, २७
श्लोकविवरणे रामानुजादपि पूर्वतनैर्यादवप्रकाशयैर्व्याख्याताः केचन काश्मी-
रीयपाठविशिष्टाः श्लोका उद्धृताः । येन दाक्षिणात्येष्वप्ययं गीतापाठः
स्त्रिस्ताब्दस्य ११ मे शतके ज्ञात आसीदिति निर्णेतुं शक्येत । एतानधिक-
श्लोकानुद्दिश्य 'एते श्लोका सन्ति न वेति देवो जानाति' इति या वेङ्कटा-
चार्याणामुक्तिः सा तेषां कालेऽयं पाठो लुप्तप्राय आसीदित्येव निदर्शयति ।

आस्तां तावदियं कथा । इदानीमत्र संगृहीतां सर्वतोभद्राख्यां टीकाम-
धिकृत्य किञ्चिन्निवेद्यते । 'अस्याः कर्ता रामकण्ठः, चतर्जीप्रणीतकाश्मीरशै-
विज्ञम् ग्रन्थाल्लब्धैतिहानुसारेण स्त्रिस्ताब्दीय ९५० समय आसीदिति श्राडरम-

तम् । ऑफ़ेक्ट् अपि स्वकीयकोशे ' राजानकरामकण्ठभट्टः, नारायणकण्ठ-
पुत्रः, उत्पलदेवशिष्यः शैवागमाचार्य इति सर्वदर्शनसंग्रहेऽपि माधवेन निर्दिष्टः'
इति प्रतिपादयति । अस्यां टीकायां तु टीकाकृतो नाम ' राजानकरामकविः '
इत्येवाध्यायपुष्पिकासु प्रायो दृश्यते । अन्यच्च, टीकोपसंहारश्लोकेषु ' कविवरस्य
प्रयोगः ' ' कवीन्द्रस्य वाक् ' इत्यादिपदैः स्वकीयां काव्यशक्तिं प्रथयताऽनेन
स्वकीयैतिह्यनिवेदनावसरे—कान्यकुब्जे यः श्रुतनिधिर्नारायण इति द्विजोऽ-
भूतद्वंशयः (? न पुत्रः) कणाख्यो मुक्तोऽभवत् । यस्यानुजेन रामेण गीताटीका
कृतेत्येव निर्दिष्टम् । अस्य कवेरस्यां टीकायां न शैवागमादिनिदर्शनं, नाप्यु-
त्पलदेवस्य शिष्यत्वनिर्देशः कुत्रापि दृश्यते । तथैव योऽयं ' कवीन्द्रः ' ' कवि-
वरः ' इत्यादिपदैः स्वकीयां निरतिशयां काव्यशक्तिं प्रदर्शयति तस्य काव्य-
नाटकादिललितप्रबन्धानामद्ययावदनुपलब्धिरेव प्रतीयते । तेन श्राडरनिर्णये मनः
संशयितमिव भवति ।

यः कोऽपि वाऽसौ भवतु । अस्येयं टीका प्रसादानुप्रासादिकाव्यगुणैः सहृद-
यानां मन आह्लादयतीति न काऽपि शङ्क्य । अनेन कविवरेण ' ज्ञानकर्मसमु-
च्चय एव गीताप्रतिपाद्यविषयः ' इति ३.३ श्लोकप्रस्तावे ' एवं ज्ञानयोगस्य
कर्माविनाभावात्कर्मयोगस्य च ज्ञानाविनाभावादेकैव प्रकारद्वयनिर्वर्त्या निष्ठा '
इत्यादिना निर्दिश्यान्यत्रापि बहुषु स्थानेषु तदेव तत्त्वमङ्गीकृतमिति प्रतीयते ।

अनेन टीकाकृता बहुषु स्थानेषु पाठभेदानां ग्राह्याग्राह्यत्वं युक्त्या निर्दिष्टं,
तद् जिज्ञासुभिस्तत्र तत्र द्रष्टव्यम् । पाठभेदानामुत्पत्तिश्चिकित्सकैर्विविधान्प्राची-
नकोशानालोड्यु निर्णीता । तत्र द्वैतमतप्रवर्तकाः श्रीमध्वाचार्याः स्वकीये ' महा-
भारततात्पर्यनिर्णये ' ' केचिद् ग्रन्थान्प्रक्षिपन्ति क्वचिदन्तरितानि च । कुर्यः क्व-
चिच्च व्यत्यासम् ' इत्यादि वदन्ति । अयं रामकविस्तु स्वटीकायां (पृ० ११०)
' संस्कृतंमन्यास्तु पाठान्तराणि योजयन्ति ' इति निर्दिशति । शांकरभाष्येऽपि
कानिचन पाठान्तराणि संगृहीतानि दृश्यन्ते । किंतु शांकरकाश्मीरपाठयोर्भेदो
न कुत्रापि टीकाकृद्भिर्विवरितः ।

सप्तमाध्यायस्य २४ तमः श्लोको रामपाठे न दृश्यते । तस्य ९.११ श्लोकेन
रामपाठे सादृश्यं प्रतीयते । येन टीकाकृतेयं द्विरुक्तिरिति मन्वानेनैकश्लो-
को बुद्धयैव निःसारितो वाच्य इति शङ्क्य । अन्यच्च १६.१७ अध्यायौ रामेणै-
कत्वेन परिगणितौ । १६ अध्यायान्ते समाप्तिश्लोको नास्ति । पुष्पिका अपि
तेषु तेषु कोशेषु विसंवादेन संगृहीता दृश्यन्ते । १६ अध्यायसमाप्तिश्लोकः १७

अध्ययान्ते लिखितः । उपसंहारश्लोकेषु च 'कविवरस्यायं प्रयोगो नवः' 'अध्या-
यश्च नगेन्दुकः' इति निर्दिशता कविना रामेणाध्यायद्वयमेकत्र संगृहीतं, पश्चात्
कोशलेखकैरितरबहुकोशानुसारेण पुष्पिका यथामति लिखिताः स्युरिति भाति ।

गीतापाठेऽस्मिन् अध्यायपुष्पिकासु मयाऽध्यायनाम न निर्दिष्टं, 'ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे' इत्याद्यपि निःसार्य केवलं 'भगवद्गीतासूपनिषत्सु...अध्यायः'
इत्येव संगृहीतमिति बहूनां पूर्वपाठानुसारिणां शङ्कनस्पदं भवेत् । विशेषतो गीता-
प्रतिपाद्यविषयचर्चायां 'ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे' इति प्रत्यध्यायावसाने पठित-
त्वात्स एवात्र मुख्यतया प्रतिपादितो विषय इति बहुभिः पुरस्कृतत्वात्त-
स्यैव विशेषस्यात्र निःसारणं कुर्वता मया महान्प्रमादः कृत इत्यपि वचनाक्षेपः
संभवति । अत्रेदमुच्यते । प्राचीनकोशेषु 'श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु...अध्यायः'
इत्येवोपलब्धम् । नाध्यायनाम, नापि ब्रह्मविद्यायोगशास्त्रादीनामुल्लेखः । अन्येषु
कोशेषु विसंवादेनैवाध्यायनामानि दृष्टानि । तेन प्राचीनकोशेषु दृष्टमेव पुष्पि-
कायाः प्रथमं स्वरूपमिति निश्चिन्वता मया तथैवात्र निर्दिष्टा अध्यायपुष्पिकाः ।
अध्यायनामानि यथाविषयं स्वमत्यैव विविधतया प्रवर्तितानि, तेषु कानिचन
युक्तानीति हेतोः, परंपरानुसारेण वा, इदानीं पुष्पिकासु प्रवेशितानीत्येव
तर्कः संभवति ।

अस्य पुस्तकस्य प्रकाशन आनन्दाश्रमाधिपतिभिर्यत्सौहार्दं दर्शितं, तत्र
श्रीमतां प्राचार्याणां बेलवलकरमहोदयानामेव पुरस्कारो हेतुभूत इति द्वयोरप्यु-
पकारभरमावहामि । शारदालिपिकोशानां पठनं पं. मिलवडीकरशास्त्रिभिः
कृतम् । मुद्रणदोषाणां शुद्धिस्तु पं० कृष्णमूर्तिशर्मभिः कृतेति तेषामपि सौहार्द-
मस्मिन्कार्यं उपकारकमभूत् ।

'अयं काश्मीरीयगीतापाठस्तदनुसारिणी चेयं टीका प्रथमत एव भारतवर्षे
प्रकाश्यते । तज्जिज्ञासुभिरियं सम्यगालोचनीया' इति विज्ञप्य विरमति,

पुण्यपत्तनस्थभाण्डारकरप्राच्य-
विद्यासंशोधनमन्दिरतः—
कार्तिक व. १० शके १८६१

विदुषां वशंवदः
श्री. ना. ताडपत्रीकरः

राजानकरामकविकृतसर्वतोभद्राख्यया टीकया समेता
काशीरपाठानुसारिणी

श्रीमद्भगवद्गीता.

उपोद्धातः ।

ॐ श्रीगणाधिपतये नमः ।

ॐ स्वर्ज्योतिर्द्योतितानन्तनामरूपाय ते नमः ।

अनामरूपाचिन्मात्रवपुषे परमात्मने ॥ १ ॥

प्रमातृणामुद्यद्विविधरुचिभेदाच्छुरणया

विचित्राभासत्वं स्फटिकतटवत्संश्रयति यत् ।

स्वरूपं सर्वेषां विगलितविकल्पाभ्रपटल—

प्रसन्ने तद्द्व्योम्नि स्फुरतु जगतां तत्स्वपुषा ॥ २ ॥

यस्माद् व्योम्न इवाप्रमेयविमलाभोगाज्जगद्व्यक्तयो

नानादर्शनवादविस्तरगिरः स्थातुं बहिर्न क्षमाः ।

तद् ब्रह्मैव परं पराशरसुतस्यैवं महर्षेर्मतं

सन्तः संततसंनिवेशितधियो ध्यायन्तु बन्धच्छिदे ॥ ३ ॥

सकलाविबुधमध्ये केऽपि गीतापदानां

विदितगुणाविशेषा हन्त सन्तः कृतार्थाः ।

कतिचिदलिषु लोके ते हि वल्गन्ति लक्ष्मी-

करकमलमधूनां चर्वणे ये रसज्ञाः ॥ ४ ॥

प्रकृतिगुरुभिर्गाढोद्योत्तैरवन्ध्यसमाधिभि-

र्बहुभिरमलप्रज्ञैः कृताः किल वृत्तयः ।

किमधिकमिह ब्रूयान्नादृक्किमत्र तु कुर्महे

स्वमतिसुहृदो मुग्धानां नो यदत्र विडम्बकाः ॥ ५ ॥

१ राशा १ ॐ नमो गुरवे । इत्याधिकम् । राशा २ ॐ श्रीगणेशाय विघ्नहन्त्रे
नमः । श्रीगुरुवरत्तरणकमलेभ्यो नमः ।

प्रसन्नत्वादस्मिन्सुगम इति सर्वः प्रविशति
 प्रविष्टो गाम्भीर्यादनधिगतगाधोऽत्र पतति ।
 तदेवं गीतार्थार्णवमवतितीर्षुं प्रति जनं
 विधास्ये वाक्यार्थान्वयमहमिमं पोतमभयम् ॥ ६ ॥
 नित्यान्योन्यविरुद्धदर्शनकथाक्षेपादिना कः क्षमः
 संमुग्धप्रतिकूलदुर्मदधियां प्रौढोऽपि संबोधने ।
 तत्सिद्धान्ततथैव भक्त्यतिशयव्यक्तेधरानुग्रह—
 ग्रस्तप्रायसमग्रसंशयमलः कोऽप्यत्र बोध्यो जनः ॥ ७ ॥

इह खलु निखलवेदेदान्तसिद्धान्तस्मृतीतिहासपुराणादिविविधशास्त्रविस्ता-
 रविप्रकीर्णं चतुर्वर्गोपदेशं कालापाचितप्रज्ञाद्युपदेश्यपुरुषप्रतिपत्तिसौकर्याय सारतः
 संक्षिप्य महाभारताख्यमितिहासं भगवान्कृष्णद्वैपायनो व्यासाभिधो यदि वा
 तन्मूर्तिमाविष्टः परमेश्वर एव साक्षान्निबन्ध । तत्रापि चापवर्गस्य परमपुरुषार्थ-
 त्वादुपादेयतमस्य मोक्षधर्मादिप्रकरणेषु विविधः प्रकारभेदैः प्रतिपाद्यस्यापि विने-
 यबुद्धिभिः सम्यक्प्रतिपत्तुमशक्यत्वमाशङ्क्यमानो मृदुतरमतीनामपि तद्दयंगमेन
 प्रसन्नगम्भीरेण वाक्प्रबन्धेनेतिहासक्रमागतसुत्तत्संवादककथारूपेण योग्याखिललो-
 कोपदेशाय भगवद्वक्तृकमपवर्गप्रतिपादकं गीताख्यं प्रकरणं प्रतिपादयांचकार ।
 यस्यायं समस्ताध्यात्मशास्त्रोपनिषद्भूतः सिद्धान्त आत्मैवेदं सर्वमिति । यतः
 परमर्षिरयमस्मिन्नेव महाभारते देहसंन्यासावसरसमाह्वानिरुत्तरसमाधिदशानु-
 भूतपरमार्थामोदाधिवासितसुविमलमतिवचनगाङ्गेयगीतस्तवराजाभिधानभगवत्स्तो-
 त्रद्वारेण तत्स्वरूपं समस्तव्यस्तमभिधायाप्युपसंहारे

‘ यस्मिन्सर्वं यतः सर्वं यः सर्वं सर्वतश्च यः ।

यश्च सर्वमयो नित्यं तस्मै सर्वात्मने नमः ॥ ’

इति श्लोकेन परमसारसंग्रहरूपं यमर्थमुद्दिष्टवांस्तमेवेह प्रकरणे गर्भीचकार ।
 तथा चेमं श्लोकं परमार्थविवेचनविचक्षणा एवं व्याचक्षते । तस्मै यच्छब्दपञ्चक-
 विशिष्टविशेषणप्रतिपाद्यस्वरूपाय सर्वात्मने नमः । सर्वस्याऽऽत्मने सर्वमात्मा यस्ये-
 त्युभयथा वृत्तिसमाश्रयणेन परमकारणस्याऽऽत्मन एव परमेश्वरस्य वास्तवमद्वि-
 तीयत्वमसाहायत्वं चानेन पदेन प्रतिपादितम् । यदुक्तमिह—

‘ यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ’ इति ।

‘ सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ ’ इत्यादि ।

कस्मै तस्मै नम इत्येकत्वेऽपि सर्वज्ञत्वादिनिरतिशयैश्वर्यप्रतिपादकानि यच्छब्दविशिष्टानि विशेषणानि क्रमेण व्याख्यायन्ते तत्र । तस्मै भगवते नमो यस्मिन्सर्वम् । इदमत्यन्तभिन्नानन्ताभासमयं भावजातं संवेद्यमानतामात्रनिबन्धन-तत्तत्त्वात्मलाभं सत् । सुखादिसर्वावस्थानुगतैकसंवेदितृत्वमात्रस्वभावे प्रकाशात्मनि यस्मिन्स्थितामिति शेषः । नानात्वमेवेदं यद्वशादित्थं परिस्फुरतीत्यर्थः । तस्मै नम इति संबन्धः । अनेन समस्तसंवेद्यपदार्थसार्थैकसंवेदकत्वप्रतिपादन-परेण विशेषणेनेश्वरस्याऽऽत्मनः सर्वज्ञत्वलक्षणो धर्मः शक्तिविशेषो वा प्रतिपादितः । तदेतदिहैवोक्तम् सर्वज्ञमेकमात्मानं व्यपदिशता भगवता—

‘ सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ’ इत्यादिना । तथा ‘ मत्स्थानि सर्वभूतानि ’ इत्यादिना च । एतेन च नानाज्ञातृवादः क्षणिके ज्ञान एव ज्ञातृभ्रमवादः तथा चैतन्यविशिष्टे शरीर एव ज्ञातृवादो निरस्तः ।

नन्वस्तु नाम कश्चिदेकः सर्वज्ञो येन संवेद्यमानमिदं सर्वमवतिष्ठते । किंतु यदिदं सर्वं तेन संवेद्यते तत्कुतो जातं कस्तस्य कर्तृति संशयनिरासाय तस्यैव सर्वकर्तृत्वप्रतिपादनार्थं विशेषणमाह—यतः सर्वमिति । यतो यस्मादेकस्मात्कर्तुः सर्वमिदं कार्यं प्रभवतीति शेषः । अनेन वक्ष्यमाणया युक्त्यैकस्य चोक्तस्य तत्त्वस्य सर्वकर्तृत्वं प्रतिपादितम् । तथा चेहैवोक्तं भगवता ‘ मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ’ इत्यादिना । तथा ‘ न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ’ इत्यादिना च । तथा भगवदनुग्रहोन्मिषितदिव्यदृग्दृष्टवैश्वरूप्यपरामर्शप्रथितपरवाचः सव्यसाचिनो वचनादपि—‘ नान्योऽस्ति कर्ता जगतस्त्वमेको धाता विधाता च विभुर्भवश्च ’ इत्यादिनाऽपि च । एतेन सर्वज्ञस्याकर्तृत्ववादोऽपि निरस्तः ।

ननु सर्वकर्ता यदिदं करोति तत्किमुपादाय करोतीत्याशङ्क्यं निरसितुं तस्य निरुपादानं सर्वकर्तृत्वं प्रतिपादयितुमन्याद्विशेषणमाह— यः सर्वमिति । सर्वत्वेन नानाभावभेदात्मना प्रसृतमपीदं कार्यं य एव । यत उक्ततत्त्वलक्षणाद्वस्तुनो

न व्यतिरिक्तमित्यर्थः । तस्मै नमः । अनेन स्वेच्छामात्रव्यतिरिक्तोपादान-
रूपवस्त्वन्तरनिरपेक्षत्वमस्य प्रतिपादितम् । उक्तं चैतदजुनोक्त्यैवेह—‘कर्ताऽसि
सर्वस्य यतः स्वयं वै विभो ततः सर्वमिदं त्वमेव ’ इत्यादि । एतेन च
मायाप्रकृत्याद्युपादानाधीनकर्तृत्ववादो निरस्तः ।

ननु भवतु नामैवं निरुपादानमस्य कर्तृत्वम् । किंतु यदिदं कार्यमित्थं पर-
स्परविलक्षणभङ्गुरभावभेदात्मनावभासते तस्य रूपविक्रियां कस्मान्न करोती-
त्याह—सर्वतश्च य इति । सर्वस्मिन्वेद्ये वस्तुनि य एवैकः स्फुरति तस्मै नमः
इति । अनेन तदीयाद्भुतमायाशक्तिजनितव्यामोहावस्थायामेव सर्वमिदं कार्यं
संसारिणा जनेन नानात्वेन प्रतिपाद्यते । परमकारणानुग्रहशक्त्युन्मीलितविद्या-
त्मकदिव्यचक्षुषां तु प्रबुद्धेन निरूप्यमाणेऽस्मिन्सर्वस्मिन्कार्ये तदेकतत्त्वव्यतिरिक्तं
न किञ्चित्प्रकाशत इति प्रतिपादितम् । यथा तत्तदर्थक्रियाविशिष्टेन बालादिना
लोकेन विलोक्यमानाः कटककुण्डलकेयूरादयो गुणीभूतकाञ्चनमयस्वभावाः पर-
स्परभिन्नत्वेनैव प्रतिभासन्ते । उत्पन्नतत्प्रकृतिजिज्ञासैरनिरूप्यमाणेषु तेषु सर्वेषु
गुणीभूतकटकादिभिन्नव्यक्तिकाञ्चनमयैकस्वरूपव्यतिरिक्तं परमाणुमात्रमपि नोप-
लभ्यते । तथैव मायादशायां भिन्नेष्वपि प्रबोधावस्थायां प्रत्यवमृष्यमाणेषु
कार्येषु सर्वभावेषु विशुद्धसंविन्मात्रस्वभावताव्यतिरिक्तं न किञ्चिदुपलभ्यत इति
वास्तवेन रूपेणेत्यमपि स्फुरदिदं सर्वं कार्यं कर्तुर्मेनागपि स्वरूपविक्रियां नाऽऽवह-
तीति प्रतिपादितम् । तदेतादिहैवोक्तम्—‘ अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमाविकार्योऽयमु-
च्यते ’ इत्यादिना । एतेनाऽऽत्मन औपाधिकशङ्कसंपर्कवादोऽप्यपाकृतः ।

नन्वेवं सत्यपि कार्यं निरुपाधिरयमात्मा भवतु नाम यदा पुनरिदं कार्यं नाऽऽर-
भते तदाऽस्य किं रूपमित्याशङ्कानिराकरणाय सदा सर्वात्मकत्वप्रतिपादनार्थं
विशेषणान्तरमाह—यश्च सर्वमयो नित्यमिति । पूर्वोक्तविशेषणप्रतिपादितेन
प्रकारेण यो नित्यं सततमेव सर्वमयः सर्वात्मकस्तस्मै नमः । तस्मै नमः इत्यनेन
स्फुरत्यपि तस्मिन्ननन्तदेवताद्भुतरूपे कार्यकलापे परमनिर्मलसुसंपूर्णचिन्मात्रस्वरू-
पापरिच्युतेरीश्वरस्याऽऽत्मनः प्रयोजनविचारवादोऽपि परिहृतः । यदुक्तम्—‘ न मे
पार्थास्ति कर्तव्यं प्रवर्तेऽथ च कर्मणि ’ । तथा ‘ न मां कर्माणि लिम्पन्ति न
मे कर्मफलेष्वपि । इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ’ इत्याद्यपि च ।
सर्वमेकः सर्वज्ञः सर्वकर्ता निरुपादानो निरुपाधिर्नित्यं सर्वात्मकत्वेनावभासत

१ राशा १-२ स्वरूपं, २ राशा २ ‘ तस्मै नमः ’ इति नास्ति । ३ राशा २
‘ फले स्पृहा,

इत्यनेन श्लोकेनाऽऽत्मन एव परमेश्वरस्य स्वरूपं यत्तत्र परमर्षिणा प्रतिपादितं तदे-
वेह हि' सिद्धान्ततया गर्भकृतमिति वेदितव्यम् ।

तदयमेवंस्वभावो भगवानात्मा स्वेच्छामात्रोपकरणो योगीन्द्रसर्गवत्स्वमपदा-
र्थवन्मनोराज्यविरच्यमानविचित्रभावाभासवद्वाऽनन्यसाधारणनिरतिशयक्रीडामा-
त्रप्रयोजनो यदिदमत्यद्भुतं जगच्चित्रमुल्लिखति तत्र तदिच्छयैव नियमिता प्रकृ-
येयं प्रकरणेऽस्मिन्गर्भकृतेत्यपि वेदितव्यम् । तथा हि—स्वेच्छामात्रार्थानकर्तृत्वा-
त्तस्यैव परस्य तत्त्वस्य मुख्यया वृत्त्या वेद्यतावभासनमात्रेण जगतः कारणत्वं
व्यवस्थितम् । यदाह भगवानेव—‘बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम्’
इत्यादि । तथा ‘यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति । तत एव च विस्तारं ब्रह्म
संपद्यते तदा’ । तथा ‘अहं बीजप्रदः पिता’ इति । तथा ‘अहं कृत्स्नस्य
जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा’ इत्यादि । ततस्तदीय एव यथाप्रतिपादितः स्वभावो
वेद्यत्वमात्रसामान्यलक्षणं जगज्जडचेतनविभक्तस्थूलसूक्ष्मप्रकृत्यात्मकतया द्विधा-
ऽवभासयति । यदाह—

‘भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।

अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।

जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत्’ ॥ इति ।

एतयोश्च प्रकृत्योर्जडात्मको यः स्थूलो भेदस्तमपि कारणात्मना कार्या-
त्मना च द्विधा स एव भगवानाभासयति । तत्र सर्वस्य वेद्यस्य वस्तुनः
सुखाद्यात्मना पर्यवसितस्वरूपत्वात्सत्त्वादिगुणत्रयमयमेकं सामान्यमनुगतत्वेन
यदवस्थितं तदवान्तरकारणतयाऽवभासयति । यच्च महदादि पृथिव्यन्तमनुगम्य
च कार्यकारणकलापात्मकशरीरभावेन शब्दादिविषयभावेन च परिणतं तत्का-
र्यतयाऽवभासयति । यदुक्तं ‘मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्’ इति ।
यश्च चेतनात्मको भेदस्तमप्यासुरसर्गतया दैवसर्गतया च द्विप्रकारं तावदवभा-
सयति । यदुक्तम् ‘द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च’ इत्यादि ।
तत्राऽऽसुरसर्गोऽधमोत्तमभेदेन द्विप्रकारः । तयोरत्यन्तन्यग्भूतसत्त्वरजस्कृतमोमात्र-
बहलो म्लेच्छादिरूपो निरुष्ट आसुरः सर्गः । यं राक्षससंज्ञया वक्ष्यति । तद-
पेक्षया रजोलेशानुगततमः प्रधानो मनुष्यात्मकः किञ्चित्प्रकृष्टोऽपरः । यस्यैवं
लक्षणमुक्तम्—

१ राशा १ (पश्चाद्विखितं) २ ‘हि’ नास्ति २ राणा १ २ सत्त्वादित्रयमयम्.
३ राशा २ ‘च’ नास्ति,

‘ प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।
 न शौचं नापि चाऽऽचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥
 असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
 अपरस्परसंभूतमर्कित्कमहेतुकम् ॥ ’

इत्यादि ‘ प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ’ इत्यन्तम् । स्वक्रीडामपि यद्विषयमेव-
 माह भगवान्-

‘ तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ।
 क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥
 आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
 मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ’ ॥ इति ।

एवं द्विप्रकारस्तावदासुरः सर्गः । दैवमपि सर्गं देवादिमनुष्यभेदेन
 द्विप्रकारं तावदवभासयति । तत्रापि देवाद्यात्मकः प्रकारो द्विविधः । एक
 इन्द्रादिदेवताविशेषात्मको यस्तत्तदधिकारनिवर्तनावधिस्तासु तासु क्रियासु
 नियुक्तः स्वाधिकारावसानं कालमतिवाह्य स्वाकारेण परिणमति । द्वितीयो
 मनुष्यत्वोपात्ततत्तद्यज्ञादिक्रियाफलभूतसुखमात्रानुभवमयं तेषु तेषु लोकान्तरेषु
 भोगमुपभुञ्जानः स्वकर्मफलावसानकालमतिवाह्य पुनः पुनः कर्मभूमिं प्रतिपद्यते ।
 उभयरूपोऽप्ययं सत्त्वगुणप्रधानः । एवंगुणविशेषस्य तारतम्यादानन्त्याच्च सर्व-
 सर्गभेदानामानन्त्यमवसेयम् । मनुष्यरूपोऽपि दैवः सर्गो द्विविधः । तत्रैकः सत्त्व-
 लेशानुगतरजोगुणप्रधानो यः प्रवृत्तिमार्गोन्मुखत्वात्तत्त्वज्ञानानुन्मेषे सति, सत्त्व-
 लेशानुगतरजोगुणवशात्त्रय्यादिशास्त्रचोदितयज्ञदानतपःप्रभृतिक्रियैकप्रधानः संसा-
 रमनुभवति । यस्य ज्ञानानैर्हृत्वादेवमुपक्रम्य लक्षणमुक्तम्-

‘ व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकैव कुरुनन्दन ।
 बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥
 यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।
 वेदवाद्गताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥
 कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलेप्सवः ।
 क्रियाविशेषबहुला भोगैश्वर्यगतीः प्रति ॥

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयाऽपहतचेतसाम् ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ' ॥ इति ।

तथा क्रियामात्रनिर्दिष्टत्वमुद्दिश्योक्तम्—

‘ त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गातिं प्रार्थयन्ते ।

ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ।

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।

एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ' ॥ इति ।

तथा तान्प्रति स्वकीडामपि भगवाननेनैवाह । यत ईश्वरेच्छयैव ते तथा संसारितां संप्रत्यनुभवन्ति ।

द्वितीयो मनुष्यात्मको दैवः सर्गभेदो रजोलेशानुगतः सत्त्वप्रधानो यः प्रबल-
विकल्पानिलनिश्चलत्वात्कुलशैलस्थैर्याभ्यां पुरःसरीभ्यां भक्तिश्रद्धाभ्यामुत्सार्य-
माणसंदेहादिघोरविघ्नाद्यावरणत्वाद्भिव्यञ्जितप्रत्यासन्नपरमेश्वरदर्शनमहोत्सव एव,
एवंकृतलक्षणतयेह निर्दिष्टः ।

‘ अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागोऽसक्तिरपैशुनम् ।

दया भूतेष्वलौक्यं च मार्दवं हीरचापलम् ॥

तेजः क्षमा धृतिस्तुष्टिरद्रोहोऽनभिमानिता ।

भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ' इत्यादिना ।

तथाविध एव हि प्रारब्धप्रकरणप्रतिपाद्यपरमरहस्योपदेशविषयतयेह परि-
गृहीतः । यदाहोपदेश्यं प्रति—

‘ इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ' ।

इत्याद्युपक्रम्य—

‘ स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।

भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं चैतदुत्तमम् ' । इत्यादि ।

तथा—

‘ चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनः सदा ' । इत्यादि ।

तथा प्रकरणपरिसमाप्तौ—

‘ सिद्धिं प्राप्नो यथा ब्रह्म समासेन निबोध मे ।
समासेन तु कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ’ ॥ इत्युपक्रम्य,
‘ समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ।
भक्त्या मामभिजानाति सोऽहं यश्चास्मि तत्त्वतः ’ ॥ इति ।

श्रद्धादिविषयमाह—

‘ श्रद्धावाल्लभते ज्ञानं संयतस्तत्परेन्द्रियः ।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ’ ॥ इति ।
‘ श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ’ ॥ इति ।
श्रद्धाधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मत्प्रियाः ’ ॥ इत्यादि च ।

इत्थं सर्गभेदेष्ववस्थितेष्वयं समनन्तरप्रतिपादितो दैवसर्गभेदो मनुष्यात्मको
यादृशस्योपदेशस्य विषयत्वेन परिगृहीतस्तस्य तावत्स्वरूपमुपक्षिप्यते । इह खलु
प्रतिपादितस्वरूपस्य सर्वकर्तुः परमेश्वरस्य सततं कर्तृत्वाविरोधात्क्रियाशक्त्याविरहे
सुव्यवस्थिते तन्मायवैभवोद्भावितभेदानामपि जीवानां परमार्थतस्तदात्मकत्वात्त-
द्देव क्रियाशक्त्याविरहः सर्वदैव स्थित इति ॥

प्रथमोऽध्यायः ।

सर्वात्मनां कर्मणां परित्यागानुपपत्तेः, शास्त्रचोदितानां तेषां बन्धकत्वश-
क्तिप्रतिस्तम्भहेतु वक्ष्यमाणज्ञानसंस्कृतानामधिकारिदेशकालावस्थाद्यपेक्षं मुख्य-
कल्पानुकल्पक्रमेण यथाशक्ति यथाविधि चानुष्ठानमेव सकलस्योपदेशविषयभूतस्य
जनस्य परमार्थस्वरूपसमापत्तिलक्षणमोक्षाधिगमहेतुरित्ययमिहोपदेशो विवक्षितः ।
अतश्च कस्यचिदप्यधिकारिणः कस्यांचिदप्यवस्थायां घोरस्यापि शास्त्रचोदितस्य
कर्मणः परिहारानुष्मत्तौ स्थितायां तादृशमेव घोरकर्माधिकृतमुक्तोपदेश्यलक्षण-
विशिष्टमर्जुनमुद्दिश्य भगवत्कर्तृकं रहस्यमिदमुपदेष्टुं मुनिपुंगवः प्रचक्रमे—धर्मक्षेत्र
इत्यादि किमकुर्वत संजयेत्यन्तम् ।

धृतराष्ट्र उवाच ।

‘ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे सर्वक्षत्रसमागमे ’ ।

मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १ ॥

शांकरपाठः ‘ १—समवेता युयुत्सवः ।]

१ राना १.२ ‘ अवस्थितेषु ’ नास्ति. २ राशा १ २ (प० लि०) ना २ ‘ त्वानव-
लोपादः. ३ राशा १ ना २ शक्तिनित्याविरहे. ४ राशा १ (प्रान्ते) प्रक्रमते पाठः.

धृतराष्ट्रमश्रुचोदितसंजयवाक्यानि । दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकमित्यादितुमुलो
व्यनुनादयदित्यन्तानि ।

संजय उवाच ।

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥
पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥
अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युधामन्युश्च विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥
धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च धीर्यवान् ।
पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥ ५ ॥
युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥
अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।
नायकांश्चम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥
भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपः शल्यो जयद्रथः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदतिश्च धीर्यवान् ॥ ८ ॥
अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
नानाशस्त्रप्रहरणा नानायुद्धविशारदाः ॥ ९ ॥
अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीष्माभिरक्षितम् ॥ १० ॥
अयने तु सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११ ॥
तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
सिंहनादं विनयोच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥
ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
सहस्रैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥
ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महाति स्यन्दने स्थितौ ।
माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥

पाश्र्वजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।

पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।

धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥

पाञ्चालश्च महेष्वासो द्रौपदेयाश्च पञ्च ये ।

सौद्रभश्च महाबाहुः शङ्खान्दध्मुः पृथक् पृथक् ॥ १८ ॥

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।

नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयत् ॥ १९ ॥

[शांकरपाठाः १—नायकाः. २—कृपश्च समितिजय. ३—‘दत्तिस्तथैव च. ४—सर्वं युद्धं. ५—‘षु च. ६—द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते. ७—यन्.]

परस्परवधाध्यवसायसंरब्धसकलकुरुपाण्डवसैन्यसमागतसुभटघोरसमरसंरम्भो-
द्योगसूचकत्वात्कर्मघोरत्वप्रतिपादनतात्पर्याणि निगदव्याख्यातानि ॥

तथा ‘अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा’ इत्युपक्रम्य, संजयोक्तान्येवार्जुनवाक्यानि
सैन्यनिरूपणोपक्रमाणि ‘उभयोः सेनयोर्मध्ये’ इत्यादीनि सुबोधानि । ततः
संजयोक्तान्येव त्वृषीकेशवाक्यान्यपि स्फुटार्थान्येव ॥

अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ।

प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥ २० ॥

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

उभयोः सेनयोर्मध्ये’ रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१ ॥

यावदेताञ्जिरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।

कैर्मया सह योद्धव्यमवस्मिन्नरणसमुद्यमे ॥ २२ ॥

योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।

धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥

संजय उवाच ।

एवमुक्ते हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।

उभयोः’ सेनयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।

उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति ॥ २५ ॥

[शांकरपाठाः १—पूर्वार्धनन्तरं ‘अर्जुन उवाच’ इत्याधिकम् । २—३—सेनयोरुभयोर्मध्ये.]

ततस्तत्रापश्यदित्यादि, सीदमानोऽब्रवीदित्यन्तमर्जुनस्य पितृमातामहादिबन्धुवर्गदर्शनाक्रियात्मकं संजयवाक्यमपि व्यक्तार्थम् ॥

तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितृनथ पितामहान् ।
 आचार्यान्मातुलान्भ्रातृन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ।
 श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ॥ २६ ॥
 तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्वन्धून्वस्थितान् ।
 कृपया परयाऽऽविष्टः सीदमानोऽब्रवीदिदम् ॥ २७ ॥

[शांकरपाठः १-विषीदन्निदमब्रवीत्]

ततः प्रस्तुतोपदेशं प्रतिषेध्य तत्त्वाज्ञानसमुद्धूतपितृमातामहादिबन्धुवधपर्यवसायिसंग्रामकर्मविचिकित्सस्य करुणावेशविवशस्यार्जुनस्याधर्ममेव धर्मत्वेन व्यपदिशतो 'दृष्ट्वेमान्स्वजनान्' इत्यादीनि, 'तन्मे क्षेमतरम्' इत्यन्तानि मनुष्यस्वभावसुलभमिथ्याज्ञानप्रतिपादकवाक्यानि निगदव्याख्यातान्येव ॥

अर्जुन उवाच ।

दृष्ट्वेमान्स्वजनान्कृष्ण युयुत्सून्समवस्थितान् ।
 सीदन्ति सर्वगात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।
 वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २८ ॥
 स्रंसते गाण्डिवं हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते ।
 न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ २९ ॥
 निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।
 न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३० ॥
 न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न राज्यं न सुखानि च ।
 किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३१ ॥
 येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।
 त एवमे स्थिता योद्धुं प्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् ॥ ३२ ॥
 आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।
 मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संबन्धिनस्तथा ॥ ३३ ॥
 एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।
 अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किमु महीकृते ॥ ३४ ॥

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।
 पापमेवाऽऽश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥ ३५ ॥
 तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान्स्ववान्धवान् ।
 स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३६ ॥
 यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।
 कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३७ ॥
 कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।
 कुलक्षयकृतं दोषं संपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३८ ॥
 कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।
 धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ३९ ॥
 अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।
 स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ॥ ४० ॥
 संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
 पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४१ ॥
 दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ।
 उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४२ ॥
 उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।
 नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४३ ॥
 अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
 यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४४ ॥
 यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।
 धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४५ ॥

[शांकरपाठाः १-दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् २-मम गां.
 ३-गाण्डीवं संसते. ४-न च राज्यं ५-६-त इमेऽवस्थिता युद्धे. ७-धनानि च.
 ८-किं नु. ९-प्रपश्यं.]

ततश्चैवमुक्त्वेत्यादि संजयवाक्यमपि गतार्थमेव ॥

संजय उवाच ।

एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
 उत्सृज्य सशरं चापं शोकसंविन्नमानसः ॥ ४६ ॥
 ॥ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

[शांकरपाठाः १-विसृज्य.]

इति तात्पर्यतः प्रथमोऽध्यायो व्याख्यातो, न तु गौरवभयात्प्रतिपाद्यते ॥
एवमयं प्रथमोऽध्यायो यथोपक्रान्त उपदेश्यभगवत्प्रवृत्तिहेत्वर्जुनविषादप्रति-
पादनार्थः समाप्तः ॥

योग्यानुग्रहनीतिनाटकाविधिप्रस्तावनेयं प्रभो—

गीतासु प्रथमस्य या विरचना व्याख्यास्यतां ध्यायताम् ।

दिव्यास्वादसुधार्द्रवस्तुविकसत्कौतूहलानां मनः

सभ्यानामवधानमात्रनिबिडं बध्नातु बद्धादरम् ॥

इति श्रीराजानकरामकण्ठविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे सर्वतोभद्रनाम्नि

भगद्गीताविवरणे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

श्रीगणेशाय नमः । अथैवं व्यामोहवशविसंस्थुलमर्जुनं प्रति संजातानुजिघृक्ष-
स्य भगवतः परमार्थोपदेशप्रक्रमपिशुनानि वाक्यान्युपक्षेप्तुं

संजय उवाच ।

तं तथा कृपयाऽऽविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।

सीदमानमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

[शांकरपाठः १—विषादन्तम्.]

स्पष्टार्थः ॥

यदुवाच भगवांस्तदाह—

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।

अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥

[शांकरपाठः १—श्लोकात्पूर्वं ' श्रीभगवानुवाच ' इत्याधिकम्.]

इदमेवंविधं प्रस्तुतावश्यकर्णीयस्वकर्मकरणावसादकारणव्यामोहात्मकं कश्मलं
पापं त्वां भवन्तं कुतः कस्माच्चिमित्ताद्विषमे संकटे उपस्थितमागतम् । कीदृशं
कश्मलमनार्यजुष्टम् । अशिष्टसेवितम् । अत एवास्वर्ग्यं स्वर्गप्राप्तिप्रतिकूलम् । अ-
कीर्तिकरमपवादसंपादकम् । इति पदसंगतिः स्फुटैव । अर्थविशेषं त्विमं गर्भीकृत्य
भगवानेतदाह । अर्जुनशब्दोऽत्र न संज्ञिमात्रसंबोधनार्थः । किं तु तद्वतप्रकृष्टा-

१ राशा १—(अस्य स्थाने) श्रीगणपतये नमः; शा २—नास्ति; ना २—ॐ श्री°.
२ राना २—प्रसंजाता. ३ राशा १—' श्लोकः ' इत्याधिकम्. ४ राना २—संज्ञा°.

भिजनप्रज्ञापराक्रमादिगुणगरिमप्रत्यायनार्थः । त्वच्छब्दोऽपि परमार्थतो मोहादिम-
लविविक्तस्वभावस्याऽऽत्मनः । प्रत्यायकत्वेन प्रयुक्तः । तेन वस्तुतो यस्त्वं तस्यानेन
व्यामोहकलङ्केन संबन्धः प्रकाशस्य तमसेवात्यन्तमसंभाव्य इति कुतस्त्वा-
मिदमुपस्थितमित्यनेन वाक्येन गर्भीकृतम् । अत एव चैतत्पापमनार्यैरतत्त्वविद्भि-
रसाधुभिः सेवितम् । इत्याद्युक्तम् ॥

अनेनैव क्रमेणैतद्विशेषयितुमाह ।

मां क्लैब्यं गच्छ कौन्तेय नैतस्वय्युपपद्यते ।

क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं व्यक्तवोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३ ॥

[शांकरपाठः । १-क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ.]

हे परंतप शत्रुजनज्वरजनक क्लैब्यं कापुरुषत्वं मा गः । यतस्त्वयि जग-
द्विख्यातविक्रमादिगुणमहिम्नि नैतदेवंविधमल्पसत्त्वजनोचितमुपपद्यते । तस्मात्क्षु-
द्रमसारं हृदयदौर्बल्यमाशयकार्श्यं विहायोत्तिष्ठ । स्वप्रस्तुते श्लोध्ये संग्रामकर्म-
ण्युद्यमं गृह्णीष्व । अत्रापि त्वच्छब्दस्य पूर्वोक्तार्थगर्भीकारेण प्रयोगो मन्तव्यः ।
क्लैब्यशब्दस्य च विवेकशून्यत्वगर्भीकारेण, इत्यन्यदपि विशेषणमेवं योजनी-
यमिति ॥

अथ संप्रत्यनाविर्भूतात्मानात्मस्वरूपविवेचनक्षमप्रज्ञत्वाद्देहादिकमेवाऽऽत्मत्वेन
प्रतिपद्यमानो गर्वादिवधमहापातकपर्यवसायि समरानुष्ठानं दोषोद्भावनेन प्रति-
षेद्धुम् ॥

अर्जुन उवाच ।

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।

इष्टुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥

मधुसूदन, कथं केन शास्त्रोपपन्नेन प्रकारेण भीष्मं पितामहं गुरुं द्रोणं
ब्राह्मणं संगरे सायकैः प्रतीपं संप्रहारेण योजयिष्यामि । यदि वा प्रतिशब्देन
द्वितीया व्याख्येया । युधिश्चाकर्मक एव । परस्मैपदमत्र च्छान्दसम् । अन्यत्रा-
प्येवं द्रष्टव्यम् । यतस्तौ विद्याभिधानधनप्रदानपरमोपकारिणौ प्राणैरपि परितो-
षणीयहृदयौ पूजनमेवार्हतः ॥

अत्रैतेन कथमितिप्रकारप्रश्नेन प्रस्तुतरणपरिजिहीर्षायाः कश्मलत्वं भगवतो-
पन्यस्तं धर्मविरोधादनुपपन्नमेवेत्याभिप्रायः सूचितोऽर्जुनेन । यत आह,

गुरूनहत्वा हि महानुभावा-
ज्जश्रेयश्चतुर्भैक्ष्यमपीह लोके ।
न त्वर्थकामांस्तु गुरून्निहंत्य
भुञ्जीय भोगान्गृधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

[शांकरपाठाः १-श्रेयो भोक्तुं. २-हत्वाऽर्थं. ३-गुरूनिहैव.]

यस्मात्संग्रामपरिहारेण गुरूणां वधः परिहृतो भवति । तांश्च अहत्वा भिक्षा-
न्मप्यभ्यवहर्तुं प्रशस्यं स्यान्मम । न पुनरहं धर्मलिप्सुस्तान्व्यापाद्य तच्छोणि-
तोपचितानिष्ठान्विषयान्समश्रीयाम् ॥

किं च,

न चैतद्विघ्नः कतरन्नो गरीयो
यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।
यानेव हत्वा न जिजीविषाम-
स्ते नः स्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

[शांकरपाठः १-तेऽवस्थिताः.]

एतदेव न जानीमः । द्वयोर्मध्यात्कतरद्वस्त्वस्माकं प्रयोजनवत्तया गरीयो
गुरुतरं स्यात् । कयोस्तयोर्वस्तुनोरित्याह । यदि वा वयं तान्प्रतिद्वंद्विनो जयेम
तिरस्कुर्वामिहि । यदि वाऽस्मांस्ते तिरस्कुर्वीरन् । एतयोरेकतरस्य गरीयस्त्वापरि-
ज्ञाने कारणमाह-यस्माद्यान्कुरून्व्यापाद्य वयं बन्धुविरहात्प्रमाणेन धारयितुं
नेच्छामः । ते धृतराष्ट्रपुत्रा भ्रातरोऽस्माकं पुरः स्थिताः । किमुक्तं भवति । यदि
तावदस्माभिः कुरवो हताः स्युस्तदस्य पक्षस्य का गरीयस्ता दुःखमात्रफल-
त्वात् । एवं चार्थादिदमुक्तं स्यात् । यदि तेऽस्माञ्जयेयुः स पक्षो गरीयान्भवे-
दिति ॥

अथ समरकर्मानुष्ठानं धर्मसुखबाधकत्वात्परिहार्यतया प्रतिपाद्यापि स्वात्मनि
वैदुष्याभिमानदोषमाशङ्कमानो भगवति संशयानमात्मानमावेदयन्नाह,

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः

पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ।

यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे

शिष्यस्तेऽहं शशि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७ ॥

[शांकरपाठः १-त्वाम्.]

हे भगवन् हं कार्पण्यदोषेण बन्धुहिंसाजनितेन दैन्येनोपहतस्वभावः प्रध्वंसितक्षत्रधर्मा, अत एव धर्मेषु शास्त्रोदितेष्वचारेषु समूढचेताः संशयितमनस्को भवन्तं पृच्छामि । अतश्च यन्मे वस्तु श्रेयः प्रशस्यतरं स्यात्तन्निश्चितं निःसंदेहमादिश । यतः शिष्यः शासनीयस्तवाहम् । एतेन प्रपन्नमुपपन्नं सन्तं गुरुर्भूत्वा मां शाधि व्युत्पादयेति ॥

किं च,

न हि प्रपश्यामि समापनुद्या-

दृच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।

अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं

राज्यं सुराणामपि चाऽऽधिपत्यम् ॥ ८ ॥

यस्मात्तमहं कंचिच्चां वर्जयित्वा न तर्कयामि यो मम शोकं शोचनमपसारयेत् । कीदृशमिन्द्रियाणां बाह्याभ्यन्तराणां करणानाम् । उच्छ्रोषणं संतापकम् । किं कृत्वा । शोचनं निर्विपक्षं स्फीतं भूषालाधिपत्यं लब्ध्वाऽपि । अथवाऽत्यल्पमिदमुच्यते । देवानामप्यैश्वर्यमाधिगम्य मम कार्पण्यदोषोपहतस्वभावस्य शोचनमेव स्यात् । राज्यं सुराधिपत्यं चावाप्य यच्छोचनं मम स्यात्तन्निवारकं कंचिदपि न पश्यामीति संबन्धः । ८ ते वा ग्राधीति । एवं शोचनक्रियापेक्षमवाप्तिक्रियायाः पौर्वकाल्यमवसेयम् । ९ तदनक्रियापेक्षम् । अपनोदनक्रियाया अवाप्तिक्रियायाश्च कर्तृकत्वं स्यात् । तथा हि सति भिन्नकर्तृकत्वाच्छब्ददोषः । समन्वयाभावाच्चार्यदोषो दुर्निवारः स्यादिति ॥

अथ युद्धनिषेधानिश्चितबुद्धित्वं धनंजयस्य प्रतिपादयितुम्—

संजय उवाच ।

एवमुक्त्वा तद्वीकेशं गुडाकेशः परंतप ।

न यात्स्यामीति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये सीदमानमिदं वचः ॥ १० ॥

[शांकरपाठौ १-योत्स्य इति. २-विषीदन्तम्. श्लोकानन्तरं 'श्रीभगवानुवाच' इत्यधिकम्] ।

श्लोकद्वयमेतद्वतार्थम् । किंतु हृषीकाणीन्द्रियाणि तेषामीशो नियन्ता भगवान् । गुडाकां निन्द्रामाचक्षते तस्या ईशस्तयाऽनभिभावनिय इत्यर्जुनविशेषणं व्याख्येयमिति ॥

एवमविद्याव्यामोहपरित्यक्तसंग्रामाध्यवसायमर्जुनं सम्यग्ज्ञानोपदेशेनात्र स्वकर्मणि प्रवर्तयिषुर्भगवानुवाच ।

त्वं मानुष्येणोपहतान्तरात्मा
विषादमोहाभिभवाद्विसंज्ञः ।

कृपागृहीतः समवेक्ष्य बन्धू-
नभिप्रपन्नान्मुखमन्तकस्य ॥ ११ ॥

[एष श्लोकः शां० पाठे नास्ति.]

उपदेशाभावात्संप्रत्यनुदितदैवसंगोचितप्रज्ञस्त्वं मानुष्येण मनुष्यभावेन संशयविपर्ययाज्ञानबहुलेनोपहतान्तरात्मा प्रत्यभिज्ञाभावात्तिरस्कृतसत्यात्मस्वरूपो, वर्तस इति शेषः । यस्माद्विषादेन शोकजेनानध्यवसायेन मोहेन च विपर्ययप्रत्ययहेतुना वैचित्र्येण यस्तेऽभिभवः सामर्थ्यभङ्गः कृतः, तस्माद्धेतोर्विसंज्ञो विगतवक्ष्यमाणसम्यग्ज्ञानोऽसि । कुत एतदवगतमित्याह । यतस्त्वं दुर्निवारप्रसरस्य कृतान्तस्य वदने प्रविष्टान्बान्धवानिरूप्य कृपागृहीतो गृहीतरूपः स्वीकृतकरुणः संवृत्तः । आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वाद्गृहीतशब्दस्य पूर्वनिपाताभावोऽत्रावसेयः । तेन बहुव्रीहिरेवायं न तत्पुरुषः । तस्मिन्सति भिन्नकर्तृत्वप्रसङ्गः । अनेन श्लोकेन वक्ष्यमाणस्याऽऽत्मज्ञानस्य प्रथमप्रतिपाद्यं शरीरशरीरिव्यतिरेकज्ञानमासूत्रितम् ।

यत एकान्तविनश्वरशरीरसंनिवेशविशेषबद्धबन्धुबुद्धित्वमिदं शरीरिस्वरूपापरामर्शनिबन्धनम् । अत एवाह—

अशोच्याननुशोचंस्त्वं प्राज्ञवन्नाभिभाषसे ।

गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ १२ ॥

[शांकरपाठः १—अन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भा०.]

१ राना १—सर्गोदितं. २—राना २—बाहुल्येन. ३ राक्षा १—(प्रान्ते) गृहीता कृपा येन स कृपागृहीतः । बहुव्रीहिः, न तत्पुरुषः कृपया गृहीतः, यदि कृपया गृहीत इति स्यात्; तदा कृपा कर्त्री(?)समवेक्षणे तत्त्वमिति कर्ता भिन्नकर्तृत्वं स्यात्.

त्वं ज्ञातिगुर्वादिबन्धवर्षवसायिनः समख्यापारस्याधर्म्यत्वदुःखोदकत्वादुपन्यस्य लोकद्वयबाधकत्वं प्राज्ञवद्बुद्धिमानिव न जल्पसि । नैषा नैष्ठिकी बुद्धिः, शरीरशरीरिविवेकज्ञानाभावजनिता विमतिरेवैषा । न ह्येते गुर्वादयोऽवश्यं विनाशिशरीरमात्रात्मकाः । किंतु नित्याः शरीरिण एते तद्व्यतिरिक्ताः । अत एव किं कुर्वस्त्वं प्राज्ञवच्चाभिभाषसे । अशोच्यान् विनाशाभावात्परमार्थतश्च दुःखयो-गाभावादशोचनीयान् परिदेवनस्याविषयभूताननुशोचन् शोकविषयत्वेन भावयन् । यतश्चैते नित्या अत एव तान् गतासूंस्तेभ्यः शरीरेभ्य उत्क्रान्त-प्राणान्मृतव्यपदेशभाजस्तथा चागतासूंस्तेषु तेषु शरीरेष्ववस्थितप्राणत्वाज्जीवद्व्यपदेशभाजः । पण्डिता विज्ञातपरमार्था नानुशोचन्ति ॥

तथा च जीवावस्थायामेवैषां तावान्नित्यत्वं प्रतिपादयितुमाह-

न ह्येवाहं जातु नाऽऽसं न त्वं नामी^१ जनाधिपाः ।

न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमितैः परम् ॥ १३ ॥

[शांकरपाठः १-त्वेवाहं. २-नेमे. ३-वयमतः.]

यं मां वर्तमानं मन्यसे सोऽहं जातु नाऽऽसम् । नञ्द्वयेन पूर्वकालमेव प्रकृतं प्रतिपादयति । नाहमभूत्वा भवामि, किंतु प्रागपि भूत्वा, इदानीमपि भवामि । यथाऽहं तथा त्वमपि संप्रति वर्तमानत्वेन प्रतिभासमानः पूर्वमप्यासीरेव, न त्वभूत्वा भवसि । यथा च त्वमेकमिमेऽपि वर्तमानत्वेन प्रतिभासमानाः सर्वे राजानः पूर्वमासन्नेव । न पुनरभूत्वा भाव एषाम् । न च सर्वे एव वयमितः परमस्माच्छरीरादनन्तरं न भविष्यामः । भविष्याम एवेत्यनेन युष्मदस्मदादिपरिभेदेन व्यवस्थितस्य जीवलोकस्य कालत्रयेऽपि सत्तासंभवान्नित्यत्वं प्रतिजानीते । आस-मित्यादि तु भूतादिक्रियाकर्तृत्वव्यपदेशो विनाशधर्मकशरीरसामानाधिकरण्य-भ्रमकृतः । न तु नित्यस्य भूतादिव्यपदेश उपपद्यत इति ॥

ननु देहनिष्ठस्य जीवस्य कर्तृत्वज्ञातृत्वाद्युपलम्भस्तत्कथं तद्विनाशे तस्य नित्यत्वं स्यादिति दुराशङ्क्यं प्रत्यक्षोपलभ्य निदर्शनप्रतिपादनेन परिहर्तुमाह-

देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १४ ॥

१ राना १-संवर्त°. २ राना २-कालभावमेव. ३ राना २-प्राकृतं. ४ राना १-२-‘च’ नास्ति.

अस्मिन्वर्तमानबुद्ध्या परिगृहीते देहे यथाऽस्य देहिनस्तत्संवेदितुरात्मनः कौ-
मारं कुमारभावो बाल्यं, तथा यौवनं तारुण्यं, तथा जरा वृद्धभाव इत्यवस्था-
त्रयमनित्यं तेन देहिना भूतादित्वेनानुबन्धीयमानं संबध्यते । तथा तेनैव निदर्श-
नेनेतो देहादन्यस्य प्राप्तिस्तस्याऽऽत्मनो देहद्वयव्यापकस्य स्थितैव । तत्र तत्त्वज्ञो
मोहं न गच्छति, शरीराविनाशे शरीरिणमविनष्टं मन्यते, नित्यमेव तमवगच्छ-
ति । किमनेनोक्तं भवति । यथा बाल्याद्यवस्थाविनाशेन न कश्चिदात्मविनाशं
मन्यते, किंतु सर्वः कश्चित्प्रतिपक्षां बाल्याद्यवस्थामतीतानागतत्वेनानुसंदधानः
प्रतिपत्तारमात्मानमेकं स्थितं मन्यते । तथैव नानादेहसंबन्धमतीतानागतत्वेनानु-
संदधानः प्रबुद्धो नित्यमात्मानमवगच्छति । एताभिश्च स्थूलाभिः कौमाराद्य-
वस्थाभिस्तद्गता जागरादयोऽप्यवस्थाः प्रतिपादिता वेदितव्याः । तथा हि—तास्व-
न्योन्यभिन्नरूपास्तु प्रवर्तमानासूत्पादाविनाशवतीषूपलब्धत्वेनैकेन लक्षणेन युक्त-
स्ताभ्योऽत्यन्तविलक्षणस्वभाव आत्मा सर्वस्यैव संवेदनसिद्धो व्यापकत्वेन व्य-
वस्थितः । यथैकस्मिन्देहे परस्परविविक्तलक्षणस्वभावजागराद्यवस्थाविशेषसंवे-
दितत्वमात्रैकलक्षणविशेषणस्य सुसूक्ष्मस्याप्यभावादेक एक एव सिद्धः ॥

तदनेन मायैकीकृतदेहदेहिव्यतिरेकोपपत्तिप्रतिपादनद्वारेण पारमार्थिकमात्मा-
द्वैतमुपक्रम्येदानीं यथाप्रतिपादित आत्मस्वरूपे, येन हेतुना सर्वजन्तवो मुह्यन्ति,
अन्यथैव तं प्रतिपद्यन्ते, तत्प्रतिपादनपूर्वं तत्प्रतिषेधोपायमुपदेष्टुमाह—

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।

आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १५ ॥

मीयन्त एताभिरिति कृत्वा देहत्वविशिष्टस्य प्रमातुः प्रमेयार्थपरिच्छेदसाधनं
मात्रा इन्द्रियशक्तय उच्यन्ते । स्पृश्यन्ते वेद्यतया परामृश्यन्त इति स्पर्शा इन्द्रि-
यार्थास्ते च द्विप्रकाराः । श्रोत्रादिबाह्येन्द्रियस्पृश्यमानाः शब्दादिरूपाः केव-
लान्तःकरणस्पृश्यमानाः सुखादिरूपाः । तुल्यो व्यतिरेके । परमार्थतो नि-
त्यस्याऽऽत्मनो मात्रास्पर्शाः पुनः शीतोष्णसुखदुःखदा इति संबन्धः । ते च श-
रीरेण संबध्यमानाः शीतमनुभवाम्युष्णमनुभवामीति प्रत्ययं ददति । अन्तःकरणे
संबध्यमानाः सुखमनुभवामि दुःखमनुभवामीति प्रत्ययं ददति । ततश्च शीतोष्ण-
सुखदुःखादिष्वात्मधर्ममारोपयन्त उत्पादविनाशस्वभावत्वादनित्या आत्म-

- १-राना १-२-बाला°. २ राना १-‘अनु—’ नास्ति. ३ राना २-‘स्थितश्च; राज्ञा
१-स्थितः’ । ततश्च. ४, राना २-‘लक्षणिक’,

न्यनित्यताभ्रममुत्पादयन्तः सर्वप्राणभूतो मोहयन्तीत्यर्थः । यतश्च ते परमार्थतः प्रतिक्षणविनाशिनः । ततः प्रोदितोपपत्त्या नित्यमात्मानं प्रत्यवमर्शस्तांस्तितिक्षस्व सहस्व । तत्समर्पितेनानित्यसुखादिस्पर्शमात्रेण नित्यनिर्विकारस्वात्मावष्टम्भप्रतिष्ठां मा त्याक्षीः । यथा त्रैलोक्यैकवीरेण त्वया दर्पोद्धुरमापतन्तः प्रतिद्वंद्विनो निष्प्रकम्पनिजपौरुषपरिस्पन्दसुस्थितेन मनागप्यन्तरनुपजातविक्रियेण सकृत्सावज्ञमुद्ब्यूढतरतया सोढास्तथैव निसर्गनिर्विकारे^१ स्वात्मन्यहंकारमारोप्य तेऽपि स्पर्शाख्याः प्रतिद्वंद्विनः प्रकृतिनिःसारतत्स्वरूपनिरूपणमात्रेण सस्रन्ताम् । यथास्थितवस्तुविमर्शाभावमात्रजनितोऽयं व्यामोहः । यदात्मनि देहबुद्ध्यादिधर्मारोपेण क्लेशोऽहं पूर्णोऽहं सुखितोऽहं दुःखितोऽहमित्यादयः प्रत्ययास्तत्सामानाधिकरण्येन प्रादुर्भवन्ति । तत्त्वतः पुनस्ते स्वात्मैकेनावस्थिता बहिरन्तः-करणशक्तिभिः केवलं स्पृश्यन्ते, न तु तावता कांचिदप्यात्मनो विकारकणिकां संपादयितुं क्षमाः । स्फटिकदर्पणोपमो ह्ययमात्मा नीलपीताद्याभासतुल्याभिः स्फुरन्तीभिरपि सुखादिप्रतीतिभिर्नान्यथा कर्तुं शक्यते । यथोक्तम्—

आसक्तिसामर्थ्यवशाद्विचित्राः पदार्थजातस्य विभान्ति भासाः ।

प्रपद्यते^२ तन्न तु जातु धीमान्विकारमादर्श इव प्रसन्नः ॥ इति ।

अत एव मात्रास्पर्शशब्देनेन्द्रियार्थव्यपदेशः कृतः । तदनेन श्लोकेन सर्वसंवेद्यभङ्गुरस्वभावकौमारजागराद्यवस्थावत्सुखाद्यवस्थास्वपि सर्वप्राणिगतासु संवेदकत्वेनैवैकेन युक्तो नित्यो व्यापक एक एवाऽऽत्मा प्रतिपादितः । न चैतावतैकस्य सुखित्वादौ सति सर्वसुखित्वादिप्रसंगः । यतो मायोद्भावितान्योन्यभेदाभासा एव प्रमातारः सततं परस्परविभक्तमात्मानमवगच्छन्ति । न तु पारमार्थिकः परः प्रमाता । तत्र ह्येकस्मिन्सर्वदा सर्वत्र सर्वथा निर्विशेषस्वभावे सर्वमिदं प्रतिबद्धम् । यथोक्तं, तं प्रपद्ये प्रजासृजामिति उपक्रम्य—

यस्मिन्नित्ये तते तन्तौ दृढे संव्यवतिष्ठति ।

सदसद्ग्रथितं विश्वं विश्वाङ्गे विश्वकर्माणि ॥ इति ।

तदेवंस्वभावे सत्ये स्वात्मानि सुव्यवस्थितत्वमुक्तलक्षणमिति प्रतिपादयितुमाह—

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।

समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १६ ॥

१ राणा २-° रे सत्त्वे, २ राणा १-निकटसुखा°, ३ राणा १-°तेऽन्तर्न तु.

यं पुरुषमुक्तलक्षणज्ञानैकताननिर्विकल्पप्रज्ञैकतया मुमुक्षवस्थायां वर्तमानमत एव धीरं, परिज्ञातसदसत्पदार्थमत एव च समदुःखसुखं, समे मनोवेद्यत्वमात्रेणैकेन रूपेण स्पृश्यमाने तुल्ये दुःखसुखे यस्य तथाविधं, घटादिवद्देद्यत्वमात्रविशिष्टरूपैः सुखादिभिरनुपजनितविकारं सन्तमेते जन्मविनाशधर्मयोगादनित्याः सुखितोऽहमित्यादिविपर्ययप्रत्ययरूपाः शब्दादयो न व्यथयन्ति तद्विविक्तवेदकैकस्वभावात्सत्यादात्मनो न प्रच्यावयन्ति । सोऽमृतत्वाय परमात्मसमापत्तिवशादविनाशत्वाय कल्पते संपद्यते मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥

अथोपपत्त्युपन्यासपूर्वमात्मनो वेदकैकस्वभावस्य पारमार्थिकीं सत्तां तथा तत्प्रमेयस्वरूपस्य देहादेश्च जन्मविनाशवतस्तदभावं प्रतिपादयितुमाह—

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १७ ॥

इह स्वभावादेव यदविद्यमानं वस्तु तस्यासतो भावः सत्ता नास्ति । तथैव स्वभावतः सतो नित्यस्याभावो विनाशो नास्ति । एतयोः सदसतोः प्रकाशतमसोरिवात्यन्तपरस्परविरोधात् । किंत्वेतयोर्द्वयोरपि तत्त्वविद्भिः साक्षात्कृतपरमार्थैरन्तो निष्ठा निश्चयो दृष्टो विज्ञातः । न त्वतत्त्वविद्भिः । ते ह्यचिन्त्याद्भुतस्वभावपरमेश्वरमायाशक्त्युद्भाविताविषयप्रत्ययतया सत्यमात्मानमप्रत्यवमृष्यन्त एवासदनित्यत्वादिना वास्तवसद्भावरोहितं देहादिवस्तिवदंतया संवेद्यमानत्वात्सत्त्वेन प्रतिपद्यन्ते । परमार्थतस्तु सन्नित्यमात्मतत्त्वमप्रत्यभिज्ञायमानत्वादसत्त्वेन प्रतिपद्यन्ते ॥

ततश्च तत्त्वतः किं सत्किमसदित्युपदेष्टुमाह—

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १८ ॥

एतयोः सदसतोर्मध्यात्तदविनाशि विनाशधर्मरहितत्वात्परमार्थतः सद्विद्धि जानीहि । किं तद् येनैकेनेदमन्योन्यभिन्नस्वभावमयं सर्वं चराचरवस्तुजातं ततम् । कर्तृत्वविवक्षया विस्फारितम् । ज्ञातृत्वविवक्षया व्याप्तम् । एक एव हि परमार्थतः सर्वकर्ता सर्वज्ञः परमेश्वरः परमात्मा । तदवभासितान्योन्यभेदानां तु क्षेत्रज्ञानां देहादिकमेवाऽऽत्मत्वेन प्रतिपद्यमानानां परिमितविषयं कर्तृत्वं ज्ञातृत्वं च न वास्तवम् ।

१ राशा १—प्रत्ययहेतवः शः । २ राशा १—परमार्थसत्परवशात् । ३ राशा १—
°देश्रोत्पादविनाशः । ४ राशा १ २—°भिन्नावभासमयं । ५ राशा २—(उपरि)—शा
२ (प्रान्ते)—विस्ताः । ६ राशा १ २ (प्रान्ते)—वा व्याप्तम् । ७ राशा १—ज्ञातृत्वम् ।

एवमस्याऽऽत्मतत्त्वाभिधानस्य वस्तुनोऽव्ययस्यामायस्य देशकालाद्यवच्छेदरहितत्वादक्षयस्वभावस्य तद्विलक्षणः कार्यज्ञेयरूपो न किञ्चिदर्थो विनाशमभावं कर्तुमर्हति ॥

‘ न हि ’ नित्यस्य सर्वथाऽनुवाच्छिन्नमहिम्नोऽर्थस्यानित्योऽवच्छेद्यः पदार्थो विनाशाय प्रभवतीति सत्स्वरूपं प्रतिपाद्यासत्स्वरूपं प्रतिपादयितुमाह—

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।

अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥ १९ ॥

सर्वशरीरेषु सर्वावस्थासु चाविलुप्तोपलब्धत्वमात्रैकलक्षणत्वान्नित्याविनाशिनस्तथा देहादिभिस्त्वच्छेत्तुमशक्यत्वादप्रमेयस्त्वमत्तादिकैलनाविषयभूतस्य शरीरिण आत्मनः इमे देहास्तद्विलक्षणा अन्योन्यभिन्नाममापायिधर्मकत्वाद्विनाशिनो विनश्वरस्वभावत्वात् । तथा देशकालादिरिच्छेद्यत्वाद् अन्तवन्त इयत्तादिकलनाविषयभूता वेद्यत्वमात्रेण संबद्धा इति देहरूपस्य वस्तुनः परमार्थविनश्वरस्य ज्ञेयत्वमात्रादिना हेतुनाऽऽत्मसंबद्धस्य विनाशे सत्यात्मनोऽपि विनाशप्रतिपत्तिरविद्याविजृम्भितम् । तच्च त्वयि नोपपन्नम् । अतो यथाप्रतिष्ठादितात्मतत्त्वप्रतिष्ठाहंकारो वक्ष्यमाणयोपपत्त्या दुष्परिहरं स्वकर्मानुतिष्ठन् युध्यस्व प्रस्तुतं समरकर्म समाचरेति ॥

अथ युद्धं नाम परहननरूपतया हिंसात्मकं कर्म, तत्कथमहं गुरुज्ञात्यादिवधलक्षणे घेरे कर्मणि प्रवर्तेयेति यन्मन्यसे तदात्मस्वरूपानभिज्ञत्वजनितमोहविलसितमेव । यतः—

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ २० ॥

यो मायावशादत्यन्तनिर्विकारपरमार्थसन्तमात्मानमप्रत्यवमृशंस्तद्विलक्षणं देहमेवाऽऽत्मत्वेन मन्यमानो हननादिदेहधर्माधिरोपणेनैवं सत्यमात्मानं हन्तारं हननाक्रियाकर्तारं वेत्ति प्रतिपद्यते । यश्चैनमेव प्रतिपादितलक्षणमविनाशिनमात्मानं विनाशलक्षणदेहधर्माध्यारोपणेन हतं हिंसितं मन्यते तावुभावपि मोहवशादात्मन्यनात्माभिमानग्रहग्रस्तसम्यग्ज्ञानौ न जानीतः सत्यस्याऽऽत्मनः स्वरूपं न बुध्येते ।

१ राशा १—‘ जमायस्य १ नास्ति; शास्त्रे प्राप्ते वर्तते. २ राणा १—‘ दि ’ नास्ति. ३ राशा १—‘ पाय ’. ४ राणा २ (उपरि)—‘ ज्ञातिवधादि. ५ राणा २—अनात्सन्यात्माभिः.

यतोऽयं पर आत्मा सर्वमेवेदं परमनिर्विकारचिन्मात्रस्वरूपः स्वात्मतया सर्वदा विमृशन्न हन्ति न च हन्यते, हन्तृहन्तव्यतानिबन्धनं हननक्रियाकर्तृत्वं न प्रतिपद्यते । नापि हननक्रियायाः कर्मत्वम् । एते हि विकल्पविपर्ययज्ञानात्मकव्यवहाराणां क्षेत्रज्ञानामेव संभवन्ति न परमात्मनः ॥

न जायते म्रियते वा कदाचि-

न्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो

न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २१ ॥

अयमुक्तलक्षण आत्मा देशकालाकारावस्थाद्यवच्छेदरहितश्चिन्मात्रस्वरूपत्वाच्च जायते नोत्पद्यते । नित्यमुत्पन्नरूपत्वान्नापि म्रियते विनश्यति । नापि जन्ममरणान्तरालवर्तिस्थित्यवस्थारूपभावमनुभवति । ते हि जन्मस्थितिविनाशात्मका अवस्थाभेदा देहाद्यनित्यभावाभयाः । ते हि भावा अभूतपूर्वधर्माविर्भावे जाता इत्युच्यन्ते । भूतपूर्वधर्मतिरोभावे च विनष्टा इत्युच्यन्ते । तदन्तराले च तत्तत्प्रत्ययप्रवाहसादृश्यभ्रमाः स्थिता इत्युच्यन्ते । स च तेषामपुनर्भावी भावः । आत्मनस्तु सदाभूतस्य नाभावसंबन्धः । स चैकलक्षणव्यभिचाराच्च न धर्मान्तराविर्भावतिरोभावावेति । जन्मस्थितिविनाशलक्षणावस्थात्रयप्रतिषेधोऽस्यानेन श्लोकेन प्रतिष्ठाद्विद्वः । इदानीमेत एव भावविकारा विशेषस्य प्रतिषिध्यन्ते । तत्राप्यमात्मा न जायते नोक्तेन क्रमेणोत्पद्यते इत्यजो जन्मादिलक्षणानित्यभावविकाररहितः । तथा नित्यः सदैकस्वभावावियुक्तः । इत्यनेनास्य प्रतिक्षणं धर्मान्तराविर्भावतिरोभावलक्षणो विपरिणामाख्यो विकारः प्रतिषिध्यते । शाश्वतः शश्वत्संपूर्णेन स्वरूपेण युक्त इत्यनेन विवृद्धलक्षणो विकारोऽस्य प्रतिषिध्यते । न ह्ययमनित्यभाववत्पूर्वमुपचितो भूत्वोपचयरूपं विकारमापद्यते । तथा पुराणः । पूर्वकोटेरसंभवात्सततमेव चिरंतन इत्यनेनापक्षयलक्षणो विकारोऽस्य प्रतिषिध्यते । न ह्ययमुपचितो भूत्वा पुनरपचियते । देहादिभाववत् । तथा शरीरे हन्यमाने नायमात्मा हन्यते शरीरस्यैवानित्यत्वाज्जन्माद्यवस्थाजुषो विनाशवस्थाऽपि संभवति । न तु नित्यस्याऽऽत्मन इत्यनेन विनाशलक्षणो विकारोऽस्य

१ शाना १-२-‘न च हन्यते’ नास्ति. २ शाना १-२-‘त्पावि’ ३ शाना २-‘रूपं’,
४ शाना २-‘षणैरस्य.’ ५ शाना १-‘इत्यजो’ नास्ति. ६ राशा १-२-‘जन्मलक्षणा’.
७ राशा १-२-‘अस्य’ नास्ति. ८ शाना २-‘द्यभाव’.

प्रतिषिद्धः । अस्तित्वलक्षणस्तु षष्ठो विकारः प्रागुक्तावस्थात्रयमध्ये भूत्वा भावशब्देन प्रतिपादित इति, अधुना नोक्तो यदि वा केचिदस्तित्वं विकारत्वेन नेच्छन्तीति नोक्तः ॥

एवं सकलभावविकाररहितम्,

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।

कथं स पुरुषः पार्थ हन्यते हन्ति वा कथम् ॥ २२ ॥

[शांकरपाठः—१ कं घातयति हन्ति कम्.]

एवं प्रतिपादितस्वरूपमविनाशिनमात्मानं यः पुरुषः प्रमाता नित्यं सदैव जानाति स तदभिन्नमात्मानं प्रतिपद्यमानः कथं केन प्रकारेण हन्यते विनश्यते । हन्ति वा परं विनाशयति । हननक्रियाकर्तृकर्मभावोऽयं शरीरमात्रप्रतिबद्धात्माभिमानेष्वप्रतिबुद्धेषु क्षेत्रज्ञेष्वेव व्यवस्थितः ॥

ननु हननादिना देहविनाशे सति चेतनधर्मानुपलम्भः । तदात्मनो देहविनाशे सति कथमविनाशित्वमवगम्यत इति व्यामोहव्यपोहाय दृष्टान्तनिदर्शनपूर्वं पुनरपि नित्यत्वमस्य द्रढयितुमाह,

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय

नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णा—

न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २३ ॥

यथा कश्चित्पुरुषो जीर्णान्युपभुक्तानि वस्त्राणि त्यक्त्वा स एव सन्नन्यानि नवान्युपभोगक्षमाणि गृह्णात्युपादत्ते । इत्यनेन जन्मादिविविधविकाराकान्तनानाशरीरसंयोगवियोगवशान्नास्त्यै तत्संवेदितृत्वमात्रैकलक्षणवियोग इति नित्य एवायमनित्यैः शरीरधर्मैर्मागप्यसंस्पृष्टः ॥

यतः,

नैनं छिन्दति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २४ ॥

एनमात्मानं शस्त्राणि खड्गादीनि शरीरमिव न छिन्दन्ति न द्विधा

१ राना २—‘ति’ नास्ति. २ राना १ २—‘व्यव’ नास्ति. ३ राशा १—नास्य पुरुषस्य तत्त्वं. ४ राना १ २—‘यतः’ नास्ति. ५ राना १ २—एवम्.

कुर्वन्ति । तथैवाग्निर्नैनं दहति, नाऽऽपः क्लेदयन्ति न च मारुतः शोषमुपनयति ।
छेदादिभिर्विक्रियमाणे शरीरे न तस्य निसर्गनिर्विकारस्य विकारसंस्पर्शः ॥

तथा हि,

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २५ ॥

अयमात्मा छेदादिक्रियाविकार्यो न भवति । पूर्वोक्तस्यैव निर्वचनमेतत् ।
तथा नित्य इत्यादीनि विशेषणान्यविनाशित्वार्थानि परस्परसहायभूतानि ।
प्रतिपत्तिदाढ्याय बहूनि प्रयुक्तानि वेदितव्यानि ॥

तथा चेदम्,

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।

तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

शब्दादिव्यक्तार्थविषयाणां श्रोत्रादीनामिन्द्रियाणामविषयभूतत्वादयमव्यक्त
इत्युच्यते । तथा वेदकैकस्वभावत्वादान्तःकरणेनापीदंतया वेद्यैकतुमशक्य
इत्यचिन्त्यश्चिन्तनक्रियाया अगोचरः । तथा सर्वदा चैतन्यमात्रातिरिक्तधर्मान्तरा-
संस्पर्शादविकार्यो विक्रियां नेतुमशक्यः । तस्मादेवमुक्तेन प्रकारेण सर्वतः
सर्वेन्द्रियगोचरादार्थादत्यन्तव्यतिरिक्तं वेदकत्वेन सर्वार्थव्यापकमेनमात्मानं बुद्ध्वा
शरीरविनाशेन तद्विनाशभ्रमेण नैनमनुशोचितुमर्हसि ॥

एवं त्वं मानुष्येणेत्यादिग्रन्थेन वितत्य प्रतिपादितामपि सकलप्रकरणप्रति-
पाद्यस्य ब्रह्माद्वैतज्ञानस्य शरीरशरीरिव्यतिरेकोपपत्तिप्रतिपादनरूपां प्रथमां
भूमिकामपि सुसूक्ष्मनिर्मलप्रज्ञावधानविशेषावसेयत्वात्संप्रत्यप्रतिपद्यमानमर्जुनं म-
न्वानो भगवान्सर्वपक्षान्तराक्षेपेण बोधयितुमाह—

अथैवैनं^१ नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।

तथाऽपि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

[शांकरपाठः १—चैनं.]

अथवा मदुपदिष्टोपपत्तिक्रमेण यथोक्तमर्थमप्रतिपद्यमानस्त्वमेनमात्मानं नि-

१ राशा १—चाथम्. २ राशा १—विषयीकर्तुम्. ३ राशा १२—सर्वथा.
४ राशा १—‘अपि’ नास्ति.

त्यजातं नित्यं वा मृतं मन्यसे, तथाऽपि तेनापि प्रकारेण नैनं विनाशित्वेन शोचितुमर्हसि । इदमत्र तात्पर्यम् । आत्मविषया द्वयी प्रतिपत्तिः संभाव्यते । नित्यो वा स्यादनित्यो वा । तृतीयः पक्षो न संभवति । तत्र नित्यत्वप्रतिपत्त्या यद्येनं नित्यजातमेव सदैवोत्पन्नं विनाशरहितं मन्यसे, तथाऽप्यस्याविनाशित्वाच्छोकस्य कोऽवसरः । अथ विनाशित्वप्रतिपत्त्या नित्यमेव मृतं सत्तारहितमेनं मन्यसे तथाऽपि नित्यविनष्टत्वादस्य शोचनीयत्वाभावः । अन्ये त्वेवं व्याचक्षते । यद्येनमात्मानं सदैव जन्ममरणाभ्यासमनुशक्तमनित्यत्वान्मन्यसे, तथाऽप्येनं न शोचितुमर्हसि ॥

एतेमेव जन्ममरणं प्रवाहाविच्छेदं कैश्चिन्नित्यत्वेनावगम्यमानस्याऽऽत्मनः प्रतिपादयितुमाह—

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २८ ॥

हिशब्दो हेतौ । यस्माज्जातस्य जन्मलक्षणविकारभाजो देहस्यैवाऽऽत्मत्वेन प्रतिपन्नस्य ध्रुवोऽवश्यंभावी मृत्युर्विनाशाख्यो विकारः । एवमेव मृतस्य विनष्टस्य जन्मावश्यंभावीति, कस्यैष जन्ममरणविकारलक्षणयोग इति तत्त्वमविचारयतोऽपि लोकस्यार्थं प्रवादः स्थित एव, ‘जातो भ्रियते मृतो जायते’ इत्येवंविधः । तस्माल्लोकप्रवाददृष्ट्याऽपि शोकस्यानुपपत्तिरेव ॥

अन्यमपि प्रकारं शोकपरिहारायाऽऽह—

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २९ ॥

पृथिव्यादिभूतसंनिवेशविषयशरीरात्मकत्वात्सर्वप्राणभूतो भूतशब्देनात्रोच्यन्ते । तान्येतानि भूतान्यव्यक्तादीन्यप्रत्यक्षपूर्वरूपाणि । तथैवाव्यक्तनिधनानि परोक्षपर्यन्तानि । न ह्येतानि पूर्वमेवविधान्यासन्पुनश्चैवंविधानि भविष्यन्तीति ज्ञायन्ते । ततो द्वयोरप्येतयोः काष्ठयोस्तान्यशोच्यानि । यद्यपि व्यक्तमध्यानि, व्यक्ता तेन तेन रूपेण वेद्यमानमध्यावस्था जन्मविनाशान्तरालवर्तिनी दशा येषां, तथाविधान्यप्यशोच्यान्येव । व्यक्तावस्थायामेषां हि भ्रममात्रमेव स्थैर्य-प्रतिपत्तिः । एतानि हि येन येन प्रकारेण कल्पन्ते, तेन तेन विनश्वराण्येवं

क्षणिकानि वा भवन्तु, परिणामत्वादाविर्भावतिरोभावधर्माक्रान्तानि वा भवन्तु, सर्वथा विकल्प्यमानान्येतस्य स्थिरस्य रूपस्यासंभवादशोच्यान्येवेति देहात्मक-भूतसंनिवेशमात्रत्वेन प्रतिपन्नेषु शरीरेषु कः परिदेवनावसर इति ॥

इदानीं बहुप्रकारं प्रतिपाद्यमानोऽप्ययमर्थोऽतिगम्भीरत्वान्मनो धारयितुम-नुष्ठातुमशक्य इत्यर्जुनस्यैतदर्थविषयमनध्यवसायनं परिहर्तुं प्रकृष्टपयत्नप्रति-पत्तव्यतामस्यार्थस्य दर्शयितुमाह,

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेन-

माश्चर्यवद्ब्रूदति तथैव चान्यः ।

आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति

श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ ३० ॥

एनमात्मानं यथाप्रतिपादितस्वरूपं कश्चिदुत्कृष्टपुण्यः क्षणमात्रं पश्यति । कश्चिन्मनुष्यसहस्रेषु प्रकृष्टपुण्यपरिपाकवशाद्ब्रह्मणा जन्मनामन्ते पश्यति, तत्त्वतः प्रत्यभिज्ञानेन साक्षात्कुरुते । योऽपि पश्यति स आश्चर्यवद्यथाऽऽश्चर्यं कश्चिद-दृष्टपूर्वमद्भुतं कदाचित्कथंचित्क्षणमात्रं पश्यति तथैवान्धुतरूपमिव प्रतिभासमानं कश्चिदेवं तथाविधमेनं वदति परप्रबोधनायाऽऽचष्टे । तथैव कश्चित्तादृश एव परेण प्रतिपाद्यमानं शृणोत्यवधारयति । कश्चित्संप्रति भगवदनुग्रहेणानधिष्ठितत्वाद्-विद्योपहतान्तःकरण एनं यथाप्रतिपादितस्वरूपमात्मानं श्रुत्वाऽपि कुतश्चित्तत्प-तिपादमकुशलादाकर्ण्यपि न वेद, तत्त्वतो न जानाति । स च तथाविधोऽनुप-देश्य एव । त्वं पुनर्भक्तिश्रद्धानुगुणसूचितभगवदनुग्राहकैत्वात्मा त्वपात्रस्त्व-मेवैतत्तत्त्वत उपदेशस्येत्यत्रोद्युक्तो भवेत्यर्थः । किमत्र तात्पर्यम् । अस्याऽऽत्मनो गुरुशिष्यक्रमेण स्वयमनुभवेन वा सन्ति जातु केचित्पुण्यभाजः प्रतिपत्तारः । किंतु निरन्तराभ्यासपरिशीलनविशीर्णकल्पसकलविकल्पावरणतां विना वैमल्येन सर्वकालं स्थिरतया चास्य प्रतिपत्तिमात्रमिति । विरलविरलो लैक्षेष्वेकः कश्चिदेव चरमजन्मा भवेदिति यथोक्तेन क्रमेण सम्यगवधारणीयं न तु मन्दो-त्साहेनात्र योग्येनापि भवता भवितव्यम् ॥

तदयमत्र निश्चय इत्याह,

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।

तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३१ ॥

१ राशा २ ना १ २-‘अपि’ नास्ति. २ राणा १ २-‘द्वादिगुणं’. ३ राशा १-‘ग्रहत्वात्मा, ४ राणा १ २-‘जातु’ नास्ति. ५ राशा २ ना १ २-‘लक्षणेषु कश्चि’,

अयं समनन्तरप्रतिपादितदेहादिसमस्तवेद्यपदार्थात्यन्तव्यतिरिक्तवेदकत्वमात्रै-
कलक्षणो देही देहस्य वेद्यत्वमात्रेण स्वस्य वेदकत्वमात्रेण स्वामी परः प्रमाता ।
सर्वस्य देहमात्रमेवाऽऽत्मत्वेनाभिमन्यमानस्य प्रमातुर्जन्तोर्जातस्य तत्र तत्र नानारूपे
देहे शरीर एक एव व्यापकतया तिष्ठन्नित्यं सततमेवावश्यो हन्तुं विनाशयितु-
मशक्यः । न ह्यागमापायिधर्मकाणां नानाविधानां सर्वदा वेद्यत्वमात्रस्वभावानां
शरीराणां विनाशे तद्व्यापकस्यैकस्यानवच्छिन्नमाहिम्नो वेदकत्वमात्राव्यभिचार्ये-
कलक्षणस्य सत्यस्याऽऽत्मनो विनाशः संभवति । यत एवमतस्तस्याविनाशित्वे
नित्येऽनुशोचित्वं तावन्नास्त्येव । तस्माद्विनाशैकस्वभावानि भूतानि पृथिव्यादि-
भूतसंनिवेश्यविशेषात्मकानि शरीराण्येव शरीरित्वे प्रतिपन्नानि विनश्यन्ति ।
पश्यन्नानुशोचितुं परिदेवितुं नार्हसि । नष्टस्य विनाशे विवेकिनः कः शोक-
स्यावसर इत्यर्थः ॥

अथ प्रतिपादितोपपत्त्या तात्त्विकमात्मस्वरूपं संप्रतिपत्तुमशक्तमर्जुनं मन्य-
मानो भगवान्क्षत्रियजात्युचिताभिमानोद्दीपनेनावश्यानुष्ठेये स्वकर्मणि प्रवर्त-
यितुमाह,

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३२ ॥

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।

सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ ३३ ॥

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।

ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३४ ॥

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।

संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३५ ॥

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।

येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ ३६ ॥

अवाच्यवादांश्च बहून्वादिष्यन्ति तवाहिताः ।

निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३७ ॥

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।

तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३८ ॥

स्वधर्ममपीत्यादि श्लोकसप्तकमेतन्निगदव्याख्यातम् । एवं स्वर्गाद्यनित्यफलहेतुप्रतिपत्तिलक्षणधर्मसमाश्रयणेनापि पूर्वप्रकारं स्वकर्मफलत्यागे व्यवस्थिते निरतिशयनित्यफलप्राप्तिहेतुनिवृत्तिलक्षणधर्मसमाश्रयणेन तदपरित्यागे को दोष इति ॥

प्रकृतमेव ज्ञानोपदेशं पुनरपि सिद्धान्तीकुर्वन्नाह,

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।

ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३९ ॥

एवमनेन प्रकारेण वर्तमानो ज्ञातिवधादितः संभाव्यमानं किल्बिषं नावाप्स्यसि न लप्स्यसे । कथं वर्तमानः, तावद्यथोपदिष्टार्थनिःसंशयप्रतिपत्तिप्ररूढनिष्प्रकम्पप्रज्ञाप्रत्यभिज्ञातसमस्तप्राणभृत्सर्वावस्थाव्यापकसामान्यसंविन्मात्रस्वभावे नित्यनिरुत्तरानन्दनिर्भरतया स्वरूपाव्यतिरिक्तप्राप्यपदार्थान्तरप्रेप्साविरहिते सत्ये स्वात्मन्यकृत्रिमात्माभिमानमास्थाय, मायाव्यामोहजनितं देहाद्यनात्मभूतभावात्मप्रत्ययलक्षणविपर्ययज्ञानैः सर्वप्राणिभिरुपादेयतया हेयतया च परिकल्पितभेदे प्रतिक्षणविनश्वरे सुखदुःखे हर्षविषादौ समे^१ द्रष्टव्यात्मनि दृश्यतामात्रेण संबन्धत्वादनुपजनितविशेषात्मकविकारतया निर्विशेषे कृत्वा, सम्यक्प्रतिपत्त्या संपाद्य । एवमेव तद्धेतुभूतौ राज्यादिलिप्सितार्थलाभालाभौ, तयोरपि हेतुभूतौ जयपराजयौ, तथैव समौ निर्विशेषौ संपाद्य, तत्त्वतो यथावस्थितेन रूपेण निश्चित्येत्यर्थः । एते हि सुखदुःखादयो वेद्यत्वमात्रेण संबद्धा वेदकस्याऽऽत्मनो न कश्चिद्विकारलेशमर्पयितुं क्षमाः । यथा नीलपीतादयः प्रकाश्यत्वमात्रेण संबद्धाः प्रकाशकस्याऽऽलोकस्य न कंचिद्विशेषं नीलपीतादिकमुन्मेषयितुं शक्ताः, केवलं प्रकाश्यत्वमात्रेणैकेन रूपेण तत्र संबद्धास्तदेतत्सुखादीनां वेद्यत्वमात्ररूपं साम्यम् । एवं सुखादीनि समीकृत्य तत एतत्समाधिप्रतिपत्तेरनन्तरमेतत्समाधिसुप्रतिष्ठितमतिर्युद्धधर्मोपलक्षिताय स्वकर्मणे युज्यस्व संबध्यस्व । यथोक्तज्ञाननिष्ठतया स्वकर्मानुतिष्ठेत्यर्थः ॥

एवं ज्ञानकर्मसमुच्चयमेवोपदेश्यतया विनिश्चित्य ज्ञानविषयां प्रतिपत्तिमुक्तकल्पां मत्वा तां क्रियाविषयां वक्तुमुपक्रममाणस्त एव ज्ञानकर्मणी सांख्ययोगशब्दाभ्यां व्यवहरन्नाह,

राशा १ ना २-^०रूपव्यति^०. २ राना १ २-^०समे^० नास्ति. ३ राना १ २-^०शस्यालो^०, ४ राशा १ २-ज्ञानक्रिया^०, ५ राशा १ २-^०यां मतिमुक्त^०.

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।

बुद्ध्या युक्तो यथा पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ४० ॥

इदमात्मादि सत्, इदं देहाद्यसदिति हेयोपादेयपदार्थपरिगणना संख्या-
तामधिकृत्य कृतं शास्त्रमन्वर्थतया मुख्यं सांख्यमिहोच्यते । तद्धेतुकं ज्ञान-
मपि सांख्यम् । न तु कपिलादिप्रणीतं, तस्य नानात्मवादपरमार्थत्वात् ।
तस्मिन्सांख्ये विषय एषा प्रबन्धेन प्रतिपादिता बुद्धिः प्रज्ञा तवोपदिष्टा, यथा
प्रज्ञया तत्सांख्यं सम्यग् युज्यते बुध्यते वा । उक्तज्ञानसमाधिगम्येन परमा-
र्थलक्षणेनार्थेन संबन्धो योगः । तद्धेतुकत्वात्कर्मैवेह योगशब्देनोक्तम् । न हि
केवलस्य ज्ञानस्य योगार्थसंबन्धहेतुत्वं संभवति । किंतु तदनुगतस्य कर्मण एवेति
प्रबन्धेन वक्ष्यते । इत्येवंविधे योगे कर्मणीमां वक्ष्यमाणां बुद्धिं शृणु, अव-
धारय । यथा कर्मैव तत्त्वतो मोक्षकारणतया विज्ञायतेऽत एवाऽऽह । यथा वक्ष्य-
माणया बुद्ध्या युक्तः संबद्धस्त्वं कर्मकृतं ज्ञानशून्यजनविषयं बन्धमस्वातन्त्र्यं
प्रहास्यसि त्यक्ष्यसि ॥

तादृशं हि कर्मानुष्ठानमिहोपदेक्ष्यते येन सकलसंमूढजनबन्धहेतोरपि कर्मणो
मोक्षहेतुत्वमेव पर्यवस्यति । अत एवास्य कर्मयोगस्य चित्तवृत्तिनिरोधलक्ष-
णयोगातिरिक्तशक्तितां प्रतिपादयितुमाह,

नेहातिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४१ ॥

[शांकरपाठः १-“हामिक्रम”]

इह वक्तुं प्रक्रान्ते कर्मयोगे चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणयोगवदातिक्रमनाशो
नास्ति । स हि यथोपदिष्टक्रमस्वभ्यस्तभूमिकाभिनिवर्त्यस्वरूपत्वात् पूर्वभूमिका-
नामनवाप्तावुत्तरोत्तरभूमिकारोहणरूपक्रमोलङ्घनलक्षणेऽतिक्रमे सति विनश्यति
स्वरूपमेव न लभते । स तादृशे विनाश इह योगे समनन्तरवक्ष्यमाणोपपत्त्या
न विद्यते । तथा तत्र तत्तदङ्गवैकल्यादसम्यगनुतिष्ठतो व्याध्यादिवर्तमानशरी-
रानुभवनीयः पुनर्गर्भवासदुःखादिर्भाविष्यच्छरीरानुभवनीयः प्रत्यवायोऽनिष्टयोगः
संभवति । इह तु पूर्ववत्सोऽपि न विद्यते । यतोऽस्य धर्मस्य यथोक्तज्ञानपूर्व-
तया शास्त्रचोदितस्य कर्मानुष्ठानसमाधिरूपस्य सदाचारविशेषसंबन्धि स्वल्पमपि
परिमितकाललवानुभूतं स्वरूपं महतः समस्तभवहेतोरनात्मन्यात्मप्रत्ययलक्षणा-

द्भयात्साध्वसादनुष्ठातारं योगिनं त्रायते परिरक्षति । पुनस्तत्संबन्धं तिरस्करो-
तीत्यर्थः । अत्र हि धर्मे सततमनस्तमितसमस्तवस्तुप्रथमैकहेतुसामान्यसंविद्रूपपर-
प्रकाशैकलक्षणस्वात्मप्रत्यवमर्शो निरुत्तरः समाधिः सच्छब्दिभातत्वेनैव निर्वर्त्य
संपूर्णस्वरूपो विधीयते । स च विभातमात्रः संपूर्णं फलं संपादयति । तथा च
वक्ष्यति ।

‘ स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ’ इति ।

ततोऽस्मिन्पूर्वापरक्रमाभ्यस्तभूमिकां संपाद्य चित्तवृत्तिनिरोधयोगस्येह सर्वा-
त्मना परिहारोऽवगन्तव्यः । स ह्यत्र तत्तत्स्थानादिक्रियाविशेषवत्पूर्वापररात्रादि-
नियतकालानुष्ठेयतया नियतेतिकर्तव्यताकोऽन्तर्भवत्येव ॥

अस्मिंश्च विशुद्धभक्तिश्रद्धादिगुणव्यक्तिसूचिताविवेकज्ञानाविर्भावो भवादृ-
शोऽधिष्ठितो न सर्वः कश्चिदिति प्रतिपादयितुमाह,

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकैव कुरुनन्दन ।

बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४२ ॥

[शांकरपाठः १-°रेकेह.]

व्यवसायो निश्चयः । स आत्मा स्वरूपं यस्याः सा तथारूपा स्वभावतो
बुद्धिरेकलक्षणैव । निश्चय आत्मादिसदर्थविषयोऽपि संभवति । अत्र योऽसदर्थ-
विषयः स निश्चयाभासो निश्चय एव न भवत्यतः सदर्थविषयमुख्यव्यवसाय-
रहितानामव्यवसायिनां बुद्धयो बहुशाखा एकस्मिन्नप्यर्थे नानाविकल्पजाला-
कुला अपर्यवसिताश्च ॥

यतः सर्वाभिकाङ्क्षापरिक्षयैकहेतौ परमार्थसत्यात्मन्यलब्धबुद्धिप्रतिष्ठा इदं
प्राप्यमिदं प्राप्यमित्यनित्यमर्थं प्राप्यतयाऽऽलम्बमाना न कचिद्विश्रान्तिं लभन्त
इत्येवंविधानां पुरुषाणां स्वर्गादिभोगमात्रपरत्वेन प्रतिपन्नानां या बुद्धिः सा
वक्तुं प्रकान्ते परस्मिन्धर्मे न नियुज्यत इत्याह,

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।

वेद्वादपेराः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४३ ॥

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलेप्सवः ।

क्रियादिशेषबहुला भोगैश्वर्यगतीः प्रति ॥ ४४ ॥

[शांकरपाठः १-°वादरताः. २-°फलप्रदाश्च. ३-°बहुलां. ४-°गतिः.]

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तथाऽपहतचेतसाम् ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४५ ॥

सैषा व्यवसायात्मिका निश्चयस्वभावा बुद्धिर्भोगैश्वर्यप्रसक्तानां पुंसां समाधा-
वात्मलक्षणपरमार्थसत्त्वविषये प्राणिधाने न विधीयते नानुलिप्यते, तस्यास्त-
दर्थप्रतिपात्तियोग्यताभावात् । ये हि भोगानामिष्टानां विषयाणामैश्वर्ये स्वाम्ये
प्रकर्षेण वस्त्वन्तरपरिहाररूपेणातिशयेनाऽऽसक्ता निषण्णास्तत्परा एव । तेषां^१
भोगात्मिका नित्यवस्तुव्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधिविषयं व्यवसायं नाव-
लम्बत एव । कीदृशानां तेषां भोगैश्वर्यप्रसक्तानां समाधौ बुद्धिर्न विधीयते ।
तथा वाचाऽपहतचेतसां स्वीकृतमनसाम् । कया वाचा, यामिमां पुष्पितां
परमार्थबोधलक्षणफलरहितत्वाद्भोगरूपपुष्पमात्रसंयुक्तां प्रसिद्धां वाचं वेदवाद-
परा अविपश्चितो वदन्ति व्याचक्षते । वेदशब्दोऽत्र ज्ञानशून्यक्रियामात्रविधा-
यकवेदैकदेशवचनोऽवगन्तव्यः । तस्य तथाविधस्य वेदस्य वादोऽभिधानं परं
प्रकृष्टं तदेव तत्त्वं येषां ते तथोक्ताः । अत एव नान्यदस्तीति वादिनः । स्वर्गादि-
फलप्राप्तिहेतुभूतानां क्रियाविशेषाणां विधायकाद्वेदादृतेऽन्यच्छास्त्रं नारत्येवेति
वृद्धनशीलाः । अत एवाविपश्चितः । यज्ञादिक्रियाफलभूतानित्याशुचिसातिशय-
भोगमात्ररूपमर्थं पुरुषार्थफलत्वेन प्रतिपन्नाः सन्तो न विद्वांसो, ये ह्यविना-
शिविशुद्धानिरतिशयमात्मतत्त्वलक्षणमेतद्विपरीतमर्थं फलत्वेन प्रतिपद्यन्ते विप-
श्चितस्ते विपश्चित्वं भजन्ते । अत एवाविपश्चित्वप्रतिपादकानि तेषां विशेष-
णान्याह । तथा च कामात्मानः, कामाः प्रियाः शब्दादयः सर्वभूतत्वादात्मा
येषाम् । अत एव कामात्मत्वात्स्वर्गपराः । उत्तमभोगाधिकरणं स्वर्गः प्राप्यतया
परः प्रकृष्टो येषां ते तथाविधाः । तथा जन्मकर्मफलेप्सवः । भोगप्रक्षयेऽवश्यं-
भावि जन्म कचिदपि योन्यन्तरे संभवति । यस्मिंश्च सति धर्माधिर्मात्मकं कर्म
तस्मिंश्च सति सुखादिलक्षणं फलमित्येतान्याप्तुमिच्छवः, अत एव भोगैश्वर्य-
स्येष्टविषयाधिपत्यस्य गतीर्विविधमार्गान्प्रैति तत्र साधनभूता नानाविधा यज्ञ-
दानतपःप्रभृतयः कर्मभेदा बहुला भूयांसो येषाम् । न केवलं नित्यनैमित्तिक-
क्रियामात्रसक्ता यावत्काम्यानिपि क्रियाविशेषान्विस्तारयन्तः । इत्येवंविधा

१ राशा १-^०शिष्यते. २ राशा १-^० भोगासक्तानां ' इत्यधिकम्. ३ राशा १-
^०मार्गान्फलभूतान्प्रैति.

प्रवक्तारो यां वाचं वदन्ति, तयावर्जितचित्तानां भोगासक्तानां बुद्धिः समाधौ न विधीयत इति संबन्धः । इदमत्र तात्पर्यम् । ये स्वयमेव प्रबोधशून्यत्वाद्भोगमात्रपरास्तेऽन्यैस्तथाविधैस्तमेवमर्थं प्रशंसद्भिः परिपोषमाणतातादृक्संकल्पाः परमार्थप्राप्तिव्यवसायाः परमपक्वप्यन्त इति । तथाविधानां बुद्धिः कथं समाधौ विधीयतामर्हति ।

अतश्च स्वभावतः प्रस्तुतविज्ञानोपदेशमात्रभूतस्त्वमाविपश्चित्प्ररोचनावचनवश्यमानचित्ततां विहाय यथोपदिष्टविज्ञाननिष्ठो भवेत्याह—

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।

निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ४६ ॥

सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणा एव त्रैगुण्यम् । सुखदुःखमोहमयबुद्धिमयत्वा-
त्रैगुण्ये विषय आश्रयो यस्य स त्रैगुण्यविषयः । संसारिपुरुषवर्ग उपचारात्रै-
गुण्यशब्देनात्रोच्यते । तदेवंविधं त्रैगुण्यं विषयो गोचरं येषां ते तथाभूता वेदाः ।
ये हि सुखाद्यर्थिनस्ते तत्प्राप्तिहेतुषु क्रियाविशेषेषु वेदैर्नियुज्यन्ते । यतस्तैः
सर्वतो व्यतिरिक्तस्वरूपः सर्गगत एको यथोक्तविशेषणः सत्य आत्मा आत्मत्वेन
न प्रतिपद्यते, ततस्तेषां सन्नेवाऽऽत्मा नास्ति । त्वं तु निस्त्रैगुण्यः सत्त्वात्मवान्भव ।
निष्क्रान्तस्त्रैगुण्यान्निस्त्रैगुण्यो गुणत्रयातीतो वेद्यत्वमात्रेण सुखाद्यात्मभिर्गुणै-
र्वेदकैकस्वभावः संबन्धेन तु तद्धर्मको गुणेभ्योऽत्यन्तविविक्तस्वभावः । परमार्थ-
तोऽयमात्मा तमीदृशमात्मत्वेन प्रत्यवमृश्यन्नात्मवान्भव । परमार्थसन्तमेवाऽऽत्मा-
नमुक्तोपदेशप्रतिपत्तिशैथिल्यादसन्तामिव मा कार्षीरित्यर्थः । यदा च गुणत्र-
यातीतस्वभावमात्मानमात्मतया प्रतिपद्यसे तदा निर्द्वन्द्वो द्वंद्वेभ्यः सुखदुःखतृ-
ष्णाजरामरणादिभ्यः क्लेशेभ्यो निष्क्रान्तो भव । एतानि हि द्वंद्वानि अनात्मनि
त्रिगुणे देहादावात्मप्रत्ययनिबन्धनानि । यतश्च निर्द्वन्द्वस्ततो नित्यसत्त्वस्थोऽपि
भव । नित्यमविनाशि यत्सत्त्वं सद्भावस्तत्र स्थित उपलब्धप्रतिष्ठस्तादृशः
सन्निर्योगक्षेमोऽपि भव । अप्राप्तस्य प्राप्यस्य वस्तुनः प्राप्तिर्योगः । प्राप्तस्य
परिरक्षणं क्षेमः । निष्क्रान्तस्ताभ्यां निर्योगक्षेमस्तथाविधो भव । न हि नित्य-
संपूर्णत्वात्सर्वतो निरमिलायात्मनः प्राप्यं किञ्चित्संभवति । न चापूर्वतया प्राप्तस्य
कस्यचिदर्थस्य विनाशशङ्क्या परिरक्षणम् । अतो विपर्ययप्रत्ययगृहीतात्मा-

१ राणा १-२-‘तम्’ नास्ति. २ राणा १-‘परम्’ इत्यत्र ‘दूरम्’. ३ राणा
१-२ ‘बन्धी तु.

भासदेहादिनिबन्धने एव योगक्षेमे इति ततो व्यावृत्तात्मप्रत्ययतया सत्यात्मप्र-
त्यवमर्शादात्मवान्भव ॥

न तु भोगैश्वर्यप्रसक्तत्वात्प्रवृत्तिधर्मानुष्ठानैकनिष्ठोपदेश्यपुरुषविषयत्वेन विधीय-
मानक्रियाविशेषेति कर्तव्यतोपदेशशतसंकुले वेदशास्त्रे सर्वमनुष्ठेयतयाऽवगन्तव्यम् ।
किंतु यावता परमार्थबोधलक्षणस्वाभिप्रेतार्थक्रियासिद्धिर्भवति तावदेव तत
उपादेयतया बुधेन प्रतिपत्तव्यमित्याह-

यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ।

तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४७ ॥

सर्वतः सर्वासु दिक्षु समृद्धसलिल उदपाने हृदप्रस्रवणादावर्थिनो यावा-
नर्थः, यावन्मात्रमेवं तृष्णाप्रशमनाद्यर्थक्रियासमर्थसलिललवोपयोगमात्रं प्रयो-
जनं, तावानेव विजानतो विज्ञानवतो ब्राह्मणस्य ब्रह्मवेदिनः सर्वेषु निखिलेषु
सरहस्येषु वेदेष्वर्थः प्रयोजनम् । यावता शास्त्रैकदेशेन परमार्थोपलब्धिलक्ष-
णार्थक्रियानिवृत्तिर्भवति तावदेव तेन ततो विधिसहस्रसंकुलादप्युपादातव्यम् ।
किमुक्तं भवति । यथा तृषितेनार्थिना सुसंपूर्णात्समुद्रकल्पादपि जलाशयात्स्वार्थ-
क्रियासंपत्तिमात्रक्षम उदकस्तोकः समुपादीयते, न सर्वो जलाशयः, एवं ज्ञानक्रि-
याविषयविविधार्थसंपूर्णादपि वेदशास्त्रात्तत्त्वजिज्ञासुना तद्वगममात्रोपयोग्येवार्थ
उपादातव्यो, न तु सर्वमेव वेदशास्त्रमिति ॥

अथ विजानता सर्वशास्त्रेभ्यो यदुपादेयं तदर्जुनं पुरस्कृत्योपदेशुमाह,

कर्मण्यस्त्वधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४८ ॥

[शां. पाठः-१-°ण्येवाधि°]

तव संप्रत्येवोपदिष्टतत्त्वज्ञानोपपत्तिप्ररूढदृढप्रतिपत्तिवशादनित्येभ्यो देहा-
दिभ्यो व्यावृत्तमानात्मप्रत्ययत्वे सत्यद्वैतचिन्मयज्योतीरूपं परं तत्त्वमहमित्या-
त्मत्वेन प्रतिपद्यमानस्य सतः कर्मण्यधिकारोऽस्तु । यत्कर्म कायवाङ्मनोभिर्नि-
र्वर्त्य व्यापारविशेषात्मकं वर्णाश्रमाविभागेन देशकालावस्थापेक्षमुख्यगौणविवि-
धेति कर्तव्यताकलपेन नित्यादिभेदेनावश्यकर्तव्यतया शास्त्रेषु विहितं, तस्मि-
न्नधिकारः कर्तृत्वं भवतु तदाधिकृतस्वार्थसिद्धये प्रवर्तस्वेत्यर्थः । यतः कर्म

तावच्छरीरत्वाव्यभिचारि न केदाचिच्च्युतं शक्यम् । अथ यत्याद्यवस्थायां
 कश्चिन्नियमविशेषोऽवलम्बनीय एव । ततश्च स एव कर्मविशेषतां प्राप्नोति ।
 आश्रमान्तरकर्मनियमवत् । इत्थमशक्यः सर्वात्मना कर्मत्यागः । किंच गृह्यतां
 नामात्यागोऽपि त्यागाभिधानः । स तु तत्त्वज्ञानबाह्यतामेवाऽऽविष्करोति । तथा-
 विधस्य यतो द्वेष्यतां विना कस्यचिदर्थस्य हानं न संभवतीति ' न चोपादि-
 त्सितं प्रियमर्थं विना रागता संभवतीति ' कर्मत्यागाभिधाने रागद्वेषप्रसङ्गे
 दुर्निवारः । यदि च तत्त्वस्यैकत्वात्कर्मणां यथेष्टमनियमेनानुष्ठानमेव त्यागत्वे-
 नाभिमतम्, तथाऽपि पूर्ववद्वागद्वेषवशान्यथानुपपत्त्या सोऽप्यतत्त्वज्ञतामेवानुष्ठा-
 तुरभिव्यनर्कीत्यकर्मता वा विरुद्धकर्मता वा निरुत्तरानन्तनिजानन्दनिर्भरं परं
 तत्त्वमात्मत्वेन प्रतिपद्यमानस्य सर्वसाम्यलक्षणं परमं समाधिमारुरुक्षतः तत्त्व-
 ज्ञानाभिनिवेशिनो योगिनो द्वयमप्यनुपपन्नम्, इति तथाविधस्य तव कर्मण्ये-
 वाधिकारोऽस्तु । किंतु तेषां कर्मणामनात्मज्ञजनसमुचितनानाभिसंधानप्रार्थि-
 तेषु दृष्टानुश्राविकविविधभोगात्मकेषु बन्धहेतुषु फलेष्वाधिकारो मा भूत् । ये
 ह्यतत्त्वज्ञतया फलान्यधिकृत्य तेषु तेषु कर्मसु प्रवर्तन्ते, तेषां तानि क्रियमाणा-
 न्येव कर्माणि वासनारूपतयाऽन्तःकरणभूमौ बीजभूता-येव तिष्ठन्ति । अतश्चा-
 नित्यक्रियाफलोपभोगप्रक्षये विविधवासनारूपस्य तेषु तेषु योन्यन्तरेषु तस्य
 तस्य जन्मनः पुनः पुनः कारणतां प्रतिपद्यन्ते । जन्म च तस्य कर्मणः, कर्म
 च तस्य तस्य फलस्य हेतुत्वं भजते, इति वासनाजन्मकर्मफलचक्रमेतदनि-
 शमावर्तमानमज्ञानां बन्धाय कल्पत इति त्वमपि सामान्यपुरुषवत्कर्मफलहेतुर्मा
 भूः । उक्तया प्रक्रियया कर्मणां शुभाशुभानां फलानि सुखाद्यात्मकानि
 हेतुर्जन्मनो निमित्तं यस्य स तथाविधो यथा न भवसि । तथोक्तज्ञाननिष्ठः
 सन्कुर्वन्नेव कर्माणि तेन ज्ञानाग्निना दग्धबीजतामापादयन्परमेश्वरस्वभावसमाप-
 ज्जिलक्षणं मोक्षमवाप्नुहीत्यर्थः ॥

अन्यच्च कस्यांचिदवस्थायां प्रस्तुतस्य कर्मपरिहारस्य विधीयमानत्वाद्य-
 दकर्मैति मन्यसे, तत्र तादृशोऽप्यकर्मणि सङ्गः कर्मान्तरबन्धहेतुरेवेत्युक्तमेव
 प्राक् । यत एवमतः,

योगस्थः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनंजय ।

सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४९ ॥

१ राशा २ (उपरि)-केनचित्. २ ' ' एतच्चिह्नाङ्कितो भागो राशा १ २ नास्ति.
 राशा २ प्रान्ते लिखितः यत्र ' रागता ' इत्यत्र ' द्वेष्यता ' इति पाठः. ३ राशा -
 १-२-°धिमधिरुं,

इह शास्त्रविहितानां कर्मणामनुष्ठाने यथोक्तात्माद्वैतज्ञाननिष्ठत्वलक्षणः समाधिर्योग उच्यते । यथा कपिलादिप्रणीतस्य सांख्यसंज्ञस्य ज्ञानस्य पातञ्जलादिप्रणीते चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणयोगे निष्ठा, तथेहोपदिष्टस्य आत्माद्वैतज्ञानस्य कर्मानुष्ठानसमाधौ निष्ठेति योगशब्देन सोऽप्युक्तः । तत्र तादृशे योगे स्थित आश्रमान्तरपरिहारेण कृतप्रतिष्ठः सन्यथोक्तनियतकर्माण्यनुतिष्ठ । कथं, संगं तत्तदभिसंहितफलप्राप्तिहेतुत्वप्रतिपत्त्या तावन्मात्रोपायलीनाचित्तत्वं त्यक्त्वा परित्यज्य । अत एव सिद्धौ फलसंपत्तौ, असिद्धौ तद्विघाते, द्वयोरपि निर्विकारत्वात्समो निर्विशेषो भूत्वा यथोक्तज्ञाननिष्ठत्वान्नित्यपरिपूर्णयथोक्तात्मतत्त्वप्रत्यवभर्शजनिता नन्दतृप्तस्य कर्मणः फलेनानित्येन सिद्धेनासिद्धेन वा न कश्चित्सुखदुःखात्मको विशेष इति सर्वसाम्यदशाधिरूढो भूत्वा यथोक्तयोगनिष्ठो भव । यतः समत्वं सर्वास्ववस्थासु विकारलेशासंसृष्टत्वमेवैष योग उच्यते । साम्यप्राप्तिरेवास्य निष्ठेत्यर्थः ॥

अत एवैतद्योगनिष्ठस्य योगिनो लक्षणमाह—

यस्य सर्वे समारम्भा निराशीर्बन्धनास्त्वह ।

त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ॥ ५० ॥

[१—एष श्लोकः शां० पाठे नास्ति.]

यस्य यथोक्तयोगाधिकारिणः पुरुषस्य सर्वे समारम्भाः सर्वासु क्रियासु प्रवृत्तयोऽवश्यंभाविनोऽपि निराशीर्बन्धना भवन्ति । निष्क्रान्ता आशीर्बन्धना निराशीर्बन्धना भोगात्मकबन्धरहिता इत्यर्थः । अत एवावश्यानुष्ठेयकर्मरूपं सर्वं शुभमशुभं च त्यागे फलाशासंन्यासे हुतमग्नाविव बीजजातं फलप्रसवसामर्थ्यविनाशाय निक्षिप्तम् । स एवंविधो नित्यकर्मानुष्ठानैव त्यागी त्यागवान् । न पुनः क्लेशभीरुत्वादिना कर्माण्येव त्यजंस्त्यागी भवति । इति युक्तिरत्र प्रागेवोक्ता । स एवं चैवंविधः प्रशस्यज्ञानयुक्तो, न तु यः कर्मत्यागादिमात्रं ज्ञानं मन्यते ॥

अत एवंविधोत्कृष्टबुद्धियुक्तं कर्म समाचरेत्, न केवलमित्याह,

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय ।

बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ५१ ॥

१ राना १२—‘ च ’ नास्ति. २ राना १२—‘ एव ’ नास्ति.

यस्माद् बुद्धियोगाद्यथोक्तज्ञानसमाधानाद् दूरेणातिशयेन केवलं तद्विरहितं कर्मावरं निरुद्धम् । ज्ञानशून्यं कर्म संसारहेतुत्वात्ततोऽत्यन्ताधममित्यर्थः । अतश्च बुद्धौ यथोक्ते सम्यग्ज्ञाने शरणमाश्रयमन्विच्छ अभिकाङ्क्ष । तामेवोपायतयाऽवलम्बस्वेत्यर्थः । यतो ये फलहेतवः अनित्यं भोगलक्षणं फलमेव हेतु, तत्साधनभूतासु क्रियासु प्रयोजकं कारणं येषां ते ज्ञानशून्यकर्ममात्रानुष्ठायिनः । कृपणास्तु फलार्थित्वाद्दीनाः तत्तज्जातिशरीराद्यभिमानावच्छिन्नमत एवानित्य-भोगात्मकफलतृष्णान्तरमात्मानं मन्यमानाः सन्तो दुराचाराः ॥

अत एव तद्विलक्षणस्य ज्ञानिनः स्वरूपं प्रतिपादयितुमाह,

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।

तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ५२ ॥

इह आत्मैव परमेश्वर एकं तत्त्वम् । स एव च स्वमायामहिम्ना ज्ञेयभावापादनेन सर्वस्य कार्यजातस्यैकः कर्ता पारमार्थिकः, विचित्रं चेदं कार्यं निर्दिष्टमात्रं स्वेच्छामात्रव्यतिरिक्तं न तस्योपादानमपेक्षते । नापि सहकारिणं न चेदमित्थमवभासमानमधिकार्यं चिन्मात्रस्वरूपत्वादतिरिक्तं विकारलेशं केचिदर्पयितुं प्रभवति । तदेवंविधनित्यनिरतिशयैश्वर्ययुक्तमेकं तत्त्वमात्मत्वेन निष्प्रकम्पया प्रतीपत्या यः प्रत्यवमृशाति, स बुद्ध्या परमेण बोधेन सम्यक्ज्ञानेन युक्तसंबन्ध इहोच्यते । स च एवंविध इहोपदिश्यमाने कर्मयोगेऽधिकृतः । कुर्वन्नपि कर्माणीश्वरभावानुप्रवेशात्सर्वं समत्वेन पश्यन्निदं स्वर्गादिसुखफलहेतुत्वात्सुकृतं सत्कर्म, इदं दुःखहेतुत्वाद् दुष्कृतं दुष्टकर्मेत्यनुत्पन्नविवेकज्ञानैर्विषमदर्शिभिः परिकल्पितभेदे सुकृतदुष्कृते द्वे अपि जहाति त्यजति । न तस्य योगिनः सर्वसमत्वसमाहितस्य क्रियमाणमपि कर्म सुकृतदुष्कृतलक्षणं भेदं जनयतीत्यर्थः । एवमनेन श्लोकार्थेन तत्त्वज्ञानवान्निधत्तं कर्म कुर्यादेव । न च तत्रापारमार्थिकसदसद्विवेककल्पनामारोपयेदित्युपदिष्टं भवति ॥

यत एवं तस्मात्त्वं यथोक्ततत्त्वज्ञानाभिनिविष्टः सन्समाधये युज्यस्व, कर्मानुष्ठानद्वारेण युक्तो भव । यतः कर्मसु क्रियमाणेषु यत्कौशलमुक्तज्ञाननिष्ठत्वेन साधुकारितं स एव योगः समाधिरिह नान्यः । एवमेवार्थं हेतूपन्यासपूर्वं विवसितुमाह,

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।

जन्मबन्धनेनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ५३ ॥

[शां. पाठः-१-°बन्धविनि° .]

यस्मात्कर्मजं अतत्त्वज्ञैः क्रियमाणस्य कर्मणोऽवश्यंभावि सुखाद्यात्मकं फलं सर्वदा सर्वतो निरभिकाङ्क्षात्मनिष्ठत्वात् अनभिसंधानेन विहाय त्यक्त्वा फलाभिसंध्यनुष्ठीयमानकर्मप्रतिबद्धत्वाज्जन्मनः पुनर्भवलक्षणाद्वन्धनादस्वातन्त्र्या-
निर्मुक्ताः सन्तो निर्विघ्नतयानामयमनित्यसुखादिसंकल्पदोषरहितं पदं पारमा-
र्थिकस्वरूपप्रतिष्ठात्मकं धाम गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । अतस्त्वं बुद्धियुक्तो योगाय
युज्यस्वेति पूर्वेण संबन्धः ॥

यदा चैतत्परमदुरवगाहं तत्त्वज्ञानमुक्तमपि झगिति मनसि प्रतिष्ठां न
निबध्नाति, तदा त्वयात्र शिथिलोत्साहेन न भवितव्यम् । यतः क्रमेणैतज्ज्ञा-
स्यसे इत्याह,

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्भ्यतितरिष्यति ।

तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५४ ॥

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चिता ।

समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५५ ॥

[शां. पाठः-१-निश्चला .]

यदा यस्मिन्काले त्वमस्योपदिष्टस्य ज्ञानस्योपपन्नमात्रप्रतिपत्त्या मोहकलिलं
अनादिजन्माभ्यस्तदेहाद्यात्मप्रत्ययस्वरूपमज्ञानकर्दमं व्यवतरिष्यसि', विपर्य-
यत्वप्रतिपत्त्या लङ्घयिष्यसि, तदैवं श्रुतमिदं श्रोतव्यमिति संशयाविष्टजन-
चित्तयोर्नानाशास्त्रविषययोः श्रोतव्यश्रुतयोर्निर्वेदं विरागं गमिष्यसि । तैतश्च
निश्चयाभावादिदं श्रुतमिदं श्रोतव्यमिति विचिकित्साविष्टतया या श्रुतिर्नाना-
शास्त्राश्रवणं, तस्यामनुपादेयत्वादप्रतिपन्ना प्रतिकूला सती तव मतिः प्रज्ञा
निश्चिता यथोक्तात्मज्ञाननिवृत्तसंदेहा अत एवाचला विकल्पैर्बलवद्भिरप्यप्र-
कम्प्या सती स्थास्यति अस्मिन्समाधौ स्थितिं प्रतिष्ठां लप्स्यते । तदानेन
क्रमेण यथोक्तं योगं कर्मसमाधिलक्षणमवाप्स्यसि प्रतिपत्स्यसे, संश्रयिष्यसे ॥

अथ ते तदा मतिः स्थास्यतीति भगवद्वचनं श्रुत्वा स्थिरप्रज्ञत्वसम्यक्-
त्वमनवगच्छन्

१- 'यदात्वं.. दुःख्याव्यवतरिष्यसि' इति टीकापाठः २ राना १.२-तच्च.

अर्जुन उवाच ।

स्थिरप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।

स्थिरधीः किं प्रभाषेत किमासीत ब्रजेच्च किम् ॥ ५६ ॥

[१-एषु श्लोकेषु 'स्थिरप्रज्ञः-' 'स्थिरधीः-' इत्यत्र शां० पाठे 'स्थितप्रज्ञः-' 'स्थितधीः-' इति दृश्यते. २-ब्रजेत ।]

हे भगवन्केशव, कर्मसु कौशलं योग उक्तो निश्चलप्रज्ञता च स्थिरप्रज्ञता । तदेवंविधस्यास्य स्थिरप्रज्ञस्य का भाषा कथमसौ भाषते । किमस्य व्याख्यान-विरुद्धमिवास्य चेष्टितम् । यतो वाङ्मनःकायैस्त्रिभिर्व्यापारणं कर्मोच्यते । तास्त्रिणोऽपि चेष्टा नास्योपपद्यन्ते । किमसौ भाषेत भाषणक्रियां चानुतिष्ठेत् । न ह्यस्यैकतत्त्वनिश्चलप्रज्ञत्वाद्भाषणं वचनकर्मोपपद्यते । उत आसीत्, वाङ्मनसप्रचारपरिहारेणान्तर्धैव वृत्त्या तिष्ठेत् । किमसौ ब्रजेत् गमनक्रियोपलक्षितं कायव्यापारमाचरेत् । सोऽप्यस्य कर्मकौशललक्षणे यागे वर्तमानस्योभयकर्म-निर्वृत्त्यात्मिको नोपपद्यते । इति स्वरूपानवधारणात्कास्य भाषेत्युक्तम् । एतच्च प्रश्नत्रयमविवक्षितकर्मकक्रियामात्रविषयं वेदितव्यम् ॥

अथ 'यस्य सर्वे समारम्भा' इत्यादौ बुद्धिमच्छब्देनोक्तस्य स्थिरप्रज्ञस्य स्वरूपमुक्तप्रायमपि दुरधिगमत्वात्सम्यगनवधारितोऽपीदानीं केनाप्यंशेन विशेष्य पुनरुच्यमानमवधारयेत्यर्जुनं बोधयितुं भगवानाह,

श्रीभगवानुवाच ।

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।

आत्मन्येवाऽऽत्मना तुष्टः स्थिरप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५७ ॥

इह खलु सर्वरहस्यानामुपनिषद्भूतेऽस्मिन्विज्ञाने कश्चिदेव लक्षणेको जन्म-सहस्रपरिशीलितपर्यवभानैर्कात्मतापराभृष्टरजस्तमोमलतया सत्त्वमात्रशेषत्वे सति समुपजातस्वरूपप्रत्यवमर्शयोग्यप्रज्ञश्चरमजन्मा पुरुषातिशयोऽधिकारी यस्तथा-विधावसरोपजातानुजिघृक्षः परमेश्वरप्रेषिताभ्यां सततसहचरीभ्यां भक्तिश्रद्धाभ्यां दत्तदृढहस्ताबलम्बो यथोक्तज्ञाननिःश्रेणीस्थिरनिवेशितपदः परमकारणसमाप-त्तिप्रतिबिम्बरूपं परमं धामाधिरोढुमध्यवसितः यमुद्दिश्यात्मतत्त्वमेवाहंतया व्यपदिशन्, वक्ष्यति,

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ इति ।

तथा, 'बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।' इत्यादि । तादृशश्च संन्य-
स्येदमाचरति तदा स्थिरप्रज्ञो भवति । किमाचरति । यदा मनोगतान्संकल्प-
वर्तिनः कामान्, तत्त्वज्ञानुष्ठेयकर्मफलभूतान्सुखादीन्प्रजहाति प्रकर्षेण त्यजति ।
मनागपि तान् संकल्पयति । न तु कर्माणि प्रजहाति । कथमेतत्संभवति ।
कर्माणि च करोति, फलं च प्रजहातीत्येतदुपपादयितुं विशेषणमाह । आत्म-
न्येवात्मना तुष्ट इति । सर्वः कश्चित्स्वसंविदधिकरणं तोषं प्रीतिमनुभवति ।
किंतु प्राप्तपूर्वेण केनचिदनित्येन प्राप्येन सुखसाधनभूतेन वस्तुना प्राप्तेनानि-
त्यमेव तोषं प्राप्नोति । अयं तु योगी सततसंनिहितानस्तमितचित्प्रकाशात्मना
परामर्शाभावमात्राव्यवधानमिव प्राप्तेन सर्वदा सुखसंपूर्णस्वमहिमत्वादखिलवस्तु-
स्पृहाविच्छेदकारिणा स्वयं निहितविस्मृतेन महानिधानेनैव पुनः प्रत्युदितस्मृ-
तिवशात्प्रतिलब्धेनात्मनैव सत्येन स्वभावेन निरुत्तरेण लाभेन लब्धसहजानन्दः ।
एवंविधश्चायं कृपणप्रार्थनीयानुत्पादविनाशधर्मकान्कथं न प्रजहात् ॥

यदा चेत्थंभूतः स कामान्सर्वकर्माणि कुर्वन्नपि प्रजहाति तदा स्थिरप्रज्ञो
यथोक्तस्वभावलब्धप्रतिष्ठबुद्धिर्भवतीति सामान्येन स्थिरप्रज्ञलक्षणमुक्त्वा तदेव
विशेषतो वक्तुमाह,

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।

वीतरागभयक्रोधः स्थिरधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५८ ॥

इह कर्मफलभूते सुखदुःखे प्राप्स्यमाने प्राप्ते च द्विप्रकारतया सर्वप्राणिनां
विकारहेतुत्वमापद्यते । अयं तूक्तलक्षणः स्थितप्रज्ञः प्राप्स्यमानेषु सुखदुःखे-
ष्वनुद्विग्नमना निर्भयचित्त एव भवति । सुखेषु च प्राप्स्यमानेषु विगतस्पृहो
निवृत्ताभिलाषो भवति । यथोक्तपरिपूर्णात्मस्वरूपलब्धप्रतिष्ठत्वात्सर्वसाम्यस-
माधिसमापन्नोऽत एव वीतरागभयक्रोधो, रागः सुखविषयोऽभिलाषस्तथा भयं
सुखप्रतीक्षातहेतोरशक्यप्रतीकारात्संज्ञासः, तथा क्रोधः शक्यप्रतीकारं तथा
विधं प्रति रोषः । एते वीता विगता यस्य स तथाविधः स्थिरप्रज्ञ
उच्यते ॥

एवं प्राप्स्यमानसुखदुःखनिर्विकारतया तं प्रतिपादयितुमाह ।

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।

नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५९ ॥

योगी तत्तदनन्तभेदं सुखसाधनभूतं दुःखसाधनभूतं वा सुखात्मकं दुःखा-
त्मकमेव वा शुभाशुभं प्राप्य नाभिनन्दति नापूर्वक्षणिकहर्षलक्षणं क्षोभं
श्रयति । यतः सर्वस्मिन्वस्तुन्यनभिस्नेह इदं मम सर्वस्वमेतेन विना मम सर्व-
मन्यद् दुःखकारणमित्यभीष्टेषु वस्तुष्वनुरागोऽभिस्नेहः स यस्य नास्ति स
तथोक्तः । तथाऽशुभं प्राप्य न द्वेष्टि, न तत्प्रतिषेधप्रयत्नलक्षणं क्षोभमुपयाति ।
य एवंविधः प्राप्तयोरपि प्रिययोर्नित्यनिर्विकारस्वात्ममात्रसुव्यवस्थितस्तस्य प्रति-
ष्ठिता प्रज्ञोच्यते ॥

एवं प्रतिष्ठितप्रज्ञत्वं येन कर्मणा उपायभूतेन निष्पद्यते, तद्वानपि स्थित-
प्रज्ञ एवेति प्रतिपादयितुमाह ।

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वतः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः स्थिरप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ६० ॥

[शां. पा.— १—सर्वज्ञः. २—तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता.]

चशब्दो व्यतिरेके । यदा पुनरयं योगी सर्वतः सर्वेभ्य इन्द्रियार्थेभ्यः
शब्दादिभ्य इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि संहरति व्यतिरेचयति । स्वभावतश्चिदर्क-
रश्मिरूपाणि तन्निष्ठान्येव करोति । कथं, कूर्मः कच्छपो यथा स्वावयवान्स्व-
शरीरनिष्ठान्करोत्येवम् । तदाऽसौ स्थिरप्रज्ञ इत्युच्यते ॥

अथो विषयेभ्य इन्द्रियसंहारः किं शब्दाद्यग्रहणेन वा, किंवा ग्राहमाणेषु
शब्दादिष्वपि निर्विकारत्वेनात्रोक्तः । इति पक्षद्वयसंभावनायां पूर्वपक्षस्थैर्यप्रति-
पादनपूर्वमुत्तरमेव पक्षं समर्थयितुमाह ।

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।

रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ६१ ॥

अभ्युपगम्येदमुच्यते, अस्त्येतत् । निराहारस्य शास्त्रविहितानपि शब्दादीन्ना-
हारतस्तान्दूरतः परिहरतो विषया इष्टाः शब्दादयो विनिवर्तन्ते प्रत्यासत्त्यभावा-
त्स्वकार्यं रागादिकं नाऽऽरभन्ते । किंतु रसवर्जं तद्विषयं रसमभिलाषं रागाख्यं

क्लेशं वर्जयित्वा । स हि तदानीं प्रसुप्ततनुर्वा वर्तते । यदि वा परमनैष्ठिकस्य रसोऽपि निवर्तते नाम । परं प्रकृष्टं समाध्युपेयं वस्तु दृष्ट्वा साक्षात्कृत्य, ऐष योगी यदा परं तत्त्वं विषयपरिहारं समाधिक्रमेण पश्यति, तदा तं दृष्टवतस्तस्य रसोऽपि जातु निवर्तत इति, प्रक्रान्तं निष्ठार्थत्वेन व्याख्येयम् ॥

एवं विषयपरिहारपरमसमाधेः परामपि काष्ठां प्राप्तस्य सशूलत्वं प्रतिपादय-
न्यथोक्तज्ञानप्रवेशनिषिद्धविषयसेवात्मकं सच्चलं समाधिं दृष्टान्तीकुर्वन्नाह ।

येत्तस्यापि हि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६२ ॥

तानि संयम्य मनसा युक्त आसीत् तत्परः ।

वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६३ ॥

[शां. पा.—१—यततो ह्यपि. २—तानि सर्वाणि संयम्य. ३—मत्परः.]

यद्यस्मात्तस्यापि विषयानाहरणसमाहितस्य परतत्त्वदर्शनयोग्यतामपि प्राप्तस्य विदुषो विपश्चितो ज्ञानविघातजागरूकत्वाच्छिद्रान्वेषणपराणि प्रमथन-
शीलानीन्द्रियाणि प्रसभं प्रसहैव कंचिदवकाशलेशं लब्ध्वा मनश्चितं हरन्ति,
लब्धादपि समाधिफलादपकर्षन्ति, विषयाभिमुखतां नयन्ति । श्रूयते हि तथा-
विधविषयप्रतिषेधयोगनिष्ठा योगिनाश्चिरादपि, इन्द्रियैः कामान्प्रति प्रवर्तनेन
प्रमथिताचित्ताः । यत एवमयं संश्रलो विषयप्रतिहारसमाधिरततस्तानीन्द्रियाणि
मनसा यथोक्तज्ञाननिष्ठेन चेतसा संयम्याऽऽत्मवशानि कृत्वा युक्तो यथोक्तलक्षणो
स्वात्मतत्त्वे समाहितः सर्वस्ववस्थासु तदेकनिष्ठः संस्तत्परः शास्त्रनिषिद्धशब्दा-
दिग्रहणाप्रवृत्तेन्द्रियनिष्ठ एवाऽऽसीत् । यस्माद् यथोक्तेन क्रमेण यस्य योगिन
इन्द्रियाणि वशे विधेयत्वे वर्तन्ते तस्य प्रतिष्ठिता लब्धनिश्चलस्थितिः प्रज्ञो-
च्यते । अत्रायं दृष्टान्तः । कश्चिद्गारुडिकस्तादृशः संभवति यो मन्त्रप्रभावेण
भुजगान्प्रतिषेद्धुमलम् । स यदा तादृज्जन्त्रोपासनशैथिल्यलक्षणं प्रमादमातिष्ठति,
तदा ते छिद्रान्वेषिणो भुजगास्तं व्यापादयन्त्येव । कश्चिद्गारुडशास्त्ररहस्यवेदि-
तत्वात्तादृशातिशययुक्तो भवति, येन तैरेव भुजगैः स्रग्दामभिरिव क्रीडति ।
तं च तेन कदाचिदभिभवितुं प्रभवन्ति । एवं योगी कयाचिद्युक्त्या कंचित्कालं
विषयान्परिहृत्य समाधिमभ्यस्यति । तस्य मनागप्यवधानविच्छेदात्ते लब्धाव-

१ राशा १—‘यदि वा’ नास्ति. २ राशा १—यदि वा एष. ३ राना १-२—‘प्रतिहार’.

काशा विषयाश्चित्तं प्रमथन्त्येव । यस्तु यथोक्ते पारमार्थिके स्वात्मन्येव सदा
सुव्यवस्थितः स विषयैः क्रीडन्नपि न कथंचिद्वाधितुं शक्यः । यथोक्तम्—

वसन्विषयमध्येऽपि न वसत्येव बुद्धिमान् ।

संवसत्येव दुर्बुद्धिरसत्सु विषयेष्वपि ॥

अथ कूर्मोज्ज्वलीवेत्युपमाननिर्देशाद्विषयेभ्योऽत्यन्तव्यावर्तनमेवेन्द्रियाणां संहारः
संयमो यस्तेभ्योऽन्यथेव तं प्रतिपादयन्प्रतिष्ठितप्रज्ञत्वस्य श्लोकपञ्चकेन मुख्यं
लक्षणमाह ।

ध्यायतो विषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते ।

संगात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६४ ॥

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६५ ॥

रागद्वेषविमुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।

आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमाधिगच्छति ॥ ६६ ॥

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।

प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६७ ॥

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वतः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

[शां. पा.—१—^०वियुक्तैः. २—श्लोकानन्तरं—‘ नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नाविमिवाम्भसि ॥’ इति श्लोकद्वयं शां० पाठे अधिकम्. ३—सर्वशः.]

इह खल्वचिन्त्यपरमेश्वरमायामुषितसम्यग्ज्ञानतया शरीरमात्रमात्मत्वेन प्रति-
पन्नस्य संसारिणः सतः पुंसः संनिहितमपि मुख्यध्येयं निरूपमानन्तानिजानन्दसु-
धासागरं सत्यं स्वात्मानमविमृष(श)तो दुःखैकपरिणामानित्यक्तात्रिमसुखसाधनस्पृहया
शब्दादीन्विषयान्ध्यायतः सततं चिन्तयतस्तेषु संगो निबिडनिमग्नमानसत्वमु-
पजायत उत्पद्यते । तस्मात्तथाविधात्संगात्कामरतद्विषयोऽभिलाषो रागाख्यः
क्लेशः संजायते समुद्भवति । तस्माच्च तत्प्रतिकूलेषु वस्तुषु क्रोधो द्वेषाख्यः
क्लेशप्रकारोऽभिजायते प्रभवति । ततश्च संमोह आत्मानात्मादिवस्तुविवकवि-
रहात्मकमज्ञानं प्रभवति, मोहाख्यः क्लेश उन्मज्जतीत्यर्थः । ततश्च स्मृतिर्विभ्रा-

म्यति । सत्त्वं स्मर्तव्यमात्मानमस्पृशन्ती स्वरूपलोपमिवाऽऽप्नोति । तादृशाच्च स्मृ-
तिभ्रंशोद्बुद्धिः परमार्थनिश्चयात्मकं ज्ञानं नश्यति तिरो भवति । तस्माच्च हेतोः
पुरुषः सत्यस्वरूपप्रतिष्ठाभावलक्षणं नाशमुपगच्छतीति संसारिणं पुरुषमुद्दि-
श्याप्रतिष्ठितबुद्धित्वस्य हेतुपरम्परां प्रतिपाद्येदानीमनुजिघृक्षाक्षणाक्षिप्यमाणसंदेह-
तिरस्कारिणी तिरोधानतया प्रकाशमानयथोक्तस्वस्वभावप्रकाशस्य प्राप्तप्रबो-
धस्य मुमुक्षोः प्रतिष्ठितप्रज्ञत्वस्य कारणक्रमं प्रतिपादयितुमाह-आत्मवश्यै-
र्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छतीत्यादि । आत्मवश्यैर्विधेयात्मा तु पुमान्
विधेयः प्रत्यवमर्शविषयभूतत्वात्स्वाधीन आत्मस्वभावो यस्य स तादृशः पुरुष
आत्मवश्यैस्तादृशस्य सत्यस्याऽऽत्मनः स्वशक्तितया प्रतिपाद्यमानत्वाद्विधेयैस्तदधी-
नप्रवृत्तिस्थितिसंहतिभिरिन्द्रियैर्बाह्याभ्यन्तरैः करणैः किरणैरिवार्कः पदार्थान्वि-
षयांश्चरन् गच्छन्प्रसादं सुखादिकलङ्कसंपर्कभावरूपं वैषाद्यमधिगच्छति प्रति-
लभते । अत एव कीदृशैरिन्द्रियैर्विषयांश्चरन्-रागद्वेषविमुक्तैः । रागद्वेषौ हि विष-
यमात्रध्यानसंप्रसक्तस्य विस्मृतस्वात्मनः पुंसो विषयान्प्रवर्तमानेष्विन्द्रियेषु परि-
स्फुरतः । यस्य तु सर्वतः परिपूर्णत्वान्नित्यनिरभिलाषस्वरूपप्रत्यवमर्शपूर्वकः सर्व-
ज्ञानक्रियाव्यवहारः, तस्य रागद्वेषाभ्यां विमुक्तानीन्द्रियाणि स्वं स्वं विषयम-
भिप्रवर्तन्त इति तादृशैरिन्द्रियैर्विषयान्तश्चरन्प्रसादमधिगच्छतीत्युक्तम् । एवंविधे
च निसर्गनिर्मले स्वरूपाभिव्यक्तिलक्षणे प्रसादे सति रागादिक्लेशनिबन्धनानां
सर्वेषामाध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकानां दुःखानां हानिः परिक्षयोऽस्य पुंस
उपजायते । यतो यथोक्तेन प्रकारेण प्रसन्नं नीरागद्वेषकलङ्कं चेतो यस्य तादृ-
शस्य पुंस आशु प्रसादसमनन्तरमेव बुद्धिः प्रज्ञा पर्यवतिष्ठते । परितः समन्ता-
त्सत्ये स्वात्मनि निर्विघ्नां प्रतिष्ठां लभते । यत एवं तस्मात्कारणाद्यस्य पुरुषस्य
सर्वतः सर्वेभ्यः सुखहेतुभ्यो दुःखहेतुभ्यश्चेन्द्रियार्थेभ्यो विषयेभ्यो दुःखहेतुष्वपि
द्वेषरहितत्वेन सुखहेतुष्वपि नीरागतया प्रसृतान्येव निगृहीतानि नियमितानि
बाह्याभ्यन्तराणीन्द्रियाणि तस्य तथाविधस्य प्रत्यासन्नपरमेश्वरसायुज्यस्य प्रज्ञा
बुद्धिः प्रतिष्ठिता, स्वात्मनि लब्धस्थितिः । न त्वन्यस्य । यः प्रतनुप्रयत्नलक्षणस-
माधिनिरुद्धान्यनुत्वातरागद्वेषमलमयमूलत्वात्प्रसृतानि कार्यकारणान्येव निगृही-
तानीन्द्रियाणि मन्यन्ते ॥

१ राना १.२-स्मृतिभ्रंशात् ' इत्यत्र ' तस्मात् ' . २ राना १.२- ' वि ' नास्ति.
३ राना १.२-प्रतिवर्त'.

अत एव समस्तसंसारिपुरुषविलक्षणां प्रबुद्धस्य वृत्तिं प्रतिपादयितुमाह ।

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ ॥

सर्ववस्तुप्रकाशस्वरूपप्रकाशनिरूपणरूपा वृत्तिरेवेह संसारिणः प्रति निशा-
शब्देनोक्ता । तद्विषयत्वेन सर्वभूतान्यनुन्मिषितदृक्शक्तित्वात्प्रसुप्तानि तिष्ठन्ति ।
एवंविधा या सर्वभूतानां निशा तस्यां तद्विषये संयमी यथोक्तप्रकारेण निगृही-
तसर्वेन्द्रियः प्रबुद्धो जागर्ति, प्रविकसितस्वभावनिर्मलविज्ञानमयविलोचनविभा-
व्यमानां तामेवाविमुञ्चन्विगतमोहनिद्रा आस्ते । यस्यां तु प्रतिक्षणविनश्वरसुख-
दुःखसाधनभूतविषयग्रहणोत्सर्गव्यग्रसमग्रेन्द्रियग्रामायां संसारव्यवहारवृत्तौ सर्व-
भूतानि समस्तप्राणभूतो जाग्रति, तावन्मात्रावहितत्वाद् विनिद्रतामिवानुभवन्ति ।
सा तादृशी वृत्तिः पश्यतः सदसत्पदार्थसार्थपरमार्थमालोकयतो मुनेः संयमिनः
प्रबुद्धस्य निशा रात्रिः । तां प्रति तस्य निरवधानत्वात् ॥

एवं सततमनस्तमितसामान्यसंवित्प्रकाशात्मनि स्वभावे सुव्यवस्थितप्रसन्न-
बुद्धिः प्रबुद्धः पवन इव सदसदात्मकामोदैः' विविधैः पदार्थैः परिचयमुपगच्छन्नपि
तत्संपर्कजातैः सुखादिभिर्मनागपि न विकृतिं नीयत इत्युपमाननिदर्शनेन स्फुट-
तरं तत्स्वरूपं प्रतिपादयितुमाह ।

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं

समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।

तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे

स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७० ॥

स प्रबुद्धः पुरुषातिशयः शान्तिं सकलविकल्पकलोलक्षोभपरिक्षयान्निस्ति-
मितचित्तवृत्तिमधिगच्छति प्राप्नोति । कोऽसौ । यं कामविषयास्तद्वत्प्रविशन्ति
निरभिलाषमेवावगाहन्ते । कथम् । यथा समुद्रं नानादिगन्तरागतसरिद्रूपा आपः ।
कीदृशम् । ताभिरापूर्यमाणं भ्रियमाणमप्यचलप्रतिष्ठं निष्प्रकम्पापारगम्भीर-
निजावस्थानम् । अनेनोपमानेन प्रत्यासत्तिसामर्थ्यात्संबध्यमानैरपि सुखादिहेतुभिः
शब्दादिभिर्यः क्षोभं नेतुं न शक्यते स एव शान्त इत्युच्यते । न तु यस्तेषु
संनिहितेष्वशान्तः । यथोक्तम्—

विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः। इत्यत एवाऽऽह-
न कामकामी शान्तिमाप्नोति ॥

मानसान्कामान्सुखसाधनभूतान्विषयान्कामयमानोऽभिलेष्ट्यन्नेवेन्द्रियव्यापारप-
रिहारमात्रेण न शममाप्नोतीत्येवमभिप्रायं प्रकटयितुमाह ।

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः ।

निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

यः सर्वानशेषान्कामानिष्टान् शब्दादिविषयानभिलाषान्मनसैव विहाय परि-
त्यज्येन्द्रियैर्विषयांश्चरत्यवगाहते स शान्तिं मुक्तिरूपामधिगच्छति प्राप्नोति ।
कीदृशः सन् । नित्यतृप्ताद्वयाचिन्मात्रप्रतिलब्धात्मप्रत्ययत्वाच्चिःस्पृहः स्पृहातो
विषयसुखलोलुपताया निष्क्रान्तः । तथा निर्ममः प्रतिनियतेषु देहेन्द्रियविषया-
दिषु भावेषु ममैवेदमिति ममत्वाभिमानान्निष्क्रान्तः । तथा निरहंकारो देहबुद्धि-
प्राणादिष्वात्मप्रत्ययरूपादविच्छिन्नादहंकारादपि निष्क्रान्तः ॥

इत्येतदन्तेन ग्रन्थेनापवर्गमार्गप्रवणस्य पुंसः प्रथममेव सहजभक्त्याद्यव्यभिचार-
चिह्नसूचितोपदेशयोग्यबुद्धितया सद्गुरुरूपदिष्टदेहदेहिष्यतिरेकज्ञाननिरन्तराभ्या-
सवशाद्देहादिवर्गव्यावर्तमानात्मप्रत्ययस्याद्वैतसामान्यसंवित्परोहादहंप्रतीतिश्चिदर्क-
शिरूपाणामन्तर्बहिष्करणशक्तीनां शास्त्रचोदितेषु विषयेषु विसृष्टत्वमेव निग्रहं
निरुत्तरपदप्राप्तिहेतुं सिद्धान्तीकृत्य सप्तदशाध्यायप्रदर्शितपरमरहस्योपदेशप्राणभू-
तार्थप्रतिपादकं द्वितीयमध्यायमुपसंहरन्नाह ।

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

एषा विहाय कामान्यः सर्वानित्यन्तेन ग्रन्थेन प्रतिपादिता ब्रह्मणः परस्य
तत्त्वस्य परमात्मसंज्ञकस्य संबन्धिनी स्थितिः । एतया ब्रह्मणि स्थाप्यत इति विष-
यान्तरनिवृत्तगतितया प्रतिष्ठा क्रियते । अत एवैनां प्राप्य यथोक्तेन क्रमेण
स्वात्मीकारेण स्वीकृत्याभियुक्तो न मुह्यति, देहादिष्वात्मप्रत्ययरूपं वैचित्र्यं न
भजते । यतोऽस्यामन्तकालेऽप्युपरमसत्स्वभावमयेऽपि स्थित्वा विश्राम्य निर्वाणं
नानाविकल्पक्षोभप्रत्ययात्प्रशान्तं ब्रह्म परं तत्त्वं स्वस्वभावमयमृच्छति गच्छति ।
तदैकात्म्यमापद्यत इत्योम् ॥

द्वितीयेऽध्यायेऽस्मिन्हृदय इव गम्भीरविमले
 गृहीते गीतानां विबुधदयितानां प्रणयतः ।
 तदाश्लेषानन्दामृतरसपूर्वं रसयतां
 सदा वः पुंभावो भवतु कृतकृत्यः कृतधियाम् ॥

इति श्रीमद्राजानकरामकविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे सर्वतो-
 भद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ ज्ञानस्य कर्मणश्च भगवद्भाषितानि पृथक्प्रशंसावचनान्यनुविमृषन् सम्य-
 कसमुच्चयार्थमेववधार्य किमेतयोरुपादेयतरं स्यादिति संशयानो भगवन्तम् ।

अर्जुन उवाच ।

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।
 तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १ ॥
 व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।
 तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगादित्यादि वदतस्तव कर्मणः सकाशाद्यादि बुद्धि-
 ज्यायसी मता ज्ञानं प्रकृष्टतरत्वेनाभिप्रेतं तत्किं केन हेतुना बन्धहेतुत्वात्सर्वस्मि-
 न्कर्मणि, दारुणविपाकत्वात् घोरे विशेषतोऽस्मिन्गुरुज्ञातिघातादिमहापातकहेतौ
 संग्रामरूपे, मां 'कर्मण्यस्त्वधिकारस्ते' इत्यादिना नियोजयसि प्रवर्तयसि ।
 इत्थं च परस्परविरुद्धज्ञानकर्मप्रशंसारूपत्वाद्व्यामिश्रेण संकीर्णेन वाक्येन मम
 बुद्धिं प्रज्ञां मोहयसीव, निश्चयोपदेशेन प्रबोधनमिच्छन्संशयापादकवचनप्रणय-
 नाद्वैचित्र्यमिव मां प्रापयसीत्यर्थः । तस्मात्कारणादेतयोर्ज्ञानकर्मणोर्मध्यदेकं
 ज्ञानं वा कर्म वेदमेवानुष्ठेयमिति निश्चित्य निर्णयि ब्रूहि । येनैकतरेण सुगृहीतेन
 सता श्रेयोऽपवर्गलक्षणमभ्युदयमहं प्राप्नुयां लभेयेति ॥

अथान्यथैव मयोक्तमन्यथैव प्रतिपन्नमित्यर्जुनं प्रत्युपालम्भमिवाविष्टवंस्तत्सं-
 शयव्युदासाय ।

१ राजा १-त्रिचित्रार्थान्वयः. २ अध्यायारम्भे राजा २-३७ श्रीज्वालाभगवत्यै
 नमः । ३ राजा १ २-अविचार्य.

श्रीभगवानुवाच ।

लांकेऽस्मिन्निविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।

ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३ ॥

सांख्या, यथाप्रतिपादितलक्षणशरीरिशरीराद्युपादेयहेयपदार्थसंख्यानं, तद्विदो मुख्यतया सांख्या उच्यन्ते । योगो यथोक्तसांख्यनिश्चितार्थसाक्षात्कारकरणं^१ क्रियाविशेषः । स विद्यते येषां तेऽपि मुख्यतया योगिनः । कपिलादयो हैरण्यगर्भादयश्च गौण्या वृत्त्या सांख्या योगिनश्चोच्यन्ते । यथोक्तलक्षणस्य परमात्मादेरर्थस्य तेषामनिश्चयादसाक्षात्काराच्च । तदेवंविधानां मुख्यानां सांख्यानां योगिनां च पुराऽस्मादध्यायात्पूर्वं द्वितीयेऽध्याये मयैकैव निष्ठोक्ता निश्चयसिद्धान्तः प्रतिपादितः । कीदृशी निष्ठा, द्विविधा । द्वे एकानुष्ठातृपुरुषनिष्ठे युगपत्प्रयोज्ये विधे विधाने प्रकारौ यस्याः सा तथोक्ता । केन प्रकारेण द्विविधेत्याह—ज्ञानयोगेनेत्यादि । यथा प्रतिपादिताद्वयचिन्मात्रस्वरूपस्याऽऽत्मतत्त्वस्य प्रत्यभिज्ञालक्षणप्रतिपात्तिरिह ज्ञानमुच्यते । तद्विषयो योगः समाधिः । कर्मण्यपि सत्ययथोक्तस्वरूपाग्रच्युतिलक्षणं प्रणीतम् । तेन ज्ञानयोगेन यथोक्तानां मुख्यानां सांख्यानां निष्ठा मयोक्ता । ते हि नैष्ठिकाः सांख्या येषां कर्मणि प्रवृत्तानामपि यथोक्तात्मज्ञानविषयः समाधिरविप्लुतः । कर्म यथावर्णं यथाश्रमं, शास्त्रबोदिता सा सा क्रिया । तत्र योगः समाधिर्यथोक्तज्ञानापरित्यागेन तदनुष्ठाननिष्ठिता । तेन कर्मयोगेन मुख्यानां योगिनां निष्ठोक्ता । एवं ज्ञानयोगस्य कर्माविनाभावात्कर्मयोगस्य च ज्ञानाविनाभावादेकैव प्रकारद्वयनिर्वर्त्या निष्ठा मया पूर्वमुक्ता । तत्प्रतिपादकश्च ग्रन्थस्तत्रोक्तः कथं विस्मृतो भवता । तथा च दूरेण ह्यवरं कर्मेत्यादिना ज्ञानस्य प्रकर्षप्रतिपादनमुपक्रम्य तत्समाधिप्रतिपादनायोक्तम् ‘तस्माद्योगाय युज्यस्व,’^२ कर्मनिष्ठो भव । यतः कर्मसु यो योगस्तत्कौशलं सा बुद्धिमत्ता ज्ञानित्वमित्यनेन ज्ञानयोगेन सांख्यानां निष्ठेति तत्रोक्तम् । तथा कर्मण्यस्त्वधिकारस्ते, तस्माद्योगाय युज्यस्वेत्यादिना कर्मणोऽवश्यकरणीयत्वं व्यवस्थाप्य तत्समाधिप्रतिपादनायोक्तम् ।

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।

कर्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ इति ।

तथा, रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥

इत्याद्यनेनापि कर्मयोगेण योगिनां निष्ठा तत्रोक्ता । किं बहुना,
दूरेण स्वयं कर्मेत्यतः प्रभृत्यध्यायपरिसमाप्तिर्यावदेकपुरुषानुष्ठेयद्विविधनिष्ठाप्रति-
पादनपरत्वेन सर्वो ग्रन्थस्तत्र व्यख्यातः । तत्का मे व्यामिश्रवचनता यैवं ते
बुद्धिमोह उत्पन्नः ॥

अथ मन्यसे यथोक्तात्मलक्षणैकार्थावधि तत्त्वं ज्ञानमित्युक्तम् । कर्म च
नानाविषयहानादानरूपव्यापारात्मकम् । तदेतयोर्ज्ञानकर्मणोः परस्परविरुद्धयोर्यु-
गपदेकपुरुषानुष्ठेयत्वं कथमुपपद्यत इत्यत्रोच्यते । सम्यगनवधारिता ज्ञानकर्मानुष्ठान-
निष्ठा तवैवं बुद्धिमोहकारणमतस्तां पुनरुच्यमानामवधारयेति मनसि कृत्वाऽऽह ।

न कर्मणामनारम्भाच्चैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।

न च संन्यसनादेव सिद्धिं समाधिगच्छति ॥ ४ ॥

अगृहीतयथाप्रतिपादितसमुचितसमुच्चयार्थानिश्चयत्वात् सर्वथा कर्मणां
ज्ञानविरोधित्वं मन्वानस्य तव यदेतच्चैष्कर्म्यमविद्यमानकर्मत्वं सिद्धिहेतुत्वेन
प्रतिभाति, तत्सिद्धिकामः पुरुषः कर्मणां सर्वक्रियाणामनारम्भादननुष्ठानाच्चाश्रुते
न प्राप्नोति । वक्ष्यमाणया युक्त्या शरीरित्वाव्यभिचारिणां शास्त्रीयाणां च कर्म-
णां दुष्परिहरत्वात् । अतो न कर्मणामेषामकरणमात्रमभावत्वेनेह विवक्षितम् ।
किंतु बन्धलक्षणस्वकार्यसंपादनसामर्थ्यभङ्गेनैषामभावापादनमिहाभिप्रेतम् ।
अथ विहितकर्मानुष्ठानमात्रं कर्मत्यागः संन्यासोऽभिमतः । तदेवंविधात्संन्यस-
नमात्रादेव केवलाद्यथाप्रतिपादितज्ञानशून्यान् पुरुषः सिद्धिमपवर्गलक्षणां संप-
त्तिमधिगच्छति समासादयति ॥

यदीह ज्ञानराहिताद्विहितकर्मपरिहारमात्रान्मोक्षलक्षणफलावाप्तिः स्यात्त-
त्सुषुप्तादयो मोहात्मकत्वाच्चैष्कर्म्यमावहन्तोऽवस्थाविशेषाः सिद्धिहेतवः स्युर्न स्युर्न
च विहितकर्मानारम्भमात्राच्चैष्कर्म्यसिद्धिरिति यदुक्तं तत्र हेतुमाह ।

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।

कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥

हिशब्दो हेतौ । यस्मात्कश्चिदेही जातु कदाचित्तत्तदवस्थाविशिष्टे

कस्मिंश्चिदपि काले न क्षणमपि सुसूक्ष्ममपि तदवयवकर्मकृत्तिष्ठति, कर्म कुर्वाणः स्थितिमनुभवति वर्तत इत्यर्थः । तथा च बाल्ययौवनवार्धकरूपासु स्थूलास्व-
वस्थासु मनोवाक्कायैः सर्वः कश्चिदेही कर्म कुर्वन्नास्त इति सुव्यक्तमेव ।
तदन्तर्गतासु च जागरस्वमसुषुप्तरूपासु सूक्ष्मास्ववस्थासु न कश्चिदकर्मकृत् । यतो
जागरावस्थायां शब्दादिविषयग्रहणव्यग्रेन्द्रियव्यापाररूपायां सर्वस्य तत्कर्मनिष्ठत्व
स्फुटमेव । स्वप्नावस्थायामपि विषयग्रहणाविलोपान्न कस्यचिदकर्मत्वे स्थितिः ।
सुषुप्तावस्थायां तु तत्कालव्यतिरिक्तविषयसंवेदनाभावेऽपि प्रतिबोधकाले सुख-
दुःखमोहरूपानुभूतविषयप्रत्यवमर्शन्यथानुपपत्त्या मानसं कर्म विद्यत एव ।
या अपि योगिविषया एता जागरादयोऽवस्थास्तास्वप्येषैव वार्ता, यतो जागरस्व-
मयोर्ग्राह्यग्रहीत्रादिविकल्पानुपरमात्, सुषुप्तावस्थायामपि तत्कालग्राह्यग्रहणग्रही-
तृभेदसंवेदनाभावे सत्यपि व्युत्थाने तथाविधसमाध्यवस्थाप्रत्यवमर्शन्यथानु-
पपत्तिरिति तिसृष्वपि योग्यवस्थासु न कश्चिदकर्मकृद् वर्तितुमर्हतीति विहित-
कर्मानारम्भमात्रान्न नैष्कर्म्यसिद्धिरिति पूर्वेण संबन्धः । इत्थं सर्वकर्माभावस्यानुप-
पत्तौ हेतुमाह । हिशब्दो हेतौ । यस्मात्सर्वः कश्चिदेहभृदवशः परतन्त्र एव
सम्प्रकृतिजैः प्रधानभावैर्गुणैः सत्त्वादिभिः कर्म शास्त्रविहितं शरीरित्वाव्यभिचारि
च ग्राह्यतेऽनुष्ठाप्यते । इह हि परमेश्वरेच्छापरिकल्पितकारणभावं प्रकृत्याख्यं
तत्त्वमन्योन्यगुणप्रधानभावपरिणतसत्त्वादिगुणमयं तत्तच्छरीरमशेषशरीरिणामार-
भते । गुणश्चान्योन्याविनाभाववृत्तित्वाद्भजोगुणानुगतत्वे सति सर्वं कंचिच्छरीरिणं
सात्त्विकादिकर्माधिकृतं कुर्वत इति प्रकृतिजैर्गुणैः सर्वः कर्म कार्यते इत्युक्तम् ॥
एवं च सर्वदेहिनां सर्वावस्थासु सर्वकर्मावच्छेदानुपपत्तौ स्थितायां विहिता-
नां कर्मणामनारम्भमात्रेण नैष्कर्म्याभिमानिनो योगिनः शरीरित्वाव्यभिचारिदुष्प-
रिहरकर्मन्तरसद्भावात्कैवल्यलक्षणासिद्धयभावः प्रसक्त इति तथाविधस्य प्रायेण
योगित्वप्रतिपादनार्थमाह ।

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।

इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ६ ॥

उक्तयोपपत्त्या मानसस्य कर्मण उपरमाभावाद्यो योगी मनसाऽन्तःकरणेनेन्द्रि-
यार्थान् शब्दादीन्स्मरन्श्चिन्तयन्नास्ते, नैष्कर्म्यबुद्धिमालम्ब्यावतिष्ठति, स मिथ्या-

चार उच्यते । तादृशं योगाचरणं फलविसंवादाद् वृथैवेत्यर्थः । यतः कर्मेन्द्रियाणि, कर्मेन्द्रियशब्देनेह बहिष्करणानि श्रोत्रादीनि वागादीनि च गृह्यन्ते । तेन शब्दादिग्रहणव्यापाराधिकृतानि श्रोत्रादीन्यक्षाणि नियम्य प्रयत्नविशेषेण स्वव्यापारान् प्रतिषिध्यासौ किञ्चित्कालं तथाऽऽस्ते । न तु तावता सर्वात्मना सर्वक्लेशोच्छेदनलक्षणकैवल्यफलप्राप्तिः । यतस्तथाविधायां समाध्यवस्थायां यदि परं क्लेशाः प्रसुप्ता भवेयुः, येषां व्युत्थाने पुनः प्रबोधादनुच्छेदो गम्यते ॥

यस्मिंस्तु समाधौ दग्धबीजकल्पतामापाद्यमानास्ते क्लेशाः सत्यप्यालम्बने प्ररोहसामर्थ्यं न भजन्ते, तदधिकृतस्येह विवक्षितस्य योगिनः पूर्वस्माद्विशेषं 'रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन्' इत्यादिना पूर्वोक्तमपि स्मारयन्पुनराह ।

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्याऽऽरभतेऽर्जुन ।

कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७ ॥

तुल्यशब्दो व्यतिरेके । स पुनरसक्तः सङ्गरहितो योगी पूर्वस्माद्योगिनो विशिष्यते, प्रकर्षत्वेन व्यतिरिच्यते । कोऽसौ । यो मनसा यथाप्रतिपादितलक्षणसत्यात्मलब्धप्रतिष्ठत्वात्सर्वसाम्यदशाधिरूढनान्तःकरणेन बुद्ध्या श्रोत्रादीनि नियम्य रागादिदोषसंस्पर्शान् न तु शब्दादीन्विषयान्प्रतिषिध्यत । एवंविधै रागादिस्पर्शशून्यैः कर्मेन्द्रियैः कर्मसु शब्दादिग्रहणरूपेषु व्यापारेष्वधिकृतैरक्षैः कर्मयोगमारभते, कर्मणा शास्त्रचोदितशब्दादिग्रहणरूपेण योगसंबन्धमारभते प्रस्तौति । रागद्वेषपरिहारः प्रकरणप्रतिपाद्यासिद्धिसाधनं, न तु कर्मणामनारम्भः ॥ तस्मात्,

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।

शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिध्येदकर्मणः ॥ ८ ॥

तस्मान्नियतं वर्णविभागेनाऽऽश्रमाविभागेन च शास्त्रेण नियन्त्रितं कर्म, तां तां क्रियां कुरु, अनुतिष्ठ, मा कदाचन त्याक्षीः । यतोऽकर्मणः कर्माभावात् क्रियात्यागात् कर्म विहितकर्मानुष्ठानं ज्यायः श्रेष्ठम् । यतः केषांचिदेव कर्मणामनारम्भो कर्माभावभ्रमो न सिद्धिहेतुः । क्लेशानामनुच्छेदात् । यथोक्तेन समाधिना त्वनुष्ठीयमानं कर्म व्युत्थानहेतुषु विषयेषु सस्त्वपि क्लेशोन्मेषाभावाय पर्यवस्यति तत्प्रशस्यतरम् । न च शरीरित्वे सति सर्वकर्माभाव उपपद्यते । यतस्तवाकर्मणः सर्वात्मना कर्मरहितस्य स्थाणुकल्पस्य शरीरयात्राऽपि देहवृत्तिरपि न प्रसिध्येत्

१ राशा १-तादृश्यरूपं २ राणा १-२- 'पुनः' इत्यत्र 'इति' । ३ राणा २-क्रियया योग°.

घटेत । न च पानाशनशयनासनगमनात्कंचन कण्डूयनादिक्रियाकलापमन्तरेण केनचिद्वर्तितुं शक्यम् ॥

इत्थं च कर्मणः सर्वथाभावानुपपत्तौ स्थितायां न सर्वं नाम कर्मानुष्ठीयमानं सिद्धये कल्पत इत्याह ।

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।

तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ ९ ॥

यज्ञो यजनं, मुख्यया वृत्त्या दैवतपूजनम् । दैवतमपि यस्मिन्सर्वमित्यादि-
श्लोकव्याख्यातस्वरूपः परमेश्वरः परमात्मैवैकं तत्त्वमिहाभिप्रेतम् । तस्य पूजन-
मपि यथाप्रतिपादितविज्ञानपरिशीलनविशुद्धया संविदा स्वभावत्वेन परामर्श-
लक्षणमाराधनम् । सोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तादृशं यत्कर्म तस्मात्तथावि-
धात्कर्मणोऽन्यत्र, तादृशं कर्म वर्जयित्वाऽन्यादृशं कर्म कुर्वाणः सर्वोऽयं लोकः
कर्मबन्धनो भवति । कर्म शास्त्रचोदितमप्यनुष्ठानं बन्धनं संसारदायित्वात्पारतन्त्र्य-
हेतुर्यस्य स तथा यथोक्तात्मतत्त्वज्ञानशून्यतया विधिवदनुष्ठीयमानं शास्त्रीयमपि
कर्म बन्धनायैव कल्पते । यथाप्रतिपादितविज्ञाननिष्ठतयाऽनुष्ठीयमानं तु परमे-
श्वराराधनलक्षणमुख्ययोगहेतुत्वात्परसिद्धिदं भवतीत्यर्थः । तथा च वक्ष्यति ।

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।

स्वकर्मणा तमेवाऽऽर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ इति ।

यत एवं ततस्त्वं तादृशस्य यज्ञस्य संपत्तये कर्म, शास्त्रचोदितां क्रियां
समाचर सम्यक्कुर्वित्यर्थः । कीदृशस्तस्य सम्यकरणेऽधिकृत इति विशेषणमाह,
मुक्तसङ्ग इति । मुक्तोऽसंकल्पात्परिहृतसङ्गो रागद्वेषादिदोषहेतुर्विषयेषु निमज्जनं,
तदेकनिमग्नचित्तत्वं येन स तथाविधः सन्नित्यनेन मुमुक्षोस्तावत्कर्मापरित्यागः
प्रतिपादितः ॥

इदानीं कश्चित्प्रवृत्तिलक्षणधर्माधिकृतः कश्चिन्निवृत्तिलक्षणधर्माधिकृत इति
द्विविधे शास्त्रोपदेशविषयभूते लोके न कस्यचिदपि कर्मपरित्याग उपपद्यत
इति क्रमेण प्रतिपादयितुं प्रवृत्तिधर्माधिकृतस्यैव तावदोगमोपन्यासपूर्वं कर्मा-
परित्यागमुपपादयितुमाह ।

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।

अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥

प्रजाशब्देनात्र कर्मभूमिजन्मानः परिज्ञानरहिताः स्वर्गादिभोगार्थिनो मनुष्या एव गृह्यन्ते । तेषामेव प्रक्रान्तप्रजापत्युपदेशविषयत्वोपपत्तेः । तेन प्रजापतिः परमेश्वरेच्छाकल्पितसर्गलक्षणकर्माधिकारो देवताविशेषः । यथोक्ताः प्रजाः सहयज्ञा यज्ञेन नानादेवतायजनात्मकेन विधिविशेषेण सह सार्धं सृष्ट्वा निर्मायो-वाचोपदिदेश ॥ किमुवाचेत्याह ।

देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वा ।

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

इष्टान्कामान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।

तैर्दत्तान्प्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥ १२ ॥

[शां. पा.-१-वः. २-भोगान् .]

अनेन सह जन्मना यज्ञेन क्रियमाणेन यूयं प्रसविष्यध्वम् । प्रसवं संतान-मवाप्स्यथ, वृद्धिं गमिष्यथेत्यर्थः । प्रसविष्यध्वमिति प्रयोगश्छान्दसोऽन्यत्राप्येवं द्रष्टव्यः । एवं युष्माकमनुष्ठीयमानः सन्निष्ठकामधुग्भवतु, क्रियाफलत्वेनाभि-मतान् कामान्स्वर्गादिभोगान्दुग्धान्पूरयतु । किमनेन कुर्म इत्याह । अनेन देवानिन्द्रप्रभृतीन्भावयत, शास्त्रोपदिष्टेति कर्तव्यताविशिष्टेन यज्ञेन तर्पितान्सन्त-स्तृप्तिलक्षणां सत्तां लम्बयत इत्यर्थः । ते चैवं भवतीभिरिष्टत्वात्तृप्ताः सन्तो युष्मान् भावयन्तु नरकतिर्यक्त्वादिपतनलक्षणादभावादुत्तारयन्तु वा । एवमन्यो-न्यभावनपराः सन्तः परं श्रेयो यथाभिमतमभ्युदयमवाप्स्यथ लप्स्यध्वम् । यस्माद्यज्ञेन यागेन भाविताः सन्तो देवा इष्टानभिमतान्कामान्भोगान्युष्मभ्यं दास्यन्ति प्रतिपादयिष्यन्ति । एवं तैर्देवैर्दत्तान्भोगानेभ्यो देवेभ्यो यथा विधि-नाऽनुपहत्य यस्तान्कामान्भ्राति स स्तेनश्चोर एव । देवद्रव्यापहारिप्रत्यवायेन युज्यत इत्यर्थः ॥

एतदन्तं प्रजापतिवचनम् । अतःपरं भगवद्वाक्यम् ।

यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषः ।

भुञ्जन्ते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ १३ ॥

[शां. पा.-१-भुञ्जते.]

१ राना १२-‘सर्ग’ नास्ति. २ राशा १२-‘एवं’ इत्यत्र ‘एष च’. ३ राना १.२ ‘यज्ञेन’ नास्ति.

एवं प्रजापतिनियममनतिक्रामन्तो यथोक्ताद्यज्ञादनुष्ठिताच्छिष्टं विघससंज्ञमन्-
मश्रन्तो भुञ्जानाः सर्वैः नमस्तैर्नित्यादियज्ञा[न]नुष्ठानसंभवैः किल्बिषैः पापै-
र्मुच्यन्ते त्यज्यन्ते । न ते स्तेना भवन्तीत्यर्थः । ते पुनः पापाः पातकिनोऽप्यं पापमेव
भुञ्जन्ते, य आत्मकारणात्स्वहेतोर्न तु देवाद्यर्थं पचन्ति पातं साधयन्ति । त्यक्त-
शास्त्रीयक्रियाः सन्तो निरयमेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥

यस्मात्सर्वमेतदक्षरसंज्ञात्परस्माद् ब्रह्मणः प्रवृत्तमनतिक्रमणीयमेवेति क्रममाह—

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नमंभवः ।

यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।

तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

अन्नात्प्राणसंधारणहेतोरोदनादेरभ्यवहारान्भूतानि सर्वप्राणभूतो भवन्ति सत्तां
लभन्ते । प्राणवृत्तिनिबन्धनं हि भूतानां जीवितमन्ननिबन्धना हि प्राणवृत्तिः ।
तदेवंविधस्यान्नस्य पर्जन्यान्मेघात्संभवः । स चैवंविधः पर्जन्यो यज्ञात्
सोमार्काग्नीन्द्रादिदेवतायजनात्मकाद्विधिविशेषाद्भवति । यज्ञेन हि तर्पिता देवता
व्रीह्यादिसंपत्तये पर्जन्यं नियुञ्जते । स च काले वर्षादिना व्रीह्यादीन्संपादयति ।
यथोक्तम् ।

“अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुमतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ” इति ।

ईदृशश्च यज्ञः कर्मसमुद्भवः, कर्मणो विशिष्टेति कर्तव्यतारूपा-
द्विधानात्संभवो यस्य स तथाविधः । तच्चेदृशं कर्म ब्रह्मोद्भवं, ब्रह्मणः
शास्त्ररूपादुद्भवो यस्य तत्तथाविधम् । अपरेण शब्दात्मकेन वेदादि-
शास्त्ररूपेण ब्रह्मणा यज्ञसंपादनसाधनं कर्मोपदिश्यते । तच्चेत्थंभूतं शब्दात्मकं
ब्रह्म, अक्षरसंभवम् । न क्षरति संचलति, न स्वरूपाच्च्यवत इत्यक्षरम् । परं ब्रह्म
परमकारणं तस्मादुद्भवो यस्य तत्तादृशम् । परस्माद्ब्रह्मणः परमकारणात्स्वरूप-
मजहत एव । शास्त्रं वस्तुस्थित्या चित्स्वरूपतामव्याभिचरत्सूर्यादिप्रकाशो व्यप-
देशमात्रभिन्नस्वरूपं प्रसरति । अत एव तदपि ब्रह्मशब्देनोक्तम् । यत एवंविधेयं
प्रक्रिया प्रवृत्ता ततः परं ब्रह्म सर्वगतत्वेन समस्तवस्तुव्यापकत्वेन व्यवस्थितं
सन्नित्यं सदैव यथोक्तस्वरूपे यज्ञे प्रतिष्ठितम् । यदर्थमेव प्रसृजं तस्यार्थस्य
यज्ञे प्रतिष्ठा स्थितिः ॥

यत एवमतः,

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।

अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६ ॥

एवं यथोक्तेन प्रकारेण परब्रह्मस्वरूपेण परमेश्वरेणैव जगत्क्रीडास्थितये प्रवर्तितं प्रवृत्तिलक्षणधर्मनिष्ठतयाऽऽविष्कृतं चक्रं शास्त्रादिपदार्थसमूहं य इह लोके नानुवर्तयति, स्वयं यथाशास्त्रमननुवर्तमानोऽन्यानापि जनान्ानुष्ठापयति । स तादृशः परमेश्वरप्रवर्तितप्रक्रियाव्युत्थापकादघायुः, पापायैऽऽवायुः जीवति यस्य स तादृशः सन्मोघं निष्फलं जीवति । तादृशस्य हि तत्त्वज्ञानशून्यत्वादपवर्गलक्षणोत्तमफलाभावादीश्वरव्यवस्थापितनियमातिक्रमाच्च स्वर्गादिभोगलक्षणावरफलाभावादिपि निष्फलमेव जीवितम् ॥

एवं प्रवृत्तिलक्षणधर्माधिकृतस्थोपदेशस्य संसारिणः शास्त्रोक्तकर्मपरिहारानुपपत्तिं प्रतिपाद्येदानीं निवृत्तिलक्षणधर्मानुष्ठानप्रतिष्ठितबुद्धेरपि मुमुक्षोस्तां प्रतिपादयितुमाह ।

यश्चाऽऽत्सरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।

आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७ ॥

नैव तस्य कृतेनार्था नाकृतेनेह कश्चन ।

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।

असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९ ॥

[शां. पा. १-यस्त्वात्मं. २-राज्ञा १२ (उपरि) ना १२ परं प्राप्नोति-किंतु टीकायां ' वस्तु आप्नोति लभते ' इति वर्तमानवात् । अत्र श्लोकपाठे श्लोकपाठेऽपि ' आप्नोति ' इत्येव पाठः स्वीकृतः.

इह सर्वस्य कस्यचिज्जन्तोरप्राप्तं सुखं प्राप्तुमिच्छतस्तत्साधनभूते शब्दादौ विषये रतिः रागोऽभिलाषो जायते । ततः प्रयत्नविशेषेण तस्मिन्प्राप्ते सति तृप्तिः संपूर्णेच्छता, ततः संतोषोऽभिकाङ्क्षानिवृत्तिरित्येत रतितृप्तिसंतोषाः सदा संनिहिते निरुत्तरानन्दनिर्भरे स्वात्मन्येव प्रतिष्ठिताः । तस्य तद्व्यतिरिक्तप्रापणीयवस्त्वन्तरनिरपेक्षणीयस्याप्राप्तसार्थसाधनभूतं कार्यं करणीयं न विद्यते न संभवति । यतः सदा कृतकृत्यत्वात्तस्य नैव कश्चित्कृतेन प्रागकृतत्वादुपादेयतयेदानीं निवर्तितेनार्थः प्रयोजनम् । नाप्यकृतेन हेयत्वात्परिहतेन कश्चिदर्थः प्रयोजनम् । अत एवास्यैवंविधस्य स्वात्मप्रतिष्ठितबुद्धेर्योगिनः सर्वभूतेषु

समस्तेषु स्थावरेषु जङ्गमेषु च सत्त्वेषु मध्ये न कश्चिदथव्यपाश्रयोऽ-
र्थस्य प्राप्तस्य वस्तुना व्यपाश्रय आलम्बनम् । इदमत्र तात्पर्यम् । प्राक्प्रति-
पादितस्थितबुद्धित्वदशमधिरूढस्य योगिनः फललिप्सया ममैवेदमित्यवधारणतया
कार्यं साध्यं वस्तु न किञ्चन विद्यते । सर्ववर्णाश्रमसाधारणं च शास्त्रचोदितं
कार्यं तत्तच्चियतकरणीयं प्रतिपादितविज्ञाननिष्ठस्य विद्यत एव । यत एवं
तस्मात्कारणान्मुमुक्षुः संबन्धं कार्यं कर्म शास्त्रविहितत्वादवश्या नुष्ठेयं युद्धादिव्या-
पारमसक्तः क्षणिकसुखलवसाधनभूतेषु विषयेष्वनिमग्नचित्तवृत्तिः सन्तमाचर, सम्य-
ग्यथाप्रतिपादितात्मतत्त्वप्रतिष्ठितबुद्धित्वे मनागप्यप्रमत्ततयाऽऽचरानुतिष्ठ । यस्मा-
त्पुरुषो मुमुक्षुः संसारासक्तो मुक्तसङ्गः सन् शास्त्रनियन्त्रितं कर्माऽऽचरन् कुर्वन्परं
प्रकृष्टमपवर्गलक्षणं वस्त्वप्नोति लभते न तु कर्मणस्त्यागात्सिद्धिः कस्यचिदस्ति ।
सर्वकर्मत्यागानुपपत्तेः प्रागेव प्रतिपादितत्वात् । कस्यचिद्वा कर्मणस्त्यागे सर्व-
कर्मत्यागाभिमानग्रहात् । रागद्वेषादिदोषाविर्भावदुर्निवारत्वात् ॥

अत्रैवोदाहरणमाह ।

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।

लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

इह लोके जनकादयो राजर्षयः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिप्रसिद्धाः कर्मणैव
स्ववर्णाश्रमनियतेन क्रियाविशेषेण प्रजापालनादिना संसिद्धिं निरुत्तरपुरुषार्थ-
प्राप्तिलक्षणं फलमास्थिताः स्वीकृतवन्तः । तथा च मोक्षधर्मे,

एकस्मिन्नप्यधिष्ठाने संवादः श्रूयतामयम् ।

छत्रादिषु च मुक्तस्य मुक्तो यश्च त्रिदण्डकः ॥

इत्युपक्रान्ते सुलभाजनकसंवादे जनकवाक्यानि ।

सुखी सोऽहमवाप्तार्थः समलोष्टाश्मकाश्चनः ।

मुक्तसङ्गः स्थितो राज्ये विशिष्टोऽन्यैस्त्रिदण्डाभिः ॥

मोक्षे हि त्रिविधा निष्ठा दृष्टा पूर्वैर्महात्मभिः ।

ज्ञानं लोकोत्तरं यच्च सर्वत्यागश्च कर्मणाम् ॥

ज्ञाननिष्ठां वदन्त्येते मोक्षशास्त्रविदो जनाः ।

कर्मनिष्ठां तथैवान्ये यतयः सूक्ष्मदर्शिनः ॥

प्रहायोभयमप्येतज्ज्ञानं कर्म च केवलम् ।

तृतीयेयं समाख्याता निष्ठा तेन महात्मना ॥

तृतीया समुच्चयरूपेत्यर्थः । तथाऽन्यत्र,

आकिंचन्ये न मोक्षोऽस्ति कैचन्ये नास्ति बन्धनम् ।

कैचन्ये चेतरेणैव जन्तुर्ज्ञानेन मुच्यते ॥ इति ।

अथ तत्त्वविदोऽप्यन्यं कर्मापरित्यागहेतुमाह ।

[२० तमश्लोकस्योत्तरार्ध टीकानुसारेणात्र ग्राह्यम्] ।

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥

लोकशब्देन त्रिवर्गमात्रोपदेशविषयभूतो जनोऽत्र विवक्षितः । तस्य संग्रहः शास्त्रार्थानुष्ठातृलक्षणस्वपक्षस्वीकारः । तं वक्ष्यमाणहेतुनाऽवश्यकरणीयतया संपश्यन्सम्यग्बुध्यमानस्त्वं शिष्टानुगमान्कर्तुं शास्त्रविहितानि कर्माण्याचरितुमर्हसि । अतः श्रेष्ठः कुलविद्यावृत्तादिभिर्ज्यायान् जनो यद्यत्किंचित्कर्माऽऽचरत्यनुतिष्ठति तत्तदेव नान्यदितरो जनः स्वयं कार्याकार्यविवेकशून्यमतिर्लोकोऽनुतिष्ठति । यतः स श्रेष्ठो जनो यद्वस्तु प्रमाणं कुरुते स्वयमनुष्ठानादुपपन्नत्वेन व्यवस्थापयति तं लोकोऽनुवर्ततेऽनुसरति ॥

तस्मात्परमार्थज्ञानेनापि लोकसंग्रहार्थं शास्त्रचोदितं कर्म सर्वथाऽनुष्ठेयमित्यत्राऽऽत्मानमेवोदाहरणीकुर्वन्नाह ।

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ।

नानवाप्तमवाप्तव्यं प्रवर्तेऽथ च कर्मणि ॥ २२ ॥

[शां. पा. १-वर्त एव च.]

हे पार्थ, मम स्वार्थसाधनतया कर्तव्यं कार्यं न किंचिदस्ति । यस्मात्त्रिषु लोकेषु समस्ते जगत्यानां पूर्वमनासादिमवाप्तव्यं स्वेच्छापूर्णाया लब्धव्यं न किंचिदस्ति । अलब्धलाभो हि सर्वः कश्चित्स्वकार्यमारभते । मम तु यथाप्रतिपादिततत्त्वज्ञाननिष्ठाप्रतिष्ठितप्रज्ञस्य न किंचित्प्राप्यमस्ति । अतश्च तादृशोऽपि सन् लोकवत्कर्मणि शास्त्रविहिते प्रवर्ते, सततमुद्युक्तो भवामि । अनेन यस्त्वात्मरतिरेव स्यादित्युपक्रम्य, तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचरेति यत्प्रागुक्तं तदेकानुष्ठातृपुरुषविषयमेवेति निःसंशयतया प्रतिपादितवान् ॥

अथ तत्त्वज्ञोऽपि सन्भगवाँल्लोकवत्कर्मणि प्रवर्तत इत्याह,

यदि ह्यहं न वर्तेय जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।

मम वर्त्मानुवर्तेरन्मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३ ॥

[शां. पा. १-°नुवर्तन्ते म°]

यद्यहं वर्णाश्रमोचितानि कर्माण्यतन्द्रितोऽसंजातालस्यः कदाचिदपि न वर्तेय न तिष्ठेयम्, तत्सर्व एव मनुष्याः कर्मण्यधिकृता मानवाः प्रमाणभूतचरितस्य मम वर्त्म मार्गमाचारमनुवर्तेरन्मनुसरेयुः ॥

किंचात इत्याह ।

उत्सीदियुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।

संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४ ॥

यद्यहं लोकवत् शास्त्रचोदितं कर्म नाऽऽचरेयम्, तदमी लोकाः समस्तानि भुवनानि संसारिपुरुषोचिततत्त्वकर्मफलोपभोगाधिकरणभूतान्युत्सीदियुः, उत्सादं विनाशं भजेयुः । कर्मनिबन्धना हि लोकानां स्थितिः । किंच तथाविधं कर्माकुर्वन् संकरस्य वर्णविभागमिश्रीभावस्य कर्ता प्रवर्तको भवेयम् । सर्वे हि पुरुषा मां शास्त्रीयं कर्माकुर्वाणमनुवर्तमानाः स्वं स्वं तत्तज्जातिविहितं कर्म यथेष्टमन्यजातिविहितत्वादिनां विरोधेनाप्याचरन्तः संकीर्णवर्णतामाप्नुयुः । अतोऽहमेव वर्णसंकरदोषस्य कर्ता स्याम् । किंचात इमाः प्रजा एतान् कर्मभूमिजन्मनः शास्त्रचोदितकर्माधिकृतान्सर्वान्संसारिणः पुरुषानुपहन्याम्, उपघातेन विनाशेन योजयेयम् । एता हि प्रजा यथाविहितं कर्मानाचरन्त्यः स्वर्गादिप्राप्तेरपेता निसर्गतस्तज्ज्ञानशून्यत्वात् कैवल्यलक्षणादुत्तमात्पुरुषार्थाद् दूरबहिष्कृता नरकतिर्यग्भावप्राप्तिलक्षणं विनाशमाप्नुयुः ॥

तादित्थं परमेश्वरेच्छापरिकल्पितजगत्क्रीडानियमव्युत्थापकत्वं मयैवाऽऽचरितं भवेत् । अतः,

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।

कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥

यथा येन प्रकारेणाविद्वांसो यथोक्तात्मतत्त्वज्ञानशून्यत्वान्मुख्यान्मुढा विद्वत्तया रहिताः पुरुषाः कर्मणि क्षणिकसुखसाधनभूते ज्ञानादिक्रियात्मके व्यापारे सक्ता-

स्तदेव परत्वेन मन्यमानास्तावन्मात्रपारिसमाप्तपुरुषार्थाः सन्तः कुर्वन्ति विहितानि कर्माण्याचरन्ति, तथैव तेन प्रकारेण सामान्यजनदुर्लक्ष(क्षय)स्वहृदयं संवेद्य तत्त्वज्ञानननिष्ठत्वात्तादृशाभियोगरूपेण विद्वान्परमार्थपण्डितः कुर्यात्कर्माण्याचरेत् । कीदृशः सन् । असक्तो निरुत्तरानन्दामृतास्वादसततपरितृप्तत्वाल्लोकवत् स्वर्गादिभोगविषयेण तत्तत्कर्मफलसङ्गेन रहितः । किमर्थमेवं कुर्यादिति हेतुगर्भविशेषणमाह । ‘चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम्’ । लोकस्याबुद्धस्य जनस्य संग्रहं पूर्वोक्तं चिकीर्षुः संपिपादयिषुः । विदितवेद्येन हि विदुषा तत्त्वज्ञानोपदेशयोग्यताशून्यं लोकं नरकपातादिदुःखादुज्जिहीर्षता तथा कर्माऽऽचरणीयं यथा लोकस्तदनुवर्तमानः स्वकर्मानुष्ठानात्स्वर्गादेरपि फलान्न व्यपैति ॥

अयोग्यस्य तत्त्वज्ञानोपदेशो विनाशायैव पर्यवस्येदित्याह ।

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।

जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

विद्वान्प्रबुद्धो युक्तो यथोक्तात्मज्ञानसहितः सन्सम्यग्यथाशास्त्रजात्यादिनियतानि कर्माण्याचरन्ननुतिष्ठन् । अज्ञानां स्वभावत एव संप्रति परमेश्वरेच्छाननुगृहीतत्वादानाविर्भूतविवेकज्ञानानां, अत एव कर्मसु यज्ञादिसाधनभूतेषु भोगैश्वर्यप्रसक्तत्वादिना हेतुना सङ्गिनां तत्रैव सक्तानां बुद्धेः प्रज्ञाया भेदं तादृशात्सङ्गतप्रच्यावनं नोत्पादयेत् । ते ह्यज्ञाः सन्तो यदि तत्त्वज्ञाने कर्मत्यागमार्गेण व्युत्पाद्यन्ते, तत्तेषामज्ञत्वादेव तत्त्वज्ञाने प्रतिष्ठामलभमानानां स्वर्गादिहेतोश्च कर्मसङ्गतप्रच्युतेर्बुद्धिभेदं प्राप्ता सत्युभयभ्रंशायैव पर्यवस्येत् । अतस्तांस्तथाविधानज्ञानसर्वाणि कर्माणि येषु हि गृहीताः सङ्गस्तानि जोषयेत्प्रीत्या सेवयेत्, स्वयं तदनुष्ठानप्रख्यापनेन ॥

इत्थं परमेश्वरेच्छानियमितजगव्यवस्थाव्युत्थानविच्छेदाय स्वस्मिन्स्वस्मिन्कर्मणि लोकमबुद्धं प्रवर्तयितुं, प्रबुद्धस्यापि लोकवद्विहितानां कर्मणामवश्यमनुष्ठानमुपपादितम् । अतश्च प्रबुद्धाप्रबुद्धयोस्तुल्यमेव कर्तृत्वं, तुल्यान्येव च कर्माणि, असक्तत्वरूपस्तु फलभेद इति स्थिते तुल्ये कर्तृत्वे तुल्येषु च कर्मसु क्रियमाणेषु कथं फलभेद इत्यनवधारितप्रबुद्धाप्रबुद्धविशेषस्यार्जुनस्य संशयमाशङ्कमानः संसारिणो योगिनश्च समानेऽपि व्यवहारे यथा फलभेदोपपत्तिस्तथा विभज्य विशेषं प्रतिपादयितुमाह ।

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि भागशः ।

अहंकारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ॥ २७ ॥

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।

गुणा गुणार्थे वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥ २८ ॥

[२. पा. १-सर्वशः. २-गुणेषु.]

इह यत्किञ्चिच्छारीरं मानसं वाचिकं शास्त्रोक्तमशास्त्रोक्तं वा कर्म येन केनचित्कर्त्रा क्रियते, तत्र नासौ केवलः कारणं किं त्वधिष्ठानं तथा कर्तेत्यादि वक्ष्यमाणाः पञ्च पदार्थाः कारणम् । ते सर्व एव सत्त्वरजस्तमोलक्षण-प्राकृतगुणमया एवेति वक्ष्यति । अतः प्रकृतेः संबन्धिभिर्गुणैः क्रियमाणानि सर्वाणि व्यवस्थितानि । कथं, भागशः । सात्त्विकमधिष्ठानादिकारणं सात्त्विकं कर्माभते, रजोमयं राजसं, तमोमयं तामसमिति विभागेन । इत्थं कर्तुरपि मुक्त-सङ्गोऽनहंवादीत्यादिना त्रैगुण्यस्य वक्ष्यमाणत्वाद्गुणानामेव कर्तृत्वे पर्यवस्थिते अहंकारेण शरीरादिष्वात्मप्रत्ययेन विमूढात्मा अप्रबुद्धस्वभावः संसारी अहमेव केवलः कर्तेत्यधिष्ठानादिकारणान्तरनिरपेक्षं कर्तृत्वं शरीरादिरूपे कृत्रिमे स्वात्मन्यारोपयति । स च गुणपरतन्त्रे तादृशात्मन्यहंकारमारोपयन् गुणेष्वेव सक्तः न कदाचित्संसारबन्धहेतुभ्यो विमुच्यते । गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्व-वित्परमार्थवेदी योगी पुनर्गुणाः सत्त्वादयो गुणार्थे स्वप्रयोजने देहेन्द्रियविषयाध्यात्मके वर्तन्ते, तत्रैव तिष्ठन्ति, नाऽऽत्मनः सर्वदा स्वतन्त्रसुप्रसन्नसंविन्मात्र-स्वभावस्य स्वोपरागमर्षयितुं प्रभवन्तीति सर्वदा सत्यात्मप्रतिष्ठतया न गुणेषु न कर्मसु सज्जति । अहंकारममकारौ तेषु न करोतीत्यर्थः । अथ कीदृशो गुणानां विभागः, कीदृशश्च कर्मणां, किंचात्र तत्त्वमिति व्याख्यायते । इह परमेश्वरेणा-चिन्त्यस्वेच्छाविलसितस्वभावात्मकसकलजगत्पञ्चकारणत्वेनावभासितया पार-मार्थिकात्मतत्त्वाख्यातिमात्रशरीरतया त एव भिन्नार्थविषयज्ञाननियमात्मकस-त्त्वादिगुणमय्या प्रकृत्याख्ययाऽनाद्याविद्याप्रबन्धसंबद्धानामीश्वरेच्छयैवान्योन्य-भेदेनावभासमानानां जीवानां गुणैरेवाऽऽरब्धतनुकरणभुवनभोगादिकलापत्वात्सर्व-मेव गुणाधीनमिति प्रायेण गुणा एव तेषां कर्तार इत्ययं क्षेत्रज्ञविषयत्वेन गुणविभागः । तथाविधाश्च ते जीवा यानि कर्माण्यारभन्ते तेषु विषयसुखतृष्णा-

न्तरतया मज्जन्ति तद्बाधकभूतेष्वन्येष्वद्वेषेण पराभवन्तीत्येतावन्मानियताचित्त-
वृत्तित्वाद्विमूढा भवन्तीति तद्विषयत्वेन सर्वकर्माणि रागद्वेषमोहात्मकत्वात्संसारब-
न्धकारणतया पर्यवस्यन्तीत्ययमेषां कर्मविभागः । सत्यात्मतत्त्वप्रतिष्ठितबुद्धीनां तु
योगिनामन्यथा गुणानां कर्मणां च विभागः । तथा हि ते गुणाः सत्त्वादयो
गुणानामेवार्थे प्रयोजने संसारविषयत्वेन जगत्प्रपञ्चविरचनारूपेण वर्तन्ते ।
नास्मद्विषयत्वेनैषां सर्वदानस्तमितसंवित्प्रकाशमात्रव्यतिरिक्तं किञ्चिद्रूपान्तरं भव-
तीति मन्वाना नित्यनिरतिशयनिजानन्दनवस्व(सु)धास्वादनैकानिरताः कथं तेषु
रागादिविषयविषयसमयेषु मज्जन्तीति योगिविषयत्वेन गुणा न गुणत्वेन
स्फुरन्तीत्ययं योगिविषयो गुणविभागः । एवंविधाश्चेते यानि कर्माण्यारभन्ते
तानि क्रियमाणान्येव यथोक्तज्ञानाग्निदग्धत्वान्न संसारकारणतामर्पादयितुमेषां
प्रभवन्तीत्ययं योगिविषयः कर्मविभागः । तादृशो हि योगी गुणातीत उच्यते ।
यद्वक्ष्यति, न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ।

उदासीनवदासीनो गुणातीतः स उच्यते ।

तत्त्वमप्येतयोर्गुणकर्मविभागयोरेतद्व्याख्यानेनैव व्याख्यातम् ॥

इति प्रबुद्धाप्रबुद्धयोस्तुल्येषु कर्मसु क्रियमाणेषु मोक्षसंसारलक्षणबन्धलक्षणं
फलभेदमुपपाद्येदानीं प्रबुद्धस्य यथाप्रतिपादितज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानपरीनिष्ठि-
तबुद्धेर्लोकविषयमात्मविषयं च व्यवहारं नियमयितुमाह ।

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।

तानकृत्स्नविदो मन्दान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥ २९ ॥

प्रकृतेर्लक्षणक्षणायाः संबन्धिभिर्गुणैः सत्त्वादिभिरनादिसंबन्धपरिचितत्वाद्वा-
सनारूपतया शरीराद्यात्मप्रत्ययलक्षणं च व्यतिरिक्तत्वेनावस्थितैः संमूढास्तादृशगु-
णमया एव शरीरादावात्मप्रत्ययलक्षणं संमोहमापन्नाः संसारिणो गुणमयेष्वेव
कर्मसु स्वर्गिमर्त्यभावातिरिक्त्वादिफलहेतुषु सज्जन्ते, विवेकजज्ञानाभावात्तान्येव
परतत्त्वेन मन्यमानास्तेषु निमज्जन्ति । अतस्तानकृत्स्नविदो गुणपरिस्पन्दपरिमि-
तीकृतज्ञानत्वात्सर्वहेयोपादेयरूपं ज्ञेयमजानाना अत एव मन्दानल्पाधियः कृत्स्न-
वित्समस्तज्ञेयतत्त्ववेदी न विचालयेत्, यत्रैव गुणात्मके कर्मणि फले वा सक्ता-
स्ततो न प्रच्यावयेत् । तेषां बुद्धिद्वैधपरिहाराय सर्वं विहितं कर्मानुति-
ष्ठेदिति ॥

१ राना १२-आसाद°. २ राना १-(प० लि०) °सारप्रबन्ध°. ३ राना
१.२-°तेर्गुणलक्ष°. ४ राना १२-°द्वैत°. ।

लोकसंग्रहापेक्षयाऽनुष्ठीयमानमपि कर्म योगिनो यथा कैवल्ययैव पर्यवस्यति,
तथा तस्य प्रागुक्तमपि ज्ञाननिष्ठत्वेन कर्मानुष्ठानमर्जुनमुखेन निश्चिन्वन्नाह ।

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।

निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ ३० ॥

सर्वाणि शास्त्रविहितानि कर्माण्यध्यात्मचेतसा यथाप्रतिपादिताध्यात्मस्वरूपात्मनिष्ठेन मनसा मयि परमकारणे परमगुरौ संन्यस्य सम्यक्समर्प्यैक एव परमेश्वरः प्रथमाध्याये प्रतिपादितस्वरूपः सर्वप्राणिभिः क्रियमाणानां सर्वकर्मणां कर्ता, स्वेच्छामात्रेण स्वशक्तिविभवरूपाणां निर्माता, न तद्व्यतिरेकेण कचिदपि कर्तृत्वं पारमार्थिकमस्ति । गुणपरतन्त्रतया तु देहादौ तदभिमानो मायाविलसित एवेत्यनया भावनया संन्यासाविधिं संपाद्य । अत एवाऽऽशंसनीयवस्तुविरहान्नि-
राशीः आशीर्भ्यः प्रार्थनाभ्यो निष्क्रान्तोऽत एव सर्वभावेषु परिग्रहाभावान्निर्ममो ममेदमिति संसारिपुरुषोचितायाः प्रतिपत्तेर्निष्क्रान्तो भूत्वा, विगतज्वरः यथोक्त-
विज्ञानामृतावगाहनान्निवृत्तसंदेहादिसमस्तसंतापः संयुध्यस्व, संसारात्मकमवसरो-
पनतमवश्यकार्यं स्वकर्मानुतिष्ठेत्येतावता ग्रन्थेन प्रायः परिसमाप्तोऽयं ज्ञानकर्म-
समुच्चयानुष्ठानात्मक उपदेशसारो यतः प्रथमे तावत्प्रस्तावनाऽस्य प्रतिपादिता,
द्वितीये विज्ञानस्वरूपं परिघटितम्, तृतीये तत्संस्कृतस्य कर्मणांऽवश्यानुष्ठेयता ॥

इति मन्यमानो भगवानस्य परमरहस्यभूतस्य स्वमतस्य प्रभावप्रतिपादनार्थं
बोधाबोधयोः फलमाह,

ये मे मतमिदं नित्यमनुवर्तन्ति मानवाः ।

श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ॥ ३१ ॥

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।

सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विनष्टान्विद्ध्यचेतसः ॥ ३२ ॥

[शां. पा. १-अनुतिष्ठन्ति. २-तेऽपि क°. ३-विद्धि नष्टानचेतसः.]

इत्थं मयोपन्यस्तं मतं मदीयं सर्वशास्त्रसर्वस्वभूतमभिप्रायं नित्यं सर्वकालं
ये मानवाः शास्त्राधिकृता मनुष्या अनुवर्तन्ति(न्ते), सम्यगवगम्यानुतिष्ठन्ति,

१ राशा १-‘यज्ञदानतपःप्रभृतीनि’ इत्यधिकम् । २ राणा १.-‘प्रथममेव’-अयमपि
काश्लेखकेन अन्येन वा निःसार्य ‘प्रथमाध्याये’ इत्येव पाठो लिखितः । प्रथमाध्याये
गीताश्लोकेषु परमेश्वरस्वरूपप्रतिपादनं न दृश्यते । किंतु टीकाकृता स्वकीयोपोद्घाते
तद्विषयस्य वर्णितत्वात् । ‘प्रथमाध्याये’ इत्येव पाठोऽत्र टीकाकृतोऽभिप्रेत इति दृश्यते ।

ते सर्वकिल्बिषैरविद्याप्रभवरागद्वेषादिक्लेशमूलैर्घोरसंसारदुःखदायिभिः कुकर्माचरणजनितैः किल्बिषैः पापैर्मुच्यन्ते, न पुनर्बध्यन्ते । कीदृशाः सन्तः । श्रद्धावन्तो यथाप्रतिपादितमन्मतप्ररूढानिर्विकल्पप्रतिपत्तिजनितयथोक्तफलसंभावनात्मिकया श्रद्धया युक्ताः । अत एवैतन्मतविषयामसूयामतत्त्वज्ञजनोचितामकुर्वन्तः । ये पुनरेतदेवाविधं मन्मतमभ्यसूयन्तो मोहतिमिरतिरस्कृतसम्यग्ज्ञानत्वाद्दोषाधिरोपणादिना विगर्हन्तो नानुतिष्ठन्ति, नाऽऽचरन्ति, तान्सर्वेषु समस्तेषु हेयोपादेयनिश्चयविषयेषु ज्ञानेषु शास्त्ररूपेषु विमूढान् विपर्ययप्रत्ययान्विशेषेण मूढान्विचित्तान्विनष्टान्विद्धि । भोगापवर्गलक्षणादुभयतोऽपि फलात्प्रच्युतान्सतो दुर्गतिप्राप्तिलक्षणं विनाशं प्राप्ताञ्जानीहि । यतस्तेषां चेतोऽन्तःकरणमसम्यग्दर्शित्वात्सदपि नास्त्येव ॥

इदानीमुक्तमेवार्थं सुदृढप्रतिपत्तये विनयोपकारायोक्तिभेदैर्नानारूपैः प्रतिपादयन्कर्मणां त्यागानुपपत्तिमेव द्रढयितुमाह ।

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥

इह सर्वः कश्चिद्देहवाननादिप्रबन्धप्रवृत्तया प्रकृत्या संबद्धो यतः सर्वस्य शरीरेन्द्रियविषयादिकं सर्वमेव त्रिगुणम् । अतो ज्ञानवानप्याविर्भूतदेहदेहिबिबेकप्रज्ञोऽपि पुरुषः स्वस्यास्तेन तेन प्रकारेण शरीराद्यारम्भकतया परिणतत्वादात्मीयत्वमाप्न्नायाः प्रकृतेरीश्वरेच्छया जगत्कारणभावेनोद्धाविताया गुणत्रयात्मिकाया अविद्यायाः सदृशमनुरूपं चेष्टते व्यवहरति । किमनेनोक्तं भवति । दृष्टतत्त्वोऽपि प्रकृत्योऽऽरब्धशरीरादित्वान्मनोवाक्यायैर्यत्किञ्चित्कर्माऽऽचरति तन्निगुणमेवोपपद्यते । तथाविधं च यत्कर्म ज्ञानवताऽप्यशक्यपरिहारमिति प्रागपि प्रतिपादितम् । इत्थं सर्वभूतानि प्रकृतिं यान्ति, सर्वथा तामेवाऽऽश्रयन्ते । न तु तद्व्यतिरिक्तत्वेन श्वसितुं स्पन्दितुं वाऽप्युत्सहन्ते । ततो निग्रहो नेदं स्वजातिविहितं कर्माहं करिष्यामीति नियमः, किं करिष्यतीति प्राक्प्रतिपादितप्रकारेण सर्वकर्मप्रतिषेधस्याशक्यत्वादकिञ्चित्कर एव भविष्यति । यदि निग्रहोऽपि कर्मैवातश्च हानोपादाननिबन्धनत्वाद्वागद्वेषानुविद्धं सद्गुणात्मकत्वात्प्राकृतमेव संपद्यते, इत्येवमप्यकिञ्चित्करो निग्रहः ॥

इत्थमपरिहार्ये कर्मणि ज्ञानवान्मुमुक्षुः किं कुर्यादित्याह ।

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।

तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ३४ ॥

यो यस्येन्द्रियस्यार्थो विषयः श्रोत्रादेः शब्दादिस्तत्र तत्रार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ । यदा शब्दादिविषयं सुखसाधनत्वेन श्रोत्रादिनेन्द्रियेण पुमानुपादत्ते तदा तस्य तस्मिन् रागो व्यवतिष्ठते । यदा तु दुःखकारणत्वेन तमेव विषयं हेयत्वेन प्रतिपद्यते, तदा तस्मिन्निन्द्रियेण परिहियमाणे द्वेषोऽस्य व्यवतिष्ठते । इति सर्वस्मिन्विषये यौ रागद्वेषौ व्यवस्थितौ, ज्ञानवान् आविर्भूतविवेकजज्ञानस्तयोर्वशं विधेयतामज्ञवन्न गच्छेत् । यतोऽस्य ज्ञानवतस्तौ रागद्वेषौ परिपन्थिनौ विरोधिनौ शत्रू । ततस्तावेव सर्वोद्योगेन परिहार्यौ, न तु विषयाः, न हि तयोरपि जितयोर्विषयपरिजयः कृतो भवति । तौ हि यथोक्तज्ञानासिना यावन्न क्षतविक्षतत्वमापादितौ तावत्पारिवर्जितेऽपि विषयेऽन्तर्विजृम्भमाणौ पुरुषं वशीकर्तुं प्रभवत एव ॥

तदेवंगुणोपपत्तिवशात्सर्वस्मिन्कर्मणि प्रबुद्धस्याप्रबुद्धस्य वा सर्वस्य कस्यचिदशक्यप्रतिषेधे स्थितेऽस्य स्वकर्मानुष्ठानलक्षणो धर्मः प्रबुद्धेनाप्याचरणीय इत्याह ।

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मोद्वेयादापि ॥ ३५ ॥

[शां. पा. १—°धर्मो भयावहः.]

यो यस्य वर्णाश्रमनैयत्येन शास्त्रविहितो धर्मः सदाचारः स्वत्वेन व्यवस्थितः स कुतश्चित्कारणान्मुख्येन कल्पेनानुष्ठीयमानत्वाद्विगुणोऽपि स्वैर्गुणैर्विरहितोऽपि सन् स्वनुष्ठितात्सुष्ठु संपूर्णसंविधानतयाऽनुष्ठितादाचरितात्परधर्माद् विजातीयसमाचारात् श्रेयान्प्रशस्यतरः । शास्त्रविहतातिक्रमविहितानुष्ठानजप्रत्यवायदोषस्याभावात् । यत एवं स्वधर्मेऽनुष्ठीयमाने पारलौकिकशुभफलप्राप्तिरतस्मिन्स्वधर्मे हि सति निधनं मरणमपि स्यात् । तच्छ्रेयः प्रशस्यतरं तत्स्यात् । परसंबन्धिनो धर्मात्स्वनुष्ठितात्सतो य उदयो राज्यलाभस्तस्मादपि, तस्य लोकान्तरे विरुद्धफलहेतुत्वात् ॥

एवमात्मज्ञाननिष्ठतया शास्त्रचोदितस्वकर्मानुष्ठानमपवर्गलक्षणसिद्धिहेतुरिति

भगवत्प्रतिपादितसकलप्रकरणसिद्धान्तं श्रुत्वा प्रतिपादितस्वधर्मस्याऽऽत्मनः पारत-
न्त्यमेवंविधमनुपपन्नं मन्यमानः,

अर्जुन उवाच ।

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।

अनिच्छमानोऽपि बलादाक्रम्यैव नियोजितः ॥ ३६ ॥

[शां. पा. १-अनिच्छन्नपि वाष्ण्येय बलादिव नियोजितः]

अथैवं भगवता प्रतिपादितलक्षणोऽयमात्मा केन स्वामिनेव भृत्यः प्रयुक्तः
प्रेरितः सन् । कुकर्माकर्मरूपं पापं दुर्गतिफलं किल्बिषमनिच्छमानोऽनभिल-
षन्नपि बलादाक्रम्य हठादिष्टविषयप्रवृत्तिं निवार्य नियोजितो व्यापारित एव
चरत्यनुतिष्ठति ॥

तत्रोत्तरम् ।

श्रीभगवानुवाच ।

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७ ॥

येन प्रयुक्तोऽयमुक्तस्वरूपानाद्यविद्यादिक्लेशपाशपरवशः पुरुषः पापमाचरति,
स एष कामः परिणामविरसक्षणिकसुखलवसाधनभूतविषयोन्मुखः संकल्पः ।
एष एव चेतनाचेतनरूपप्रतिपक्षप्रतिहन्यमानत्वात्क्रोधस्तदुपघातप्रवृत्तिहेतुर्द्वेषः
संपद्यते । सोऽयमिच्छाद्वेषात्मको दोषो रजोगुणसमुद्भवो रजोगुणाद्विषयसुखाभि-
लाषात्मकरागद्वेषहेतोः प्रकृतिधर्मात्समुद्भवति । अत एव महाशन उत्तरोत्तर-
विवर्धमानगर्वत्वान्महदपर्यवसितमशनं विषयापहरणलक्षणो व्यवहारो यस्य स
तथा । ततश्च सर्वस्य तस्य भोगस्य दुःखैकविपाकत्वान्महापाप्मा गुरुतरपातकम-
यो दुर्गतिहेतुत्वात् । तदेवंविधमिह संसारे वैरिणं दुरुत्तरदारुणदुःखदायित्वादा-
ततायिनं विद्धि जानीहि ॥

तेन प्रयुक्तोऽयं पुरुषः पापमाचरति, तथा तस्य वैतत्येन स्वरूपं जिज्ञासुः

* अर्जुन उवाच ।

भवत्येष कथं कृष्ण कथं चैव विवर्धते ।

किमात्मकः किमाचारस्तन्ममाऽऽचक्ष्व पृच्छतः ॥ ३८ ॥

* ३७ तमश्लोकात्परं प्रश्नोत्तरात्मकमिदं श्लोकपञ्चकं (३८-४२) काश्मीरपाठे दृश्यते,
शांकरादिपाठेषु नास्ति.

एष वैरित्वेन प्रतिपादितः कामाद्यात्मको दोषः कथं भवति, केन प्रकारेण स्थितिलक्षणसत्तामनुभवति । केन प्रकारेण विवर्धते, प्रसरति । कश्चाऽऽत्मा स्वरूपं, कश्चास्याऽऽचारः किमाचरतीति । तत्सर्वं मम संशयं पृच्छतो ब्रूहि ।

अथ प्रश्नचतुष्टये क्रमेणोत्तरं

श्रीभगवानुवाच ।

एष सूक्ष्मः परः शत्रुर्देहिनामिन्द्रियैः सह ।

सुखतन्त्र इवाऽऽसीनो मोहयन्पार्थ तिष्ठति ॥ ३९ ॥

कामक्रोधमयो घोरः स्तम्भहर्षसमुद्भवः ।

अहंकारोऽभिमानात्मा दुस्तरः पापकर्मभिः ॥ ४० ॥

हर्षमस्य निवर्त्यैष शोकमस्य ददाति च ।

भयं चास्य करोत्येष मोहयंस्तु मुहुर्मुहुः ॥ ४१ ॥

एष रजोगुणप्रभवः कामक्रोधरूपतया प्रसृतो दोषः शरीरिणामतिप्रत्यासन्न-
त्वेऽपि दुर्लक्षत्वात्परः सूक्ष्मः शत्रुः । स चाहंकार एव पर्यवस्यति । यत इन्द्रि-
याणि पराण्याहुरित्यादिना तस्यैव परमसूक्ष्मत्वं प्रतिपादयिष्यति । किमात्मक
इति प्रश्ने किमात्मकत्वमेवास्याधुनैवाभिधत्ते । स चैवंविधः शत्रुः परिवारभूतैरि-
न्द्रियैः सहितः कामक्रोधादिनिशातशस्त्रप्रहारिभिस्तैरेवायं सर्वप्राणिनो विश-
सति । तस्य दुर्जयत्वप्रतिपादनार्थं सर्वशत्रुविलक्षणमवस्थानमाह । सर्वदुःखहेतु-
त्वे सति सुखतन्त्रे सुखात्मके वर्गे इवाऽऽसीन उपविष्टो मोहयंस्तिष्ठति, देहाद्यात्म-
प्रत्ययलक्षणं विपर्ययज्ञानमारोपयन् स्थितिमनुभवतीति । भवत्येष कथमित्यस्य
प्रश्नोत्तरमेतद्व्याख्यातम् । अथ कथं विवर्धत इत्यस्य व्याख्यायते । कामक्रोधमयः
कामक्रोधावुक्तरूपौ प्रकृतिर्यस्य स तथाविधः । स्तम्भस्य गर्वस्य तथा हर्षस्य
विषादपरिणामस्य प्रमोदस्य समुद्भव उत्पत्तिस्थानम् । अत एव घोरो दारुण एव
कामक्रोधस्तम्भहर्षादिदोषात्मना विवर्धते, उच्छ्रायं भजतीत्युक्तं भवति । अथ
किमात्मक इत्यस्य प्रश्नोत्तरं व्याख्यायते । एष सर्वदेहिनां शत्रुरहंकारसं-
ज्ञोऽभिमानात्माऽभिमानो जात्याद्यवच्छेदभाजिगुणमयत्वादनित्यादिदोषैकसमाश्रये
शरीरादौ 'अहं ब्राह्मणोऽहं देवदत्तोऽहमभिजनवानहं वपुष्मानहं विदग्धोऽहमाढ्यः'
इत्येवमाद्यनात्मप्रतिपत्तिनिबन्धनं मिथ्याज्ञानं, स आत्मा स्वभावो यस्य तादृशः ।
अत एव पापकर्मभिर्दुस्तरः । सम्यग्ज्ञानाभावाद्धेयोपादेयविवेकशून्यत्वे सति
पापमघमयं घोरसंसारनिरयनिपातनिमित्तभूतं कर्म चेष्टितं येषां तादृशैरासुरं सर्गं

भजद्भिः पुरुषैर्दुरतिक्रमः । अथ किमाचार इत्यत्रोत्तरं व्याख्यायते । अस्य क्षेत्रज्ञस्यैषोऽहंकाराख्यः शत्रुर्हर्षं सत्यात्मसंविदुपलभ्यमानानन्दं निवर्त्यापसार्य शोकं शोचनं ददाति समपर्यति । अनेन शत्रुणा व्यामोहितः शरीराद्यात्मत्वेन प्रतिपन्नं व्याधिप्रियविप्रयोगाद्युपद्रवोपहन्यमानमनुशोचति, कष्टं विनष्टोऽस्मीति परिदेवते । अत एवास्यैष शत्रुर्भयमपि करोतीष्टाविषयोपघातहेतुभ्यः संज्ञासमुत्पादयति । किं कुर्वन्नेवमाचरति, प्रतिक्रमं मोहयन्, यथाप्रतिपादितविपर्ययलक्षणं वैचित्र्यमावहन् ॥

इत्यनेनाहंकाराख्येन शत्रुणेन्द्रियपरिवारेण सुखवद्व्यवास्थितेन कामक्रोधस्तम्भ-हर्षादिदोषात्मना विवर्धमानेन हर्षापहारादिकमाचरता प्रयुक्तः सन् क्षेत्रज्ञः पापमाचरतीत्यर्जुनप्रश्नं विनिर्णीय तस्यैवाहंकारस्य वितत्य स्वरूपं प्रतिपादयितुमाह ।

स एष कलुषः क्षुद्रश्छिद्रप्रेक्षी धनंजय ।

रजःप्रवृत्तो मोहात्मा मनुष्याणामुपद्रवः ॥ ४२ ॥

स एष यथाप्रतिपादितस्वरूपोऽहंकारः समस्तमर्त्यानामुपद्रवः, सर्वदोषविधानसंसारहेतुत्वात् । यतः कलुषो गुणत्रयात्मकत्वान्नित्यमलिनः, तत एव चानित्यत्वात् क्षुद्रो भङ्गुरः । तथा छिद्रप्रेक्षी बाधावकाशजागरूकः । शिष्टं स्पष्टार्थम् ॥ तेनास्य क्षेत्रज्ञस्य किं कृतमित्याह ।

धूमेनाऽऽव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च ।

यथोल्बेनाऽऽवृतो गर्भस्तथा तेनायमावृतः ॥ ४३ ॥

[शां. पा. १-तेनेदमावृतम्.]

एतेनाहंकारेणायं संसारिपुरुषाणामात्मा तथाऽऽवृतो निरुद्धशक्तित्वमापादितः । उपमानेनैतत्प्रकटयति । कथमावृतः । यथाऽऽर्द्धेन्धनत्वादिदोषजन्मना कलङ्केन धूमाख्येन वह्निरग्निराव्रियते, निरुद्धभास्वरत्वादिस्वशक्तिः संपाद्यते, तथैवायमात्मा मायाप्रभवेणानैवाहंकारात्मना दोषेण निरुद्धस्वस्वरूपप्रत्यवमर्शात्मकस्वशक्तिः क्रियते । तथा, यथाऽऽदर्शो दर्पणो रजोनिःश्वासादिसंबन्धजन्मना मलेनाऽऽव्रियते, निरुद्धयथावस्थितभावस्फुरणलक्षणस्वशक्तिः क्रियते । तथैवायमात्माऽनेनाऽऽव्रियते । निरुद्धजगत्पदार्थपरमार्थप्रथनसामर्थ्यः क्रियते । यथा गर्भो जननीकोष्ठवर्तिर्जीव उल्बेन गर्भेऽव्ययाऽऽव्रियते, निरुद्धसर्वेन्द्रियपरिस्पन्दनशक्तिः क्रियते । तथैवायमात्माऽनेन निरुद्धसर्वकर्तृत्वलक्षणस्वशक्तिः

क्रियते । इत्यनेनोपमानत्रयेणाहंकारस्याऽऽत्मानं प्रति स्वभावसर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वलक्षणस्वधर्मव्यतिरोधकत्वं प्रतिपादितम् ॥

यद्यपि सर्वशक्तिनिरोधकोऽयमात्मनोऽहंकाराख्यो दोषस्तथाऽपि ज्ञानस्य प्राधान्यविवक्षयेदमाह ।

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।

कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ४४ ॥

एतेन यथाप्रतिपादितेन देहाद्यात्मप्रत्ययलक्षणेन शत्रुणा ज्ञानिनः स्वात्मसंवेदनमुख्यज्ञानवतश्चेतनस्य तादृशं मुख्यं ज्ञानमावृतं निरुद्धम् । यतः कामो बाह्यार्थनिबन्धनोऽभिलाषो रूपं यस्यात एवासौ दुःपूरः, न केनचिद्विषयेण प्राप्तेन सता पूरयितुं शक्यः । यतोऽस्याऽऽहियमाणा विषया रागं विवर्धयन्त इन्द्रियाणां चोत्तरोत्तरविशिष्टतरविषयरसज्ञतां पुष्पन्तस्तेभ्यो विरतिमापादयन्ति । अत एवानलो नास्यालंभावो विषयेभ्यो निवारणमस्तीति । एवंविधेनानेन स्वभावसंवेदनलक्षणं मुख्यं ज्ञानमावृतम् । तस्मिंश्चाऽऽवृते सर्वाः शक्तयोऽस्याऽऽवृता इति तात्पर्यम् ॥

अथ किमधिष्ठायायं ज्ञानमस्याऽऽवृणोतीत्याह ।

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।

एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४५ ॥

अस्याहंकारस्य प्रतिपादितस्वरूपस्थितिविवृद्धिविचेष्टितलक्षणचतुष्टयस्येन्द्रियाणि, चक्षुरादिवागादीनि, तथा मनः, संकल्पात्मकं, बुद्धिरध्यवसायात्मिकाऽधिष्ठानम् । एतेषु हि कृतस्थितिरयं यथोक्तं ज्ञानमावृत्य देहिनं क्षेत्रज्ञं मोहयति, स्वरूपानभिज्ञत्वकिञ्चिज्ज्ञत्वकिञ्चित्कर्तृत्वकारिणा मोहेनाज्ञानेन युनक्ति ॥

यद्यमेवंविधः शत्रुः कथं तिरस्कार्य इत्याह ।

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।

पाप्मानं प्रजहीह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४६ ॥

[शां. पा. १—प्रजहीह्येनं.]

यत एवंविधोऽसौ ततोऽस्याधिष्ठानभूतानि मनोबुद्धिसहितानि बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियाणि सर्वाण्येव प्रथमं नियम्य यथोक्तसत्यात्मस्वरूपप्रतिष्ठात्मप्रत्ययतया रागद्वेषादिदोषोन्मेषनिषेधेन निगृह्य, एनं पाप्मानमज्ञानमयं महाकिल्बिषव-

पुषम् । अत एव ज्ञानस्य शास्त्रादिद्वारेण परमार्थबोधस्य, तथा विज्ञानस्य स्वात्मसाक्षात्कारलक्षणस्य विशिष्टज्ञानस्य नाशिनं तिरस्कारिणं, परमं वैरिणं, प्रजहीहि तिरस्कुरु ॥

एष च परमसूक्ष्मत्वात्परेणोद्योगेनाप्रमादादिना च पराजेयः शत्रुरित्यस्य तां सूक्ष्मतां प्रतिपादयितुमाह—

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४७ ॥

विषयाः शब्दादयस्तावदिन्द्रियद्वारेण सर्वस्य कस्यचिदुपलभ्यतामुपगच्छन्ति । अतस्तदपेक्षयेन्द्रियाणि पराणि, तेभ्यः सूक्ष्माण्याहुः, कथयन्ति तत्त्वविदः । न हीन्द्रियाणि शब्दादिवत्साक्षादुपलभ्यानि कस्यचित् । तेभ्यस्तथाविधेभ्यः सूक्ष्मेभ्य इन्द्रियेभ्यो मनस्तत्प्रवृत्तिनिवृत्तिकारणं सूक्ष्मतरम् । यथेन्द्रियाणि कथंचिद्रम्यन्ते न तथाऽतिचञ्चलं मनः । तथाविधाच्च मनसो बुद्धिः परा सूक्ष्म-तमेत्यर्थः । यथा हि मनः कथंचिद्रम्यते, न तथा निर्विकल्पकप्रत्यक्षक्षणव-त्यध्यवसायात्मिका बुद्धिः । तस्याश्चैवाविधाया बुद्धेर्यः परतः परमसूक्ष्मत्वेन स्थितः, स पूर्वोक्तोऽहंकाराख्यः शत्रुः । यथा हि बुद्धिः कथंचिदभियुक्तैर्गम्यते तथाऽयमविद्याप्रथमाङ्कुरः केनचिदनुमिषितपरमेश्वरानुग्रहं प्रभवज्ञानचक्षुषा लक्ष्यीकर्तुमपि शक्यते ॥ तस्मात्,

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्याऽऽत्मानमात्मना ।

जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४८ ॥

॥ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

एवं यथोक्तप्रकारेण बुद्धेः परमेनं शत्रुं बुद्ध्वा सुदुर्लक्ष्यत्वात्परमदुर्जयं मत्वाऽत एवाऽऽत्मनैवाऽऽत्मानं संस्तभ्य धैर्यं लम्बायित्वा दुरासदं दुःखेनाऽऽसादयितुं परिभ-वितुं शक्यमेनं जहि घातय । कीदृशं, कामरूपम् । कामो विषयेष्वभिलाषो रूपं यस्य स तथाविधः । पूर्वं हि कामक्रोधाद्यात्मनाऽस्यावस्थितिरुक्ता । तेन यद्यप्ययं सुसूक्ष्मत्वाद्दुर्जयस्तथाऽप्यस्य पूर्वोक्तेन प्रकारेण कामात्मिकामवस्थितिं निघ्नस्त-द्विहनने समर्थो भविष्यत्येवेत्यर्थः ॥

एवं भगवता क्षत्रियोचितेनैव प्रकारेणार्जुनः प्रस्तुतोपदेशफलप्राप्तिप्रतिद्वंद्विनोऽ-

हंकारस्य निर्वहणे समुत्साहितः । त्वया हि महेन्द्रेणापि दुर्जया बहवः शत्रवः
सहायनिरपेक्षेण बहुशो निपातिताः । तदेनमपि शत्रुमात्मैकसहायो निपातयितु-
मर्हसीत्योम् ।

विज्ञानतत्त्व उपनीयगुणप्रकर्षप्रख्यापनैकनिकषो निजकर्मयोगः ।

अस्मिन्नृणां प्रकटितः परमार्थसिद्धौ सोऽध्याय एष निवृतो विधिवत्तृतीयः॥

इति श्रीमद्राजानकरामकविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे सर्वतोभद्र-

नाम्नि गीताविवृतौ तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

ॐ एवमस्य समस्ताध्यात्मशास्त्रसर्वस्वभूतार्थगर्भस्य प्रकरणस्य ज्ञानकर्मसमु-
च्चयलक्षणमभिधेयं परमात्मसमापत्तिलक्षणं प्रयोजनं च प्रतिपाद्येदानीं संबन्ध-
विषययोः प्रतिपादनद्वारेणार्जुनस्याऽऽत्मनि पुरुषत्वमात्रप्रतिपात्तिव्यामोहनवृत्तये
परमकारेणतामाविष्कुर्वन्

श्रीभगवानुवाच ।

एवं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

एवं परम्पराख्यातामिमं राजर्षयो विदुः ।

स कालेनैव महता योगो नष्टः परंतप ॥ २ ॥

स एवायं मया तेऽयं योगः प्रोक्तः सनातनः ।

भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

[शां. पा. १-इमं. २-°पराप्राप्तम्. ३-कालेनेह. ४ पुरातनः राशा १ कोशं
विहायान्येषु कोशेषु 'पुरा' इत्येव पाठः । टीकायां तु 'नित्यं' इति तस्य निर्वचनेन
टीकाकृतोऽभिप्रेतः पाठः 'सनातनः' इति प्रतीयते ।]

एकमनेनैव प्रकारेण यथा तुभ्यं प्रोक्तो यो योगस्तथैव विवस्वते महायोगी-
श्वराय सवित्रे योगमेनमहं परमेश्वर एव कस्मिंश्चित्काले निजयोगैश्वर्यपरिकल्पित-
निरतिशयप्रभावमयविग्रहः प्रोक्तवान्, उपादिष्टवान् । कीदृशं योगमव्ययम् । पर-
मकाष्णवन्न कदाचिद्व्येति क्षीयते यः । स हि जगत्सर्गादिलक्षणं कर्मानुतिष्ठ-
न्नपि परमेश्वरः प्राक्प्रतिपादिताद्वयचिन्मात्रस्वभावलक्षणैकविमर्शनिष्ठतया ज्ञान-
कर्मसमुच्चयानुष्ठानात्मकस्यास्य योगस्य प्रथमोऽनुष्ठातेति, तद्वद्योगस्यास्याव्यय-

त्वमुक्तम् । अनेन परमकारणादेव प्रवृत्तेरस्य योगस्य प्राधान्येन संबन्धमुक्त्वा क्रमेणानुष्ठानसांप्रदायतया तमेव संबन्धं विवृणोति । विवस्वान्मनवे प्राहेति । स विवस्वान्पुत्राय मनुसंज्ञायाऽऽदिराजाय प्राह प्रोवाच । प्राहेति लिट् । छान्दस आर्हादेशः । सोऽपि मनुरिक्ष्वाकुसंज्ञाय पुत्रायैवाब्रवीत् । एवं परमेश्वरादेव प्रभृति परम्परया योग्यपुत्रादिशिष्यरूपप्रबन्धप्रवृत्त्याख्यातं लोके प्रथितं सन्तमन्ये जनक-प्रभृतयो राजर्षयो राज्यलक्षणं कर्म कुर्वाणा अपि, यथोक्तज्ञाननिष्ठत्वादृष्यो मुनयः, इमं यथोक्तं विदुः । विदांचक्रुरित्यस्मिन्नर्थे छान्दसः प्रयोगः । महता कालेन युगसहस्रादिसंख्येन लोकस्य क्रमापचीयमानप्रज्ञादिसर्वगुणत्वाद्योग्य-प्रतिपत्त्यभावाच्चष्टोऽन्तर्धानमागतः, परमकारण एव व्यवस्थित इत्यर्थः । स एवाभ्रष्टस्वरूपोऽद्यास्मिन्काले मया परमेश्वरेणैव जगदुपकाराय यादवकुलावती-र्णेन, ते तुभ्यं सनातनो नित्यो योगः प्रोक्तः । यतो मम भक्तोऽसि शुश्रूषुस्त्वं, तथा सखा सुहृत् । अतो भक्तिसौहार्दलक्षणमुख्यशिष्यगुणसंपन्नाय मया तुभ्य-मुपदिष्टम् । हि यत उत्तमं सर्वरहस्यानां प्रकृष्टमेतद्ग्रहस्यम् ॥

एवमनेनास्य शास्त्रस्य संबन्धविषयावपि प्रतिपादितौ । निरुत्तरविज्ञानमय-दिव्यचक्षुर्दानेन पुरस्तात्प्रत्यक्षीकरिष्यमाणपारमार्थिकस्वरूपस्यार्जुनस्य स्वात्मनि यदुकुलोद्भूतमनुष्यमात्रप्रतिपत्तिनिराकरणद्वारेण भगवता पारमैश्वर्यमात्मनः कथ-यितुं प्रस्तुतम् । अत एव संजातसंशयः,

अर्जुन उवाच ।

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।

कथमेवं विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

[शां. पा. १-एतद्वि.]

भवतस्तवास्मिन्कलिद्वीपरसंधौ संभूतत्वादपरमप्रकृष्टं जन्मोत्पत्तिः । विवस्वत आसर्गाव्यवस्थितस्य परं प्रकृष्टमित्थं कथमेतद् बुद्धयेय, त्वमैदं युगीनजन्मा सुचिरातीतकालजन्मनेऽप्यस्मै सूर्यायैनं योगं प्रोक्तवानिति ॥

अत्र, भगवानुत्तरमुवाच ।

श्रीभगवानुवाच ।

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ५ ॥

सत्यं मम तव चापरिसंख्येयानि जन्मानि तत्तच्छरीरपरिग्रहेण व्यतीतानि,
अतिक्रान्तानि । तानि पुनस्तव चाऽऽत्मनश्च समस्तान्येवाहं वेद जानामि । त्वं
तु मम नाऽऽत्मनस्तानि जानासि ॥

अतोऽहम्,

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥

अजोऽव्ययात्मा नित्यत्वाज्जन्मविनाशरहितोऽपि, तथा सर्वभूतानां स्थावर-
जङ्गमानां सर्गस्थितिविनाशादिषु यथेष्टकर्तृत्वादीश्वरः प्रभुरपि सन् । स्वां प्रकृ-
तिमात्मीयं परं स्वभावमद्वयचिन्मात्रलक्षणमधिष्ठाय तत्रैव स्थित्वा, तस्मात्स्वभावा-
दप्रच्युतः स्वमायया स्वात्माधीनया मायया द्वैतावभासमात्रप्राणेन शक्तिविशे-
षेण हेतुभूतेन संभवामि, जन्मादिसत्तां परिगृह्णामि । अतो नित्यत्वादीश्वरत्वाच्च
स्वेच्छापरिगृहीतत्वाच्चेत्स्वप्रादुर्भावांस्त्वादृशां च सर्वदेहिनां भूतान्भाविनो
वर्तमानांश्च जन्मादिविकारान्सततमविप्लुतसर्वज्ञत्वशक्तिरहमेव जानामि ॥

इत्थं स्वजन्मपरिग्रहस्य प्रयोजनमाह ।

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मांशं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

[शां. पा. १-तदात्मानं.]

यदा यदा यत्र यत्र काले । धर्मस्य वर्णाश्रमनियमविभक्तस्य सदाचारस्य
ग्लानिरुपक्षयो भवति । ततश्च तद्विपरीतस्याधर्मस्य वर्णादिव्यवस्थाव्युत्थान-
हेतोर्दुष्टाचारस्याभ्युत्थानमुद्भवो भवति । तदा तत्र तत्र कालेऽहं परमकार-
णभूतस्याऽऽत्मनः कंचित्कंचिदंशं शक्तिर्लेशं स्वेच्छापरिकल्पितजगत्कीडापरिरक्ष-
णाय सृजाम्युत्पादयामि । अतो देवासुरसर्गविभेदेन स्वयमवभासिते जगति दैव-
सर्गभाजां शास्त्रोपदेशविषयभूतानां साधूनां सत्त्वगुणोत्कर्षनिर्मलप्रज्ञानां परि-
त्राणाय सत्क्रियाविघातहेतुभ्यो विघ्नेभ्यो रक्षणाय । तथा दुष्कृतां शास्त्रीयनिय-
मातिक्रमाज्जगत्स्थितिविघ्नावकदुष्टकर्मणामसतां विनाशाय प्रध्वंसाय । अत एव

धर्मस्य जातिदेशकालादिप्रविभक्तविशेषस्य सदाचारस्य संस्थापनाय सम्यक्प्ररो-
पणाय प्रतियुगं तेन तेनाऽऽकरेण समुद्भवाभ्युत्पत्तिसत्तां दर्शयामि । न तु वस्तुतः।
नाहं जन्मविनाशादिभावविकारकलङ्कस्पर्शमनुभवामि ॥

अत एव,

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९ ॥

एवमुक्तेन प्रकारेण जन्म कर्म च यः प्रबुद्धो मे तत्त्वतः परमार्थतो जानाति ।
यत्र शरीरत्वेऽपि सति यथोक्तात्परतः स्वभावादप्रच्युतिः । यत्र तत्तत्क्रियाफ-
लासंस्पर्शश्च, अत एव दिव्यमलोकसामान्यम् । स तादृशो यथोक्तविज्ञान-
निष्णातमतिर्देहं त्यक्त्वा देहेऽहंप्रतिपत्तिमुत्सृज्य जन्म नैति । नित्यस्वभावाभि-
व्यक्तेर्जन्मविनाशवच्चव्यामोहं जहाति । अतो मामेति, मत्स्वभावमापद्यते ॥
यत एतेन,

वीतरागभयक्रोधा मन्मथा मद्व्यपाश्रयाः ।

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥

[शां. पा. १-मामुपाश्रिताः.]

यथोक्तज्ञानलक्षणेन निरतिशयशुद्धहेतुना व्रतविशेषेण पूताः पवित्राः सन्तो
बहवो योगिनो मद्भावं मामिकां सत्तामागताः । मदभेदं प्राप्ता इत्यर्थः । यतो
विज्ञानपरिशीलनाद्वीतरागभयक्रोधा रागो विषयेष्वभिलाषस्तथा तद्विघात-
हेतुभ्यो शक्यप्रतीकारेभ्यो भयं त्रासः, तथा शक्यप्रतीकारेषु क्रोध इत्येते
संसारदुर्गदुरुच्छेदनिगडभूता दोषा वीता विगतास्तुटिता येषां ते । अत एव
मन्मथा मद्व्यपाश्रयाः । अहमेव व्यपाश्रयो निरपायत्वाद्विशिष्टोऽ-
पाश्रयः स्थितिहेतुर्येषां ते तथाविधाः । ननु प्रबन्धतो भगवतैकमेव तत्त्वं यथा-
प्रतिपादितविशेषणविशिष्टं परमार्थसत्त्वेन प्रतिपादितं तदेव चेदानीमहंतया
व्यपदिश्यते । तत्कथम् । केचिदेव मद्भावमागता इत्युच्यते ॥

इत्यर्जुनस्य सम्यग्गृहीतपारमेश्वरक्रीडाविधेर्विकल्पमाशङ्क्याऽऽह ।

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

मम वर्तमानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥

सत्यमेवाहं समस्तानामन्योन्यभिन्ननानाविधस्वरूपाणां फेनबुद्बुदकल्लोलक-

लापानामुदधिरिवोदयास्तमयनिलय एक एव । तादृशेन च मया निजमायाशक्त्या तत्तन्निवृत्तसामर्थ्यावच्छिन्नदेहादिप्रतिष्ठिताहंकारत्वेन नानारूपा ये क्षेत्रज्ञा अवभासितास्तेषु मध्ये यथा येन प्रकारेण यादृशेन संकल्पेन ये केचन मां प्रपद्यन्ते, मां प्रार्थयन्ते, तत्कालं मत्समापन्ना भवन्ति । तानहं तथैव तत्तत्संकल्पोचितफलदानरूपेण प्रकारेण भजामि, संश्रयामि । यतः सर्व एव मनुष्यास्तत्तदर्थक्रियासंपादनार्थितावसरे मम सर्वेभ्यः सर्वमनोरथफलप्रसाधनैकचिन्तामणोर्धर्मप्राप्तिहेतुं निर्विकल्पोत्साहलक्षणं पन्थानमनुवर्तन्तेऽनुकुर्वन्ति । यथाऽहं परेणोत्साहेनैक एव सर्वं करोमि जानामि च । तथा ते प्रतिनियतं कार्यं ज्ञेयं च कुर्वन्तो जानन्तश्च मत्समापत्तिं सेवेदनशक्तिशून्यत्वादहं करोम्यहं जानामीति किञ्चित्कर्तारि किञ्चिज्ज्ञे च तादृशे स्वात्मनि कर्तृत्वादिकं मन्यन्ते । किमनेनोक्तं भवति । यथाऽर्कालोकेनानुगृहीतदृष्टयस्तिर्यञ्चो बालादयश्च तत्तदर्थक्रियानिष्ठा ते ते स्वं स्वं विषयं पश्यन्ति न च तत्रार्कालोकं कारणत्वेन मन्यन्ते । मूढत्वात् । यतस्तादृशेन व्यवहारेण व्युत्पन्नाः । तथैव सर्वक्षेत्रज्ञास्तत्तदर्थक्रियार्थिनो मयैव तत्क्षणप्रार्थितेन स्वप्रकाशानुगृहीतेन संविदो दृष्टप्रयोजनमदृष्टप्रयोजनं वा सर्वं कुर्वन्ति जानन्ति च । मायामोहितत्वादात्मानं तत्र कारणत्वेन मन्यन्ते, न च मां तत्र कारणत्वेन मन्यन्ते ॥

अत एव किं वाञ्छन्तस्ते मम वर्तमानुवर्तन्त इत्याह ।

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।

क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥

दृष्टप्रयोजनेन कर्मणा तत्तदभिमतप्राप्तिलक्षणं सिद्धिं कर्मफलं प्रार्थयमानाः । तथाऽदृष्टप्रयोजनेन यज्ञादिना तत्तल्लोकान्तरभोग्यसुखप्राप्तिलक्षणफलाभिलाषिणः सन्तो देवता इन्द्रादिरूपा यजन्तो हविर्दानादिना पूजयन्तः । किमत्र तात्पर्यम् । आब्रह्मणः कीटपर्यन्तं यो यः कश्चिद्येन येनाभिसंधिना यद्यत्किञ्चन चिकीर्षति जिज्ञासते वा, तत्तत्फलसंपत्तेस्तत्तत्कालमवश्यभाविन्यः संचेत्यमाना मत्समापत्तिरेवैकं कारणम् । यस्मात्—अस्मिन्मानुषे लोके सर्वस्य प्रत्यक्षभूते कर्मजा तत्तत्संकल्पमूलव्यापारसमुत्था सिद्धिः फलप्राप्तिः क्षिप्रं तत्कालमेव मत्समापत्तिबलादेव संपद्यते । परमार्थतः कर्तुं शक्तिर्वाऽन्यस्यासंभवात् ॥

ननु त्वमेव चेदेकः कर्ता तत्क्षेत्रज्ञभावेन कृतैः कर्मभिस्त्वमेव तत्फलेन संब-
ध्यसे । ततश्च क्षेत्रज्ञवत्सुखादिसंबन्धस्तवापि प्रसक्त इत्यर्जुनशङ्कां परिहर्तु-
काम इत्याह ।

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागतः ।

तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥

[शां. पा. १-°विभागशः.]

सत्यं गुणविभागेनायं सात्त्विकोऽयं राजसोऽयं तामस इत्येवंरूपेण सैर्ग-
भेदमूलेन तथा कर्मविभागेन । ब्राह्मणेनाध्येतव्यं यष्टव्यं दातव्यमित्येवमादिरू-
पेण, मया यथोक्तस्वरूपेणैकेन कर्त्रा चातुर्वर्ण्यं सृष्टम् । चत्वारो वर्णा ब्राह्म-
णादयो निर्मितास्तस्यैवंविधस्य चातुर्वर्ण्यस्य स्वगुणकर्मविभागसमुचितकर्मानु-
रूपतत्तत्फलभाजः कर्तारं निर्मातारमपि मामकर्तारं तद्वत्तादृक्कर्मफलसंबन्धाभा-
वात्कर्तृधर्मरहितं जानीहि । कुत इति हेतुगर्भं विशेषणमाह । कीदृशं सन्तम-
कर्तारं विद्ध्यव्ययं नित्यमेकस्मात्स्वरूपाद्यतोऽहं न व्येमि न व्यपगच्छामि ।
अद्वयचिन्मात्रस्वभावतामेव न जहाम्येवं चाव्ययं सन्तं मामकर्तारं विद्धि ।
क्षेत्रज्ञा हि मन्मायोद्भाविता नित्यदेहाद्यहंकारमयास्त्रिगुणाः संकल्पकारिणः
सुखादिभिः फलैर्युज्यन्ते । न त्वहं गुणातीतस्वभावस्तैर्जातु युज्ये ॥

ततश्च,

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कामः फलेष्वपि ।

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ १४ ॥

[शां. पा. १-न मे कर्मफले स्पृहा.]

कर्माणि पुण्यापुण्यलक्षणाः क्रिया न मां लिम्पन्ति । सुखदुःखादिलक्षण-
स्वफलरूपेण कलङ्केन न मलिनयन्ति । यतो नित्यनिजानन्दतृप्तस्य मम कर्मणां
फलेषु तत्तदुत्तरोत्तरप्रकृष्टस्वरूपेष्वपि न कामो नाभिलाषः । यथाप्रतिपादित-
स्वरूपैकमयत्वेन सर्वमिदमनुपश्यतः । यश्च यथोक्तेन ज्ञानामृतनिर्झरेण निर्धौतस-
कलविकल्पकलङ्कत्वान्निर्मलप्रज्ञो योगीत्येवं यथोक्तस्वरूपं मामभिजानाति, प्रति-
पद्यते । स मद्वत्क्रियमाणैः कर्मभिर्न बध्यते । न रागादिक्लेशपाशानियन्त्रितः
क्रियते ॥

१ राना १ २-मार्गः. २ चतुर्ष्वपि राम. कोशेषु 'युज्यते' इति प्रमादतो
लिखितमिति भावि. ३ राना १ २-'अभि-' नास्ति.

किंच,

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वं पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥

एवं यथा प्रतिपाद्य ते कर्तृत्वेऽप्यकर्तृत्वपर्यवसायित्वात् । तत्त्वं ज्ञात्वाऽधिगम्य, पूर्वैरपि मन्वादिभिर्मुमुक्षुभिः कर्म शास्त्रचोदितं कृतमनुष्ठितम् । तस्मात्त्वमपि बथोक्तज्ञाननिष्ठत्वेन कर्मैव स्वजातिविहितं युद्धादिव्यापारमेवानुतिष्ठ । पूर्वैरतीतविप्रकृष्टकालजन्मभिस्तैस्तैः पूर्वतरमादितरमनुष्ठितम् ॥

किंतु,

किं कर्म किमकर्मति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽनुभात् ॥ १६ ॥

किं कर्मानुष्ठेयं, किंचाकर्म परिहार्यमित्यत्र प्रविभागज्ञाने कवयोऽपि द्रष्टारोऽपि मुनयो मोहिताः । तेऽपि सम्यगेतयोर्न विभागं जानते । तस्मादकर्मपरिहारेण तदनुष्ठेयं कर्म तुभ्यं प्रकर्षेणेदानीं कथयिष्यामि । यद्विदित्वा संसारबन्धलक्षणादशुभादकल्याणान्मोक्ष्यसे मुक्तो भविष्यसि ॥

यतः,

कर्मणो ह्यापि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥

सामान्येनानुष्ठेयतयोपदिष्टस्य कर्मणो बोद्धव्यं विशेषात्मकं वस्तु विद्यते । अकर्मणश्च कर्मपरिहारस्यापि बोद्धव्यं विद्यते । विकर्मणश्च विरुद्धस्यापि कर्मणस्तथैव बोद्धव्यं विद्यते । यतोऽस्य त्रिप्रकारत्वे व्यवस्थितस्य कर्मणो गहना दुरवधारतत्त्वा गतिर्व्याप्तिः ॥

सा च यथाऽवधार्यते तथा प्रतिपादयितुमाह ।

कर्मण्यकर्म यः पश्यत्यकर्मणि च कर्म यः ।

स बुद्धिमान्मनुष्येषु स चोक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥

[शां. पा. १-पश्येत्. २-स युक्तः.]

यथोक्तज्ञाननिष्ठतयाऽनुष्ठीयमाने शास्त्रचोदितस्वव्यापारे यस्तत्त्ववित् । अकर्म कर्माभावं संसारबन्धलक्षणकर्म कार्याकरणात्पुत्रेऽप्यपुत्रवत्पश्यति । तथाऽक-

१ राशा १-‘ किंच ’ इत्यत्र ‘ तस्मादनया बुद्ध्या पवित्रीकृतस्त्वमप्यवश्यकर्तव्यानि कर्माणि कुर्वित्याह ’. २ राणा १२-किंच कर्म परि°.

मणि यथाविहितकर्मप्रातिषेधे पूर्वोक्तोपपत्त्या रागादिदेषानुषङ्गेऽस्य दुरुच्छेदत्वाद्बन्धलक्षणकर्म कार्यकरणात्कर्मत्वं पश्यति, ज्ञानदृष्ट्या निश्चिनोति । मनुष्येषु मध्ये प्रशस्यया बुद्ध्या युक्तः स एव च संपूर्णपुरुषार्थसंपादकत्वात्कृत्स्नस्याविकलस्य कर्मणः कर्ताऽनुष्ठातोच्यते । भोगमात्रफलं हि कर्म कृत्स्नमविकलाङ्गमप्यनुष्ठितमपवर्गलक्षणफलं प्रत्यहेतुत्वान्न कृत्स्नं भवति । अतस्तदनुष्ठाता न कृत्स्नकर्मकृदित्यर्थः ॥

एवमनेन श्लोकेन कर्मणश्चाकर्मणश्च यद्वोद्धव्यमस्ति तद्व्याख्यातम् । अथ कर्मैवाकर्म भवतीत्येतत्पूर्वमुक्तमपि दृढप्रतिपत्तये स्मारयन्विवृणोति ।

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ।

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पाण्डितं बुधाः ॥ १९ ॥

काम्यन्त इति कामाः कर्मफलत्वेन प्रार्थ्यमानास्ते ते भोगास्तेषु संकल्प इच्छा, तेन रहिताः । सर्वे समस्ता दृष्टानुश्राविकविषयनिष्ठाः समारम्भाः कर्मप्रवृत्तयो यस्य तम् । यथोदितयथोक्तात्मतत्त्वज्ञानरूपेणानलेन दग्धकर्माणम् । दग्धानि संसाराङ्कुरप्रसवसामर्थ्यहरणाद्भस्मीकृतानि कर्मलक्षणानि बीजानि येन तं तादृशं पाण्डितं विद्वांसमाहुः परमार्थाविदः । यतः सर्वात्मना कृतकृत्यत्वपर्यवसायिनी विद्वत्ता । सा च यथोक्तज्ञानवत एव संभवति । एवं कर्मण्येवाकर्म विद्वान्पश्यति, इति व्याख्यातम् ॥

तदेव विशिनष्टि, यतः,

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।

कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥ २० ॥

स एवंविधो योगी परमानन्दमयपरमस्वभावसुव्यवस्थितबुद्धिर्नित्यतृप्तः सकलबाह्यविषयरसपरिक्षीणाकाङ्क्षोऽत एव निराश्रयः, स्वरूपव्यतिरिक्ताद्वासादालम्बनान्निष्क्रान्तः । कर्मफलासङ्गं कर्मणां यज्ञदानतपःप्रभृतीनां फलं स्वर्गादिभोगलक्षणमासङ्गमासक्तिं, तदेव प्रकृष्टं फलमिति तत्र लीनचित्तत्वं त्यक्त्वा सहजे कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽनुष्ठाने व्यवसितोऽपि नैव किञ्चित्करोति । तथाविधस्य योगिनः सर्वस्य कर्मणो बन्धलक्षणस्वकार्यसंपादनासामर्थ्यात् ॥

यथोक्तस्य योगिनः प्रशंसार्थमेवाऽऽह,

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।

शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ २१ ॥

यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सरः ।

समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वाऽपि न निबध्यते ॥ २२ ॥

प्रागेव व्याख्यातमेतत् । यद्यपि कर्माकर्मणोरेव बोद्धव्यं वस्तु व्याख्यातं, तथाऽपि विकर्मणोऽपि बोद्धव्यं तद्व्याख्यानेनैवं व्याख्यातम् । यतः कर्मपरिहारस्य ज्ञानशून्यस्य सतो यत्र बन्धत्वमुक्तं तत्र वर्णाश्रमसमयविरुद्धस्य कर्मणो बन्धकत्वे का भ्रान्तिरिति तस्यापि सर्वात्मना परिहार्यत्वलक्षणं बोद्धव्यं वस्तु व्याख्यातमेव । इदानीं कर्म सर्वथा कर्तव्यमिति सामान्येन कर्ममात्रमनुष्ठेयत्वेनोपदिष्टम् ॥

प्राक्तस्य, ' यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ' इत्यनेन सूचितां यज्ञलक्षणविशिष्टरूपतां मोक्षैकफलत्वं च योगिस्वरूपप्रतिपादनद्वारेणैव प्रस्तावयन्नाह ।

यतस्तद्गन्तव्यं मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।

यज्ञार्थाऽऽरभतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

[शां. पा. १-० याऽऽचरतः.]

यथोक्तज्ञानेऽवस्थितचेतसः प्रतिलब्धप्रतिष्ठप्रज्ञस्यात एव निवृत्तविषयाद्यासङ्गस्य ततश्च मुक्तस्याऽऽत्मानात्मविवेकसमाधिसिद्धिलाभाद्देहाद्यात्मप्रत्ययरूपान्महतो बन्धनान्निष्क्रान्तस्य सतो वक्ष्यमाणप्रभेदाय यज्ञाय यजनाय तदर्थं कर्म शास्त्रविहितां क्रियामारम्भमाणस्य कुर्वत एव । समग्रं कायिकवाचिकमानसिकभेदेन संग्रहात्रिप्रकारमवान्तरभेदेन त्वपरिसंख्येयम् । विलीयते विगलति । ब्रह्मप्रप्तिहेतुत्वाद्दिनश्वरफलारम्भकत्वलक्षणं स्वरूपमस्य नश्यतीत्यर्थः ॥

कथं क्रियमाणमेव कर्म प्रविलीयत इति विवेकसमाधिसिद्धान्तरीयकां ब्रह्मद्वैतसिद्धिं कर्मप्रविलयकारणभूतां प्रतिपादयितुमाह ।

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

तेन गतसङ्गनादिविशेषणाविशिष्टेन योगिना ब्रह्मैव गन्तव्यमतः समग्रं तस्य कर्म प्रविलीयत इति संबन्धः । तदेतद्व्याख्यायते । तेन योगिना बृहत्त्वादि-धर्मयोगाद् ब्रह्मशब्दवाच्यपरमार्थतत्त्वमेव योग्यतावशान्निर्विकल्पतया प्रकाशमानं गन्तव्यं संप्रदानत्वेनोपस्थातव्यम् । न हि तथाविधस्य योगिनस्तत्तत्फलभि-संधिना तत्तद्देवतान्तरं संप्रदानतया गन्तव्यत्वमर्हति । कीदृशेन तेन ब्रह्मैव गन्तव्यम् । ब्रह्मकर्मसमाधिना समुन्मिषिते विज्ञानात्मके दिव्ये चक्षुषि यथोक्तब्रह्माभेदेन प्रथमानं कर्म, ब्रह्मकर्म । स एव समाधिर्निरुत्तरो योगो यस्य स तथा । तेन तादृशेन कीदृशं ब्रह्म गन्तव्यम् । ब्रह्मणा ब्रह्माभिन्नस्वरूपतया स्वात्मानं मन्यमानेन यजमानेन हुतं तर्पितम् । ब्रह्मरूपतया प्रतिपन्नेऽग्नौ जातवेदसि कीदृशं ब्रह्म ब्रह्मार्पणम् । ब्रह्मरूपतयैव प्रतीयमानमर्पणमाज्यपयःसोमादियागद्रव्योपकरणसाधनं हस्तादि यत्र तत्तादृशम् । तथा ब्रह्म हविः ब्रह्मत्वेनैव प्रतिपद्यमानं हविर्हूयमानमाज्यादि द्रव्यं यत्र तत्तथाविधम् । इदमनेन प्रतिपादितम् । यद्यद्वस्तु यथा यथा प्रकाशते ततः प्रकाशमानत्वादेव प्रकाशादभिन्नस्वरूपं परमात्मव्यतिरिक्तं परमार्थतः पदार्थजातं न किञ्चित्संभवाति । इति तत्त्वविद्भिः स्वसंवेदनसंवेद्यत्वनिष्प्रकम्पोपपत्त्युपलब्धिप्रदर्शनक्रमेण व्यवस्थापितोऽप्ययमात्मैश्वर्याद्वयमयो न यस्य कस्यचित्प्रतिपत्तिगोचरतामुपगच्छति । परमेश्वरेणैव विहितनियमत्वात् । तदयमैश्वरो नियमः । स्वेच्छावभासितान्योन्यभिन्नस्वरूपेऽप्यपरिसंख्येयेषु प्रमातृषु कंचिदेव स्वेच्छावशादसाधनगृह्णाति । तस्य चानुगृहीतमात्रस्य तत्त्वावलोकव्यवधायकसंदेहमहागिरीन्द्रनिर्दलनदम्भोलिधारा भक्तिरुन्मिषति । तत्प्रभावाच्च यथोक्तं तत्त्वज्ञानं शास्त्रात्मकप्राप्तोपदेशादिनोपनमति । तस्मिंश्च विशुद्धशुद्धासिद्धसिन्धुनिर्धौतानिखिलबिकल्पकलङ्कया परमया प्रज्ञया निरन्तरमनुशील्यमाने देहिदेहविवेकज्ञानलक्षणमद्वैतपुरस्कारप्राप्तं भवति । तत्र लब्धप्रवेशोऽस्मिन् ह्यर्पणविधानेऽधिकृतो योगी भवत्यत उक्तम्—

“ गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।

यज्ञायाऽऽरभतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ ”

तेन च ब्रह्मैव गन्तव्यमिति । यज्ञाख्यस्य कर्मणः प्राधान्याद्दृष्टादृष्टविषयसकलक्रियोपलक्षणार्थत्वेन ग्रहणमिह वेदितव्यम् । यतः पश्यञ्शृण्वन्नित्यादिना सर्वासु क्रियास्वेतां ब्रह्माद्वैतभावनामभिधास्यत्येव ॥

इदानीं वर्णाश्रमविभक्ताधिकार्यवस्थादिविभेदाद्येषु यज्ञप्रभेदेष्वेषा भावना योगि-
ना विधातव्याऽनुष्ठातृमुखेन(ण) तां प्रतिपादयंस्तेषां तावद्वाह्यान्तरसाधनप्राधान्येन
प्रकारद्वयं तस्यैव ज्ञानयज्ञकारणभूतप्रकारद्वयसहितं श्लोकत्रयेणाऽऽह ।

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः समुपासते ।

ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ २५ ॥

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ।

शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥ २६ ॥

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।

आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥

[शां. पा. १-पर्युपासते.]

अपरे केचिद्योगिनः संप्रत्यनुत्पन्नयथोक्ततत्त्वज्ञानत्वात्क्रियामात्रसमाहिता
दैवमेव यज्ञं समुपासते । देवानामग्नीषोमप्रजापतीन्द्रादित्यानां प्राधान्येनेज्यमा-
नत्वाद्देवसंबन्धिनं यागमनुष्ठानेन भजन्ते नान्यम् । यत्र ऋत्विगाज्यपयःसोमादि
चेतनाचेतनं बाह्यं द्रव्यमुपकरणम् । अपरे तेभ्योऽप्यन्ये तत्त्वविदस्तेनैव यज्ञेन
तत्तदुपकरणभावावस्थितात्ममयेन यज्ञमात्मानमेवोपजुह्वति प्रीणन्ति । क,
ब्रह्माग्नौ । ब्रह्म तत्त्वज्ञानं स एव परप्रकाशात्मकत्वात्सकलशुभाशुभकर्मफलदाहेतु-
त्वाच्चाग्निस्तस्मिन् । एतदुक्तं भवति । ब्रह्मार्पणविधानविदो दैवमेव यज्ञं ज्ञानय-
ज्ञत्वमापादयन्ति । अथान्ये केचन योगिनश्चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणसमाधिनिष्ठा अव-
हिःसाधनसाध्यं यज्ञमनुतिष्ठन्तः श्रोत्रादीन्यक्षाणि तत्तद्धेत्यर्थसमाधिरूपेषु संयमेष्वे-
वाग्निषु जुह्वति । विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य तेषु तेषु समाधिष्वालीनानीन्द्रियाणि कुर्वन्तो
यज्ञसंपत्तिमभिमन्यन्त इत्यर्थः । अन्ये पुनर्योगिनः शब्दादीन्विषयान्परिहारेण
श्रोत्रादिष्विन्द्रियेषु जुह्वति । निषिद्धबहिष्पसरास्विन्द्रियवृत्तिष्वेव लब्धसंयमे चे-
तासि शब्दादीनामग्रहणमेवेन्द्रियेष्वग्निकल्पेषु हवनं मन्यमानास्तथाविधं यज्ञमनुति-
ष्ठन्तीत्यर्थः । अपरे केचनैवंविधस्य योगयज्ञस्य ज्ञानयज्ञत्वसंपत्तये सर्वाण्यशेषाणि
बाह्यानामाभ्यन्तराणां चेन्द्रियाणां कर्माणि प्राणस्य च सामान्यरूपस्यैकस्य
प्राणापानसमानोदानव्यानार्द्धभेदप्रवृत्तानि समस्तानि कर्माण्यात्मसंयमयोगाग्नौ
जुह्वत्यात्मनि प्रतिपादितलक्षणे परस्मिन्कारणे यः संयमः सम्यक्चित्तस्य निब-

न्धनं तदात्मको योगः समाधिः स एवाग्निस्तत्र तानि विलीनानि कुर्वते । कीदृशे ? ज्ञानदीपिते । आत्माद्वयलक्षणेन ज्ञानेन बोधेन दीपिते द्योतिते । किमुक्तं भवति । तेषु तेषु नानाविधेषु योगेषु मनःप्राणयोर्व्यापारान्हविर्वदात्मनिष्ठे समाध्यग्नौ निक्षिपन्तस्तादृशस्य योगयज्ञस्य ज्ञानयज्ञत्वमापादयन्तीत्यर्थः ॥

एवं यज्ञानां व्यापारभेदेन चतुर्विधत्वं प्रतिपाद्येदानीमाश्रमभेदप्रतिपादनद्वारेण यज्ञभेदान्प्रतिपादयितुं श्लोकद्वयं सार्धमाह ।

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथाऽपरे ।

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संश्लितव्रताः ॥ २८ ॥

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथाऽपरे ।

प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥

अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ।

द्रव्येण हविरादिना यज्ञाः पाकयज्ञादिर्यागविधिर्येषां ते द्रव्ययज्ञाः । तत्तद्देवतायजनप्रधानक्रतुक्रियानुष्ठायिनः, संभवन्तीति शेषः । ते च गार्हस्थ्याश्रमवर्तिनः प्राधान्येनात्राभिप्रेताः । यतो गृहस्थानामेव द्रव्यसाधने देवयज्ञे मुख्यतयाऽधिकारः । तत्र पाकयज्ञाः सर्ववर्णसाधारणाः, यतः शूद्रस्यापि ‘पाकयज्ञैः स्वयं यजेतैको विहितोऽस्य नमस्कारो मन्त्रः’ इत्यादिना तेष्वधिकारो विहितः । तथाऽन्ये तपोयज्ञास्तपसा तेन तेन वर्णविशेषाभिभक्तेन नियमेन यज्ञो यागविधिर्येषां ते प्राधान्येन वानप्रस्थाश्रमिणोऽत्र गृह्यन्ते, तेषामेव मुख्यतया तपोनिष्ठत्वात् । आश्रमा विहिताः सर्वे वर्जयित्वा निराशिषमित्यादिना शूद्रस्याप्यत्राधिकारात्तपोयज्ञेष्वधिकारः । तथाऽन्ये योगयज्ञाः । योगेन यमानियमाद्यङ्गनिर्वर्त्येन सबीजनिर्बीजरूपेण चित्तवृत्तिनिरोधैकलक्षणेन समाधिना यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः प्राधान्येन चतुर्थाश्रमिणः । तेषामेव प्राधान्येन योगपरत्वात् । अत्रापि शूद्रस्याधिकारो विहितः । यतो भगवता व्यासमुनिनैव चतुर्वर्णसाधारणान्धर्मान्निर्दिशता तन्मध्य आत्मज्ञानमुक्तम् । तथा च जनकपराशरसंवादे,

“विशेषधर्मान्वर्णानां प्रब्रूहि भगवन्मम ।

तथा सामान्यधर्माश्च सर्वत्र कुशलो ह्यसि” ॥

इति प्रश्ने विशेषधर्मानुक्त्वा भगवान्पराशरः,

“ आनृशस्यमार्हिंसा चाप्रमादः संविभागता ।

श्राद्धकर्मानिधेयं च सत्यमक्रोध एव च ॥

स्वेषु दारेषु संतोषः शौचं नित्यानसूयता ।

आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्मः साधारणो नृप ॥

अत्रैवान्यत्र, ‘ न चापि शूद्रः पततीति निश्चयो न चापि संस्कारमिहार्हतीति ।

श्रुतिप्रवृत्तं न च धर्ममश्नुते न चास्य धर्मप्रतिषेधनं कृतम् ॥

अत्रैवान्यत्रापि,

सर्वे वर्णा धर्मकार्याणि सम्यक्कृत्वा राजन्सत्यवाक्यानि चोक्त्वा ।

त्यक्त्वा धर्मं दारुणं जीवलोके यान्ति स्वर्गं नात्र कार्यो विचारः ॥ इति ।

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्चापरे । स्वाध्यायो वेदवेदाङ्गस्मृतीतिहासपुराणतर्कदण्डनी-
तिवार्तादिर्धेयास्व स्वस्य शास्त्रस्याध्ययनम् । तत्र प्राधान्येन ब्रह्मचर्याश्रमिणोऽधि-
कृताः । यतो मुख्यतया तेषां स्वाध्यायनिष्ठत्वं व्यवस्थितम् । तत्र च कस्मिंश्चि-
दंशे कथंचिच्छूद्रस्याप्यधिकारः, यतः ‘ स्वयं यजेतेति’ पाकयज्ञेषु तस्याधिका-
राभ्युपगमात्तदितिकर्तव्यताविज्ञानहेतोः कस्यचिच्छास्त्रावयवस्य केनचित्प्रकारे-
णाध्ययनमवश्यमेव प्रसक्तम् । तथा ज्ञानयज्ञाः । ज्ञानेन प्रबन्धप्रतिपादितात्माद्वैत-
बोधात्मना यज्ञो यागविधिर्येषां, तत्र सर्ववर्णाः सर्वाश्रमिणो गृह्यन्ते । तत्र शूद्र-
स्याप्यधिकारः । तथा चोक्तमिहैव, परब्रह्मैव स्वरूपमात्मानं व्यपदिशता भगवता—

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥

न चातिशयोक्तिमात्रमेतत् । यतो मुनिनैवोक्तं मोक्षधर्मेषु, पिङ्गलासुलभाद्याः
स्त्रियः, तुलाधराद्याश्च वैश्याः, धर्मव्याधादयः शूद्रा आविर्भूततत्त्वज्ञानास्तत्र
तत्रोदाहृताः । तदनेन ज्ञानयज्ञेन पूर्वोक्ता यज्ञभेदा ज्ञानयज्ञतामाप्नुवन्तीत्युक्तं
भवति । स्वाध्यायज्ञानयज्ञानां, यतयः संशितव्रता इति विशेषणम् । स्वाध्याय-
यज्ञानामत्यन्तानियमपरत्वाज्ज्ञानयज्ञानां च परमार्थनिष्ठत्वान्मुख्ययतिलक्षणयोगा-
द्वेदितव्यम् । अथ प्राणायामयज्ञस्य साधारण्यात्पृथक्स्वरूपं प्रतिपादयन्नाह ।
अपरे केचिद्योगिनोऽपाने पूरकवृत्तौ व्यवस्थिते शरीरे मरुति प्राणं रेचकवृत्ति-
व्यवस्थितवायुं जुह्वति, प्राणाख्यं वायुं हविर्भावेन कल्पयित्वाऽपानं चाग्नित्वेन,

यागविधिमनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । रेचितः प्राणो यदाऽपानवृत्त्याऽऽत्मना परावर्तमानः स्वरूपं जहाति तदापानेऽसौ हुतो भवतीति कृत्वाऽपानं जुह्वति प्राणमित्युक्तम् । अनेनैव क्रमेण प्राणेऽग्निभावेन कल्पितेऽपानं हविर्भूतमन्ये तु जुह्वति । इति रेचकवृत्तिपूर्वकत्वेन पूरकवृत्तिविश्रान्तिरूपं प्राणायामक्रमद्वयं प्रतिपाद्य कुम्भकवृत्तिरूपं क्रमं प्रतिपादयितुमाह । अपरेऽन्ये प्राणापानयोर्द्वयोरपि गती व्यापारौ रुद्ध्वा स्तम्भयित्वा यावच्छक्ति प्राणायामपरायणाः । तथाविधानां रुद्धानां प्राणानामादा सश्विरकालावस्थानादीर्घाकिरणं परायणं निष्ठा येषां ते तादृशाः प्राणायामपरायणाः । अनेन रेचकपूरकवृत्त्योरपि प्राणानामायाम एवोक्तो वेदितव्यः । ते चैवंविधा नियताहारा मात्राकालावाच्छिन्नहितपवित्राग्निः सन्तः प्राणान्जानान्डीवाहिनो वायूनाज्यभूतान्मध्यमेषु प्राणेष्वग्निभूतेषु जुह्वति तत्र लीनान्कुर्वते मध्यमप्राणवृत्त्यवलम्बिनस्तिष्ठन्ति । अयं प्राणयज्ञक्रमः प्रतिपादितः । एषोऽपि पूर्वोक्तज्ञाननिष्ठतयाऽनुष्ठायमानो ज्ञानयज्ञत्वमापद्यते । यतः पूर्वोर्द्वयोः प्रकारयोः प्राणोदयास्तमयसंधिसमाहितत्वेन परमात्मसमापत्तिहेतुतामापद्यमानयोर्विज्ञानयज्ञता जायते । तृतीयेऽपि क्रमे मध्यमप्राणपरिणतचित्ततयाऽमौ जायते । अस्य च प्राणायामक्रमस्य योगाङ्गत्वेन व्यवस्थितस्यापि पुनर्वचनं केनलस्यैव यज्ञविशेष प्रतिपादनार्थं वेदितव्यम् ॥

एवमनुष्ठातृभेदेन यज्ञभेदान्प्रतिपाद्य सर्वेषामपदार्गफलत्वं यथा भवति तथा प्रतिपादयितुमाह,

सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।

एते यथोक्तविविधयज्ञानुष्ठानतारः सर्वेऽपि समस्ता एव निर्विशेषतया सनातनं नित्यमक्षयं ब्रह्म परमात्मतत्त्वं यान्ति गच्छन्ति । तदेव संपद्यन्त इत्यर्थः । कीदृशाः । यज्ञविदः सन्तः । यदि यथाप्रतिपादितब्रह्मार्पणविधानक्रमेण यज्ञं यथोक्तं नानारूपं यागं जानन्ति, निर्विकल्पतया प्रतिपद्यन्ते, ततस्तथा ज्ञातेन यज्ञविधिना क्षपितकल्मषा विनाशिताज्ञानलक्षणमुख्यमहापातकाः सन्तः । तथाऽनुष्ठिताद्यज्ञाच्छिष्टं तादृग्यागविधानानन्तरमाहरणीयं यत्तदेवामृतं ब्रह्मार्पणविधानदृष्ट्या ब्रह्ममयत्वादमृतमनुत्तरानन्दास्वादसुन्दरं सुधारसं भुञ्जते । परसंविन्मयस्वात्मपरिपोषाय चर्वयन्ति ये तथाविधाः सन्तो यथोक्तं ब्रह्मलक्षणं पदं प्राप्नु-

वन्तीत्यर्थः । ब्रह्मार्पणज्ञानव्यतिरेकेणैतान्यागविशेषाननुतिष्ठन्तस्तेभ्यस्ततो नानारूपं
परिणतेभ्यस्तत्तन्नानारूपपरिमितं फलं प्राप्नुवन्तीत्यर्थात्प्रतिपादितं भवति ॥

यस्तु केवलेन क्रियामात्रेण ज्ञानक्रियासमुच्चयेन वा द्वयोरेकतमेनापि विधिना
यज्ञेन किञ्चिदनुतिष्ठति तस्य,

नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥

अयज्ञस्योभयरूपतयाऽपि यज्ञरहितस्यायमेव लोको दृष्ट एव नास्तिकत्वात्सर्व-
जनद्वेषस्य सतो नास्ति । यदुक्तम्,

सत्यधर्मच्युतात्पुंसः क्रुद्धादाशीविषादिव ।

नास्तिकोऽपि ह्युद्विजते जनः किं पुनरास्तिकः ॥ इति ।

तस्यैवंविधस्य पापशालस्य कुतोऽन्य एतस्माल्लोकात्परः स्वर्गापवर्गात्मकफ-
लभोगास्पदमदृष्टसंज्ञो भवति ॥

अथैतेषां सर्वयज्ञानां कर्मजत्वप्रतिपादनेन ज्ञानयज्ञत्वापत्तिं प्रतिपादयितुमाह ।

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।

कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥

एवं यथोक्तेन क्रमेण भूरिप्रकारा यज्ञा ब्रह्मणो वेदादेः शास्त्रस्य मुखे
तद्द्वारेणेत्यर्थः । वितताः स्वर्गविशेषप्रतिपादनक्रमेण विस्तारिताः । तांश्च
सर्वान्कर्मजान्वाङ्मनःकायव्यापारनिर्वर्त्यक्रियासमुद्भवान्विद्धि । नान्यथैषा-
मात्मलाभोपपत्तिरिति निश्चिनु । येऽपि हि बुद्धिमात्रसाधना यज्ञास्तेषु तादृक्सू-
क्ष्मबुद्धिव्यापाराव्यभिचारः स्थित एव । ततः सहसृष्टत्वादशक्यपरिहाराणां
कर्मात्मकानां यज्ञानां यथोक्तज्ञाननिष्ठतयाऽनुष्ठानमपवर्गसिद्धिहेतुरित्येवं ज्ञात्वा
सम्यक्प्रतिपद्य विमोक्ष्यसे । स्वयमेव केवली भविष्यसि । न निमित्तान्तरमपेक्षि-
ष्यस इति समुच्चयज्ञानस्य मोक्षं प्रति सौकर्यप्रतिपादनाय विमोक्ष्यस इति कर्म-
कर्तरि प्रयोगः ।

अथैतस्य ज्ञानस्य प्रशंसार्थमाह,

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप ।

सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥

द्रव्यमयाद्यज्ञादिति यथोक्तप्रतिपादितमभेदयज्ञोपलक्षणार्थं वेदितव्यम् ।

तेन सर्वेभ्यो यज्ञेभ्यो ज्ञानयज्ञः श्रेयान्प्रशस्यतरः । ज्ञानमयो हि यज्ञः सर्वा-
न्द्रव्ययज्ञादीन्मोक्षफलान्संपादयति । तेन ज्ञाने सति सर्वयज्ञा ज्ञानयज्ञा एव
भवन्तीत्युक्तं भवति । सर्वयज्ञनिष्ठत्वेन हि ज्ञानस्य ज्ञानयज्ञत्वं मोक्षफलम् । ज्ञानं
न तु पृथक् । यस्माद्यथोक्ते ज्ञाने द्रव्ययज्ञादिविभागेन सर्वं समस्तं कर्माखिलं
स्वगतविशेषापेक्षया समग्रं, ज्ञाने परिसमाप्यते प्रविलयं गच्छति । कृतमपि
दग्धबीजवत्स्वफलप्रसवसामर्थ्यं न भजते ॥

एवंविधं च,

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

तज्ज्ञानं तुभ्यं ज्ञानिनः परमात्मसमापत्तिलक्षणनिरुत्तरफलप्राप्त्युपायभूतबो-
धयुक्ता गुरव उपदेक्ष्यन्ति प्रतिपादयिष्यन्ति । किं शास्त्रमात्रज्ञानेनेत्याह—
तत्त्वदर्शिनः । यथाप्रतिपादितस्य परमार्थस्य स्वसंवेदनेन द्रष्टारः । केन हेतुनो-
पदेक्ष्यन्ति । प्रणिपातेन, पादप्रणामपूर्वेण सर्वात्मना प्रहृत्वेन । तथा परिप्रश्नेन,
परितः समन्तात्सर्वसंशयच्छेदार्थं यः प्रश्नः पुनः पुनः प्रार्थनापूर्वमनुयोग-
स्तेन । तथा सेवयाऽऽसन्नस्वसमर्पणात् । सर्वत्र निर्विकल्पया शुश्रूषया
निर्व्याजभक्तिश्रद्धाराधिता गुरव एवंविधं महोदयमर्थमुपदिशन्तीति विद्धि, निश्च-
येन जानीहि ॥

कीदृशं तज्ज्ञानमित्याह,

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।

येन भूतान्यंशेषाणि द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥

[शां. पा १—अंशेषेण.]

यज्ज्ञात्वा सम्यक्प्रतिपद्य पुनस्तत्प्रतिपत्तेरुत्तरकालमेवमवश्यानुष्ठेये वैरिवध-
लक्षणे स्वधर्म एवाधर्मप्रतिपत्तिरूपेण प्रकारेण मोहविपर्ययलक्षणमज्ञानं न प्रा-
प्स्यसि । येन च ज्ञानेन कारणभूतेन सर्वभूतानि चराचरप्राणभूतो मयि परम-
कारणे तथाऽऽत्मानि स्थितानि द्रक्ष्यसि ज्ञास्यसि । किमुक्तं भवति । परमकारणा-
भिन्नात्स्वात्मनः सर्वभूतानां वास्तवमभेदमनेन ज्ञानेन साक्षात्करिष्यसि । अत्र
स्वयं ज्ञानमुपदिशन्नपि ज्ञानिनस्ते ज्ञानमुपदेक्ष्यन्तीति भगवान्यदाह तन्न-साक्षा-

तत्त्वानुभवलक्षणे विशेषज्ञानेऽर्जुनस्याभिकाङ्क्षोत्पादनं प्रयोजनम् । यतः क्रमे-
णोत्पन्नविशेषज्ञानजिज्ञासातिशयं भगवांस्तत्त्वमनुभावयिष्यत्येव ॥

युद्धलक्षणे स्वधर्मेऽनुष्ठीयमाने कुत एव ते पापसंबन्धः । यतोऽस्य ज्ञान-
स्यायं प्रभावः ।

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।

सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतारिष्यसि ॥ ३६ ॥

अपि चेदसि । यद्यपि त्वं सर्वेभ्यः पापेभ्यः समस्तेभ्यः पातकेभ्यो ज्ञातिगु-
र्वादिबन्धादिदुष्कृतकारित्वात्पापकृत्तमः । तदपेक्षयाऽतिशयेन दुष्टकर्मकारी । तथाऽ-
प्यस्य ज्ञात्यादिवधलक्षणस्य कर्मणः स्वधर्मत्वे सति वृजिनं तज्जं पापं समस्तं
सागरमिव दुर्लङ्घ्यं यथोक्तज्ञानलक्षणेन प्लवेन यानपात्रेण लङ्घयिष्यसि ॥

यतः,

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७ ॥

यथा काष्ठानि दीप्ततरोऽनलो भूतिमात्रशेषाणि करोति, तथा तेनैव प्रका-
रेण सर्वाणि निःशेषाणि कर्माणि पुनः फलदानसामर्थ्यक्षपणाज्ज्ञानं निर्दहति ।
अनेन स्वधर्मत्वेनावस्थितानां परमघोराणामपि सर्वेषां कर्मणां नैष्कल्यापादन-
समर्थं ज्ञानमेतदित्युक्तम् । न तु शास्त्राविहितानां, यथोक्तं प्राक् ‘ श्रेयान्स्वधर्मो
विगुणः ’ इत्यादिना ॥

किंच, अघोरस्यापि कर्मणो मोक्षलक्षणोत्तमफलप्राप्तिफलपर्यवसायेनानेन,

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनाऽऽत्मनि विन्दति ॥ ३८ ॥

यस्माज्ज्ञानेन तुल्यं पावनमन्यद्वस्तु जगति न संभवति । तच्चास्य पावनत्वं
योगसंसिद्धो ज्ञानसंस्कृतेन यथोक्तेन कर्मसमाधिना सम्यक्सिद्धः प्राप्तपरात्मस-
मापात्तिलक्षणप्रकृष्टफलः सन्योगी कालेनाभ्यासतीव्रत्वानुसारिणा शीघ्रेणाचिरेण
वा स्वयमेवाऽऽत्मनैव लभते स्वी कुरुते ॥

तस्य चैवंप्रभावस्य ज्ञानस्य लाभक्रममाह,

श्रद्धावाल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

श्रद्धाऽऽप्तोपदिष्टेऽर्थे निर्विकल्पफलसंभावना, यद्वशात्प्राप्तफलस्यैव चेतसः संप्रसाद उत्पद्यते । सा च परमेश्वरप्रसादसुरपादपमञ्जर्या भक्त्या सहैवोत्पद्यते । तद्वांस्तया युक्तः संशयात्मकघोरविघ्नविनाशात्तत्परो नान्यचेतास्तथा संयतेन्द्रियः, प्राक्प्रतिपादितेन क्रमेण वशीकृतसकलाक्षवर्गः, परमं पावनं ज्ञानमभियुक्तः कुतश्चित्परमेश्वरेच्छाप्तेरितात्साक्षात्कृतपरमार्थादवाप्नोति । तच्च प्राप्य नित्याभ्यासपरिशीलनात्सुदृढप्रतिपत्त्या स्वीकृत्याचिरेणाल्पीयसैव कालेन परां निरुत्तरां शान्तिं सकलविघ्नविनाशानिश्चलं शमं स्वात्मोपलब्धिजनितां निर्वृतिमधिगच्छति प्राप्नोति ॥

एतद्गुणविहीनस्तु,

अज्ञश्चाश्रद्धधानश्च संशयात्मा विनश्यति ।

नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४० ॥

अज्ञो ज्ञानरहितो नश्यति, परापरफलप्राप्त्यभावात्संसार एव निमज्जति । कीदृशः स विनश्यति । अश्रद्धधानो यः परमेश्वरानुग्रहाद्विना न किञ्चिच्छ्रद्धाति संभावयति । यतः श्रद्धाविरहात्संशयात्मा सर्वत्र निश्चयप्रतिपत्त्यभावात्संदेहमयबुद्धिः । अतश्च तथाविधस्य सर्वत्र संदिग्धबुद्धेर्नायं दृष्ट एव लोकोऽस्ति, न च परः स्वर्गोपवर्गलक्षणोऽदृष्टः । ततश्च सुखमपि तस्य नास्ति । संशयितस्य हि वैद्यादिनाऽऽप्तेनोक्तं व्याध्यादिप्रतीकारं हेतौ भेषजादौ संदिह्यमानमतेर्व्याध्यादिनाशाभावादयमेव लोको नास्ति कुतः परः । सुखं वा लोकद्वयोपभोग्यमिष्टफलं भविष्यति ॥

यतः पुनरेतद्व्यतिरिक्तलक्षणस्तत्र,

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।

आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥ ४१ ॥

योगेन यथोक्तेन कर्मसमाधिना संन्यस्तानि, अनित्यसुखात्मकफलाभिसांधिविरहात्त्यक्तानि क्रियमाणान्येव तिरस्कृतानि कर्माणि येन, तादृशं तथा ज्ञानेन सदसत्पदार्थनिश्चयप्रतिपत्तिरूपेण यथोक्तेन बोधेन संछिन्नो निकृत्तमूलः संशयः संदेहो येन तं तादृशम् । अत एव सत्यात्मप्रतिपत्तिवशादात्मवन्तं न कर्माणि शुभाशुभानि निबध्नन्ति सुखदुःखफलदानेन स्वतन्त्री कुर्वन्ति ।

यत एवम् ,

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनाऽऽत्मनः ।

छित्त्वैवं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४७ ॥

॥ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

[१-(राना १ २ आत्मना.) शां. पा. २-छित्त्वेनं.]

तस्मात्प्रबन्धप्रतिपादितात्कारणाद्योगं शास्त्रविहितेषु कर्मसु यथोक्तज्ञानसं-
स्कृतेषु समाधिं यथोक्तमातिष्ठ समाचर । अत्रोत्तिष्ठ प्रोद्युक्तो भव । किं कृत्वा,
एवं सर्वदोषैकहेतुं संशयं यथोक्तेन ज्ञानखड्गेन छित्त्वा मूलदेव निपात्य ।
कीदृशं संशयं, हृत्स्थं हृदयगतमज्ञानसंभूतं मोहप्रभवमनेन हृदयगतेन मोहप्रभ-
वत्वेन चादूरवर्तित्वमसारमूलत्वं च सुच्छेदत्वप्रतिपादनार्थमेतदुक्तमित्योम् ।

कल्याणैकनिकेतनस्य जगतां घोराघविध्वंसिनो

धर्मस्यास्य सुरापगाम्भस इव ब्रह्मात्मकस्योद्भवम् ।

आख्यायाऽऽत्मन एव यत्र भगवान्पार्थाय मायार्तिगं

स्वं माहात्म्यमसूचयत्स विवृतोऽध्यायश्चतुर्थः क्रमात् ॥

श्रीमद्राजानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे सर्वतोभद्रनाम्नि

भगवद्गीताविवरणे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथ द्वितीयाध्यायपरिसमाप्तौ बुद्धिप्रशंसावाक्यानि प्राक्च कर्मयोगवच-
नानि श्रुत्वा तेषां च परस्परविरुद्धत्वं मन्यमानेनार्जुनेन ' ज्यायसी चेत्कर्म-
णस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ' इत्यादिना प्रश्नो यः कृतोऽभूत्, स भगवता यद्यपि
निर्णीत एव तृतीये, तथाऽपि चतुर्थाध्यायपरिसमाप्तौ ' योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञान-
संछिन्नसंशयम् ' इत्यत्र योगसंन्यासशब्दौ श्रुत्वा संन्यासं त्यागं मन्यमानः
पुनरुत्पन्नसंशयः

अर्जुन उवाच ।

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।

यः श्रेयानेतयोरेकस्तन्मे ब्रूहि विनिश्चितम् ॥ १ ॥

[शां. पा. १-यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे. २-सुनि.]

१ राशा २. ना १-सर्वार्तिगं. २ राना २- ' च ' नास्ति.

हे कृष्ण कर्मणां त्यागं प्रशंससि स्तौषि । पुनश्च तेषामेव योगमनुष्ठानेन स्वीकारं स्तौषि । तदेतयोर्विरुद्धयोः कर्मत्यागस्वीकारयोः संन्यासयोगशब्दे-
नोक्तयोर्योगपद्येनानुष्ठानं तावच्च संभवति । अतो द्वयोर्मध्यदेकं, संन्यासो वा योगो वा य एव श्रेयान्प्रशस्यतरस्तन्मे निःसंदेहतया ब्रूहि ॥

अथ शब्दविशेषमात्रजनितं संशयमर्जुनस्य परिहर्तुं

श्रीभगवानुवाच ।

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।

तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥

सत्यं द्वावप्येतौ कर्मणां संन्यासयोगौ त्यागस्वीकारौ भिन्नानुष्ठातृपुरुषानुष्ठी-
यमानापवर्गलक्षणाभ्युदयसंपादकौ भवतः । यतः केवलज्ञानवादिनः सर्वात्मना
कर्मणां त्यागेनापवर्गमिच्छन्ति । समुच्चयवादिनः कर्मणामत्यागेनानुष्ठानेन ।
द्वयोरपि फलश्रुतिरस्ति । किंतु तयोः संन्यासयोगयोर्मध्यात्संन्यासाच्यागात्,
तमपेक्ष्य कर्मयोगो विहितकर्माचरणं विशिष्यते, उक्तवक्ष्यमाणहेतुपर्यालोचनया
प्रकृष्यते ॥

यथा विशिष्यते तथाऽऽह ।

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।

निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धाद्विमुच्यते ॥ ३ ॥

समुच्चयानुष्ठाता कुर्वन्नपि कर्माणि नित्यं संन्यासी सदा त्यक्तकर्मा बोद्धव्यः ।
कोऽसौ यो न किञ्चिद्द्वेष्टि, न किञ्चित्काङ्क्षति । कस्मात्स नित्यसंन्यासीत्याह ।
यस्मान्निर्द्वन्द्वो द्वेषाकाङ्क्षाशब्दप्रतिपादिताद् द्वेषरागलक्षणाद् द्वंद्वान्निष्क्रान्तः
कर्माण्यपि कुर्वन् सुखमक्लेशं बन्धात्संसारलक्षणाद् दुर्गन्मुच्यते, स्वयमेव मोक्ष-
माप्नोति । तदिदमत्र तात्पर्यम् । संसारकाराकुहरस्थानां रागद्वेषावेव दुरवच्छेदौ
बन्धनपाशौ । तावेव यथोक्तात्मज्ञानासिना येन छिन्नौ तस्य क्रियमाणान्यपि
कर्माण्यकृतकल्पानीत्यसौ नित्यसंन्यासीत्युक्तः । यस्तु परिहरन्नपि कर्माणि
रागद्वेषौ छेत्तुं न प्रभवति, स संन्यस्तकर्माऽपि कर्मरुदेव । तत्कृतस्य तत्फलस्य
बन्धस्याविरामात् । यथा च सर्वकर्मणां परित्यागाननुपपत्तिः, केषांचन वा त्यागे
बन्धकारणभूतरागद्वेषानुपरमस्तथा प्रागेव भूयो भूयः प्रतिपादितं प्रतिपादायि-
ष्यते च ॥

इत्थं च समुचिते ज्ञानकर्मणी प्राक्सांख्ययोगशब्दाभ्यां ये प्रतिपादिते ते एव संन्यासयोगशब्दाभ्यामुक्ते । ततः किं ते संशयकारणमित्याह ।

सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।

एकमप्यास्थितः सम्यग्भयोर्विन्दते फलम् ॥ ४ ॥

सांख्यं यथाप्रतिपादितात्मतत्त्वज्ञानम् । योगस्तदविरहविधानविहितबन्धसामर्थ्यानां विहितानां कर्मणामनुष्ठानम् । तौ नित्यमन्योन्यावियोगप्रतिलभ्यसंपूर्णस्वरूपत्वादिभिन्नौ । बालास्तत्त्वज्ञानव्यवहारव्युत्पत्तिरहितत्वाद्बालिशः पृथग्भिन्नपुरुषानुष्ठेयतया विधिकावस्थानौ प्रवदन्ति व्याचक्षते । न तु पण्डिताः परमार्थविदः । यत एकमपि सांख्यं योगं वा सम्यग्यथाप्रतिपादितेन रूपेणाऽऽस्थितः समाश्रितः पुमान् उभयोर्द्वयोरपि सांख्ययोगयोः फलं कैवल्यलक्षणं विन्दति लभते । किमुक्तं भवति । यथोक्तसंख्यापरसंज्ञविज्ञानसमाश्रयणं प्रबन्धप्रतिपादितोपपत्त्या यथाविहितकर्मानुष्ठानरूपं योगमन्तरेण यथोक्तफलपर्यवसायि न भवत्येव । योगोऽपि सांख्यराहितस्तथैवेति ॥

तदेव द्रढयितुमाह,

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरनुगम्यते ।

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥

[शां. पा. १-गैरपि मं.]

सांख्येन ज्ञानेन संबद्धाः पुरुषा लक्षणया सांख्या इत्युक्ताः । तद्वद्योगसंबन्धाद्योगः । तैरेवविधैः सांख्यैर्यथोक्तज्ञानवाङ्मिर्यत्स्थानं विश्रान्तिपदं प्राप्यते, निरुत्तरोपेयतया समाश्रीयते, तदेव योगैरनुगम्यते पश्चात्कालतया स्वी क्रियते । ज्ञानपूर्वत्वादनुष्ठानस्य यत्सांख्यैः प्राप्यते तद्योगैरनुगम्यत इत्युक्तम् । न पुनः कैवल्यलक्षणैकफलसंपादने तुल्यहेतुत्वात्तयोर्भेदोऽस्ति । ततः सांख्यं योगं चैकमेव यः पश्यति जानाति स एव पश्यति ॥

तस्यैव सज्ज्ञानात्मिका दर्शनशक्तिः, न तु यो ज्ञानेन केवलेनैव मोक्षः, कर्मयोगेण सर्वेणापि बन्ध इति पश्यति । तदाह,

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्नुमयोगतः ।

योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

अयोगतोऽयोगाद्यथोक्तनीत्या कर्मानुष्ठानसमाधानाद्विना संन्यासः पुनर्बन्धसं-

बन्धाभावफलः कर्मत्यागः प्राप्तुमासादयितुं दुःखं कृच्छ्रं नाप्यत इत्यर्थः ।
यस्माद्योगयुक्तो योगे' कर्मसमाधौ युक्तो यथोक्तज्ञानैकतानतया नित्यसंबन्धः
सन्मुनिर्भूत्वा शीघ्रमेव ब्रह्म परमात्मलक्षणं परं तत्त्वमधिगच्छति, आत्मतया
समासादयति । किमुक्तं भवति । ज्ञाननिष्ठत्वेन स्वकर्मानुष्ठानं मुनित्वकारणम् ।
ब्रह्मप्राप्तिलक्षणस्य फलस्य छलाविसंवाद्युपायभूतत्वात् । न तु केवलं ज्ञानमात्रं
सर्वात्मना कर्मत्यागानुपपत्तेः, तस्यानुपायत्वात् ॥

कस्माद्योगयुक्तस्यैव ब्रह्म सुप्रापमित्याह ।

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।

सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥

यतो योगयुक्तः कुर्वन्नपि कर्माणि न लिप्यते ततो न चिरेण ब्रह्माधिगच्छ-
तीति संबन्धः । तदेतद्व्याख्यायते । योगे ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानसमाधौ युक्तस्त-
त्परतया नित्यसमाहितो योगी संसारिपुरुषाविशेषेण समाचरन्नपि स्वकर्म बन्धहे-
तुना तत्फलेन सुखाद्यात्मना न लिप्यते, न मलिनात्मतां नीयते । यतोऽसौ विशु-
द्धात्मा । अहंप्रत्ययैकलक्षणोऽयं निसर्गनिर्मलचिन्मात्रस्वरूप आत्मा । तस्यैतावत्यशु-
द्धिर्यदनाद्यविद्यावशाद्देयैकस्वरूपे जात्यादिविविधावच्छेदभाजि नियते देहमात्रे
स्वात्मप्रतिपत्तिः । तदभावमात्रमेवास्य विशुद्धिः । इत्थं विशुद्ध आत्मा यस्य स
तथाविधः सत्यस्वभावप्रतिष्ठिताहंभावतया प्राप्तस्वाभाविकप्रसाद इत्यर्थः । तत-
श्च विजितात्मा जितेन्द्रियश्च । अत्राऽऽत्मोन्द्रियशब्दाभ्यां ज्ञानक्रियाप्रपञ्चो विवक्षितः ।
स उभयात्माऽपि विजितः स्वशक्तित्वेन स्वेच्छाविधेयप्रवृत्तिनिवृत्तित्वाद्द्वशीकृतो येन
स पदद्वयेन तथोक्तः । एवं हि योगयुक्तः कर्मयोगी शुद्धात्मा सात्त्विक्यासु प्रवर्तमा-
नोऽपि मन्यते । येयमलक्ष्मिप्रकाशात्मकस्वभावपरामर्शैकरूपा ममाव्यतिरिक्ता
शक्तिः, सा एव स्वेच्छानिर्मितेज्यकार्यस्वभावाविषयप्रकाशनाय प्रसरन्ती ज्ञान-
क्रियाभेदेन द्विप्रकारतयाऽवभासते । तस्याश्च ज्ञानरूपो यो भेदः सोऽन्तःकरण-
वर्गः, यः किरणरूप स बहिष्करणवर्ग इति । सूर्यस्य यथा प्रभारूपा शक्तिः
किरणचक्रात्मनाऽवभासते तथैवेयं मम शक्तिरेवान्तःकरणबहिष्करणभावेन विजृ-
म्भते । न च प्रकाशमानत्वेन संबद्धैराभ्यन्तरबाह्यरूपैर्विषयैरेषा कलुषीकर्तुं पार्यते ।
न हि दिनकरकिरणाः प्रकाशैर्नीलिपीतादिभिर्भावभेदैः स्वभासेनोपरञ्जयितुं श-
क्यन्ते, स्वतन्त्रा एव तान्प्रकाशयन्ति । तथैवैतेऽन्तःकरणबहिष्करणरूपाः शक्ति-

१ राना २-योगी. २ राना १ २-‘कर्म’ नास्ति. ३ राना १-स्वाभासेन.

४ राना १ २-तथैव ते.

भेदा मम इत्येवं विजितात्मा जितेन्द्रियश्च । न त्वेवमपि विशुद्धात्मतादिव्याख्यातवि-
शेषणविशिष्टत्वं नोपपद्यते । कर्मयोगिणो यतो विषये प्रवृत्तिस्तेभ्यश्च निवृत्ति-
रूपादेयत्वं हेयत्वं च विना न संभवति । तत्संभवे च रागद्वेषकलङ्को दुर्निवारः । तस्मि-
न्सति कुतो विशुद्धात्मत्वादन्यत्र परिहारार्थं हेतुगर्भं विशेषणमाह, सर्वभूतात्मभूता-
त्मेति । सर्वाणि भूतान्यशेषाणि स्थावरजङ्गमा विषयभावमापन्नाः पदार्थास्ते-
षामात्मभूतः स्वरूपत्वं प्राप्त आत्मा स्वभावो यस्य स तथाविधः । किमत्र
तात्पर्यम् । कर्मयोगी किल येषु विषयेष्वन्तर्बाहिष्करणवृत्तिद्वारेण प्रवृत्तिनि-
वृत्ती भजते, तेषु तस्य यथोक्तज्ञाननिष्णातप्रज्ञत्वादेवंविधासु स्थिरा प्रतिपत्तिः ।
यथा य इमे चेतनाचेतनरूपाः पदार्था विषयभावमापन्नास्ते संवेद्यमानताव्यति-
रेकेण न तत्तत्स्वरूपं प्रतिलभन्ते । ततः स्वसंविदेव तेन तेन रूपेणावभासते ।
तत्त्वतो नैतद्वस्त्वन्तरं किञ्चिदिति, परमेश्वरप्रसादापनीतमायातिमिरत्वादेकस्मि-
न्परमार्थसत्यात्मतत्त्वे निर्वृते, निवृत्तद्वित्वावभासाविभ्रमया सम्यग्दृशा सर्वमन्तः-
करणबहिष्करणविषयात्मकं पदार्थजातं परमात्मस्वरूपादत्यन्तमभिन्नतया विभा-
वयन्योगयुक्तः सहजासु शास्त्रविहितासु क्रियासु प्रवर्तमानो न शुद्धात्मत्वादिवि-
शेषणव्यभिचारं भजते ॥

तमेतं कर्मयोगिनः समाधिमासन्नप्राणजयप्रत्याहाराद्यभ्यासपरिकर्मनिरपेक्षं
यथोपस्थितविषयसंस्पर्शेऽप्यविलुप्तपरवैराग्यं सर्वदा सर्वथा सर्वस्य सुलभपरमा-
त्मप्रतिष्ठालाभलक्षणनिरतिशयरूपं फलं वितत्य प्रतिपादयितुमाह ।

नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

पश्यञ्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्भ्रमन्गच्छन्स्वपञ्श्वसन् ॥ ८ ॥

प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्निषन्निमिषन्नपि ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९ ॥

अतोऽसौ युक्तो व्याख्यातस्वरूपः कर्मयोगसमाहितः कुर्वन्नपि न लिप्यते ।
यतो नैव किञ्चित्करोमीति मन्यते । सर्वासु क्रियासु लोकवद्वर्तमानोऽपि नैष्क-
र्म्यफलमेव प्रतिपद्यत इति संबन्धः । किं कुर्वन्नेवं मन्यते । पश्यन्नित्यादिना
सर्वेन्द्रियवृत्तीः प्राणवृत्तीश्च प्रवर्तयन्नपि, इति धारयन्नेवंविधामस्य कर्मयोगस्य
यथोक्तफलप्राप्त्युपायभूतां धारणामुद्बहन् । कथं धारयन् । दर्शनादिक्रियासु

१ राशा १ २-अशेषा. २ राशा १-°लम्बन्ते; शा २ °लम्बन्ते. ३ राणा १ २-
'रूपं' नास्ति.

प्रवृत्तान्यपीन्द्रियाणि प्राणाश्चेन्द्रियार्थेषु स्वेषु स्वेषु विषयेषु वर्तन्ते, संबन्धमात्रं तैरनुभवन्ति । न तु तेषु स्वविषयसंबन्धेषु नित्यनिरतिशयाचित्प्रकाशभावस्य मम लोकावद्रागादिकलङ्घस्पर्शोऽन्तः संभवतीति । पश्यन्नित्यादिना निमिषन्नित्यन्तेन ग्रन्थेन सर्वेन्द्रियप्राणवृत्तयः संगृहीताः । तथा च बुद्धीन्द्रियवृत्तयः श्रवण-स्पर्शनदर्शनरसनघ्राणरूपाः क्रममनपेक्ष्य पश्यन्नित्यादिनाऽश्रन्नित्यन्तेन पदपञ्च-वेन प्रतिपादिताः । एवमेव वचनग्रहणगमनविसर्गप्रजननरूपाः कर्मेन्द्रियवृत्तयः प्रलपन्गृह्णन्गच्छन्विसृजन्नित्यादिपदचतुष्टयेन प्रतिपादिताः । यतो विसृजन्निति पदेन विसर्गप्रजननरूपे द्वे वृत्ती प्रतिपादिते^१ । स्वपन्नित्यनेन मनोवृत्तिः प्रतिपादिता । स्वापावस्थायां हि मन एव वृत्तिमनुभवति नेन्द्रियाणि । उन्मिषन्नित्य-मिषन्निति पदद्वयेन बुद्धिवृत्तिः प्रतिपादिता । निश्चयात्मिका हि बुद्धिवृत्तिरिति । सा रैवभावविषयत्वेन भवन्त्युन्मेषशब्देनोक्ता, अभावविषयत्वेन भवन्ती निमेषशब्देन । भावाभावौ हि बुद्धिवृत्तिरेव निश्चिनुते । अहंकाररूपा तु वृत्तिः पश्यन्मृण्वन्निति कर्मतया व्यपदिष्टे पुरुष एव वर्तते । इत्येता अन्तर्बहिष्करणवृत्तयः । श्वसन्नित्यनेन प्राणवृत्तिः प्रतिपादिता । प्राणधारणमेव हि श्वसनमिति । तदिदमस्य वाक्यस्य तात्पर्यम् । यस्मिन्सर्वमिति व्याख्यातस्वरूपस्य परस्य तत्त्वस्याऽऽत्मन एव परमेश्वरस्य तादृक्स्वभावपरामर्शमात्रात्मिका या शक्तिरव्यतिरिक्ता । सैव तदिच्छावभासितज्ञेयकार्यात्मकजगत्क्रीडनकविषयत्वेन प्रसरन्ती तन्मायाजनितविपर्ययदर्शनानां सांसारिकपुरुषाणां संग्रहेण ज्ञानक्रियारूपा अप्यन्तर्बहिष्करणप्रवृत्तिभेदेन चतुर्दशमार्गप्रसृतत्वेनावभासमाना संसारबन्धहेतुत्वेन पर्यवस्यति । परमेश्वरानुग्रहादेव तून्मिषितपरिमृष्टद्वैतकलङ्क-निर्मलनिजज्ञानचक्षुषां सर्वव्यवहारव्यापृतानामपि यथोक्तस्वभावमात्रपरामर्शैक-रूपतया यथोक्तकर्मयोगिनामवभासमाना परमात्मसमापत्तिलक्षणा मोक्षफलप्राप्त्यर्थमेव कल्पत इत्यतो युक्तं नैव किञ्चित्करोमीति मन्यत इत्याद्युक्तम् ॥

इदानीमेतदेव प्रकटयितुमाह ।

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्बसा ॥ १० ॥

ब्रह्माणि परमात्मानि सर्वाणि क्रियमाणानि कर्माण्याधाय तच्छक्तित्वेन विनि-

१ राणा १२-‘गृह्णन्’ नास्ति. २ राणा १ ना १.२-‘पाद्यते (!)-३ राणा १२-‘स्वभाव’ (!). ४ राणा २-‘मर्ष’ ५ राणा १-‘प्राणवृत्ति’.

वेश्यात एव सङ्गस्वरूपव्यतिरिक्तत्वेनावभासमानेषु विषयेषु मग्नचित्तत्वं लौकिकं त्यक्त्वा यथोक्तया ज्ञानदृशा परमेश्वरभावानुप्रविष्टो यः करोति, सर्वाः क्रियाः समाचरति, स लौकिकवत्त्वापेन कर्मफलरूपेण सुखाद्यात्मना न लिप्यते न कलुषी क्रियते । कथम् ? अम्भसा सलिलेन निर्व्यवधानतया सुसंश्लिष्टमपि कमलदलमिव ॥

यत एवमतः,

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मसिद्धये ॥ ११ ॥

[शां. पा. १-^०शुद्धये.]

कायग्रहणेन कर्मेन्द्रियाणि, मनोबुद्धिग्रहणेनान्तःकरणम् । इन्द्रियग्रहणेन बुद्धीन्द्रियाण्यत्र गृह्यन्ते । एतैः केवलैस्तद्विषयादहंकाराद्यपरिग्रहाद्विशुद्धैः पृथग्भूतैर्वा कर्म यथास्वं व्यापारं चोर्दनया शरीराद्यव्याभिचारितया च दुस्त्यजं योगिनः कर्मयोगसमाहिताः कुर्वन्त्यनुतिष्ठन्त्येव । किंतु यथोक्तस्य सत्यस्याऽऽत्मनः सिद्धयेऽहंप्रतीतिनिष्पत्तये सङ्गं त्यक्त्वा कुर्वन्ति । किमुक्तं भवति । सङ्गत्याग एव संन्यासः, न कर्मत्यागः ॥

स च सङ्गत्यागः कर्मफलत्यागात्प्रबन्धप्रतिपादिताद्भवतीत्याह ।

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ १२ ॥

ज्ञाननिष्ठतया कर्मणि युक्तः सन्ननभिसंधानेन कर्मफलं त्यक्त्वा, नैष्ठिकीं, निष्ठायां परस्यां काष्ठायां स्थितां शान्तिं द्वैतप्रत्ययलक्षणक्षोभराहितसत्यात्मस्वरूपविश्रामात्मकं प्रशमं, आप्नोति समधिगच्छति । यस्तु निसर्गदुस्त्यजे कर्मणि सर्वदा प्रवृत्तः सन्युक्तो न भवति, यथोक्तेन क्रमेण समाहितो न भवति, सोऽवश्यमेव फलसाङ्गित्वाद्बध्यते संसारे नियम्यते ॥

अथैवंविधयोः कर्मसंन्यासयोराध्यायेऽस्मिन्प्रबन्धप्रतिपादितयोरुपसंहारावसरे स्वरूपानुवादपूर्वं तदनुष्ठातुर्नैष्ठिकीं फलसिद्धिं स्फुटीकर्तुमाह ।

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्याऽऽस्ते सुखं वशी ।

नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३ ॥

इह मनःशब्देन बुद्धिरेव विवक्षिता । तच्च द्विविधं मनो लौकिकं योगि-
संबन्धि च । तत्राचिन्त्येश्वरमायाशक्तिवशादुद्भूतद्वैतप्रत्ययतिमिरमयं लौकि-
कम् । येन लोक एकमेव परमार्थं सत्तत्त्वं नानात्वेन मन्यते । योगिसंबन्धि तु
येन भगवदनुग्रहाविर्भावितविद्याशक्तिविमलीकृतेन योगिनः सर्वभावान्यथोक्त-
परमात्मैकरूपतया मन्यन्ते । तदेवंविधमुभयात्मकत्वं मनसो मुनिनैवानुगीतासु
भगवद्वचसैवार्जुनबोधायैवेति वृत्तिविरचनक्रमेण प्रदर्शितम् । यदाह,

“ उभे वाङ्मर्नसी गत्वा भूत्वाऽऽत्मानमपृच्छताम् ।

आवयोः श्रेष्ठमाचक्ष्व च्छिन्धि नौ संशयं विभो ।

मन इत्येव भगवांस्तदा प्राह सरस्वतीम् ।

अहं कामदुष्ठा तुभ्यमिति तं प्राह वागथ ” ॥

स तामाह, “ स्थावरं जङ्गमं चैव विद्वेद्येते मनसी मम ।

स्थावरं मत्सकाशे वै जङ्गमं विषये तव ” ॥

इत्येवंविधेन सुस्थिरपरमात्मस्वरूपैकनिष्ठत्वात् । स्थिरतया स्थावरशब्दोक्तेन
परमेश्वराभ्यासवर्तिना मनसाऽन्तःकरणेन सर्वकर्माणि, चित्तवाक्कायनिर्वर्त्याः सर्वाः
क्रियाः शास्त्रचोदिताः शरीराव्यभिचारिणीश्च संन्यस्य बन्धहेतुना फला-
भिसंधित्यागाद् ब्रह्मण्येव निक्षिप्य तेनैव क्रमेण वशी जितात्मा स्वीकृतस्वभावः
सन्कर्मयोगी सुखमास्ते जोषमवतिष्ठते । निसर्गनिवृत्तानिखिलक्लेशसंपर्कनिरुत्तरा-
नन्दमये स्वात्मनि विश्राम्यतीत्यर्थः । कीदृशः सन्नास्ते । अस्मिन्नेव पुरे । देह
एवाधिष्ठानसामान्याद् गृहत्वेन निरूप्यते । अत एव कीदृशे ? नवद्वारे चक्षुःश्रोत्र-
घ्राणच्छिद्राणि षड् द्वाराणि दर्शनश्रवणघ्राणक्रियाप्रवृत्तिवर्तमानि, तथा मुखपा-
यूपस्थानि त्रीणि रसनविसर्गक्रियाप्रवृत्तिवर्तमानि, इति नवद्वाराणि, यस्मिन्
तत्राद्वयचिन्मात्रपरमात्मस्वभावविश्रान्तत्वात्सर्वाः क्रियाः सर्वाणि स्वरूपमात्रत्वेन
प्रतिपद्यमानो न कुर्वन् इतरशरीरिवत्कर्माभिमानमनुभवन् । केचित्किल प्रतिशरीरं
भिन्नाञ् शरीरिणः स्वाभाविकेन प्रतिनियतेन कर्तृत्वेन युक्तान्मन्यन्ते । तथा
न कारयन्नान्यान्प्रयोजयन् । अपरे हि केचन संनिधिमात्रेण जडायाः प्रकृतेः
क्रियाप्रवृत्तौ प्रयोजकमात्मानं मन्यन्ते । अस्य तूभयथाऽपि कर्तृत्वं प्रतिषिध्यते ।
अयं हि परमात्मसमापन्नत्वान्न करोति न कारयति ॥

अत एव परमात्मस्वरूपं स्मास्यन्नाह ।

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥

यस्मादद्वयचिन्मात्रैकस्वभावप्रतिष्ठत्वात्प्रभुरीश्वरः परमात्मा वास्तवेन रूपेण लोकस्य तन्मायामहिमोद्भाविपरस्परभेदस्य जीवधर्मस्य न कर्तृत्वं, तासु तासु क्रियासु प्रतिनियतासु प्रतिनियतफलास्वनुष्ठातृत्वं सृजति । नापि पुण्यपापलक्षणानि कर्माण्यसौ कस्यचित्सृजति । न च सुखाद्यात्मकैस्तत्फलैः संबन्धम् । अतस्तत्स्वरूपसमापन्नः कर्मयोगी तादृश एव भवतीति पूर्वश्लोकेन संगतिः । ननु यद्येवं यथोक्तस्वरूपमात्रनिष्ठत्वादीश्वरो न करोति न कारयति तत्कुतोऽयं जगद्व्यवहार इत्यत आह ‘ स्वभावस्तु प्रवर्तते ’ इति । स्वभावशब्देन प्रकृत्य-परपर्याया मायाशक्तिरेवाचिन्त्यस्वरूपोच्यते । सा प्रवर्तते, अनन्तभावभेदोद्भूतविचित्रजगद्वन्धर्वनगरावभासनाय प्रसरति । सा हि वास्तवसर्वभावाभेदाख्यातिमात्रजीविता प्राक्प्रतिपादितया नित्यया सर्वमिदमाभासयति । एवमवभासमानमप्येतत्तत्त्वज्ञानदृशा परामृश्यमानं यथोक्तपरमात्मस्वरूपान्न व्यतिरिच्यते । ततः परमेश्वरस्य प्रतिनियतकार्यकर्तृत्वादिर्न वास्तवो धर्मः ॥

तस्मान्मायाकृत एव बन्धमोक्षविभ्रमोऽयमिति प्रतिपादयितुमाह ।

नाऽऽदत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।

अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५ ॥

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।

तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६ ॥

विभुर्यथाप्रतिपादितस्वरूप ईश्वरो न कस्यचिज्जन्तोः परमार्थतः पापं बन्धकारणभूतं कल्मषमादत्तेऽपहरति येनासौ जन्तुस्तदपहरणादपवर्गलक्षणं श्रेयः प्राप्नोति । न च मोक्षकारणं सुकृतं कस्यचिदादत्ते येनासौ तदादानात्संसारबन्धलक्षणमश्रेयः प्राप्नोति । कस्तर्हि बन्धहेतुर्जन्तूनां मोक्षहेतुर्वेत्याह । अज्ञानेन पारमार्थिकपरमात्माभेदाप्रथनमात्रस्वरूपेण ज्ञानाभावेन मिथ्याज्ञानेन संतमसेनेव पदार्थस्वरूपं ज्ञानं यथाप्रतिपादिततत्त्वप्रधानात्मको बोध आवृतं संप्रति तिरस्कृतम् । तेन हेतुना सर्वप्राणिनो मुह्यन्ति, शरीरादावात्मप्रतिपत्तिग्रहणलक्षणविपर्ययज्ञानदृष्टयो बन्धमनुभवन्ति । येषां पुनस्तद्यथाप्रतिपादितमज्ञानं यथोक्तेनाऽऽत्मनो ज्ञेयस्य तत्त्वस्य ज्ञानेन नाशितं ध्वंसितं तेषां परमेश्वरानुग्रहाद्य-

थोक्तकर्मयोगसंन्यासानुष्ठानाधिकृतानां योगिनां तज्ज्ञानं परं प्रकृष्टमुपेयं पर-
मात्मरूपलक्षणं वस्तु प्रकाशयति प्रथयति । कथमादित्यवत् । यथाऽऽदित्यो
भगवान्समयाभ्युदितः सन्दुर्निवारमपि सान्द्रमन्धकारं प्रभामात्रेण पर्यस्थन्
दृश्यं वस्तु सर्वं निःसंशयतया प्रकटी करोति, तथैव ज्ञानमेतदीश्वरानुग्रहेच्छा-
वसरोन्मिषितं सत्परवस्तुप्रकाशकमज्ञानप्रध्वंसकं च ज्ञानं तदभ्यासफलप्रति-
पादनायाऽऽह ।

तद्बुद्ध्यस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।

गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धौतकल्मषाः ॥ १७ ॥

[शां. पा. १-“निर्धूत”-इतः परं ‘श्राद्धर’ पाठे, ‘अभि.’-(मुद्रित) पाठे च
अधिकः श्लोकः-स्मरन्तोऽपि मुहुस्त्वेतन्मृशन्तोऽपि स्वकर्मणि । सक्ता अपि न सज्जन्ति
पङ्के रविकरा इव ॥]

बुद्धिर्नानाबोध्यवस्तुसाधनभूतं कारणं, प्राधान्यात्तया समस्तैः करणवर्गं
उपलक्षितो बोद्धव्यः । आत्मशब्देन च बोद्धा पुरुष उच्यते । इति तत्र
यथोक्ते ज्ञान एव पर्यवसिता बुद्धिर्येषां ते । तदात्मानो यथोक्तज्ञाननिष्ठाहं-
प्रतीतय इति सकललोकव्यवहारनिबन्धनं बुद्ध्यात्मलक्षणं द्वयमद्वैतज्ञानमयं केषां
ते तथाविधाः । तथा निष्ठाशब्देन परमोपेयवस्तुसमीमाऽबोध्यते । तत्परो यत
इति तज्ज्ञानं यथोक्तं निष्ठा येषां ते तन्निष्ठाः । परायणशब्देन च तत्प्राप्त्युपायो
विवक्षितो येन तदेव परायणं येषां ते तत्परायणा इत्युपेयोपायलक्षणद्वयं योगिष्यव-
हाराविषयं यथोक्तज्ञानात्मकमेवैषां त एवंविधास्तत्त्वज्ञाननिबन्धनसकलसंसा-
रापवर्गविषयपदार्थसार्थाः । अत एवैवंविधेन ज्ञानेन निर्धौतं निःशेषेण प्रक्षालि-
तमज्ञानरूपं कल्मषं पापं येषां ते तथाविधा योगिनोऽपुनरावृत्तिं गच्छन्ति, अभू-
यःसंभवं मोक्षमाप्नुवन्तीत्यर्थः ॥

अथेदृशानां योगिनां सकललोकविलक्षणानां चित्तवृत्तिं प्रतिपादयितुमाह ।

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥

[शां. पा. १-इत उत्तरं शां. पाठे विद्यमानः ‘इहैव तैर्जितः’ इत्यादि १९ तमः
श्लोकः काश्मीरपाठे षष्ठाध्याये ९ श्लोकानन्तरं दृश्यते ।]

१ राक्षा १-नानाभूतं. २ राना १-‘ च ’ नास्ति. ३ राना २-परमे
परमो. ४ राना १ २-तत्परमगम्यते यत इति (?). ५ राना १-तथाविधाः.

विद्या शास्त्रं, विनयस्तदर्थानुष्ठाने विनयो नियमविशेषस्ताभ्यां संपन्नः संबे-
द्धो यो ब्राह्मणरतरिमस्तथा गवादिषु तिर्यक्षु भयाहारमैथुनमात्रपर्यवसितसर्ववृ-
त्तिषु, तथा श्वपाके मनुष्यभावेऽपि तिर्यक्पाये, पण्डिता यथोक्ततत्त्वज्ञानप्रबुद्धाः
समदर्शिनः । समं सामान्यमेकशेषविशेषणासंस्पृष्टस्वभावं चिन्मात्रं द्रष्टुं प्रतिपत्तुं
शीलं येषां ते तथाविधाः । किमनेनोक्तं भवति । ये समुज्जृम्भितदिव्यज्ञानचक्षु-
षस्ते मायोपहतदृष्टिभिर्नानात्वेन परिदृश्यमानं समस्तं भावजातं ब्रह्मैकरूपतया
नित्यमालोकयन्ति । न चैवं मन्तव्यं यथा ते ब्राह्मणादौ विहितं समाचारं श्वप-
चादिषु प्रयुज्यते, श्वपचादिषु विहितं ब्राह्मणादिष्विति विकर्मणि स्थिताः
सन्तः पारमेश्वरीं जगद्व्यवस्थां व्युत्थापयन्ति । ते हि यथास्थितमेव जगद्भाव-
विस्तारं ब्रह्मात्मकं पश्यन्ति । न तु व्युत्थानमाचरन्तीति ॥

तामेव समदर्शितां विवृणोति ।

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।

स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद् ब्रह्मणि स्थितः ॥ १९ ॥

यो ब्रह्मविदागमतो यथोक्तब्रह्मतत्त्ववेदी स्थिरबुद्धिः प्रबलैरपि विकल्पैरपक-
म्प्यमातिरत एवासंमूढो हेयोपादेयवस्तुनोऽसंदिग्धबुद्धिः संस्तस्मिन् शास्त्राधिगते
ब्रह्मणि परमात्मानि स्थितः सततपरिशीलनाद्विश्रान्तः स प्रियाप्रियप्राप्त्या प्रह-
र्षोद्वेगौ विषमदर्शित्वपिदुनौ संसारिपुरुषौचितौ न भजते । ततो ब्राह्मणगवादिषु
पण्डिताः समदर्शिन इत्युक्तम् ॥

ईदृशे च ब्रह्मणि स्थितिः सर्वथा बाह्यविषयपरिहारेणैव भवतीति केवल-
ज्ञानवादिनां पक्षः । स पूर्वोक्तोपपत्त्या न संभवति । कथंचिद्वा संभवन्नपि स-
च्छल इति शास्त्रविहितविषयनिष्ठैव ब्रह्मणि स्थितिर्निर्विप्लवेति समुच्चयपक्षमेव
निर्वाहयितुमाह ।

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मानि यत्सुखम् ।

स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमव्ययमश्नुते ॥ २० ॥

[शां पा. १-अक्षय(व्य)म्.]

आत्मनि परस्मिन्तत्त्वे स्वभावासिद्धं यत्सुखं नित्यानन्दलक्षणो धर्मस्तद्बाह्यस्प-

शेष्विदंतावधार्येषु शब्दादिष्वविरुद्धेष्वसक्तात्मा सम्यग्ज्ञानवशादात्मैकनिष्ठत्वे सत्यनियमान्तःकरणो योगी विन्दत्युपलभते । स योगयुक्तात्मा योगे कर्मतया धौ युक्तात्मा ज्ञाननिष्ठतया नित्यावहितान्तःकरणो योगी सुखमकलेशेनाव्ययमविच्छिन्नं कृत्वा ब्रह्म परमकारणमश्नुते स्वात्मतया व्याप्नोति ॥

कथं बाह्यस्पर्शेष्व्वात्मवर्ति सुखं योगी विन्दतीति प्रतिपादयितुमाह ।

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।

आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २१ ॥

हिशब्दो हेतौ । यस्माद्यं संस्पर्शजाः शब्दादिविषयसंपर्कजन्मानो भोगाः कामास्ते जन्मविनाशयुक्तत्वादनित्याः सन्तः प्राप्तेषु रात्सु वियोगजस्य दुःखस्याव्यभिचारादप्राप्तेषु च प्रार्थनात्मकदुःखस्याव्यभिचाराद् दुःखयोनय एव दुःखमेव ते जनयन्ति । ततस्तेषु भोगेषु बुधो ज्ञानवान् रमते न प्रीतिमनुभवति । किमनेनोक्तं भवति । कर्मयोगी सत्यं संसारिपुरुषवदिन्द्रियैर्विषयान्भजते । न तु तज्जनितेन सुखेनासौ सुखितो भवति । स हि स्वाभाविकात्मवर्तिसुखमनुभवतीति ॥

बुधस्यैवंविधस्यैव योगित्वं च सुखित्वं च प्रतिपादयितुमाह ।

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ।

कामक्रोधोद्भवं वेगं सं योगी स सुखी मतः ॥ २२ ॥

[शां. पा. १-स युक्तः स सुखी नरः]

य इहैवास्मिन् शरीरे तिष्ठंस्तदव्यभिचारविषयसंबन्धवशाद्भागद्वेषादिजं संदर्भमात्मैकनिष्ठतया सोढुमवधीरयितुं देहत्यागादर्वागेव शक्नोति प्रभवति । स योगी समाहितः, स च सुखी निरुत्तरानन्दलक्षणसमाधिफलवान् । यतस्तत्त्वविदोऽन्ये हि केवलज्ञानवादिनो विषयेभ्यः पलायमाना योगमभ्यस्यन्ति । तेषामन्तरप्रेप्सुषु तेष्वतताधिषु सत्स्वैव देहे दुर्लभो योगस्तत्फलं चेति । यदि परं ते देहत्यागे तदवाप्स्यन्ति । यस्तु कर्मयोगी सत्स्वेव विषयेष्वविलुप्तात्मस्थितिः स जीवन्नेव मुक्त इति, स एव योगी च सुखी-त्युक्तम् ॥

अत एव तत्स्वरूपमाह ।

अन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथाऽन्तर्ज्योतिरेव यः ।

सं पार्थ परमं योगं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २३ ॥

[शां. पा. १-योऽन्तः. २-स योगी ब्रह्मनिर्वाणं.]

सुखं तत्तत्क्रियाफलभूता निर्वृतिः । आरभ्यतेऽस्मिन्नित्यारामः सुखानुभवा-
धिकरणम् । ज्योतिस्तदुभयव्यक्तिहेतुः प्रकाशः । तत्त्रितयमप्यन्तरात्मन्येव
यस्य स तादृशः सर्वत्र संवेद्यमाने वस्तुनि विगलितानात्मप्रत्ययोऽत एव ब्रह्मभूतो
ब्रह्म परमात्मस्वरूपं प्राप्तः, परमं योगं निरुत्तरं समाधिमाधिगच्छति प्राप्नोति ॥
यस्मात्,

लभन्ते ब्रह्म निर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।

छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २४ ॥

ये महात्मानश्छिन्नद्वैधास्तु तद्वैतप्रत्ययात्मकसंसारबन्धशृङ्खला यतः क्षीण-
कल्मषा विनष्टास्त्रिलाज्ञानमयमहापातका ऋषयः सम्यग्दर्शिनः, अत एव स्वरूप-
व्यतिरिक्तं वस्तुजातमपश्यन्तः सर्वभूतानामात्मन इव हितेऽनुकूले वस्तुनि रता
अभिनिविष्टास्ते निर्वाणं तापत्रयेणासंस्पृष्टं प्रशान्तं ब्रह्म परं तत्त्वं लभन्ते
प्राप्नुवन्ति । न तु ये व्यतिरिक्तत्वेन विषयान्मन्यमानास्तेभ्यः पलायन्ते । ते हि
द्वैतबन्धादनिर्मुक्ता एव ॥

एतदेव विशिनष्टि,

कामक्रोधविमुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।

अभितो ब्रह्म निर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ २५ ॥

[शां. पा. १-विमुक्ता.]

ये रागद्वेषादिदोषविरहितत्वेन यतचेतसो निगृहीतान्तःकरणाः । न तु
विषयविमुक्तत्वेन तेषां विदितात्मनां विज्ञातपरमकारणस्वरूपाणां मुख्य-
लक्षणयुक्तानां यतीनां परमयोगिनां यथोक्तं निर्वाणं ब्रह्माभितः सांमुख्येन
वर्तते ॥

ततो नैष्कर्म्ययोगिनः सकाशात्कर्मयोगिनो विशेषं प्रतिपादयितुमाह ।

स्पर्शान्कृत्वा बहिर्वाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ।

प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥ २६ ॥

यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।

विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ २७ ॥

य एवंविधो मुनिर्यतिर्मोक्षपरायणः, मोक्षं परमिति तत्प्राप्तिकामो न तु मुक्तः । हेयोपादेयवस्त्वालम्बनचित्ततया रागद्वेषादिदोषावियोगात् । यस्य त्विच्छाभय-
क्रोधाः पूर्वव्याख्याता दुर्वाराश्चित्तदोषाः सदा नित्यमेव निसर्गनिर्दोषस्वात्म-
मात्रप्रतिष्ठत्याद्विशेषेण पुनरावृत्तिलक्षणेन गताः प्रध्वस्ताः स तादृशः कर्मयोगी
मुक्त एव । यतोऽस्याऽऽत्मनः सामान्यसंवल्लक्षणस्वभावशुद्धा शक्तिर्यदा च माया-
वशात्स्वरूपाविमर्शिनी सती नानादेहाद्यहंप्रत्ययनिरुद्धा हेयोपादेयवस्त्वनुसारिणी
विषयित्वमनुभवति, तदा रागादिदोषोपरकं चित्तमिति सैवोच्यते । यदा तु
तैर्दोषैर्विधावशाद्वियुज्यते तदा नित्यानन्तनिरुपमनैर्मलैकलक्षणं स्वरूपं प्रति-
पद्यमाना संविन्मात्ररूपैर्वाऽवशिष्यते । यदुक्तम् ।

“ चित्तमेव हि संसारो रागादिक्लेशदूषितम् ।

तदेव तैर्विनिर्मुक्तं भवान्त इति कथ्यते ॥ ”

तदेवं सत्स्वेव विषयेषु रागादिदोषोन्मेषशून्यत्वात्परमात्मसमापन्नः कर्मयोगी
जीवन्नेव मुक्तः । यस्त्वेतद्व्यतिरिक्तलक्षण एवंविधो योगी परं मोक्षप्रवण
एव न तु मुक्तः । कीदृशः । यतेन्द्रियमनोबुद्धिः, यतानि गृहीतानीन्द्रियाणि
करणानि, मनश्चित्तं संकल्पात्मकं, बुद्धिरध्यवसायात्मिका, येन स तादृशः ।
किं कृत्वैवंविधः । बाह्यान् ग्राह्यत्वेन व्यतिरिक्तान् शब्दादीन् स्पर्शानिन्द्रियैः
स्पृश्यमानत्वात्स्पर्शशब्दवाच्यान्विषयान्बहिः कृत्वेन्द्रियैरग्रहणेन चेतसो व्यति-
रिच्येत्यनेन विशेषणेनेन्द्रियाणां विषयेभ्यः प्रत्याहारलक्षणं योगाङ्गं प्रतिपा-
दितम् । तेन च पूर्वभावीन्यासनप्राणजयादीन्यङ्गान्याक्षितानि । अन्यार्थं कृत्वा,
भ्रुवोरन्तरे भ्रूमध्ये चक्षुर्दर्शनशक्तिं कृत्वेत्यनेनापि धारणालक्षणं योगाङ्ग-
मुक्तम् । भ्रूमध्यलक्षणे देशे तेजोमात्रालम्बनतया चित्तस्य बन्धो ह्यनेनोक्तः ।
किंच, नासाभ्यन्तरचारिणौ, नासायाः सव्यापसव्यनाडीद्वयात्मकस्य मुखावयव-
स्याभ्यन्तरे चरितुं शीलं ययोस्तौ तथाविधौ प्राणापानसंज्ञौ शारीरौ मारुतौ
समौ यौगपद्येन तुल्यरूपतया वहनात्समानौ संपाद्येत्यनेनैकाग्रबुद्धिसंपाद्यं ध्यान-
लक्षणयोगाङ्गमुक्तम् । एकवस्त्वालम्बनं ह्यन्तःकरणे ध्यानसंपत्तिस्तद्वलाद्वि-

१ राशा १-दोषाविर्भावि°, राशा २-दोषाभि° . २ राशा १ २-‘च’
नास्ति. ३ राशा १-विषयत्वम्. ४ राशा १ २-संसारे. ५ राशा २-भावान्त. ६
राशा १ २-बाह्य°.

परिमल सं... ८२६२...
प्रकाश, के. ड. लि. शि. संस्था
सारनाथ, वाराणसी

षुवद्गतिं प्राणापानौ समाश्रयत इति त्रिविधेन कर्मणा यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्योगी
प्रत्याहारधारणाध्यानपर्यन्तं योगाङ्गं कर्मप्राप्तो भवति । नतु बुद्धेरत्यन्तविरोधाभा-
वात्समाधिमसावधिरूढः, स ह्यस्य देहविमुक्तिं विना सिध्यत्यादेहस्थितेर्बुद्धिवृ-
त्तिसंस्कारशेषस्य सत्त्वाभ्युपगमात् ॥

एवं चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणयोगाभ्यासनिष्ठस्य योगिनः सकाशात्सदा स्वरू-
पप्रतिष्ठसंवित्कर्मयोगी विशिष्टः प्रतिपादितः । स हि,

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।

सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ २८ ॥

इति श्रीभगवद्गीताभूषणपञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

मां निर्वाणं ब्रह्मशब्देनोक्तमनुत्तरमुपेयं परमात्मानं ज्ञात्वाऽऽत्मत्वेन प्रतिपद्य
शान्तिं निःशेषविकल्पक्षोभविरतिलक्षणां निर्वृतिमृच्छति गच्छति । मत्स्वरूप-
ज्ञानादेव मुच्यत इत्यर्थः । कीदृशं मां ज्ञात्वा । यज्ञतपसां भोक्तारमिह नाना-
यज्ञतपःप्रभृतयः क्रियाः शास्त्रेणानुष्ठेयतया चोदितास्तासामज्ञानमोहिता अनु-
ष्ठातारः परस्परमिन्नमात्मानं तत्तत्फलभोक्तारं मन्यन्ते । परमार्थविदस्तु कर्तृभे-
दाभावात्सर्वक्रियाफलानामहमेवैकः कर्ता भोक्ता चेति यज्ञतपसां भोक्तारं तथा
सर्वलोकमहेश्वरं तासु तासु क्रियास्वेकविनियोक्तृत्वात्परमं प्रभुं सर्वस्य कस्यचि-
ज्जन्तुजातस्य क्रीडामात्रप्रयोजनतया स्वेच्छामात्रेणैव नानात्वेन भासितस्य
महेश्वरं तासु तासु क्रियास्वेकविनियोक्तृत्वात्परमं प्रभुम्, तथा परमार्थतो भेदा-
भावात्सर्वेषां भूतानां सुहृदं सर्वदा निसर्गनिर्दोषस्वात्ममात्रप्रतिष्ठितत्वान्न कस्य-
चिद् द्विष्टं नाप्यनुरक्तम् । एवंविधं मां ज्ञात्वा मद्देव कर्मसु प्रवर्तमानः कर्म-
योगी शान्तिं मुक्तिमाप्नोतीति पूर्वस्माद्योगिनो विशिष्टत्वमेवास्य प्रतिपादित-
मित्योम् ॥

यत्रैकतां यमुनया गगनापगेव

संन्यासधीरुपगता सह योगबुद्ध्या ।

अध्यायमेनमभिगच्छत सर्वतीर्थ-

सारं प्रयागमिह पञ्चममात्मेसिद्धये ।

इति श्रीराजानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे सर्वतोभद्रनाम्नि

भगवद्गीताविवरणे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

ॐ आत्मज्ञानविहितकर्मसमुच्चयानुष्ठानरूपस्य सकलप्रकरणसिद्धान्तस्य प्रथ-
मेनाध्यायेन प्रस्तावनामात्रमुपक्रान्तम् । द्वितीयेन ज्ञानकर्मणोः स्वरूपमुपद-
र्शितम् । तृतीयेन तयोरेव ज्ञानकर्मणोर्भिन्नानुष्ठानविषयत्वभ्रान्तिरपाकृता । चतु-
र्थेनैवंविधसमुच्चयानुष्ठानरूपस्य योगस्य परस्मात्कारणात्प्रवृत्तिरुपदर्शिता ।
कर्मणश्च नानारूपत्वं पञ्चमेन । ते एव ज्ञानकर्मणी संन्यासयोगाविति प्रद-
र्शितम् । इदानीं तयोर्ज्ञानकर्मणोः समुच्चयेनानुष्ठानव्यतयोपदिष्टयोः किं सर्व-
वर्णाः सर्वाश्रमाश्चाधिक्रियन्त उत नियताः केचेनेति संशयनिरासार्थं सर्वसा-
धारण्यमस्य प्रतिपादयितुमध्यायान्तरेणाऽऽह ।

श्रीभगवानुवाच ।

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।

स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥ १ ॥

कर्मफलं तस्य तस्य यज्ञादेः क्रियमाणस्य फलं स्वर्गादिभोगात्मकमनाश्रितोऽ-
नभिसंधानादनालम्बितः सन्, यः पुमान्कार्यं शास्त्रेण कर्तव्यमिति वर्णाश्रमनिय-
मेन चोदितं कर्म, करोत्यनुतिष्ठति, स संन्यासी त्यागवान्, योगी च समाहित
उच्यते । तेन सर्ववर्णाः सर्वाश्रमिणश्चात्र मोक्षफलसमुच्चयानुष्ठानेऽधिकृता
इत्युक्तम् । कर्मफलानभिसंधानमात्रं च संन्यासलक्षणम् । तद्वच्च विहितकर्मानुष्ठा-
नं च योग इति संग्रहेण सकलप्रतिपाद्योऽर्थः सिद्धान्तीकृतः । ततश्च यथाप्रति-
पादितात्मज्ञानैकता । नान्तःकरणतया व्यतिरिक्तसुखात्मकं फलनिरभिकाङ्क्षः सन्
रागादिदोषनिर्मुक्तस्वभावत्वादाधिकारकालात्प्रभृति प्रस्तुतं कर्म योऽनुतिष्ठति स ब्राह्म-
णोऽस्तु क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा, ब्रह्मचारी गृहस्थो वानप्रस्थो यतिर्वा, सर्व एव
संन्यासी योगी च भवति । न पुनर्निरग्निरेवाक्रिय एव वा । निरग्न्याक्रियशब्दाभ्यां
ब्रह्मचारी यतिश्च लक्ष्यते । यतः केचिदनयोरेवाऽऽश्रमयोरपर्यालोचितपरमार्थत्वा-
न्नैष्कर्म्याभिमानिनो मोक्षहेतुत्वं मन्यमाना ब्रह्मचारियत्योरेव संन्यासितां योगितां
च प्रतिजानते । यो हि ब्रह्मचर्यादेव परिव्राजकधर्ममाश्रितः सदाचारपरिग्रहाभा-
वादनाहिताग्निः सन्मूलादेव परितृप्तयज्ञादिक्रियो ब्रह्मचार्येकः संन्यासी च योगी
च तेषां मतः । यो वाऽऽश्रमत्रयानुष्ठिताः स्वाध्याययागदानाध्यापनयाजनप्रति-

ग्रहादिकाः सकलाः क्रियाः परित्यज्य निराशिषमाश्रममाश्रितः स यतिर्द्विती-
यः । संन्यासी योगी च तेषां च मतः । द्वयोरप्यनयोरेव बन्धहेतूनां क्रियाणां
त्यागे सति मोक्षफलभोगित्वात् ॥

तदेतत्केवलज्ञानवादिमतमनुपपन्नमेवेति प्रतिपादयितुमाह ।

यं संन्यासमिति प्रादुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ।

न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥

एते ज्ञानमात्रवादिनः संन्याससंज्ञया नैष्कर्म्यरूपं यमर्थं कथयन्ति तं योगं
कर्मानुष्ठानमेव त्वं जानीहि । यस्मात्संन्यासं विना योगस्तेषु नास्ति । किंतु स
संन्यासः संकल्पस्य फलाभिलाषस्यैवोपपद्यते, न तु कर्मणः । सर्ववर्णेषु सर्वा-
श्रमेषु च कर्माविरहात् । यौ किल यतिब्रह्मचारिणौ परिव्राजकौ कर्मत्यागित्वे-
नाभिमतौ, तौ गृहस्थवानप्रस्थोचितं कर्म त्यजतः । स्वं तु यतित्वादिसिद्धिका-
रणं कंचित्कर्मविशेषमनुतिष्ठत एव । यथेष्टाचरणे हि तयोर्विकर्मस्थैव पर्यवस्य-
ति । तस्मात्संकल्पमात्रसंन्यासित्वात्संन्यासित्वं सिध्यतीति ॥

यः सर्वदा .सर्वथा स्वानन्दामृतानित्यनृत्तपरमात्मलक्षणे ब्रह्माणि प्ररूढाहं-
प्रत्ययतया संन्यासकर्मफलसंकल्पः स योगी कार्ये कर्मणि समाधिमान्भवति
नान्य इति यथोक्तयोः संन्यासयोगयोरेकपुरुषानुष्ठातृनिष्ठयोः सर्वे वर्णाः सर्वा-
श्रमिणश्चाधिकृता अनेन श्लोकेन प्रतिपादिताः । किंत्वनुष्ठातुर्यथोक्तयोगवि-
विषयारुरुक्षावस्था च संभवतीति च तत्कृतं तस्य भेदं प्रतिपादयितुमाह ।

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

मुनेर्ज्ञाति प्राप्तमात्रज्ञानत्वान्वनननिष्ठत्वादनुष्ठातुर्यथोक्तं योगमारुरुक्षो-
रारोढुकामस्य तत्र निर्विषवां निष्ठां लिप्समानस्य कर्म वर्णाश्रमक्रमागता सा सा
क्रिया कारणं योगारोहेहेतुः । तस्यैव तथाविधस्यैव कारणभूतं कर्माजहत एव
पश्यञ् दृष्टवन् स्पृशञ्छिघ्नञ्चित्यादिना पूर्वोपदिष्टनिर्व्यवधाननित्याभ्यासवशाद्
योगारूढस्य योगे लब्धप्रतिष्ठितचित्तत्वे सति परमात्मसमापन्नस्य शमः संकल्प-
विकल्पक्षोभक्षयः कारणं प्रयोजकं निमित्तम् । किमुक्तं भवति । आगममात्रेण
प्राप्तोपदेशस्य प्रथमकल्पिकस्य योगिनो योगप्रतिष्ठालाभोत्सुकस्यापि तत्प्राप्तिका-

रणं कर्मवोपायतया वर्तते । तस्मिंश्च श्रद्धादराभ्यां सम्यगनुष्ठिते ज्ञाने च प्रसादका-
ष्टां प्राप्ते तत्कर्मात्यजत एव शमपरमोपेयत्वात्कारणं संपद्यते ॥

अत एव प्रशान्तस्य योगारूढस्य लक्षणमाह ।

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ।

सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

यदा हि यस्यामेवावस्थायामिन्द्रियार्थेष्वविरुद्धेषु विषयोऽपिन्द्रियैः स्पृश्यमा-
नेष्वपि कर्मसु वा तत्प्राप्तिहेतुषु यज्ञतपःप्रभृतिषु क्रियमाणेष्वपि नानुषज्जते ।
सहजानन्दतृप्तित्वान्नाऽऽसक्तिं भजते । केवलं पदार्थजातं पवन इव स्पृशन्नपि स्व-
भावव्योमप्रतिष्ठ एव भवति । तदा सर्वेषां संकल्पानां फलाभिसंधीनां संन्यासि-
त्वाच्यागित्वाद्योगारूढो योगी कर्मसमाधावारूढो लब्धप्रतिष्ठ उच्यते । तदेवं-
विधस्य परमप्रशान्तब्रह्मसमापत्तिकारणस्य योगारूढत्वस्य नाऽऽत्मव्यतिरेकेण
बाह्यं किंचित्कारणं भवितुमर्हति ॥ अतः,

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नाऽऽत्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥

बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनाऽऽत्मैवाऽऽत्मना जितः ।

अजितात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेताऽऽत्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

जितात्मनः प्रशान्तस्य परात्मसु समा मतिः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानावमानयोः ॥ ७ ॥

[शां. पा. १-अनात्मनस्तु. २ परमात्मा समाहितः. ३ मानाप°.]

दुर्वारद्वैतप्रत्ययपवनपरिक्षोभितभीषणविकल्पकलोलसहस्रसंकुलापारगम्भीरभ-
वसागरनिमग्नमात्मानं स्वभावमात्मनैव यथोक्तज्ञानोपदेशप्रत्युदितोत्साहेनोद्धरेत्,
यथोक्तयोगलक्षणं तीरदेशमारोपयेत् । न त्वेवं विस्मृतस्वबलतयोपेक्ष्य तत्रै-
वावसादयेन्मज्जयेत् । यतोऽस्योद्धरणावसादहेतुतयोपकारी प्रतिकूलश्चाऽऽत्मैव,
नान्यः । कथमित्याह । तस्य पुरुषस्य संबन्धिन आत्मन आत्मैव स्वभाव एव
बन्धुः सर्वापत्प्रतीकारकृत्स्वजनः । यदुक्तम्,

१ राशा १२-‘पवन इव’ नारित. २ राशा १२-‘चित्साधनं. ३ राशा
१.२-उपेक्षितं. ४ राशा १.२ ‘आत्मनः’ नास्ति.

आत्मैव यदि नाऽऽत्मानमहितेभ्यो निवारयेत् ।

कोऽन्यो हिततरस्तस्माद्य एनं वाराधिष्यति ॥ इति ।

कस्याऽऽत्मैव बन्धुः । येन पुरुषेण स आत्मा स्वस्वभाव आत्मनैव ज्ञाना-
मृताभ्यवहाराभ्यासलब्धबलेन जितः प्रत्यवमर्शगोचरापादनाद्वशीकृतः । येन
त्वसावात्मा प्रसादपरेण सतोपेक्षितः सन्न जितो न वशीकृतस्तस्य तथाविध-
स्यायं शत्रुत्वे सर्वेच्छाव्याघातकारित्वे वर्तते । तथा चोक्तम्—

न तत्कुर्यादसिस्तीक्ष्णः सर्पो वाऽथ विषोल्बणः ।

अरिर्वा नित्यसंकुद्धो यदात्मा दुरधिष्ठितः ॥ इति ।

यथोक्तस्याऽऽत्मजयस्य फलमाह । जितो यथोक्तेन प्रकारेण वशीकृत आत्मा
येन तस्य जितात्मनः । अत एव प्रशान्तस्य स्वस्वभावनिर्दोषपरमात्मसमापत्तिवशा-
न्नवृत्तविकल्पविप्लवस्य परेषु व्यतिरिक्तत्वेन प्रतिपन्नेषु सर्वदेहिषु तथाऽऽत्मन्यहं-
तया प्रतीयमाने तुल्या सामान्यसंविदेकस्वरूपग्राहिणी मतिर्भवति । तथा शीतो-
ष्णसुखदुःखादिषु बाह्याभ्यन्तरनिमित्तजेषु द्वंद्वोपप्लवेषु तथा परेण प्रयुज्यमाने
माने पूजायां तथाऽवमाने पराभवे समाना मतिर्भवति । न तस्य सर्वगतादेकस्मा-
त्स्वभावानिर्विकारात्परमात्मनोऽहंप्रतीतिर्व्यतिरिच्यते । नानाविधेषु विकारकारणे-
षूपस्थितेष्वपि तस्य सत्ये स्वात्मन्यनुसंधानं लोकवन्न विच्छिद्यत इत्यर्थः ॥

स चैवंविधो योगारूढ उच्यत इत्याह—

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।

युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८ ॥

ज्ञानं शास्त्रतः स्वरूपावगममात्रं, विज्ञानं शास्त्रावगतस्य तत्त्वस्य साक्षा-
त्कारः । ताभ्यां तृप्तो निराकाङ्क्ष आत्मा स्वभावो यस्य स तथाऽत एव कूट-
स्थः प्राप्तपरमार्थनित्यात्मप्रत्ययत्वात् । कूटस्थः शैलादिवाग्निष्प्रकम्पः, यतो
विजितेन्द्रियो वशीकृतबाह्यान्तःकरणो न तु तद्वशः । एवं लोभादिदोषरहित-
त्वात् समौ लोष्टाश्मानौ मृत्पिण्डपाषाणौ काञ्चनं च हेम यस्य स तथाविधो
युक्तो योगारूढ उच्यते ॥

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।

साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥

यस्य सुहृदारिप्रभृतिषु प्रीतिद्वेषहेतुषु नानाविधेष्वन्योन्यभिन्नरूपेषु जन्तुषु समा ब्रह्मलक्षणनिर्विशेषैकतत्त्वदर्शितत्वादेकरूपा बुद्धिः स विशिष्यते, नैष्कर्म्य-योगिनः सकाशात्प्रकर्षं लभते । स हि यद्वस्तु समाधिप्रतिपक्षत्वात्परिहरति, यच्च तदानुगुण्यात्स्वी कुरुते, ताभ्यां तस्य द्वेष्यप्रियाभ्यां रागद्वेषौ प्रकाशयेते । यस्तु सर्वसाम्यं प्राप्तः स क्रियासु वर्तमानोऽपि समबुद्धित्वाद् ब्रह्मभूत एवेति विशिष्यत इत्युक्तम् । सुहृदादीनां भेदो व्याख्यायते । सुहृद्यः स्वभावतः शोभनहृदयः । मित्रं मैत्रीकरणनिर्वृत्तसौहृदं, अरिः शत्रुः कारणवशाद् द्वेष्टा द्वेष्यश्च । द्वेष्यस्तु विनाऽपि कारणमप्रियः । उदासीनो न मित्रं शत्रुः । मध्यस्थो यः केनापि प्रकारेण मित्रत्वममित्रत्वं चाऽऽश्रयितुमर्हति । बन्धवो ज्ञातयः, साधवः शास्त्रोचितसदाचारानिरेताः । पापास्तद्विपरीता दुष्टाचारसंकल्पाः । तेषु सर्वेषु समबुद्धित्वमस्य कर्मयोगिन एव बोद्धव्यम् । यच्छत्रुभावं प्रतिपन्नेषु शास्त्रचोदितत्वान्याय्यवधादिकर्मप्रवृत्तावपि निर्विकारैकात्मनिष्ठत्वम् । न तु शत्रौ शास्त्राविहितत्वादन्याय्या मित्रप्रतिपत्तिः । यद्येवमभविष्यत्तत्तत्राऽऽत्मज्ञानमर्जुनस्योपदिश्य तस्माद्युध्यस्वेत्युपसंहारेणाभ्यधास्यत । तस्मात्कर्मयोगिनस्तत्तद्वर्णाश्रमक्रमगतां तां तां शास्त्रचोदितां क्रियामनतिक्रमत एव सर्वसाम्यभावनाऽत्र विवक्षिता ॥

अत एवाऽऽह ।

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्माणि ते स्थिताः ॥ १० ॥

[शां. पा. १-अयं श्लोकः शां. पाठे ५ अध्याये १८ श्लोकानन्तरं दृश्यते.]

इहैवास्मिन्नेव विविधक्रियाकारिणि शरीरे वर्तमानैस्तैः सर्गः पुनर्भवो जितोऽधः-कृतः । येषां यथाप्रतिपादिते साम्ये सर्वभावाभेदे मनश्चित्तं स्थितं लब्धप्रतिष्ठम् । ब्रह्मैकं हि वैषम्यकारणभूतरागादिरहितं त्वान्निर्दोषमतस्तदेव समं सर्वदा सर्वथा सर्वत्र विशुद्धसंविन्मात्रैकस्वरूपं, तस्माद्ये साम्ये स्थितास्ते ब्रह्मण्येव स्थिता इत्युक्तम् ॥

अथ यथोक्तसाम्यानतिक्रमसमाहितस्य चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणमपि योगमि-तरक्रियावद्दहोरात्रमध्ये व्यवस्थिताभ्यासकालं विशिष्टेति कर्तव्यतान्वितमपि कर्म योगिनः श्लोकषट्केनाभ्यनुजानन्नाह ।

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।
 एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ ११ ॥
 शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।
 नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ १२ ॥
 तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।
 उपविश्याऽऽसने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १३ ॥
 समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलः स्थितः ।
 संपश्यन्नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १४ ॥
 प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।
 मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥ १५ ॥
 युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं मद्भक्तोऽनन्यमानसः ।
 शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १६ ॥

[शां. पा. १—अचलं स्थिरः. २—संप्रेक्ष्य ना°. ३—योगी नियतमानसः.]

क्रमेणैतद्व्याख्यायते । योगी प्रबन्धप्रतिपादितप्रतिपादयिष्यमाणस्वरूपेण
 प्रस्तुतव्याख्यानयोगान्तरविलक्षणपरिकर्मणा सर्वकालदेशाविरोधिना समाधि-
 विशेषनिरपेक्षेण समस्तान्तर्बहिष्करणप्राणवृत्तिष्वप्यनिरुद्धप्रसरेण कर्मयोगेण
 योगवान्, शास्त्रविहितत्वात् । आत्मानमन्तःकरणं जीवात्मानं वा सततं
 प्रत्यहं व्यवस्थापितनियतकालानतिक्रमेण रहस्येकाग्रबाधकरहिते देशे स्थितो
 यत एकाकी केवलस्तथा यतचित्तात्मा, यतं निगृहीतं चित्तं मनो येन तादृश
 आत्मा क्षेत्रज्ञो यस्य स तथाविधः सन्परमात्मानि समादधीत, चित्तवृत्तिनिरोधल-
 क्षणमपि योगमनुतिष्ठेदित्यर्थः । किंतु निराशीः, आशिषः फलाशंसातो
 निष्क्रान्तो मोक्षलक्षणेऽपि फले प्रार्थनादैन्यरहितः । तथाऽपरिग्रहः सर्वत्र
 ममत्वाभिमानरहितः । तथा मच्चित्तत्वादिवक्ष्यमाणधर्मयुक्तो युञ्जीतेत्यनेन कर्म-
 योगसमाधावप्रमत्तेनायं योगोऽभ्यसनीय इत्युक्तम् । अस्म्येदानीं परिकर्मा-
 भिधीयते । किं कृत्वा युञ्ज्यात् । आत्मनः शुचौ देशे यत्याद्यपेक्षया पुण्यसरि-
 त्परिसरगिरिगृहादौ, गृहस्थापेक्षया सूपलिप्तविविक्तसदनादौ विशुद्धे स्थाने

१ राना २—पुस्तकं इतस्तुटितम्—पृष्ठस्यान्ते 'चित्तवृत्तिनिरोधि' इति लिखित्वा
 तत्र 'वृत्तिनिरोधि' इति उत्कीलितम्,

आसनं समाधिविष्टरं प्रतिष्ठाप्य स्थितिं प्रापय्य । कीदृशं स्थिरं निश्चलं, तथा सुखित्वार्थमुच्छ्रायनिम्नत्वातिशयरहितं, तथा चेलं वस्त्रं, अजिनं मृगादिचर्म । कुशा दर्भास्तदुत्तरं तत्प्रधानम् । तेन गृहस्थस्य चेलाजिनोत्तरम्, यत्यादेः कुशोत्तरम् । एवं तत्र स्थिरसुख आसन उपविश्यैकाग्रं ध्येयत्वेन परिगृहीतैक-वस्तुनिष्ठं मनाश्चित्तं कृत्वाऽत एव यतचित्तेन्द्रियक्रियो, यता निषिद्धबहिष्प्रसराश्चेतेन्द्रियाणां मनसोऽक्षाणां च क्रियाः संकल्पविकल्पशब्दादिग्रहणरूपाणि कर्माणि येन तथाविधः सन् योगं चित्तवृत्तिनिरोधात्मकं युञ्ज्यात्समादधीत । किमर्थमात्मविशुद्धये, आत्मनोऽन्तःकरणस्य बाह्योपरागलक्षणमलक्षालनाय, क्षेत्रज्ञस्य वा देहाद्यहंप्रत्ययरूपकलङ्कपरिमार्जनाय । एवं चित्तसमाधानमभिधाय तत्साधनभूतं कायसंस्थापनमाह । कायः कण्ठादधःशरीरं, शिरो मूर्धा, ग्रीवा कंधरा कायशिरोग्रीवम् । तत्सममवक्रमृजु धारयन्विभ्रत् । तथारूपोऽप्यचलो निष्प्रकम्पोऽपगमेऽजयत्वादिचित्तविक्षेपकारणरहितः स्थितः । तथा स्वं नासिकाग्रं घ्राणप्रान्तं संपश्यन् । अत एव च दिशः काष्ठा अनवलोकयन् अपेक्षमाणः । दिक्षु दृग्विक्षेपपरिहारार्थं नासिकाग्रसंदर्शनमुक्तं, न तु तल्लक्षीकर्तव्यमित्यभिप्रायः । इत्थं विहितसमस्तसमाधिपरिकरस्य परमात्मसमापत्तिलक्षणमोक्षप्राप्तिहेतुं विशेषणं प्रतिपादयितुमाह, प्रशान्तात्मा । प्रशान्तः संदेहादिविकल्पक्षोभरहित आत्माऽन्तःकरणं यस्य स तथा । सर्वमात्मत्वेनावगम्य सर्वतश्चराचराद्भूतजाताद्विगतभीर्निर्वृत्तसाध्वसः, ब्रह्मचारिव्रतेस्थितः । ब्रह्मचारिणः कामसंकल्पवर्जनं व्रतम्, तस्मिन्स्थित इति । सर्वार्थविषयप्रार्थनारहितत्वमनेन विशेषणेनोक्तम् । इत्थं मनः संयम्य सर्वतश्चित्तं निगृह्य मध्येव परमात्मन्येकस्मिन्स्तत्त्वे चित्तं संवेदनं यस्य स तथाविधो युक्तः समाहितः संस्तत्परस्तथाविधाद्योगादनन्यविषयमना आसीत् तिष्ठेत् । एवमेतद्विशेषणविशिष्टः सदा प्रत्यहमात्मानमन्तःकरणं युञ्जन्समादधानः सन्मद्भक्तो मामेवाऽऽत्मत्वेन समाश्रितोऽत एवानन्यमानसोऽन्यस्मिन्विषयान्तरे नियम्य मानसं मामेव भक्तो मत्समापत्तिमेव च समाधिफलत्वेन प्रतिपन्नः सन्मत्संस्थां मयि वर्तमानां शान्तिं स्वाभाविकसर्वविकाररहितत्वलक्षणं प्रशममधिगच्छति स्वी कुरुते । कीदृशीं शान्तिम् । निर्वाणपरमां, निर्वाणं शरीरादावनात्मन्यात्मप्रत्ययादिक्षोभविरतिरूपा निर्वृतिः, परमं प्रकृष्टफलतया स्थितं यस्यां सा तथोक्ता, ताम् ॥

इत्थमस्य योगस्य कर्मसमाधिलक्षणमहायोगान्तर्वर्तिनो यथोक्तद्वैतात्मज्ञान-
निष्ठतयाऽनुष्ठेयतयाऽभ्यनुज्ञातस्यान्यदपि परिकर्म प्रतिपादयितुमाह ।

योगोऽस्ति नैवात्यशतो न चैकान्तमनश्नतः ।

न चातिस्वप्नशीलस्य नातिजागरतोऽर्जुन ॥ १७ ॥

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १८ ॥

[शां पा. १-नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति. २-जाग्रतो नैव चार्जुन.]

एष यथोक्तो योग एवंविधस्यानुष्ठानुर्नैवास्ति, नैव संभवति । कीदृशस्य ।
अत्यर्थमश्नतः सौहित्यपर्यन्तं भुञ्जानस्य तथैकान्तं सर्वथाऽनश्नतोऽपि नास्ति ।
तथाऽतिस्वप्नशीलस्य नित्यं निद्रारतस्य, तथा सदैवातिजागरत उचिद्रस्यापि
नास्ति । अत्यशनाद्धि कायगौरवशूलाभिष्यन्दादयो दोषाश्चित्तमकर्मण्यं
संपादयन्ति । अत्यन्तानश्नाच्च धातुक्षयादयः शक्तिहानिमावहन्ति । अति-
स्वप्नादालस्यादय उद्योगभङ्गम् । अत्यन्तनिद्रापहारादजीर्णादयो दौर्मनस्या-
दिकमापादयन्ति । अतो युक्ताहारविहारस्य युक्तो हितमात्रात्कालावच्छिन्नत्वा-
दुपपन्न आहारो भोजनं विहारश्चक्रमणार्थस्य तादृशस्य । तथा कर्मसु
दृष्टादृष्टविषयेषु व्यापारेषु युक्तचित्तशरीरानवसादित्वपर्यवसायिनी चेष्टा मनः-
कायव्यापारो यस्य तस्य तादृशस्य । तथा युक्तौ यथाकालभावित्वान्याय्यौ
स्वप्नबोधौ निद्राजागरौ यस्य तस्य तादृशस्य योगिन एष योगो दुःखहा
भवति, अभ्यस्यमानः क्लेशं हन्ति, सुखेन संपद्यत इत्यर्थः । विकरणानियमोऽत्र
छान्दसः, संस्कृतं मन्यास्तु पाठान्तराणि योजयन्ति ॥

एवमाहारविहारनियममुक्त्वा सिद्धिलक्षणं योगस्याऽऽह ।

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।

निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १९ ॥

यदाऽस्य योगिनः समाध्यभ्यासकाष्ठां प्राप्तस्य चित्तं विनियतं निगृहीतं
सत्संप्रज्ञातसमाधिभूमिका वितर्कविचारानन्दास्मितानुगता अतिक्रान्तं सत्स्थूल-
सूक्ष्मेषु ध्येयेषु लब्धसंयमत्वात्तानि त्यक्तैकस्मिन्ध्येय आत्मन्येव स्वभाव
एवावतिष्ठते, अवस्थितिप्राप्तिष्ठां संयमं लभते, तदा तस्यां दशायामात्मैकाराम-
त्वात्सर्वेभ्यो व्यतिरिक्तेभ्यो भोगेभ्यः स्पृहाराहितो निरभिकाङ्क्षः सन्नसौ
युक्तः संपन्ननिर्बीजसमाधिरित्युच्यते ॥

तस्याऽऽत्मध्याननिष्ठस्य योगिचित्तस्यैव योगशब्दवाच्यस्योपमानमाह ।

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।

योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनि ॥ २० ॥

[शां. पा. १-आत्मनः.]

आत्मनि निरुत्तरे ध्येये योगं समधिं युञ्जानस्य योगिनः सर्वतः प्रत्याह-
तत्वाद्यतं निगृहीतं चित्तं येन तादृशस्य सा उपमा तदुपमानं तत्त्वज्ञैः स्मृतम् ।
यथा दीपः प्रद्योतको निवृत्तवातदेशे स्थितः सन्नेङ्गते न प्रकम्पते तथैवाऽऽत्मा-
लम्बने समाधौ स्थितं योगिचित्तं न प्रकम्पत इत्युपमेयवाक्यमध्याहार्यम् ॥

अनेन दीपोपमानेन प्रत्यासन्नप्रबलविपक्षत्वाद्यत्नसंरक्षणीयत्वं योगिचित्तस्य
प्रतिपादितम् । अथास्य परस्य योगस्य लक्षणमाह ।

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवनात् ।

यत्र चैवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २१ ॥

सुखमात्यन्तिकं यत्र बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।

वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चैवति तत्त्वतः ॥ २२ ॥

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।

यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचाल्यते ॥ २३ ॥

तं विद्याद् दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।

स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥ २४ ॥

[शां. पा. १-°सेवया. २-यत्तत्. ३-चलति.]

तं योगसंज्ञितं समाध्याख्यमर्थं विद्याजानीयात् । कं ? तं, यत्र यस्मिन्नि-
रुद्धं निवृत्तबहिष्प्रचारतया नियमितं निश्चितं योगसेवनाद्योगस्य समाधेः प्राप्य-
स्यान्यस्य सेवनादाश्रयणादुपलब्धपरमोऽपि यत्नात्तत्रैव विश्रान्तं सद्योगान्तर-
विषयं प्रयत्नमुत्सृजति, तस्यैव योगस्य निरुत्तरत्वात् । अत एव तस्यामवस्था-
यां योगी यत्राऽऽत्मनैवाऽऽत्मानं पश्यन्, स्वसंवेदनेन स्वरूपमनुभवन्नात्मानि स्वभाव
एवाधिकरणभूते तुष्यति परां प्रीतिं प्रतिपद्यते तं योगं विद्यादिति संबन्धः ।
तदानीं हि निवृत्तसकलबाह्योपरागचित्तमात्मसमापन्नं सच्छुद्धसंवेदनलक्षणतद्धर्म-

त्वेनावतिष्ठते । तथा यत्राऽऽत्यन्तिकमनन्तं निरुपमस्वरूपानुभवचमत्कारमयं सुखं सहज आनन्दोऽभिव्यज्यते । कीदृशं सुखमतीन्द्रियं श्रोत्रादीनि बाह्यानीन्द्रिया-
ण्यतीतमतिक्रान्तम्, अत एव बुद्धिग्राह्यं, बुद्ध्या तात्कालिकया बोधलक्षणयाऽऽ-
त्मनः स्वशक्तिग्राह्यं संवेद्यम्, अयं योगी वेत्ति जानाति तं योगं विद्यात् ।
तथा यत्र स्थितो यास्मिन्नब्धविश्रान्तिरयं योगी तत्त्वतः परमात्मरूपात्
परमार्थान् च्यवते न विद्युज्यते । तथाऽयं योगमासाद्य ततोऽधिकं
तस्मादुत्कृष्टमपरमन्यं लाभभिष्टप्राप्तिं योगी न मन्यते, न बुध्यते । अत
एव प्रागुक्तं—यत्र स्थितस्तत्त्वतो न च्यवत इति । अत एव यास्मिन्स्थितः संरूढो
निवृत्तेतरव्यापृतिः सन् योगी गुरुणाऽपि प्रबलेनापि केनाचिन्मानसेन शारीरेण
वा दुःखेन न विचात्यते, न ततो व्युत्थाप्यते । तं योगसंज्ञितमर्थं विद्यात् ।
कीदृशं दुःखसंयोगवियोगं? दुःखं विषयेष्विन्द्रियप्रवृत्तिजनितो राजसः क्लेशः । तेन
संयोगः संसारिदशायां संबन्धः । तस्माद्वियोगो विरहस्तं हेयवस्तुप्रार्थनाजन्मना
दुःखेन संबन्धाभाव एव वियोग इत्यर्थः । स एवंलक्षणो योगः परः समा-
धिर्निरुत्तरानन्दलाभलक्षणमहाफलहेतुर्निश्चयेन निःसंदेहत्वेनानिर्विण्णचेतसाऽनु-
द्विग्नमनसा योक्तव्यः समाधातव्यः । अलब्धभूमिकस्य हि योगिनः प्रथमं संदेह
आरुरुक्षतश्चाभ्यासदशायां क्लेशः संभाव्यत इति निश्चयेनानिर्विण्णचेतसा स
योक्तव्य इत्युक्तम् ॥

एवं बाह्यविषयपरिहारक्रमेण चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणां समाधिसिद्धिमाभि-
धाय पुनरपि प्रकृतकर्मयोगक्रममेव समाश्रयंस्तत्सिद्धिं प्रदर्शयितुमाह ।

संकल्पप्रभवान्कामास्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।

मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ २५ ॥

शनैः शनैरुपरमेद् बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।

आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ २६ ॥

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।

ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २७ ॥

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।

उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २८ ॥

युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी नियतमानसः ।

सुखेन ब्रह्मसंयोगमत्यन्तमधिगच्छति ॥ २९ ॥

[शां पा. १—निश्चलति (कुत्रचित्). २—विगतकल्मषः. ३—संस्पर्शम्. ४—न्तं
सुखमश्नुते.]

क्रमेणैतद्व्याख्यायते । शनैः शनैरुत्तरोत्तरविशेषारोहणक्रमेण, न तु सहसैवो-
परमेत् । बाह्येषु विषयेष्वसङ्गात्तथा देहादावात्माभिमानान्निवर्तेत । केन साधनेन ?
बुद्ध्या सम्यग्ज्ञानेन । कीदृश्या ? धृतिगृहीतया, धृतिः परमात्मन्यहंकारावष्टम्भ-
लक्षणं धैर्यं, तथा गृहीता स्वीकृता या बुद्धिस्तया तादृश्या । सात्त्विकी हि धृ-
तिर्या बुद्धिं धारयति । साऽत्र योगे साधनत्वमर्हति । तस्या धृतेर्लक्षणं वक्ष्यति ।

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।

योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ।

पूर्वं किं कृत्वोपरमेत् । मनसैव परेण मोक्षविषयेणैव चेतसा प्राक्स्थावरसं-
ज्ञयोक्तेन संकल्पप्रभवान् विषयग्रहणव्यग्रजङ्गममनःसमुत्थान् सर्वान् दृष्टानुश्रा-
विकभेदेन समस्तास्तथा प्रत्येकमशेषानविद्यमानसंस्कारमात्रान् कामान्भो-
गास्त्यक्त्वा परिहृत्य, तथा तेनैव मनसा न तु विषयविषयेणेन्द्रियग्रामं करण-
वर्गं समन्ततः सर्वेभ्यो विहितेभ्योऽपि शब्दादिभ्यो विनियम्य रागादिदोषपरि-
हारात्मना विशेषेण । निगृह्येत्यनेन प्रस्तुतसमुच्चयानुष्ठानसाध्यकर्मयोगविषयं
कर्मत्यागस्येन्द्रियनियमस्य च पूर्वोक्तक्रममेव स्मारयति । एवमनेन क्रमेणाऽऽत्मसंस्थं
मुख्य आत्मानि ब्रह्मपरनाम्नि सम्याक्स्थितं लब्धविश्रान्ति मनोऽन्तःकरणं
कृत्वा संपाद्य तद्व्यतिरिक्तं वस्तुन्तरं न किञ्चिद्व्यायेत्तदानीं हि सर्वं ब्रह्मरूपत-
यैव प्रकाशते । एवंविधेनाभ्यासक्रमेण यतो यतो यस्माद्यस्मात्कुतश्चिद्वन्धनभू-
तादाभ्यन्तराद्वाह्याच्च मनश्चेतो निश्चरति निर्गच्छति, तस्मात्तस्मान्नियम्य प्रति-
षिध्याऽऽत्मानि परमकारण एव वशं नयेत्तत्रैव निबध्नीयात् । यतः स्वभावत एत-
च्चञ्चलं चपलं, तथा प्रार्थितेऽपि विषये न चिरमवातिष्ठत इत्यस्थिरम् । यस्मा-
त्तस्मिन्नात्मवशं नीते सत्येन योगिनं प्रशान्तमनसं विषयसुखौमुख्यक्षोभविरति-
निर्वृतचेतसं सन्तं स्वयमेवोत्तमं नित्यनिरवद्यस्वभावत्वादुत्कृष्टं सुखं सहज आन-
न्द उपैत्युपगच्छति । कीदृशं योगिनं? शान्तरजसं शान्तं विलीनं रजो विष-
यप्रवृत्तिहेतुर्गुणो यस्यात एव ब्रह्मभूतम्, परमात्मसमापन्नं यस्मादकल्मषमवि-
द्यमानाज्ञानलक्षणाकिल्बिषकलङ्कम् । एवमनेन यथोक्तेन क्रमेण प्रबन्धप्रतिपादि-
तेन नियतमानसः प्रयतान्तःकरणो योगी सर्वदा सर्वास्ववस्थासु पश्यञ्चशृण्व-

१ राना १-‘प्रस्तुत’ नास्ति. २ राशा १-‘प्रबन्ध’ इत्यत्र ‘पूर्वमेव’.

चित्यादिना प्रतिपादिता स्वात्मानं युञ्जन्समादधानः सुखेनाऽऽसनप्राणायामप्रत्या-
हारध्यानधारणादिक्लेशाभावादनायासेन ब्रह्मणा परमात्मना संयोगमभेदमत्यन्तं
नित्यमेवाधिगच्छति प्राप्नोति ॥

इत्थं हि निरुत्तरसमाधेः कर्मयोगिनो लोकोत्तरं व्यवहारं प्रतिपादयितुमाह ।

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि ।

पश्यते' योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ ३० ॥

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्याति ॥ ३१ ॥

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३२ ॥

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३३ ॥

[शां. पा. १-ईक्षते.]

यथोक्तेऽस्मिन्कर्मयोगे युक्तः समाहितः सर्वत्र सर्वदा सर्वथाऽवहिताचितो
योग्यात्मानमद्वयचिन्मात्रैकलक्षणतयोक्तस्वरूपं सर्वभूतेषु परस्पराभिन्नत्वेना-
वस्थितेषु चराचरेषु प्राणिषु स्थितं पश्यतो यदात्मनः सामान्यचिन्मात्रं रूपमेकं
तदात्मकान्येव भूतानि प्रेक्षत इत्यर्थः । तैथोक्तस्वरूपे स्वात्मानि सर्वभूतानि विग-
लितान्यन्योन्यभेदानि-पश्येद्वीत्यात्मनः सर्वभूतानां चाभेददर्शनं प्रतिपादितमे-
वाभेददर्शनप्रतिपादनपरमेतद्यथा चैतत्संभवति तथा प्रतिपादितमेव प्राक् ।
तथाऽपि स्मृत्यर्थं पुनरुच्यते । आत्मा नामायं सुखदुःखग्राहकमूढत्वशून्य-
त्वादिसकलविकल्पविरहविशुद्धसंवित्प्रकाशैकलक्षणस्तस्य संवेदितृत्वं नामाव्य-
भिचारी गुणः । तेन यद्यत्संवेत्ति तत्तत्संवेद्यमानमेव तेन तेन रूपेणाऽऽत्मानं लभते ।
संवेद्यमानता च निर्विकल्पावस्थापूर्विका भवति । तेन यद्यत्किंचिद्यदा यदा
यत्र यत्र येन येन प्रमात्रा संवेद्यते, तत्तद्वयानन्दानन्तचिन्मात्रस्वरूपमित्यात्मनः
संवेदितुर्वेद्यानां च सर्वभूतानां नास्ति वास्तवः कश्चिद्भेदः । केवलमचिन्त्यपरमेश्वरमा-
योऽङ्गावितो वेद्यवेदकविकल्पः सर्वमिदमन्योन्यं विभिन्नतयाऽवभासते । स च
परमेश्वरप्रसादादुन्मिषितया विद्याख्यया दिव्यया दृशा तत्त्वविद्भिस्तादृशो

विभाव्यमानो विगलिततदाभिन्नसेतुसागरसलिलवत्सर्वमिदमात्मतयैक्येनावभा-
सते । ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानात्मनि चास्मिन्महायोगे प्रत्युदितविद्याश-
क्तिरेवाधिकृत इति कर्मयोगी सर्वत्र स्थावरे जङ्गमे च भूतग्रामे समदर्शनोऽद्वै-
तात्मकतत्त्वैकदर्शीत्युक्तः । यश्चाऽऽत्मा सोऽहमेवेत्यभेदं भगवान्प्रतिपादयितुमाह ।
यो योगी सर्वत्र भावजाते मां यथोक्तात्मतत्त्वैकरूपमुक्तयोपपत्त्या पश्यति,
मयि च सर्वं तथैव पश्यति, तस्य तत्त्वदर्शिनोऽहं न प्रणश्यामि नादृश्या
भवामि । सोऽपि मे स्वरूपभूतत्वान्न प्रणश्यति, नादृश्यत्वमापद्यत इति कर्म-
सिद्धस्य योगिनः स्वात्मनश्चाभेदप्रतिपादनपरमेतद्भगवद्वचनम् । किंच, यो
योगी सर्वत्र सर्वस्मिन्देहप्रभृति सुखं दुःखं वाऽन्यं वा कंचित्प्राणिधर्ममुक्तयो-
पपत्त्या संवेद्यमानस्य संविदात्मकत्वापत्तिरूपतया समं संविन्मात्रैकस्वभावं पश्यति
बुध्यते । कथम् ? आत्मौपम्येनात्मानमुपमानिकृत्य स्वानुभववदित्यर्थः । स
सर्वथा सर्वेण केनचिल्लोकसाधारणेन प्रकारेण वर्तमानोऽपि मयि वर्तते, मदभि-
न्नोऽहमेवासावित्यर्थः । स एवंविधो योगी सर्वास्ववस्थास्वविलुप्तानिरुत्तरसमाधि-
फलास्वादो दुर्वारविघ्नवृन्दानुबन्धदुःसादयोगाङ्गानुष्ठाननिष्ठोपलभ्यसमाधिफलपूर्वो-
क्तयोग्यपेक्षया परमो निरुत्तरातिशययुक्त ईश्वरवत्सर्वसाम्यदशाधिरूढत्वाज्जी-
वन्मुक्त इत्यर्थः ॥

अथ संप्रत्यननुभूतत्वादस्य सर्वसाम्यप्रतिपात्तिफलस्य समाधेरसंभाव्यतां
मन्वमानोऽर्जुन आह ।

अर्जुन उवाच ।

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।
एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं पराम् ॥ ३४ ॥
चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद् दृढम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३५ ॥

[शां पा. १-स्थिराम्.]

हे कृष्ण, योऽयं समनन्तरं कर्मयोगलक्षणोऽन्ययोगविलक्षणो योगस्त्वया
प्रोक्तः, एतस्य परां स्थितिं प्रकृष्टां प्रतिष्ठां न पश्यामि, न तर्कयामि । चञ्चल-
त्वादनवस्थितत्वात् । यस्मात्तत्साधनं मनश्चञ्चलं प्रकृतिचपलमतः प्रमाथि

प्रमथनशीलं, यतः कृच्छ्रलब्धमपि भूमिकामुन्मार्गप्रवणत्वादाशु विनाशयति ।
न च तद्व्यावर्तयितुं शक्यं, यतो बलवत् । अस्य विषयान्प्रत्यभिधावतः,
शैलेन्द्रशिखरविशीर्यमाणसलिलौघवत् । दुर्धरं बलं यतो जन्मसहस्राभ्यस्तेषु
विषयरसेषु दृढासक्तेषु दृढासक्तत्वाद् दृढम् । तस्यैवंविधस्य मनसो निग्रह-
मुत्पत्त्यात्प्रतिषेधं सुतरां दुष्करं दुःसाध्यं संभावयामि । कस्येव वायोरिव । यथा
वायुः स्वाच्छन्द्येन दिक्षु प्रसरन्निग्रहीतुमशक्य एवमेतन्मनः ॥

अथैतदभ्युपगमपूर्वमुत्तरं भगवानाह ।

श्रुतिभगवानुवाच ।

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।

अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३६ ॥

नास्त्यत्र संशय इदं चलं स्वभावचपलं मनो दुःखेन निग्रहीतुं शक्यते । किं
त्वभ्यासेन वैराग्येण चोपायद्वयेन गृह्यते, नियम्यते । अभ्यासश्चात्र कर्मयोगे
पश्यञ्शृण्वन्नित्यादिप्रागुक्तक्रमेण सर्वेन्द्रियवृत्तिषु विहितविषयौन्मुख्येन प्रवर्त-
मानासु सर्वप्राणवृत्तिषु च शरीराव्यभिचारित्वात्तथैव प्रवर्तमानास्वप्युपदेशानु-
सारिणा क्रमेण यथोक्ते स्वात्मनि निवेशनात्मकस्थितिलाभविषयो यतः ।
वैराग्यं चानिषिद्धविषयस्पर्शानुभूयमाने सुखे सहजानन्दनिरुपमास्वादाविस्मरणा-
दनासङ्गः । ताभ्यामेवंविधाभ्यां कर्मयोगादिकृतपुरुषैकगोचराभ्यामभ्यासैवैरा-
ग्याभ्यामेतत्सुचञ्चलमपि चित्तं नियन्तुं शक्यमेव ॥

अत एव,

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।

वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥ ३७ ॥

यतो व्याख्याताभ्यासवैराग्यलक्षणसाधनाभावादसंयतात्मनाऽनियतान्तः-
करणेन पुरुषेणैष योगो दुष्प्रापो दुर्लभः । वश्यात्मना विधेयान्तःकरणेन
पुनः पुरुषेण यतता नित्यमुत्साहतया प्रयत्नं कुर्वतोपायतो यथोक्तज्ञानलक्ष-
णादुपायात्स्वीकर्तुं शक्य एव ॥

अथोपायस्य ज्ञानरूपस्य श्रुतिमात्रावगतत्वाद्भ्यासवैराग्ययोश्चान्त्यतदुःसाध्य-
त्वादात्मनश्च संसारिधर्मानुपरमाद्योगस्य दुरवापत्वं मन्यमानः श्रद्धामात्रस्यैक-
कारणस्य योगं प्रत्युपायत्वं स्यान्न वेति संशयानः,

अर्जुन उवाच ।

अयतः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।

लिप्समानः सतां मार्गं प्रमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥

अनेकचित्तोऽविश्रान्तो मोहस्यैव वशं गतः ।

अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ३९ ॥

[शां. पा. १-अयतिः. २-‘ लिप्समानः ’ इत्यादि ‘ वशं गतः ’ इत्यन्तं विद्यमानं पङ्क्तिद्वयं शां. पाठे नास्ति.]

आप्तोपदिष्टादुपायान्निःसंशयतया फलस्य संभावना श्रद्धेति किलोक्ता । तयोपेतः श्रद्धावान् । अत एव सतां सत्पुरुषाणामुत्तमफलार्थिनां पुंसां पन्थानं प्रेप्सुरपि यदि योगादुक्तलक्षणात्समाधेश्चलितमानसो विच्युतचित्तवृत्तिः । अत एवायतो यत्नशून्यस्ततश्च ब्रह्मणः परस्योपेयस्य तत्त्वस्य पथि प्राप्त्युपायरूपे मार्गे प्रमूढः प्रकर्षेण मूढः सम्यग्ज्ञानरहितः, अतश्चोपायानि श्रयादनेकचित्तः । विकल्पाकुलत्वात्पातिक्षणं चञ्चलत्वाद्बहुविधमनोवृत्तिः, अत एवाविश्रान्तो न क्वचिल्लब्धस्थितिः । यतो मोहस्यैवाज्ञानस्य वशं गतो विधेयतां प्राप्तः स्यात् । तदेतया दोषसामग्र्या योगसंसिद्धिं समाधिलाभमप्राप्तः सन् कां गतिं गच्छति । तस्यैवविधस्य श्रद्धामात्रैकालम्बनस्य परिशिष्टोपायरहितस्य देहादूर्ध्वं कीदृशे योन्यन्तरे गमनामित्यर्थः ॥ तदेव पृच्छति ।

कच्चिन्नोभयविभ्रंशाच्छिन्नाभ्र इव नश्यति ।

अप्रतिष्ठो महाबाहो विनाशं वाऽधिगच्छति ॥ ४० ॥

एतं मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।

त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ४१ ॥

[शां. पा. १-विभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव. २-विमूढो ब्रह्मणः पथि. ३-एतन्मे.]

कच्चिदित्यभीष्टप्रश्ने । अपि नामैवं श्रद्धाधानः पुरुषः स्वर्गापवर्गलक्षणस्य गतिद्वयस्यापि भ्रंशादभावादेकतरगतिं प्रत्याशासंभवे छिन्नाभ्रमिव, पवनविशीर्णो जलदो यथा विनश्यति तद्वत् पुनः संधानमापद्यत उत गतिद्वयोपायनिश्रयाभावादप्रतिष्ठो निरवलम्बनः सन्नात्यान्तिकमेव विनाशं प्राप्नोति, अपुनरुत्थानायैव संसारश्रब्दे पततीत्येतमेवाविधं संदेहं मम विनाशयतुमर्हसि । यतस्त्वत्तः सर्वसंसारिगतिवेदिनः सर्वज्ञान्योऽस्य यथोक्तस्य संशयस्य परिहर्ता

न संभाव्यते । यत उक्तं भगवता, ' बहूनि मे व्यतीतानि ' इत्यत्र श्लोके सर्व-
जन्तूनां नानागतिवेदित्वम् ॥

अथैवंविधसंशयच्छेदाय,

श्रीभगवानुवाच ।

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।

न हि कल्याणकृतकश्चिद् दुर्गतिं तात गच्छति ॥ ४२ ॥

तस्यैवंविधस्य भोगापवर्गलक्षणसिद्धिबीजभूतश्रद्धागुणसंस्कृतचित्तस्य पुंसः
क्वचिदपि विषये विनाशः सर्वदुर्गतिहेतुज्ञानभ्रंशलक्षणस्तिरोभावो न विद्यते ।
क्व न विद्यते ? इहामुत्र वा । इहेति दृष्टानुश्राविकभोगाधिकरणे संसार इत्यर्थः ।
अमुत्रेत्येतस्मादन्यत्र स्वात्मप्रतिष्ठाहेतावपवर्ग इत्यर्थः । यतः कल्याणवान् कुश-
लाभिनिवेशी न कश्चिद् दुर्गतिमज्ञानदूषितत्वाद् दुष्टां योनिं प्राप्नोति । श्रद्धाव-
तश्च कल्याणकारित्वमवश्यमेव स्थितम् । श्रद्धा हि नाम परमेश्वरप्रसादकल्पद्रुम-
स्य बीजकणिका, तं भोगापवर्गलक्षणफलसंपात्तिसमृद्धमकृत्वा न निवर्तते, केवलं
मृदुमध्यादिमात्रत्वादितारतम्यात्कालविशेषापेक्षिणी स्वकार्यं निवर्तयति ॥

यत एवमतः,

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४३ ॥

अथवा योगिनामेव जायते श्रीमतां कुले ।

एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४४ ॥

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदैहिकम् ।

ततो भूयोऽपि यतते संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ४५ ॥

पूर्वाभ्यासेन तेनैव हियते ह्यवशोऽपि सन् ।

जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४६ ॥

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।

अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ४७ ॥

[शां. पा. १-कुले भवति धीमताम्. २-दैहिकम्. ३-यतते च ततो भूयः. ४-सः]

योगभ्रष्टो यथोक्तज्ञाननिष्ठतया शास्त्रविहितस्वकर्मानुष्ठानलक्षणात्समाधेर्भ्रष्टः,
परमेश्वरसमापत्तिलक्षणं फलप्रप्राप्यैव विच्युतः सन् । श्रद्धाबीजे सत्यपीश्वरेच्छा-

वशादेव संप्रति तीव्रसंवेगाभावाद्यत्नादिसहकारिसामग्रीवैकल्याद्धि कालान्तरेप-
 क्षिफलः सन्पुण्यकृतां प्रकृष्टयज्ञदानतपःप्रभृतिशुभकर्मकारिणां संबन्धिनो लो-
 कांस्तत्कर्मोचितभोगादिकरणभूतानि भुवनानि प्राप्याऽऽसाद्य, तत्र च तत्कर्मानु-
 रूपाः शाश्वतीः समाः सहस्रसंख्यानि वर्षाण्युषित्वा निवासमनुभूय ततस्तादृशक-
 र्मफलोपभोगान्ते कर्मभूमावस्यां शुचीनां श्रीमतां शुद्धाभिजनकर्मणां लक्ष्मीवतां
 कुलेऽन्वयेऽभिजायते जन्म लभते । येन भोगाभिवाञ्छालेशकलुषचित्तत्वादसम्य-
 गनुष्ठितात्कर्मयोगाद्भ्रंशः प्राप्तस्तस्यैषा गतिर्निर्दिष्टा । यस्य त्वपवर्गप्रवणत्वेऽपि सति
 कुताश्चित्पातिबन्धात्कर्मयोगः सम्यङ् न निवृत्तः स इमां गतिमाप्नोतीति पक्षा-
 न्तरोपन्यासेनाऽऽह । अथवा योगभ्रष्टो योगिनां यथोक्तकर्मसमाधिनिष्ठानामत
 एव धीमतां प्रकृष्टज्ञानयुक्तत्वात्प्रशस्यबुद्धिमतां कुलेऽन्वयेऽभिजायते समुत्पद्यते ।
 ईदृशमेतदेवंविधानां योगिनां कुले जन्म दुर्लभतरम् । कर्मयोगभ्रष्टमन्तरेण न के-
 नचित्पाप्तुं शक्यम् । तस्मिंश्च जन्मानि तं बुद्धिसंयोगं तादृशं बुद्ध्या ज्ञानसं-
 स्कृतया धिया संबन्धं लभते । कम् ? तं पौर्वदैहिकम् । पूर्वस्मिन्देहे भवम् । यत्र
 ज्ञानक्रियासमुच्चयानुष्ठानरूपो योगस्तेनाऽऽश्रितः सच्च निर्वाहितः । तत्र किल तथा-
 विधयोगसमाश्रयणहेतुभूतज्ञानसंस्थितया बुद्ध्या संबन्धोऽस्याभूदेव । स च पर-
 मेश्वरानुग्रहं विना न भवति । स च परमेश्वरानुग्रहो नादत्तफलो विरमति ।
 अतः कुतश्चिद्विघ्नलेशात्कंचित्कालं विलम्ब्य पुनरभिव्यज्यत एव । ततस्तद्बुद्धि-
 योगमाहात्म्याद्भूयः पुनरपि प्रयत्नमारभते । संसिद्धिनिमित्तं योगफलावाप्त्यर्थं
 प्रयत्नविशेषमेतत् । यस्मात्तेनैव पूर्वजन्मसंबन्धेन मन्देनाप्यभ्यासेन योगविषयेण
 संस्कारात्मनाऽवास्थितेनावशोऽप्यानिच्छन्नपि ह्रियत आत्मसात्क्रियते । कस्मात्ते-
 नाभ्यासयोगेन ह्रियत इत्याह । यस्मात्कर्मसमाधिलक्षणस्य योगस्य जिज्ञासुर-
 पि स्वरूपं ज्ञातुकामो हि शब्दब्रह्म शास्त्रात्मकं तत्त्वमतिवर्ततेऽतिक्रामति । नि-
 श्रयाभावाद्योगविषया प्रवृत्तिरेव न संभवति । संशयितस्य च शास्त्रमुपकारकम् ।
 अतो योगजिज्ञासुः शब्दब्रह्मातिवर्तत इत्युक्तम् । स पुनर्योगी प्रयत्नादुद्योगाद्य-
 तमानो योगमवतिष्ठंस्तदनुष्ठानसंस्कारवशाच्च संशुद्धिकिल्बिषः प्रक्षालिताज्ञानम-
 यकलङ्को बहुभिर्जन्मभिः परां काष्ठामधिरूढे तादृशे ज्ञाने ततोऽनन्तरं संसिद्धः
 सम्यक्प्राप्तप्रापणीयः परां गतिं परमात्मसमापत्तिलक्षणां प्रकृष्टां भूमिं प्राप्नोति ।
 यतः परं गम्यान्तरं न विद्यते ॥

एवंविधस्य कर्मयोगिनः प्रशंसार्थमाह ।

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४८ ॥

सुतीव्रस्यापि तपोमात्रस्यान्तवत्फलत्वात्तपस्विभ्यो योगी नित्यनिरुत्तरानन्दमयसमाधिमानधिकः प्रकृष्टः । ज्ञानिभ्योऽपि केवलज्ञानमात्रशरणेभ्यस्तथा कर्मिभ्यो यज्ञादिकेवलकर्मवद्भ्योऽधिकः । तस्मात्त्वं यथोपदिष्टं योगं स्वीकृत्य सर्वोत्कृष्टो योगी भव ॥

ये केचन योगिनो दर्शनभेदात्संभवन्ति तेषामप्ययमेवंविधो योगी प्रकृष्टतम इति प्रतिपादयन् अध्यायमुपसंहरति ।

योगिनामपि सर्वेषां मद्भूतेनान्तरात्मना ।

श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४९ ॥

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

समस्तानां योगिनां मध्ये स योगी युक्ततमोऽतिशयेन युक्तः समाहितो मम मतः । कोऽसौ । यः श्रद्धावान् सर्वासिद्धिहेतुभूतयोः श्रद्धया युक्तः सन्मद्भूतेनान्तरात्मना यथाप्रतिपादितज्ञानगत्या मां परमात्मानमीश्वरमेकं तत्त्वं परमोपेत्यतया गतेन प्रपन्नेनान्तरात्मनाऽन्तःकरणेन भजते, बाह्यमनःकायव्यापारान्मत्परानेव कुर्वन्मद्भक्तो भवति । यथोक्तज्ञानविधिना यथोक्तमत्स्वरूपावगमपूर्वमामेव य उपास्ते स एव समाहिततम इत्योम् ॥

याता यस्याङ्गभावं दधति यदि परं योगतामन्ययोगा-

स्तं योगं ज्ञानकर्मव्यतिकरसुकराभ्यासवैराग्यगम्यम् ।

सम्यक्संप्राप्तकामैः परमगुरुरिति श्रद्धया पर्युपास्यः

षष्ठोऽध्यायोऽयमार्यैरवाहितमतिभिस्त्यक्तसर्वान्यकार्यैः ॥

श्रीराजानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीता-

विवरणे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

ॐ एवं यदङ्गभावमापन्नानां योगान्तराणां योगत्वासिद्धिस्तस्य ज्ञानकर्मस-
मुच्चयरूपस्य निरतिशयस्य योगस्यानुष्ठातुर्मद्भक्तस्य कर्मयोगिनोऽपि सतस्तव
ज्ञेशेषो विद्यत एवेत्यात्मन एव जगत्कारणत्वादि प्राक्सूचितप्रायं ज्ञेयान्तरं
प्रतिपादयितुं,

श्रीभगवानुवाच ॥

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रितः ।

असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यासि तच्छृणु ॥ १ ॥

[शां. पा. १-मदाश्रयः.]

षष्ठाध्यायपरिसमाप्तौ मद्भक्तेनान्तरात्मना यो मां भजति स युक्ततम इति
यदुक्तं, तदेव मय्यासक्तमनाः समाश्रितश्चेत्यनेन पदद्वयेनहानूदितम् । ततश्च
मत्स्वरूपं ज्ञात्वा मां भजंस्त्वं यथा येन प्रकारेण संदेहरहितं कृत्वा समग्रं
संपूर्णस्वरूपं मां ज्ञास्यासि प्रतिपत्स्यसे तदिदानीं शृणु । अयं हि जगत्प्र-
पञ्चः स्वतःसिद्धनित्यप्रधानपरिणामतया कैश्चित्प्रतिपन्नोऽन्यैः परमाणुपाक-
प्रभवत्वेन, इतरैः क्षणिकज्ञानसंतानभ्रमजन्यतया परैश्चान्यथा चेति किमत्र
तत्त्वं स्यादित्यस्ति संशयस्यावकाशः । तन्निश्चयार्थं चेदं वक्ष्यमाणमवधारय ॥

तदवधारणादेव च समग्रं मत्स्वरूपज्ञानं भविष्यतीत्याह ।

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।

यज्ज्ञात्वा न पुनः किञ्चिज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥

[शां. पा. १-नेह भूयोऽन्यत्.]

इदं समनन्तरप्रस्तुतं जगत्प्रपञ्चपरमार्थप्रतिपत्तिविषयं मत्स्वरूपं साकल्य-
संवित्तिविषयं च ज्ञानमुपपत्त्युपन्यासरूपं शास्त्रं तदुभयसाक्षात्कारहेतुना विशि-
ष्टेन ज्ञानेन सहितमशेषतः कथयिष्यामि । यत्प्रतिपद्य भूयो बोद्धव्यं वस्त्वन्तरं
न किञ्चिदवशिष्यते । यदवगमाद्विदितसकलवेद्यः कृतकृत्यो भविष्यसीत्यर्थः ॥

एतयोश्च ज्ञानवेज्ञानयोर्मत्संवेदनमेव फलं पर्यवस्यति । तच्च परमरहस्यत्वाच्च
सर्वत्र सुलभम् । यतः,

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३ ॥

इह निरवधौ प्राणिसर्गप्रपञ्चे मनुष्यत्वमेव तावद् दुर्लभम् । ते हि मनुष्याः कर्मभूमिलब्धजन्मानश्चतुर्वर्गसिद्ध्यधिकारिणः । तेषां मनुष्याणां सहस्रेषु मध्ये कश्चिदेव तथाविधकर्मपरिपाकवशादुत्पन्नसंसारविरागः सिद्ध्ये पुनर्जन्माभावलक्षणफलप्राप्तये यतते, तत्तदुपायाहरणप्रयत्नपरो भवति । न तु तावत्सिद्धिं प्राप्नोति । तेषामपि यतमानानां सिद्धानां तत्तद्दर्शननिश्चितलक्षणां सिद्धिं प्राप्तानामपि मध्ये कश्चिदेव प्रकृष्टपुण्यपरिणामवशादवाप्तमदनुग्रहाविर्भावित-यथोक्तनिरतिशयश्रद्धाभक्तिप्रसाधितविवेकज्ञानप्रभावाद्यथाप्रतिपादितस्वरूपं मां वेत्ति, आत्मत्वेन प्रतिपद्यते ॥

तज्जगत्स्वरूपप्रतिपादनपूर्वमुपदेष्टुमाह ।

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।

अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।

जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

योऽहं सततचिन्मात्रस्वरूपाप्रच्युत एवाचिन्त्यनिजमायाशक्तिमाहात्म्याजड-चेतनविभागेन द्विरूप इवाऽऽभासमानो जगत्कीडामिमां निर्वर्तयामि, तस्य मे सुख-दुःखमोहात्मकतया सर्वभावानुगतसत्त्वादिगुणत्रयरूपा जडा या प्रकृतिः सेय-मष्टधा—अष्टाभिः प्रकारैर्भिन्ना विभागं प्राप्ता । के तेऽष्टौ प्रकाराः ? भूमिरि-त्यादि । तत्र भूम्यादिभिः पञ्चभिरप्ययं क्रमनिर्दिष्टैः प्रकारैः कारणभूतानि सूक्ष्माणि निर्दिष्टानि वेदितव्यानि । तैश्च कार्यभूतानि पृथिव्यादीनि पञ्च स्थूल-भेदान्येकैकापायपञ्चादिगुणानि संगृहीतानि । बुद्धिकर्मेन्द्रियवर्गश्च दशसंख्य इति भूम्यादिभिः पञ्चभिस्तत्त्वविंशतिराक्षिप्ता । मनश्च सर्वेन्द्रियनायकम्, बुद्धि-निश्चयात्मिका । अहंकारो देहादिष्वनात्मभूतेष्वात्मप्रत्यय इति त्रिविधमन्तःकरण-मिति त्रयोविंशतिसंख्यः कार्यकारणवर्गस्तदनुगुणं च त्रैगुण्यात्मकं प्रधानं कारण-मिति तत्त्वचतुर्विंशतिरूपा जडत्वेनावभासमाना प्रकृतिः । इयं चापरा वक्ष्यमाण-जीवभूतप्रकृत्यपेक्षया स्थूला । यतोऽसौ जडा वेद्या परतन्त्रा विनश्वरी सती चेतनाद्वेदकात्स्वतन्त्राचित्याच्च जीवतत्त्वादपकृष्टा । अत एवाऽऽह । इत उक्तायाः

प्रकृतेः पुनरन्यां विलक्षणां परां प्रकृष्टां जीवभूतां मायावशादन्योन्याभिन्नत्वेना-
वभासमानक्षेत्रज्ञत्वं प्राप्तां विद्धि जानीहि । कीदृशी ? यया कर्तृभूतयेदं यथोक्तं
तत्त्वव्रातमयं जगद्धार्यते । जीवलक्षणपरप्रकृतिनिबद्धा जगत्पदार्थास्थितिः ॥

एवं मायावभासितपरापरभेदेन जडचेतने द्वे प्रकृती ।

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।

एते यथाप्रतिपादितस्वरूपे मदीये प्रकृती योनिरुत्पत्तिकारणं येषां तादृंशि
सर्वाणि भूतानीत्युपधारय निश्चयेन बुध्यस्व । जीवभूता हि प्रकृतिश्चित्स्वरू-
पत्वान्याभिचारात् । वस्तुतः परमकारणात्परमात्मनो मत्तः परमेश्वरादभिन्नाऽपि
मन्मायावशाद्भेदमिवाऽऽपन्ना जडया प्रकृत्याऽनादित्वेन संबद्धा सती तामेव गुणा-
त्मिकां प्रकृतिं महदादिभावेन परिणतामात्मत्वेनाभिमन्यमाना स्वसुखादिसाधन-
भावेन चेतनाचेतननानाभावरूपं विषयमपेक्ष्यत इत्यादिप्रकृतिपुरुषसंबन्धौ जग-
त्कारणमित्येते प्रकृती सर्वभूतानां योनिरित्युक्तम् । तथा च वक्ष्यति ।

यावत्किञ्चित्संभवति सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ इति ।

एवं जगत्कारणभूतयोरेतयोर्मत्संबन्धिन्योः प्रकृत्योर्मन्मायैवैवमवभासने कार-
णमिति ।

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

कृत्स्नस्य सर्वस्य निरवधिचराचरभूतभेदमयस्य जगतः प्रभवः प्रलयश्चा-
हम् । मत्त एवैतत्प्रभवति, मय्येवैतत्प्रलीयत इत्यर्थः । संकल्पमात्रोद्भावितया
माययैव ते जडाजडे प्रकृती आभास्येते । तन्निबन्धनौ स्वर्गसंहारावित्येतयो-
र्जगत्प्रभवप्रलययोरहमेवमूलकारणमित्यर्थः ॥

अत एव मयैव परमकारणत्वात्स्वरूपलाभे कारणान्तरापेक्षा नास्तीत्याह ।

मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनंजय ।

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥

जडा प्रकृतिरपरेत्युक्ता । तदपेक्षया जीवभूता परा, इत्येतयोस्तु कारणभूतोऽहं
परतर इति मत्तोऽन्यत्किञ्चिद्वस्त्वन्तरं न संभवति । यन्मत्कारणत्वेन परतमं स्याद-
हमेव कारणं निरुत्तरमित्यर्थः । यत इदं सर्वं भावजातं मयि सर्वाश्रयभूते

प्रोतमनुस्यूतम् । कथमेकस्मिंस्तन्तौ यथा परस्परपृथग्भूता अपि मणिगणा व्यव-
स्थितिमनुभवन्ति, तथा मन्मायाभावितान्योन्यभेदाश्चराचरभावा मध्येवैकस्मिन्नाश्रये
तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥

ननुमे एते जडाजडे प्रकृती । प्रकृतिश्च स्वभाव उच्यते । तत्कथमद्वय-
चिन्मात्रस्वरूपस्य जडात्मकत्वाद्विनश्वरश्चेतनोऽपि परम्परावच्छेदान्नानारूपस्वभाव
उपपद्येतेति वास्तवं प्रमात्रद्वैतं प्रतिपादयितुमाह ।

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रकाशः शशिसूर्ययोः ।

प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥

पुण्यः पृथिव्यां गन्धोऽस्मि तेजश्चास्मि विभावसौ ।

जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।

बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥

बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ।

धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥

[शां. पा. १-प्रभाऽस्मि. २-पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च. ३-वतामस्मि.]

संवेद्यमानाः सन्तः सर्वभावास्तं तमात्मानं लभन्ते संवेद्यमानताव्यतिरेकेण
प्रकारान्तरेण कस्यांचिदवस्थायां केषामप्यनुपलम्भात् । इत्थं वास्तव एक एव
संवेदिता संविदन्नेव भावान्सृजति । ततो भावरूपा संवेदितुरेव शक्तिर्विजृम्भते ।
नान्यत्तद्व्यतिरिक्तं किंचिदिदम् । अतः पराऽपरेमे प्रकृती स्वभावभूते इति स्वतः-
सिद्धं प्रमात्रद्वैतं गर्भीकृत्योपक्रम एव यदुक्तम्-तद्रसोऽहमित्यादिना श्लोकच-
तुष्टयेनोपपादयति । तत्र यो यस्य प्राधान्येन वर्तते गुणः स एव तस्याऽऽत्मेत्यपां
रस एवाऽऽत्मा स चाहं, यत उक्तेन न्यायेन रस्यमानतयाऽऽपो रसरूपमात्मानं
लभन्ते । ततो रसयितुरेव रसात्मिका शक्तिर्मैव चानुभवितृत्वलक्षणस्वभा-
वाव्यभिचाराद्रसयितृत्वम् । ततोऽऽप्स्वहं रस इत्युक्तम् । यथाऽप्सु रस आत्मत्वेन
व्यवस्थित एवं पृथिव्यां गन्धः । शशिरविविभावसुषु तेजोलक्षणभूतभेदेषु प्रका-
शस्तेजःशब्दाभिहितो रूपगुण आत्मत्वेन व्यवस्थितः । तथा खे नभसि
शब्दगुणः । एवं वायौ स्पर्शगुणोऽप्यत्र परिसंख्येय इति भूतपञ्चके गन्धादि-

प्रधानो गुणात्मना पूर्वोक्तेन न्यायेनाहं व्यवस्थित, इति पूर्वोक्तेन विभागेन भूतपञ्चकसंगृहीततत्त्वविंशतिरूपजडप्रकृतिविभागे मम स्वभाव इत्युपपादितम् । पुण्यशब्दश्चात्र प्राधान्यापेक्षया सर्वगुणेषु विशेषणत्वेनानुवर्तनीयः । एवंभूतेषु प्राणिषु धर्माविरुद्धः कामः संकल्पो मनोऽहम् । तथा नृषु जीवषु पौरुषमहं-कारात्मकं पुरुषत्वमहमेव । तथा बुद्धिमतां बुद्धिरहमेवेति मनोहंकारबुद्धिलक्षणमन्तःकरणं पुरुषाणां प्रधानं धर्मत्रयं पूर्वोक्तेन न्यायेनाहमेवेति त्रिभिरेतैः सहितस्त्रयोविंशतिभेदः कार्यकारणवर्गश्चतुर्विंशेन प्रधानेनानुगतो जडप्रकृतिप्रपञ्चो ममैव स्वभाव इति व्यवहितैः पादैः प्रतिपादितम् । एवमेव सर्वभूतेषु जीवनं प्राणनं प्रधानं तदप्यहमेव । तथा सर्ववेदेषु प्रणव ओंकारः । स्वोदितविकृतत्वाद्यात्मकोऽहमेव । स हि प्रकृतिभूतत्वात्सर्ववेदेषु प्रधानम् । तस्य विकारभूता हि सर्वे वेदाः । तथा सर्वक्रियासु तपोमयी क्रिया प्रधानमतस्तपस्विषु वर्तमानं तपोऽहमेव । कामरागविवर्जितं बलं बलवतां प्रधानं, तदपि पूर्वोक्तेन न्यायेनाहमेव । तथा तेजस्विनां प्रभावातिशययुक्तानां तेजः प्रभावो मुख्यस्तदप्यहमेव । एवमनेन क्रमेण सर्वभूतानां बीजं हेतुरहमेवेति जडचेतनभेदेन द्विप्रकारा प्रकृतिर्ममैव स्वभाव इत्यनेन प्रकारेण विप्रकृष्टसमन्वयैः पदैः^१ प्रतिपादितम् । एवं रसोऽहमित्यादि प्राधान्यविवक्षयोपलक्षणत्वेन प्रतिपादितम् ॥

परमार्थतस्तु पूर्वोक्तेन न्यायेन तत्पदार्थजातं किञ्चन न संभवति यत्राहमिति प्रतिपादयितुमाह ।

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।

मत्त एवेह तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥

[शां. पा. १-एवेति.]

अपर्यन्ते भावप्रपञ्चे प्रकृतिपरिणामरूपत्वात्सर्वस्य भावस्य त्रैगुण्ये स्थिते केचित्सत्त्वप्रधानगुणीभूतरजस्तमस्काः । केचिदेवमेव रजःप्रधानाः, केचित्तमः-प्रधाना इति तारतम्यभेदानन्त्यमपेक्ष्य त्रित्वेन संगृहीता इति । ये केचन सात्त्विका राजसास्तामसाश्च भावाः संभवन्ति तान्पूर्वोक्तेन न्यायेन मत्त एव परमकारणाज्जातान् जानीहि । किंतु तेषु मत्कार्यज्ञेयरूपतया लब्धात्मकेषु भावेषु

१ राशा १-°कृतध्वन्यात्मको. २ राना १-‘पदैः’ नास्ति. ३ राशा १-‘प्रकाशरूपात्’ इत्यधिकम्.

सत्सु नाहं भवामि, न तत्सत्ताधीनसद्भावता मम स्वभावसिद्धनित्योपलब्ध-
मात्रधर्मकस्य विद्यते । ते तु तथारूपा मयि सति भवन्ति । उक्तोपपत्त्या मत्स-
त्ताधीनसद्भावाः सर्व एव भावा इत्यर्थः ॥

नन्वेवं स्वशक्तिमात्रोपादानतया सर्वकर्ता परमेश्वर एक एवायमात्मा, तत्कु-
तोऽयं जीवानां व्यामोहो यदेते कारणान्तरलब्धात्मकं किञ्चिदेव स्वविषयभूतं
वस्तु जानन्ति कुर्वन्ति चेत्यत्र वक्ष्यमाणं स्वमायाशक्तिवैभवं गर्भीकृत्यो-
त्तरमाह ।

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरोभिः सर्वमिदं जगत् ।

मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३ ॥

सर्वं जगत्सकलो जीवलोक एभिः सात्त्विकादिभिः पूर्वं प्रतिपादितैर्गुणमयैः
सुखदुःखमोहपर्यवसायिप्रतिपत्तिभिर्भावैः संवेद्यैः पदार्थैर्यथास्थितस्वभावप्रत्यव-
मर्शव्यवधायकतया मोहितं जनितान्योन्यभिन्नदेहाद्यात्मप्रत्ययलक्षणाज्ञानतिमिरं
सर्वेभ्यो भावेभ्यो वेद्यैकस्वरूपत्वादानित्येभ्यः परं व्यतिरिक्तस्वभावमत एवाव्य-
यमविद्यमानयथाप्रतिपादितस्वरूपप्रच्युतिलक्षणक्षयं मां परं तेत्वं न जानाति न
प्रतिपद्यते ॥

ननु प्रबन्धतो यथाप्रतिपादितेन प्रकारेण त्वमेव परमेश्वरः परमात्मैकं तत्त्वं
विजृम्भसे । तत्क एते गुणा नाम यन्मयैर्भावैर्मोहितं जगन्मां न जानातीत्युक्तम-
त्राऽऽह ।

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामतितरन्ति ते ॥ १४ ॥

[शां पा. १—मायामेतां तरं.]

यद्ब्रवीषि क एते गुणा नाम । एषा हि गुणमयी दैवी माया । इत्थं देवना-
त्कीडनादेवस्य सतो मम संबन्धिन्यसत्यमपि सत्यवदाभासयन्ती मदीया शक्तिर्मम
किल पारमार्थिकी परा शक्तिरेकैव, साऽहमिति यथोक्तं मत्स्वरूपं परामृशन्ती
विद्येत्युच्यते । इदमिति तु परामृशन्ती, मम माया ईति व्यवहियते । इदमिति
तु परामर्शो व्यतिरिक्तवेद्यार्थोद्भावेनेन स्वरूपं लभते । तच्च वेद्यत्वं जडचेतनभे-

१ राशा १—परतत्त्वं. २ राना १—संबन्धम्, राशा १२—असत्यपि. ३ राशा
१—‘मत्’ इत्यत्र ‘मम’. ४ राना १—‘इति’ नास्ति.

देन संग्रहतो द्विप्रकारकमेवावान्तरभेदकल्पनया तं तमपि सुखदुःखमोहभेदात्रिवि-
धप्रत्ययरूपतया वेद्यत्वेन पर्यवस्यन्सत्त्वादिगुणत्रयात्मकतया सर्वं संगृहीतम् ।
अतो विश्वभावमयी गुणमयी मम मायेत्युक्तम् । अतः क्रीडैकप्रयोजनस्यापि ममे-
च्छयैव गुणमयत्वेन विजृम्भमाणा न केनचित्परेणातिक्रमितुं शक्येति दुरत्यये-
त्युक्ता । ननु यद्येवमेषा न केनचिदन्यथाकर्तुं पार्यते, तत्सर्वथा संसारविभ्रमाप-
रमे प्रसक्ते निरर्थकमेवायमपवर्गमार्गप्राप्त्युपायोपदेश इत्यत्राऽऽह । मामेवैकं यथो-
क्तस्वरूपं परमेश्वरं परमात्मानं मदनुग्रहेच्छाप्रबोधिताः सन्तो ये प्रपद्यन्ते, मदभे-
दं समापात्तिपर्यवसायिना यथोक्तेन ज्ञानेन समाश्रयन्ते, त एनामतितरन्त्यतिक्रा-
मन्ति । अहमेवैकः सततविकस्वरप्रकाशात्मा प्रभाकर इव तमिस्त्रयाऽनया न
कदाचित्संस्पृष्टुं शक्यः । ततो मत्स्वरूपसमापन्नत्वाद्वलितदेहाद्यहंप्रत्ययतयाऽह-
मेव संपन्नः । एवं परमार्थिनः स्वभावभावभेदाभाससंतमसमयी मायामतिलङ्घितुम-
लम् । न तु तस्यास्तदितरे मोहनिद्रानिमीलितनिजदृष्टयः स्वरूपमपि संवेदितुं शक्ताः ।

ननु कस्माच्चां सर्वः कश्चिन्न प्रपद्यत इत्याह ।

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।

माययाऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥

मदिच्छयैवाऽऽसुरं रजस्तमोबहुलं भावं सतां सर्गमापन्ना अत एव मायया यथो-
क्तस्वरूपयाऽविद्ययाऽपहृतज्ञाना आक्षिप्तपरमार्थबोधास्ततश्च दुष्कृतिनः, संसा-
रश्वभ्रपातपर्यवसायिज्ञानशून्यदुष्टक्रियावन्तोऽत एव मूढा विचेतसो नराधमाः पुरु-
षेषु मध्ये निरुष्टा मां परमात्मानं न प्रपद्यन्ते नाऽऽश्रयन्ते ॥

ये तु मदिच्छावशादेव दैवसर्गभाजः सन्तो मदनुग्रहेच्छाविर्भावितविद्याशक्ति-
प्रबोधिताः कैवल्यप्राप्तिकलपुण्यक्रियायुक्ताः प्रबुद्धास्ते,

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनः संदा ।

आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥

[शां. पा. १-कृतिनोऽर्जुन.]

अनुग्रहीतृत्वसाम्येऽप्यनुग्रहेच्छातीव्रादितारतम्याच्च चतुर्विधाः प्रस्तुतविभा-
गेन चतुष्प्रकारा जना मां भजन्ते, मद्भक्ता भवन्त्यत एव ते सुकृतिनः । तेषां

१ राशा १-त्ययेत्यर्थः. २ राना १-मदेकपर्यं व°. ३ राशा १-स्वरपरप्र°. ४
राशा २-एतां. ५ राशा १-२-लङ्घयितुम्. ६ राना १-यत्ते.

चातुर्विध्यं कथयति—आर्ता इत्यादिना । तत्राऽऽर्तो मां भजते यो मृदुतरमदनुग्रहौ-
षधेन विशीर्यमाणसंसारमोहसंनिपाततया चिरात्संवेद्यतापन्नदुःखत्रयवेदनाकदर्थ-
मानमानसस्ताञ्जिवृत्तिमिच्छन्सकललोकप्रासिद्धतत्तत्संज्ञाकारादिस्थूलोपायसमाश्रय-
णेन मद्भक्तो भवति । ततः क्रमेण वर्धमानसमावेशलेशवशाजिज्ञासुर्यः समुप-
जायमानजगद्भावहेयोपादेयविचारः सन्कोऽहं, किमिदं शरीरेन्द्रियविषयादिमयं
महामोहजालम्, कथमतो बन्धनात्परिमुच्येयेति तत्त्वं ज्ञातुमिच्छुर्नाशास्त्र-
शुश्रूषाश्रवणाद्यभियुक्तमतिः संशयापन्न एव मत्सपर्यापरो भवति । अत एव
तत्त्वजिज्ञासाभिनिवेशप्रकर्षादाविर्भवद्विवेकवासनालोकविलीयमानाविपर्ययप्रत्यय-
तीव्रतिमिरत्वात्प्रथमानयथास्थितेहेयोपादेयपदार्थप्रविभागोऽर्थार्थी मां भजते । यः
शास्त्राभ्यासवशादुत्पन्ननिश्चयः सन्निदमेव परमं फलमित्युपादेयतयाऽऽत्मतत्त्वलक्षण-
मर्थं वस्त्वर्थयतेऽभिकाङ्क्षयति । ततो ज्ञानी मां भजते । यः सकलविकित्सावि-
च्छेदविश्वस्तमतिः स्वीकृतयथोक्तज्ञानलक्षणपरमोपायः सन्त्यथोक्तस्वरूपमव्यवधा-
नेन मामेवोपास्ते ॥

इत्येषां चतुर्णां मध्ये ज्ञानिनः प्रकर्षं प्रतिपादयितुमाह ।

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ १७ ॥

तेषामार्तादीनां मध्ये ज्ञानी यथोक्तज्ञानवान्विशिष्यते । यतोऽसौ सर्वतः
स्थूलात्सूक्ष्माच्च विनिवृत्तोपादेयप्रतिपत्तिः परामुपायकाष्ठामधिरूढोऽत एव वेदकै-
कस्वभाव एकस्मिन्मायि परस्मिन्तत्त्वे भक्तिमानत एव नित्ययुक्तः सर्वास्ववस्थास्व-
विच्छिन्नसमाधानो यस्मात् । तस्यैवंविधस्य ज्ञानिनोऽहमित्यर्थः । अखि-
लजगत्पदार्थसार्थपरिहारेण प्रियः प्रीतिकारणम् । स चापि तथैव मम प्रियः ।
इत्यन्वयव्यतिरकप्रतिपादनपरमेतत् ॥

ननु ज्ञानिन एव प्रकृष्टत्वे सत्यार्तादयः किं बहिष्कृता एवेत्याह ।

उदाराः सर्व एतैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतः ।

आस्थितः स हि युक्तात्मा ममैवानुत्तमां गतिम् ॥ १८ ॥

[शां. पा. १—मतम्. २—मामेवानु.]

त आर्तादयो यद्यप्युत्तरोत्तरविशिष्टत्वेनान्योन्यभिन्नरूपास्तथाऽपि भक्ति-
मूर्त्या कृतोदयया परैकया मच्छक्त्याऽधिष्ठिताः सन्तः सर्व एवोदारा उदारचे-
तस औदार्यलक्षणेनैकेन गुणेन युक्ताः । किंत्वार्तिजिज्ञासार्थार्थितादशासु ये
वर्तन्ते ते व्यतिरिक्तार्थालम्बिनो ज्ञानवान्पुनरहमित्यभेदेन मत्स्वरूपैकालम्बन
इत्यात्मैवासौ ममाभिप्रेतः । एतदेव प्रकटयति—यस्मात्स ज्ञानी ममैव नान्यस्य
व्यतिरिक्तस्य वस्त्वन्तरस्यानुत्तमां निरतिशयगतिं प्राप्तिहेतुमभेदज्ञानलक्षणं
पन्थानमास्थितः समाश्रितः ॥

यतो युक्तात्मा मय्येव समाहितान्तःकरणोऽयमतः,

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

आर्तत्वाद्यवस्थाजुषां भूयसां जन्मनां शरीरपरिग्रहाणामन्ते परिक्षये सर्व-
मिदं चराचरं भावजातं परमार्थसततनिर्विकारसामान्यसंविद्रूपो भगवान्सर्वत्र
वसनात्सर्वस्य वा तत्र वसनाद्वासुदेव इति सर्वाद्वयत्वनिश्चयेन मां परमकारणं
प्रतिपद्यते । स चैवंविधः सर्वोत्कृष्टस्वभावः सुतरां दुर्लभो दुष्प्रापो मनुष्य-
कोटिष्वपि कदाचित्तादृशो महानुभावो लभ्यते न वा ॥

कस्मात्तथाविधः सुदुर्लभ इत्यत्र स्वेच्छामात्रमेव कारणं प्रतिपादयितुमाह ।

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।

तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २० ॥

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१ ॥

स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्या राधनमीहते ।

लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान् ॥ २२ ॥

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।

देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ २३ ॥

इह यथाप्रतिपादितप्रकारेण नानाजीवभूता मत्प्रकृत्यात्मकाः पुरुषा मदि-
च्छोन्नावितकार्यकारणभावया गुणात्मिकया प्रकृत्या स्वया तत्तत्पुरुषभेदेन
प्रतिनियतकार्यकारणात्मना प्रत्येकं स्वत्वमापन्नया नियताः प्रविभक्तशरीरेन्द्रि-

१ राक्षा १-उदात्त'. २ राना १-' गुणेन ' नास्ति. ३ राक्षा २-ना
१-' कदाचित् ' नास्ति.

यविषयाद्यात्मकतया परस्परभेदेन नियन्त्रिताः सन्तः सुखाद्यात्मकं प्राकृतं रूप-
मेवाऽऽत्मत्वेन प्रतिपन्नाः । अत एव स्वत्वापन्नतत्तत्प्राकृत्युचितैस्तैस्तैः क्रियाफल-
तया प्राप्यत्वेन काम्यमानैः कामैर्भोगैस्तत्तल्लोकान्तरभोग्यैर्हृतज्ञाना मुषितपरमा-
र्थलक्षणैकतत्त्वविषयबोधाः सन्तोऽन्यदेवता अन्या आत्मलक्षणपरमदैवतव्यतिरि-
क्तहरिहराहिरण्यगर्भादित्यप्रभृतीस्तत्तत्स्वाभिमतनानाफलदायित्वश्रुतप्रभावाः, पर-
स्परभिन्नात्मतयाऽवगम्यमानाः प्रतिपद्यन्ते भजन्ते । कथम् । तं तं तत्तद्दर्शनप्र-
सिद्धं नियमम् । इतिकर्तव्यताविशेषरूपां व्यवस्थामाश्रित्यावलम्ब्य । इत्थं स्थिते
यो यः क्षेत्रज्ञः फलाभिलाषानुगुण्येन यां यां चतुर्भुजत्रिभुजत्वादिविभक्तविशेषां
तनुं मूर्तिं भक्तः समाश्रितः सन् । श्रद्धया तावन्मात्रफलदायिभिन्नदेवताविषयया
तत्तत्फलप्राप्तये पूजयितुं वाञ्छति । तस्य तस्य तामेव तावन्मात्रफलदायिभिन्नदे-
वताविषयां श्रद्धां, नान्यां परामेकतत्त्वविषयामचलां तद्विषयत्वेन स्थिरामहं ददामि ।
मत्त एव सात्त्विकादिसर्वभावोद्भवस्थ प्राक्प्रतिपादितत्वात् । स तथा मद्वत्तया
श्रद्धया तस्य तत्तदाकृतेर्देवताविशेषस्याऽऽराधनं प्रसादनमीहते, मनोवाक्कायैश्चेष्टते ।
नतश्च देवताविशेषादाराधितात्सतः पूर्वोक्तोपपत्त्या मयैवैकेन पारमार्थिकेन कर्त्रा
बिहितान्निःसृष्टान्हिताननुकूलान्कामान्भोगाल्लभते । किंतु मामेकमीश्वरं सर्वमनो-
रथप्रदं सम्यग्ज्ञानाभावादजानतामत एकात्मप्रज्ञानां तेषां परिमितं भोगलक्षणं
फलमन्तवदानित्यं भवति । ते ह्यज्ञानमोहिताः सन्त आत्मानं देवतां फलं च ना-
नात्वेन प्रतिपद्यन्ते । ततश्च ये देवान्नानात्वेन प्रतिपन्नान्यज्ञादिभिरन्तवद्भिः
क्रियाविशेषैर्यजन्ते ग्रीणयन्ति ते देवान्यान्ति, तच्चदेवताधिकरणभूतं तं तं देव-
लोकं गच्छन्ति । ये तु मां यथोक्तस्वरूपमेकं तत्त्वं यथाप्रतिपादितेन क्रमेण
मदिच्छयैव प्रेर्यमाणाः सन्तः क्रमेण ज्ञानित्वदशाधिरोहणार्थेन भक्ताः समाश्रि-
तास्ते मामेव परमं कारणं यान्ति, अहमित्यभेदेन समापद्यन्ते ॥

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।

परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥

[शां. पा. १-अयं श्लोकः राम. पाठे नास्ति । २३ श्लो. टीकानन्तरं २५ श्लोक
एव प्रस्तूयते । अन्यच्च, एतेन समानार्थः श्लोकोऽन्यत्र ९ अध्याये ११ तमः दृश्यते,
यत्र शां. पाठे विद्यमानश्चतुर्थश्रवणः 'मम भूतमहेश्वरम्' इत्यत्र 'राम' पाठे 'ममाव्यय-
मनुत्तमम्' इति संगृहीतः । काश्मीरीयपाठानुसारिणावभिनवानन्दवर्धनौ त्विमं २४ तमं
श्लोकं स्वटीकया समर्थयन्ति । तेनास्माभिरयं श्लोकोऽत्र संगृहीतः ।

तदित्यमासुरं दैवं च सर्गं मयैव स्वेच्छयाऽऽपादितो लोको मायाख्यया-
विद्यया शक्त्या च प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्धर्मयोर्नियुज्यमानः संसारापवर्गलक्षणं फलं
प्राप्नोतीति संग्रहेण प्रतिपादयितुमाह ।

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।

मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ २५ ॥

वैश्वरूपेऽप्यद्वयचिन्मात्रस्वरूपावस्थापरिच्युतिलक्षण ऐश्वरसमाधिर्योगशब्दे-
नोक्तः । तथाविधयोगमहिम्नोत्पादिता माया मत्स्वरूपान्यथाप्रतिपात्तिहेतुः शक्ति-
स्तथा समावृतो व्यवहितः सन्नहं सर्वस्य मत्प्रकृतिमोहितस्याऽऽसुरस्वभावस्य
जन्तोर्न प्रकाश आत्मतया न प्रत्याभिज्ञेयः । ततश्च सर्वो मूढो लोकोऽयमजम-
व्ययं नित्यत्वाज्जन्मविनाशरहितं मां नाभिजानात्यात्मत्वेन न प्रत्यवमृशति ॥

यतः,

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।

भविष्यन्ति च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २६ ॥

[शां. पा. १-भविष्याणि.]

शरीराण्यनित्यप्रकृतिपरिणामपर्यवसिताहंप्रत्ययत्वात्सर्वतोऽवच्छेदवतीं वेद्य-
दशमापन्नानि । अत एवातीतवर्तमानभविष्यत्पदविशेषणानि भूतानि सर्वशरी-
रिणोऽहं परमार्थवेदकस्वभाव एक एव वेद जानामि । मां पुनर्नित्यत्वात्कालक-
लनाद्यवच्छेदविरहितमाहिमानं न कश्चिच्छरीरी वेद जानाति । इत्यनेना-
नन्यसाधारणवेदकैकस्वभावत्वं परस्य कारणस्य तत्कार्यस्य च जगतस्तद्व्यति-
रिक्तस्वरूपस्य वेद्यत्वमेव प्रतिपादितम् ॥

कस्मात्त्वां न वेद कश्चिदित्यत्राऽऽह ।

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत ।

सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥ २७ ॥

यत एतानि सर्वभूतानि मन्मायावशादन्योन्याभिन्नान्यनित्यशरीरात्मक-
त्वाज्जन्मविनाशभाञ्जि सर्गे सृष्टौ सत्यां पारमार्थिकस्वरूपाविमर्शरूपमज्ञानं

यान्ति, प्रतिपद्यन्ते । केन ? द्वंद्वमोहेन । द्वंद्वानि सुखदुःखाद्यात्मकानि, स एव मोहस्तच्चाप्रतिपत्तिस्तेन । कीदृशेन ? इच्छाद्वेषसमुत्थेन रागद्वेषप्रभवेण । इदमत्र तात्पर्यम् । मन्मायोद्भाविगुणमयप्रकृतिरूपसर्गसंमोहिताः सर्वप्राणिनः परस्परभिन्ना नित्यगुणपारिणामात्मकमेव जगदिदं मन्यमानाः क्वचिद्रज्यन्तः किंचिद्विषन्तः संसारचक्रपरिवर्तनमनुभवन्त्यतो यथाप्रतिपादितस्वरूपं मां नित्यानिर्विकारैकचित्स्वभावं परमात्मानं न भजन्ते ॥

के पुनस्त्वां भजन्त इत्यत्राऽऽह ।

येषां त्वन्तं गतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥

[शां. पा. १-त्वन्तगतं.]

येषां पुनर्जनानां मदनुग्रहादेव प्रत्युदिताविद्याशक्तीनां सतामत एव पुण्यकर्मणां सुकृतिनां पापमज्ञानलक्षणमन्तं गतं विनाशं प्राप्तं, ते यथोक्ता द्वंद्वमोहान्निर्मुक्ता दृढव्रताः स्थिरनियमाः सन्तो मामेकं दैवतं भजन्ते, मदभेदप्रतिपत्तिपर्यन्तया सपर्यया समाश्रयन्ते ॥

इत्थं च,

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ २९ ॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।

प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

मां यथोक्तस्वरूपमाश्रित्य चतुर्विधया भक्त्याऽऽलम्बनीकृत्य ये जरामरणादिद्वंद्वदोषविमुक्तये यतन्ते ते सततमविलुप्तोद्योगा भवन्ति । ते च युक्तचेतसो यथोक्तसमाधिसततसमाहितमनसो ब्रह्मस्वरूपादिभेदेन, समनन्तराध्यायव्याख्यास्यमानसप्तविधविज्ञानदृशा मां विदुर्मां जानत इत्योम् ॥

गीताध्याये स्थितिमुपगताः सप्तमे सत्यरूपे

सन्तः सम्यक्फलितसुकृताः केऽपि लोके यथाऽस्मिन् ।

निःसंदेहाः सकलभुवनाभोगभावव्यवस्थां

हस्तान्यस्तामलकफलवद्व्यक्तमालोकयन्तु ॥

इति श्रीराजानकरामाविराचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे सर्वतोभद्रनाम्नि

भगवद्गीताविवरणे सप्तमोऽध्यायः ॥

॥ अथाष्टमोऽध्यायः ॥

अथ सप्तमेऽध्याये प्रतिपादितज्ञानविदो भक्तिलक्षणविज्ञानविशारदा ब्रह्मा-
दीन्प्रकारान्विदुरिति यद्भगवतोक्तं ततस्तेषां प्रकाराणां संजातस्वरूपजिज्ञासुः । १

अर्जुन उवाच ।

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।

अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ।

प्रयाणकालेऽपि कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

[शां. पा. १-°काले च.]

प्रश्नवाक्यार्थान्येतानि गतार्थानि । किंतु किं तदिति तच्छब्दस्यायमभिप्रायो
यद्भगवतोक्तप्रायेष्वेतेषु प्रकारेषु किं तद् ब्रह्म ? कः प्रकारो ब्रह्मस्वरूपः कश्चा-
ध्यात्मस्वरूप इति विभागजिज्ञासारूपः प्रयाणकाले, कथं ज्ञेयोऽसीति पूर्वमनु-
क्तार्थाविषयः पृथक्प्रश्नः ॥

यथोक्तप्रश्नव्याकरणार्थं भगवानुत्तरमाह ।

श्रीभगवानुवाच ।

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।

भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।

अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४ ॥

अन्तकालेऽपि मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।

यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥

[शां. पा. १-°काले च.]

तत्र ब्रह्म किमुच्यत इति प्रश्ने तावदुत्तरम् । परमक्षरं ब्रह्म, न क्षरति न संच-
ल्यति, न स्वरूपाच्च्यवतीत्यक्षरं चिद्रूपमुच्यते । तच्च द्विप्रकारं संभवति ।

ब्रह्मरूपं जीवरूपं च । यद् ब्रह्मरूपं तत्परमम् । तस्य न कदाचित्स्वरूपात्संचलनं भवति । यतस्तस्य प्रबन्धतः स्वरूपं जन्मविनाशादिभावविकारासंस्पृष्टैकाचिन्मात्रलक्षणं सहजनित्यानन्दैकधर्मकं सकलविश्वभावभावभासकत्वाद्विश्वरूपमपि विश्वभाववदवच्छेद्यत्वेन कथंचिदसंगतत्वात्तेभ्यो व्यातिरिक्तं प्रतिपादितमेव । जीवरूपं तु कूटस्थत्वे सत्यक्षरं भवति । किंत्वपरं परं ब्रह्मवत्परत्वेनावस्थितं, यतस्तस्य मायावशात्क्षरस्वभावप्राकृतभावाहंप्रत्ययालम्भने साति देहादिप्राकृतभाववत्प्रलयोदयौ जन्ममरणादिकं वा तत्स्वरूपमनुविदधानस्य स्वरूपप्रच्युतिसंबन्धे सत्यपरमक्षरत्वम् ।

यद्वक्ष्यति ।

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ इति ।

इत्थं ब्रह्मापेक्षया जीवानां नित्यत्वेऽपि प्रतिपादितोपपत्त्या निरुद्धमक्षरत्वं परमं त्वक्षरं ब्रह्मेति प्रथमप्रश्नस्योत्तरम् । अध्यात्मं किमुच्यत इत्यत्रोत्तरम् । स्वभावोऽध्यात्ममिति । स्वभावशब्देन भूमिराप इत्यादिना, ययेदं धार्यते जगदित्यन्तेन ग्रन्थेन पराऽपरा च प्रकृतिर्भगवता प्राक्प्रातिपादितेहोच्यते । एवं प्रकृत्यात्मकः स्वभावः परमकारणरूपसत्यात्मावभासितनानात्माधीनत्वादध्यात्ममित्युक्तः । आत्मा हि परमेश्वरो जडचेतनाविभागेन स्वेच्छयाऽऽत्मानमेवावभासयति । यदुक्तम् ।

कल्पयत्यात्मनाऽऽत्मानमात्मा देवः स्वमायया ।

स एव कुरुते भेदानिति वेदान्तनिश्चयः ॥

एवं द्विप्रकारप्रकृतिलक्षणस्वभाव आत्माधीनत्वादध्यात्ममुच्यत इति द्वितीय-प्रश्नस्योत्तरम् । अथ किं कर्मेत्यत्रोत्तरम् । विसर्गः कर्मसंज्ञित इति । विसर्गो विसृष्टा परब्रह्मव्यातिरिक्ता सृष्टिः कर्मेतिसंज्ञितः । तस्य हेतुगर्भं विशेषणमाह, भूतभावोद्भवकरः । भूतानां जडाजडप्रकृत्यात्मकानां यो भावः सत्ता । जडानां प्रवाहनित्यतारूपाचेतनानामन्योन्यविभक्तत्वेऽपि कूटस्थनित्यतारूपा । तस्य भावस्योद्भवं तथावभासनरूपामभिव्यक्तिं यः करोति स तथोक्तः, ईश्वरेच्छयाऽनादिना

प्रबन्धेन जडचेतनयोः प्रकृत्योर्यः संयोगस्तेन कृतो यः स्वप्नप्रश्नमयः सर्गः स तयोः कर्म उच्यते । यत उक्तं प्राक् ।

‘ एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ’ इति ।

एवं बुद्ध्यादिपृथिवीपर्यन्तप्रपञ्चलक्षणो जडायाः प्रकृतेर्यो विविधः सर्ग-
स्तथा चतुर्दशविधप्राणिप्रपञ्चलक्षणो यो जीवभूतायाः प्रकृतेर्विविधः सर्गः स
तयोः संयोगजत्वात्तयोः कर्मत्वेन विसर्ग उक्त इति तृतीयप्रश्नस्योत्तरम् ।
अथाधिभूतं किमुच्यत इत्यत्रोत्तरम् । अधिभूतं क्षरो भाव इति । क्षरः परि-
णामवद्भूततया स्वरूपसंचलनपरो यो भावः प्रतिपुरुषं विभक्तकार्यकारणकलापा-
मत्कः पदार्थः सोऽधिभूत उच्यते । तस्य भूताधीनत्वात् । भूतरूपा प्रकृ-
तिः कार्यकारणात्मना विपरिणमत इति क्षरो भावोऽधिभूतमिति चतुर्थप्रश्न-
स्योत्तरम् । अथाधिदैवं किमुच्यत इत्यत्रोत्तरम् । पुरुषोऽधिदैवतमिति । पुरुषः
क्षेत्रज्ञ इति जातावेकवचनम् । अतस्ते ते पुरुषास्तत्तद्वासनानुगुण्येन परिणतप्र-
विभक्ततत्तत्कार्यकारणात्मकक्षरभावे रूपेऽर्थेऽधिष्ठातृतयाऽवातिष्ठमाना अधिदैव-
तत्वं भजन्त इति पुरुषोऽधिदैवतमिति पञ्चमप्रश्नस्योत्तरम् । अथात्र देहे
कथं केन प्रकारेण कश्चाधियज्ञ इत्यत्रोत्तरमाह । अधियज्ञोऽहमेवात्रेति ।
परस्परविभक्तकर्त्रभिमानाविष्टनानाक्षेत्रज्ञाधिष्ठितेऽस्मिन्देहे यद्यपि क्षेत्रज्ञा
एवाधियज्ञमर्हन्ति, तत्तल्लाभिसंधिना तं तं योगविधिमनुतिष्ठन्तस्तादृशमवच्छि-
न्नमात्मानं कर्तृत्वेनाभिमन्यन्ते, तथाऽपि पारमार्थिकस्य कर्तृत्वस्यानन्यसाधार-
णत्वादहमेव मुख्यः कर्ता सर्वयज्ञानामित्यहमेवाधियज्ञो नान्यः । कथमिति
प्रकारे प्रश्नेऽप्येतदेवोत्तरम् । अहमेवाहमित्यनेनैव प्रकारेणाहमधियज्ञः । इदमत्र
तात्पर्यम् । योऽपि क्षेत्रज्ञानां शरीराद्यालम्बनानिमित्ताहंकारो, योऽपि परमस्व-
रूपनिष्ठो मम, तयोरहंकारत्वे नास्ति कश्चिद्भेदः । केवलं मायावशात्क्षेत्रज्ञा-
नामवच्छेद्यालम्बननिष्ठत्वादवच्छिन्न इवासौ । मम तु स्वभावनिष्ठत्वादनव-
च्छिन्न इत्यहमेव नान्यो मुख्याहंकारनिष्ठतयाऽधियज्ञो न प्रकारान्तरेणेति ।
सर्वयज्ञेष्वधिकृतः प्रभुरहमेव । यदुक्तम्, अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव
च । इति षष्ठस्य प्रश्नस्योत्तरम् । अनेनैव न्यायेनाधिभूतमहमेवेति बोद्धव्यम् ।
भूतभावेन परमार्थतोऽहमेव स्थित इत्यर्थः । तथैवाधिदैवतत्वेन पुरुषाख्यो
यः प्रकार उक्तस्तत्राहमेवाधिकृत इति प्रश्नषट्कस्य संक्षेपतो व्याकरणमेवं

वेदितव्यम् । यदुत ब्रह्मात्मकर्मसंज्ञं परमात्मक्षेत्रज्ञप्रकृतिपरिणामरूपं सप्तमे तत्त्वत्रयं निर्णीतम्, तत्र यथाक्रममधियज्ञाधिदैवताधिभूतभावेनाहमेव तत्त्वतो ध्य-
वस्थितो न मद्व्यतिरिक्तं किञ्चित्संभवतीति तात्पर्यम् । तथा सप्तमे ' ते
ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमित्यादिना तत्त्वत्रयमेतदुक्त्वा, ' साधिभूताधिदैवं मां साधि-
यज्ञं च ते विदुरिति तद्व्यापकत्वेनाऽऽत्मानं भगवान्निर्दिष्टवानिति । अथ प्रया-
णकाले देहाद्देहान्तरसंक्रान्तिसमये नियतात्मभिर्निगृहीतान्तःकरणैः कथं ज्ञे-
योऽसीत्यत्रोत्तरम्, अन्तकालेऽपि मामेवेत्यादि । अन्तकालेऽपि तत्तत्कर्मक्षया-
त्तस्य तस्य शरीरस्य प्रक्षयसमये मां यथोक्तविशेषणं परमात्मानं स्मृत्वा
संचिन्त्य, मत्स्वरूपप्रत्यवमर्शपूर्वं कलेवरं शरीरं त्यक्त्वा स्वातन्त्र्येण विमुच्य
यः प्रयाति, ततो देहादुत्क्रामति, स मद्भावं मदीयां सत्तां यात्यहमेव संपद्यत
इत्यत्र संशयः संदेहो नास्ति ॥

तथा युक्तिं प्रदर्शयितुमाह ।

यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।

तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावाभावितः ॥ ६ ॥

यं यं सात्त्विकं राजसं तामसं वा भावं पदार्थं स्मरन्, सात्त्विक्या
राजस्या तामस्या वा बुद्ध्या ध्यायन्पुरुषोऽन्तेऽवसाने देहं जहाति तं तमेव
देहान्तरं प्रतिपद्यते । अत्र हेतुगर्भं विशेषणमाह, सदा तद्भावाभावितः । सदा
नित्यकालं तस्मिंस्तादृशि सात्त्विकादौ भावे भावितः, संजातभावनो यतः ।
किमुक्तं भवति । वर्तमाने देहे यदेव सात्त्विकादिकं वस्तु पुरुषोऽभ्यासेन भाव-
यति तत्तद्भावनान्भ्यासप्रकर्षाहितसंस्कारस्तमेवान्तेऽवश्यं स्मरति । यमेव च
स्मरन्तस्माद्देहादुत्क्रामति तमेव तत्समनन्तरे लभते । यद्वक्ष्यति ।

यदा सत्त्वे विवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।

तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ।

तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ इति ।

यत एवम्,

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।

मदपि तमनोबुद्धिर्माभिवैष्यस्य संशयम् ॥ ७ ॥

[शां पा. १-मय्यर्पितं. २-संशयः.]

तस्मादुक्ताकारणादाप्तोपदेशप्राप्तिक्रियात्प्रभृति सर्वेषु कालेषु । कालशब्द उपलक्षणार्थः । तेन सर्वेषु देशेषु, सर्वेष्वकारेषु, सर्वास्ववस्थासु यथाप्रतिपादितस्वरूपं मां परमात्मानं परमेश्वरमनुस्मर संचिन्तय । मत्स्वरूपध्यानान्न परत्र निबिडावधानो भव । युध्यस्व स्वकर्मानुतिष्ठ च । येन मयि यथोक्तेन प्रकारेण नित्यविनिवेशितान्तःकरणो निःसंशयं मामेवैष्यासि । मदभेदं प्राप्स्यासि, अहमेव भविष्यसीत्यर्थः ॥

प्रतिपत्तिदाढ्यार्थमेवमेवार्थं विवरीतुमाह ।

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।

परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८ ॥

नित्यानुस्मरणयत्नलक्षणे समाधौ युक्तेन संबद्धेनात एवानन्यगामिना यथोक्ततत्त्वव्यतिरिक्तवस्त्वन्तरविरतगतिनाऽन्तःकरणेन चिन्तयन् सदा ध्यायन् । संस्कारबलात्परमं सर्वेभ्यः क्षेत्रज्ञेभ्य उत्कृष्टमेकं पुरुषमात्मानं दिव्यं दिवि परमव्योम्नि स्वभावमये भवं, याति प्रतिपद्यते, तादात्म्यमुपैति ॥

एवमबाधितोपपत्त्युपन्यासपूर्वं यथाप्रतिपादितानुत्तरज्ञानमात्रसाधनं परमुत्क्रान्तिक्रमं प्रतिपद्येदानीं प्राणजयादिसाध्ययोगसाधनमपरं तं प्रतिपादयितुमाह ।

कविं पुराणमनुशासितार-

मणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।

सर्वस्य धातारमाचिन्त्यरूप-

मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९ ॥

प्रयाणकाले मनसाऽचलेन

भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।

भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्

स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १० ॥

स एवंविधो योगी तं दिव्यं दिवि परमव्योम्नि भवं, अत एव परं सर्वोत्कृष्टं पुरुषमीश्वरमात्मानमुपैति प्राप्नोति । कोऽसौ ? यो भक्त्या भगवदनुग्रह-दिवसालोकप्रभातसंध्यया सकलपुरुषार्थासिद्धिबीजभूतया तथा प्रस्तुतस्वरूप-निरूपणसमाधिसामर्थ्येन युक्तः संस्तस्यामवस्थायामचलेन स्थिरसमाधानेन मनसाऽन्तःकरणेन सर्वस्य धातारं परमकारणमनुस्मरेदन्तकालेऽनुचिन्तयेत् । कथं

कीदृशं च ? भ्रुवोर्मध्येऽभ्यासस्वतन्त्रीकृतं प्राणमान्तरं मारुतं, सम्यग् मध्यमेन मार्गेण, निवेश्य संधाय । आदित्यवर्णं सर्वतेजोव्यतिरिक्तज्योतीरूपमत एव तमसः पु(प)रस्तात्, अज्ञानस्य पृथक्तया वर्तमानम् । कीदृशम् ? सर्वस्य धातारमनुस्मरेत् । परावस्थायां कविमित्वादिविशेषणविशिष्टत्वादचिन्त्यं पारमार्थिकज्ञातृस्वभाव-त्वाच्चिन्तनक्रियायाः कर्मत्वं नेतुमशक्यम्, यतः पुराणं कविमनादिं द्रष्टारं तथाऽनुशास्तिारं रक्ष्य चराचरस्य सर्गस्य तेन तेन नियमेन नियन्तारमतः सर्वज्ञं सर्ववर्तां चैयुक्तं भवति । तथा स्वरूपतोऽणुः सूक्ष्मः क्षेत्रज्ञादिस्तस्मा-दप्यणीदांस्मृतिशब्देनाणुः । इदमत्र तात्पर्यम् । यः परावस्थायास्त्वैतज्ज्ञानैक-विषयत्वात्स्मरणव्यापारविपर्ययभूतस्तरं योऽनुस्मर्यायामवस्थायां श्रित्येदेवावेन निय-ताकारत्वेन यो योगी यद्येकेन क्रमेण स्मरति, स तमेव पुरुषमुपैति, तत्स-मीपं गच्छति ॥

योगक्रम एव परम्पदमाप्तिफलो यदा भवति तदा सम्यग्बहुं प्रतिजानीते ।

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति

विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति

तत्ते पदं संग्रहेणोपदिश्याम्ये ॥ १.१ ॥

[शां. पा. - य प्रवक्ष्ये.]

तत्पदं योगिभिः प्राप्यं धाम संग्रहेण संक्षेपेण ते तुभ्यमभिधास्ये कथयिष्या-मि । किं तद्धाम । यद्वेदविदो वेदार्थविशारदा अक्षरं नित्यं विद्वांसो वदन्ति, प्रवचनेन प्रतिपादयन्ति । यच्च यतयो ज्ञानैकनिष्ठा विशन्ति समापद्यन्ते । यच्चेच्छन्तः प्राप्तु-कामा ब्रह्मचर्यं ब्रह्मणो वेदस्याध्ययनश्रवणादिना चर्यमाचारं चरन्ति गच्छन्ति समाश्रयन्ते । केचिद्विदन्तीति पाठं पठन्ति । एवमेतव्याचक्षते । यथा वेदविद्ग्र-हणेन गृहस्थकानग्रस्थाः प्रतिपादितः । यतस्ते शास्त्रोक्तक्रियानुष्ठाननिष्णाताः सन्तस्तत्पदं विदन्ति जानन्ति प्राप्यतयाऽध्यवस्यन्ति । यतयस्तु कृतकृत्यत्वा-द्विशन्ति, तादात्म्यमाप्नुवन्ति । ब्रह्मचारिणस्तु तत्प्राप्तुकामाः स्वाध्यायशास्त्रार्थ-बोधाद्विशिष्टा व्रतविशेषं भजन्ते ॥

इति यद्वेदविदो वेदार्थविशारदाः

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।

मूर्ध्न्याधायाऽऽत्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥ १२ ॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३ ॥

स योगी परमां गतिं पूर्वोक्तं प्रकृष्टं पदं याति प्रतिपद्यते । कोऽसौ ? य एव देहं शरीरं त्यजन् विमुञ्चन् यात्युत्कामति । कीदृशः ? मामनुस्मरन् योगधारणा-मास्थितो मां यथोक्तस्वरूपं परमकारणमोकारवाच्यं ब्रह्मतत्त्वमनुध्यायन् । योगस्य कस्यचित्समाधेरालम्बनीभूतेऽर्थे चित्तनियमरूपां धारणां भूमिकामाश्रितः । कथमास्थितः ? प्रथमतः सर्वद्वाराणि चक्षुरादीनि चित्तवृत्तिप्रसरवर्त्मानि संयम्य यथास्वं विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य मनश्चोपदेशाधिगते हृदि सर्वसंविदधिकरण-भूते देहैकदेशे निरुध्य प्रतिषिद्धेन्द्रियविषयप्रचारं कृत्वा, तथा प्राणमन्तश्चरं मारुतं मूर्ध्नि ब्रह्मरन्ध्रे ब्रह्मपुरागलभूतभ्रूमध्यग्रन्थिभेदाल्लब्धमार्गं सन्तमादाय कृत्वा, तथोमिति प्रसिद्धैकाक्षररूपं ब्रह्म शब्दतत्त्ववाच्यं व्याहरन्नुच्चारयन् । एवं प्राणस्य मूर्ध्नि प्रेरणं प्रणवस्योच्चारणं प्रणववाच्यस्य च मत्स्वरूपस्यानुस्मरणं चेति सर्वेन्द्रियमनोनियमपूर्वकं युगवन्नित्यमेतत्संपादयन् यो देहविसर्गं करोति, स योगी परमं पदं प्राप्नोतीति तात्पर्यं ॥

तस्मिन्प्रयाणकाले तात्कालिक वस्थाविसंस्थूलचित्तो योगी कथमेव समाधिं सादयेदित्यत्र पूर्वोक्तं कारणमाह ।

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।

तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥

तस्य नित्ययुक्तस्याविच्छिन्नसमाधेर्योगिनोऽहं नित्यशः सर्वास्ववस्थासु, सुखा-त्मिकासु दुःखात्मिकासु वा, सुलभः सुप्रापः । कस्य ? यः सततमव्यवधानेन मां यथोक्तयोगाभ्यस्तस्वरूपतयैकं तत्त्वं परमात्मानमनन्यचेता अन्यतो मन्द्यतिरिक्ताद्वस्तुनो निवृत्तान्तःकरणः स्मरत्यात्मत्वेन प्रत्यवमृशति । यं यं भावं स्मरन्वार्जयित्वादिनोक्तोपपत्त्या सर्वात्मकमत्स्वरूपप्रत्यवमर्शाभ्याससुदृढसंस्कारस्य योगिनस्तस्यामप्यवस्थायामहमात्मभूतत्वात्कथं दुष्प्राप इति तात्पर्यम् ॥

ये चानेन क्रमेण मां प्रपन्नास्ते,

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।

नान्पुनर्वन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५ ॥

महात्मानो यथोक्तज्ञानपरिशीलनभावान्महान् सर्वातिशायी परमेश्वर
एवाऽऽत्मा येषां ते तथा, अत एव मां यथोक्तया भक्त्या समाश्रित्य परां सिद्धिमभे-
दसमापत्तिलक्षणां परमां फलसंपत्तिमितः संसाराद्गताः सन्तः पूनर्भूयो जन्म देहा-
न्तरप्रार्थिनाऽऽप्नुवन्ति न लभन्ते । कीदृशं जन्म ? दुःखानामाध्यात्मिकादीनां संग्र-
हात्रिप्रकाराणां विस्तारतोऽनन्तमेदानामालयमास्पदम् । तथाऽशाश्वतमवश्यमनुसक्त-
शरीरेन्द्रियादिसर्वस्वविनाशम् । अनात्मन्यात्मप्रत्ययनिबन्धना सर्वदुःखयोगिता
जन्मविनाशादिविकारसंबन्धता च जीवानां सामान्यं परमकारणमेकमात्मानं
मामहंतया प्रतिपन्नानां पुनर्न संभवतीति तात्पर्यम् ॥

एवं च यथोक्तेन येन मत्समाश्रयणमेकमुपायं वर्जयित्वा नान्यत्किंचिदपुनरा-
वृत्तिकारणं संभवतीत्याह ।

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।

मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

परमप्रकृष्टतपोयज्ञदानादिपुण्यकर्मप्राप्त्यो ब्रह्मणः प्रजापतेर्लोको ब्रह्मलोक-
स्तमवार्धिं कृत्वा यानि कानिचित्पुण्यकर्मप्राप्त्याणि लोकान्तराणि संभवन्ति
तेषु लोकास्तत्तत्क्रियानुष्ठातृत्वाल्लब्धोपपत्तयो जनास्ते यथोक्तज्ञानशून्यत्वात्तासां
क्रियाणामनुष्ठितानामन्तवच्चे सति पुनरावर्तिनो भूयः संसारवर्त्मनि प्रादुर्भाविनो,
मां यथोक्तज्ञाननिर्मलभक्तिमात्रैकोपायगम्यं परब्रह्मस्वरूपपरमेश्वरमुपेत्य तादात्म्य-
प्रतिपत्तिपर्यन्तमाश्रित्य पुनर्जन्म संसारभूमावुत्पत्तिर्न विद्यत एव । मामुपेत्य
भूयो न जायन्त इत्युपायजननक्रिययोरेककर्तृकत्वमत्रावगन्तव्यम् ॥

अथ कथं ब्रह्मलोकवासिनोऽपि पुनरावर्तन्ते, न पुनर्मत्प्रपन्ना इत्यत्र क्रमेण
कारणमाह ।

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षद्ब्रह्मणो विदुः ।

रात्रिं युगसहस्रां तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७ ॥

जागरस्वमाद्यवस्थाहेतुभूतसूर्योदयास्तसमयोपलक्षितमेव कालविशेषमहोरात्र-
तया मन्यन्ते । तेन ते तत्त्वतोऽहोरात्रस्वरूपज्ञाः । ये तु ब्रह्मणः प्रजापतेर्दि-
व्यया संख्यया चतुर्युगानां सहस्रपर्यन्तो विधिर्यस्य, तावत्प्रमाणमहर्वासरं विदु-
र्जानते, तावत्परिमाणमेव च रात्रिं, ते तत्त्वज्ञा अहोरात्रविद उच्यन्ते ।
किमनेनोक्तं भवति । यथा मर्त्यानां नाडिकाषष्ठ्यवच्छिन्नः कालोऽहोरात्र-
स्तथा ब्रह्मलोकनिवासिनां चतुर्युगसहस्रद्वयावच्छिन्नः कालोऽहोरात्रः । ततश्च

येथा मर्त्याः स्वाहोरात्रपरिकलितं वर्षशतं पुरुषायुषमतिवाह्य देहान्तरं भजन्त इतीह व्यवस्था, तथा ब्रह्मलोकनिवासिनोऽपि यथोक्तपरिमाणावच्छिन्नाहोरात्रकलनया वर्षशतं पुरुषायुषमतिवाह्य पुनर्देहान्तरं भजन्तीति कर्मभूमिभाजां मर्त्यानां ब्रह्मलोकनिवासिनां च पुण्यकर्मणामहोरात्रादेः पुरुषायुषपर्यन्तस्य कालस्य हासदैर्घ्यकृतो विशेषः, न तु संसारित्वे तेषां कश्चिद्विशेषः । ततो यथा मर्त्याः पुनरावर्तन्ते, तथा ब्रह्मलोकनिवासिनोऽपि स्वकालपरिमाणेन पुरुषायुषमतिवाह्य पुनरावर्तन्त इत्याब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिन इत्युक्तम् । तेनेदमत्र तात्पर्यम् । यथोक्तज्ञानशून्यपुण्यक्रियाविशेषानुष्ठानलभ्ये कालावच्छेदतुच्छभोगसंबन्धात्संसार एव युगसहस्रपरिमाणमपि कालदैर्घ्यमन्तवत्त्वान्मर्त्याहोरात्रान्नातिरिच्यत इति यथोक्तं युगसहस्रद्वयपरिमाणं कालमहोरात्रत्वेन ये मन्यन्ते, तेऽहोरात्रविदो जना इत्युक्तम् ॥

इदानीं तु तस्य ब्राह्मस्याहोरात्रस्य स्वरूपप्रतिपादनद्वारेण मर्त्याहोरात्रतुल्यवृत्तान्ततामुपदेश्यानां विवेकनैर्मल्यायोपदेष्टुमाह ।

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।

रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।

रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥

अव्यक्तादीश्वरोद्भाविजगत्कारणभावाद् गुणसाम्यात्मनः प्रधानापराभिधानात्पदार्थाद् युगसहस्रपरिमाणब्रह्मदिवसाविर्भावे सति सर्वा व्यक्तयः सर्वभावानां सर्वे विशेषाः प्रभवन्ति प्रादुर्भवन्ति । यथा सूर्योदयात्प्रवृत्ते दिवसे सर्वप्राणिनां सर्वक्रियाविशेषाः प्रभवन्ति तथैव युगसहस्रपरिमाणे ब्रह्मनिशागमे तत्रैव यथोक्तेऽव्यक्तसंज्ञतत्त्वे प्रलीयन्ते, व्यक्तरूपतां परित्यज्य शक्तिमात्रत्वेनावतिष्ठन्ते । यथेह सर्वप्राणिभूतां सूर्यास्तमयात्संजाते निशागमे सर्वेन्द्रियप्रवृत्तयोऽन्तरेव प्रलीयन्ते । किमत्र तात्पर्यम् । इहोदयास्तमययोः सर्गप्रलययोश्च पर्यायेण प्रवह-
तोरनित्यत्वे नास्ति कश्चिद्भेदः । केवलं कलेवरादिविनश्वरभावार्ह एव संकलितनिसर्गनिरवच्छेदसंविदां मायाशक्तिमोहितानां हासदैर्घ्यकल्पनाकृतो विशेष-
विभ्रमोऽत्र तदा यथोक्तज्ञाननिष्ठतया कालानवाच्छिन्ने सत्ये स्वात्मन्यहंप-

१ राना १-‘ यथा ’ नास्ति. २ राना १-‘ह्रस्वदैर्घ्यं’. ३ राना १-‘ कल्पना ’ नास्ति.
४ राशा १-तेन.

तिपात्तिविवेकिभिर्दृढीकार्येति । एतदेव निगमयति—भूतग्रामः स एवायमिति । स एवायं चतुर्दशविधेन प्रपञ्चेन प्रविभक्तो भूतग्रामश्चराचरप्राणिवर्गो यथोक्तेन क्रमेण सर्गादौ भूत्वा भूत्वा पुनः पुनरभिव्यक्तिमासाद्य रात्र्यागमे ब्रह्मरात्रिसंज्ञे प्रलयकाले प्रलीयते न्यग्भवति । अहरागमे सर्गादौ तु प्रभवति व्यक्तिमासादयति । इत्येवमाब्रह्मभुवना लोकाः पुनरावर्तन्ते ॥

इत्येतत्प्रतिपादनप्रसंगेन सर्गप्रलयस्वरूपं प्रतिपाद्य, इदानीं मत्प्रतिपक्षा येन कारणेन न पुनरावर्तन्त इत्येतत्प्रतिपादयितुमाह ।

परस्तस्मात्तु भावोऽन्यो व्यक्ताव्यक्तः सनातनः ।

यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।

यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥

[शां. पा. १—व्यक्तोऽव्यक्तात्.]

तस्मादव्यक्तसंज्ञाजगत्कारणत्वेनावभासितात्पदार्थात्प्रधानाख्यात्परः पुनरन्यो विलक्षणो भावः परमार्थसत्पदार्थो विद्यत इति शेषः । कीदृशः ? व्यक्ताव्यक्तः, व्यक्तं कारणत्वेन प्रधानापन्नमव्यक्तं प्रधानात्मकं वस्तु यस्मात् । तथाविधाविवक्षितेश्वरलक्षणभाववशात्किंलाव्यक्तव्यवहारोऽयं प्रतीयते । यदि वा व्यक्तश्चाव्यक्तश्चेति विशेषणसमाश्रयणेन व्याख्येयं तत्पदम् । स हि भावो नित्योदितप्रकाशात्मकतयैव सर्वमिदं प्रकाशयन् व्यक्त एव । मायावशात्तु सर्वस्य तथाप्रतिपत्त्यभावादव्यक्ततया सनातनः सदा सर्वकालं भवतीति सनातनो नित्यः । कीदृशोऽसौ ? समस्तेषु जडचेतनभेदेन द्विप्रकारेणैवान्तरभेदादपर्यन्तप्रपञ्चेषु भूतेषु प्राणिषु नश्यत्सु, उक्तेन प्रकारेण प्रधाने प्रलयमनुभवत्सु न नश्यति, नित्योदितद्वैतचित्प्रकाशात्मकत्वात्प्रलीनत्वादिव्यपदेशं न याति । कुतोऽत्यन्ताभावता । तत्कस्मान्नोपलभ्यत इत्याह । अचिन्त्यस्वमायाशक्तिमोहितान्प्रति यथास्थितेन नित्येन रूपेणाप्रथमानत्वादव्यक्तः । परमार्थतः पुनरक्षरो न क्षरति, स्वात्मरूपान्न संचलति । यश्चैवंविधो भावस्तां परमां गतिमनुत्तरां प्राप्तिमाहुस्तत्त्वाविदः । अत एव कीदृशं तं यं प्राप्याऽऽसाद्याऽऽत्मत्वेन प्रतिपाद्य प्रशान्तप्राप्यान्तरस्पृहा यथोक्तयोगिनो न निवर्तन्ते, पुनः

संसारसरणिं नावतरन्ति । यतस्तथाविधो यो भावस्तन्मम परस्य ब्रह्मणः
परमकारणस्य परमेश्वरस्य धाम नित्योदितः प्रकाशो निरुत्तरस्थानं वा ॥

तत एवंविधं मां ये प्रपन्नास्ते न पुनरावर्तन्त इति तथाविधानां योगि-
नामपुनरावृत्तिकारणं प्रतिपादितम् । तस्यैव यथोक्तस्य भावस्य स्वरूपं नि-
गमयंस्तत्प्राप्त्युपायं स्मारयन्नाह ।

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।

यं प्राप्य न पुनर्जन्म लभन्ते योगिनोऽर्जुन ।

यस्यान्तःस्थानि भूतानि यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ २२ ॥

[शां. पा. १-इय पङ्क्तिः शां. पाठे नास्ति. २ येन सर्वमिदं ततम्.]

य एष यथाप्रतिपादितस्वरूपो भावः स परः सर्वक्षेत्रज्ञातिरिक्तप्रभावत्वा-
न्निरतिशयः पुरुषशब्दवाच्यः । सर्वशरीरान्तःशायित्वात् । पुरुषः परमा-
त्मा । कीदृशः । उक्तवक्ष्यमाणप्रकारेण यं प्राप्याऽऽत्मत्वेन प्रतिलभ्य योगिनः
स्वीकृतनानाविधसमाधिभेदाः पुनर्भूयो जन्म संसारितयोत्पत्तिं नाऽऽप्नुवन्ति न
लभन्ते । तथा यस्यैकस्यान्तः सामान्यसंवल्लक्षणे हृदये स्थितानि सर्वाणि
चराचराणि भूतानि । न हि तेषामेवमन्योन्यविभिन्नरूपतया स्फुरतामद्वय-
चिन्मात्ररूपानुप्रवेशमन्तरेण सत्ता सद्भावः । अत एव यत्र यस्मिन्सकलज-
गत्पदार्थसार्थसामान्याधारे सर्वमिदं प्रतिष्ठितं कृतव्यवस्थानम् । स पुनरित्थं
भूयो भक्त्या प्रतिपादितोत्तरोत्तरप्रकृष्टां तत्त्वादिज्ञानपर्यन्तचतुरवस्थारू-
पतया सेवया लभ्यः प्राप्यः । कीदृश्या । अनन्यया, तत्स्वरूपाव्यतिरेकेण
सर्वावस्थास्वविद्यमानमन्यदालम्बनं यस्यास्तया तथाविधयेति ॥

अथान्यमुत्क्रान्तिविषयं योगोपदेशं प्रस्तावयन्नाह ।

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।

प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

यत्र यस्मिन्वक्ष्यमाणे काले प्रयाताः संन्यस्तदेहाः सन्तो योगिनोऽनावृत्तिं
तथाऽऽवृत्तिं विशिष्टभोगाधिकरणयोग्यशरीरादिसंबन्धं यान्ति, स्वातन्त्र्येण
भजन्ते, तं तादृशं वक्ष्यमाणं क्रमेण योगिनामेव सुलभं कालमुपदेक्ष्यामि ॥
तमाह ।

अग्निज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४ ॥

धूमः कृष्णस्तथा रात्रिः षण्मासा दक्षिणायनम् ।

तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५ ॥

[शां. पा. १-धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः.]

इहाग्नीषोमौ प्रकाशतमसी । तदुपलक्षितदिनरात्री, शुक्लकृष्णौ पक्षौ, तथा षण्मासपरिमाणेनोत्तरदक्षिणे अयने इति स्थूलदृष्ट्या कालविभागमाचक्षते । तस्य देवपितृमर्त्याविषयत्वेन प्रकृष्टमध्यमनिकृष्टपरिमाणतां च । इत्थं स्थितेऽग्निज्योतिः सूर्यप्रकाशस्तदुपलक्षितमहस्त्रिशन्नाडिकावच्छिन्नपरिमाणो दिवसाख्यः कालांशः । आपूर्यमाणसोमोपलक्षिताः पञ्चदशाहोरात्राः । शुक्लपक्षः, शुक्लशब्देन निर्दिष्टः । तथा मकरादिराशिषट्कसंचारिविरोचनचारोपलक्षिताः षण्मासा उत्तरायणम् । इत्येते कालविशेषाः प्रसिद्धास्तत्रैवंविधायां कालविशेषसामग्र्यां ये ब्रह्मविदो विज्ञातपरमकारणस्वरूपाः प्रयान्त्युत्क्रामन्ति शरीरमुत्सृजन्ति, ते ब्रह्म परं गच्छन्ति । अपुनरावृत्तिं मोक्षगतिं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तथा धूमो जलात्मकत्वात्सोमः । तथा च तदुपलक्षिता रात्रिः प्रसिद्धा । कृष्णः क्षीयमाणसोमोपलक्षितः पञ्चदशाहोरात्राः कृष्णः पक्षः । स च क्रमापेक्षया यथापाठं न व्याख्यातः । तथा कर्कटादिराशिषट्कसंचारिसूर्योपलक्षिताः षण्मासा दक्षिणायनम् । तत्रैवंविधायां कालसामग्र्यां पुनर्जन्महेतुभूतं चान्द्रमसं ज्योतिस्तेजः प्राप्य योगी समाधिमावर्तते पुनः संसारमार्गमवतरति । अत्र केचिद्विचक्षणा एवं विचारमारभन्ते । इह तावद् ब्रह्मणो यथोक्तस्य परमस्य कारणस्य द्विविधं वेदनम् । स्वसंवेदनेन साक्षात्कार आप्तोपदिष्टस्य वा स्वरूपावगममात्रम् । तत्राऽऽद्येन प्रकारेण ये ब्रह्मविदस्तेषां प्राप्तप्रापणीयत्वादुक्तकालसामग्री न ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वमर्हति । द्वितीयेऽपि पक्षे स्वरूपावगममात्रेण ये ब्रह्मविदस्तेषामसाक्षात्कृततत्त्वानां यथोक्तकालविशेषप्राप्तिमात्रमपुनरावृत्तिहेतौ ब्रह्मणः प्राप्तिकारणमिति न शक्यते वक्तुम् । एवमुभयरूपाणामपि ब्रह्मविदामन्तकाले यथोक्तकालप्राप्त्यधीना ब्रह्मप्राप्तिरिति न युक्त्या संगच्छते । योऽपि योगी स्वीकृतसमाधिविशेषस्तस्य तद्बलान्नपोहेन यथोक्तकालविशेषप्राप्तिमात्रादेव पुनरावर्तनमयुक्तिमत् । यं यं वाऽपि स्मर-

न्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरमित्यादिना प्रतिपादितोपपत्त्या सुदृढभावेनाभावितस्य भावस्याव्यभिचारान्मन्थरं भावितस्य तत्कालमसंस्मरणे सति पुनरावृत्तिः स्थितैव । किमुक्तः कालः करिष्यति । तदेवं योगी यथोक्तकालविशेषप्राप्तेः पुनरावर्तत इत्येतदपि न हृदयावर्जकम् । यदप्युच्यते, यद्येष यथोक्तः कालो ब्रह्मप्राप्त्यादिहेतुर्न भवेत्तत्कथं ब्रह्मविदोऽपि शान्तनवस्य तनुसंन्यासार्थमुत्तरायणप्रतीक्षा श्रूयत इति । सत्यं श्रूयते, किंतु ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वेन तेनासौ कालो न प्रतीक्षितः । यदि हि स एव ब्रह्मप्राप्तिहेतुः स्यात्तदा सर्वैर्ब्रह्मविद्भिर्देहोत्सर्गे स एवापेक्ष्येत । तत्कालोत्सृष्टदेहाश्च सर्व एवानावृत्तिभावं भजेयुः । न चैवमस्ति । न चैवंविधे काले प्रियेतेति विधिरुपपद्यते । सर्वस्य मरणे स्वातन्त्र्याभावात् । भीष्मस्य तु स्वतन्त्रमृत्युत्वात्तादृक्कालप्रतीक्षणे निमित्तान्तरमनुमेयम् । तच्चेदं, यत्किल स्थूलया दृशा यथोक्तः कालः कलेवरसंन्यासावसरे समुपनतो गतिविशेषाधानहेतुर्भवतीत्यागमवचनप्रमाणीकरणार्थं भीष्मस्य तादृक्कालप्रतीक्षोद्यमः । तस्माद्यथोक्तस्य कालस्य मुख्यतया नाहोत्रादिरूपत्वम् । ततश्च ब्रह्मविदां योगिनां च यथाक्रमं ब्रह्मप्राप्तेः पुनरावृत्तेश्च कारणभूतं यदेतत्कालगतिद्वयमुक्तं तत्रावश्यं कश्चिद्विशेषो बोद्धव्यत्वेन वर्तते । वक्ष्यति हि,

नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन । इति ।

न चैतयोः स्मृत्योर्बाह्यकालविशेषरूपयोर्देवयानापितृयाणसंज्ञमात्रस्य ब्रह्मादिप्राप्तिहेतुर्भवेत् । अतः कश्चिद्विशेषो यथोक्तार्थसंगतिहेतुरत्रानुमेय इत्याचक्षते । कालस्य हि बाह्याभ्यन्तरभेदेन रहस्यशास्त्रेषु द्विप्रकारता प्रतिपादिता । तत्र प्रसिद्धसूर्येन्दुचारोपलक्षितो बाह्यप्रकारः, प्राणापानलक्षणसूर्येन्दुचारोपलक्षितस्त्वाभ्यन्तरः । तत्र मुख्यस्य बाह्यस्य प्रतिपादितबाधकसद्भावाद्वाण आभ्यन्तरः समाश्रीयते । तेनाग्न्यादय उत्तरायणपर्यन्ताः शब्दाः प्राणगतिप्रतिपादितत्वेनात्र प्रयुक्ताः । यतः प्राणगतिरेव दिवसाद्युत्तरायणकालावयवत्वेन तत्र तत्र रहस्यशास्त्रेषु तत्तद्विशिष्टशरीराद्यपेक्षया प्रसिद्धा । इत्थं स्थिते येषां यथोक्तज्ञाननिष्ठतया ब्रह्मावदां सतामन्तकाले स्वरसेन मूर्धच्छिद्राख्यब्रह्मद्वारवाहिनि प्राणचारे नियमितं संवित्कालः प्राणोपशान्तिक्षणे सर्वतो निरवच्छेदनिस्तरङ्गनिसर्गनिर्भलसामान्यसंविन्महोदया प्रावश्य समरसा-

भावमावच्छेदे । तेषां ब्रह्मप्राप्तिरव्यवधानेनोपपन्ना । स हि ब्रह्मविदां देवयानः पन्थाः । एषैका तद्विषया शाश्वतिकी गतिः । यस्तु यथोक्ततत्त्वज्ञानव्यतिरेकेणाभ्यासस्वीकृतकेवलयोगस्तस्य योगिनो यथोक्तप्राणगतिं नियमितमपि संवित्श्रोतः प्राणोपशान्तिक्षणे ब्रह्मवेदित्वाभावाद्देहाद्यहंप्रत्ययपर्वतप्रतिहतप्रसरं सत्परावर्तते । परावर्तमाने' च धूमादिदक्षिणायनशब्दान्तप्रतिपादितामपानवृत्तिमेव पितृयाणलक्षणां गतिं समाश्रित्य योगभ्यासप्रकर्षानुसारोचितं विशिष्टं शरीरान्तरमाविशति । यच्च पूर्वाभ्यासह्रियमाणचित्ततया प्रकृष्टतरेणोत्साहेन यतमानः परां सिद्धिं प्राप्स्यतीत्युक्तम् । तदयमत्र संक्षेपार्थः । ये ज्ञानित्वाद् ब्रह्मविदः सन्तोऽन्तर्काले यथाप्रतिपादितेन क्रमेण प्राणशक्त्यालम्बनचित्तवृत्तयस्तत्प्रशान्तिक्षणेऽप्यविलुप्तपरतत्त्वस्मृतयो देहमुत्सृजन्ति, ते निर्व्यवधानब्रह्मप्राप्तिवशान्न पुनरावर्तन्ते । ये तु केवलयोगिनः सन्तः प्राणवृत्तिमेवाऽऽश्रित्य देहमुत्सृजन्तो ज्ञानित्वाभावात्परतत्त्वस्मृत्यभावे सत्युत्क्रामन्ति, ते देहाद्यनुपरातहंप्रत्ययत्वादपानवृत्तिं संसारमार्गमाश्रित्य विशिष्टं देहान्तरमाप्नुवन्ति । यतः सर्वस्य कस्यचिच्छरीरिणः सर्वसंसारिसाधारणप्राणवृत्त्याश्रयणेन वर्तमानाद्देहादुत्क्रान्तस्यापानवृत्त्याश्रयणेन भाविष्यद्देहसंक्रान्तिर्भवति ॥

ब्रह्मविदां योगिनां देहप्रकरणे विशेष एवं प्रतिपादितः । अत एव प्राणापानलक्षणान्तरविशिष्टमार्गद्वयत्वेनैतत्संग्रहीतुमाह ।

शुक्लकृष्णगती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।

अनंयोर्यात्यनावृत्तिमेकं याऽऽवर्ततेऽन्यथा ॥ २६ ॥

[शां. पा. १-कृष्णे गती. २-एकया याति. ३-अन्यथाऽऽवर्तते पुनः.]

एते यथोक्ते द्वे गती, प्राणापानवृत्तिरूपौ देवयानपितृयाणसंज्ञौ द्वौ मार्गौ, जगतः सर्वलोकस्य । शाश्वत इति छान्दसः पाठः । तेन नित्येन सर्वः कश्चिज्जनस्तिर्यग्वाह्निप्राणमार्गाश्रयणेन देहादुत्क्रामति । अपानमार्गाश्रयणेन देहान्तरे संक्रामति । ब्रह्मविदो योगिनश्चायं तु विशेषो यदनयोर्गत्योर्मभ्यादेकयोर्ध्ववाहप्राणरूपया शुक्लया गत्या यथाप्रतिपादितेन प्रकारेणान्तर्काले समाश्रितया ब्रह्मविदनावृत्तिं याति, ब्रह्म प्राप्नोति । योगी तु तथैवोत्क्रामन्मन्यथाऽपानरूपया कृष्णयोक्तेन हेतुनाऽऽवर्तते विशिष्टदेहान्तरे संक्रामति ॥

यतः,

नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन ।

तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७ ॥

एते यथाप्रतिपादिते सृती प्राणापानरूपे गती जानन् । यथोक्तया महत्तया प्रतिपाद्यमानो योगी प्राक्प्रतिपादितस्वीकृतमुख्ययोगो न कश्चिन्मुह्यति । सर्व एव तद्गतिज्ञः सन्ब्रह्मप्राप्तिहेतुगतिसमाश्रयणेन ब्रह्मैव प्राप्नोति, न तु संसार-मितरगतिपरिहारात् । एतयोश्च गत्योरेवाविधां महत्तां ब्रह्मविदां ज्ञेयत्वेन स्थितां तत्त्वविदो वदन्ति । सर्वदेहेषु मनःप्रसरसहचारोऽयं प्राणप्रसरो यत् उदेति, यत्र चास्तमेति तत्कालकलनासकलप्रपञ्चविरहितब्रह्मतत्त्वोपलब्धिपदम् । ततश्च यथोक्तप्राणप्रसरनिबद्धः सकलः कालादिप्रपञ्चस्तदुदयास्तमयदशावि-मर्शक्षमसंविदां ब्रह्मविदां प्रलीयते । तादृशीं च दशामासाद्य यो ब्रह्मावित्पर-मयोगी देहमुत्सृजति स ब्रह्मण्येव परिणतो न पुनरावर्तते । यस्तु केवलयोगी तां दशां प्रत्यवमार्ष्टुं न कुशलः स चान्द्रमसं ज्योतिरधानप्रसररूपामाश्रित्योत्क्रा-मद्देहान्तरे संक्रामति । यत्र क्रमेण सिद्धिमाप्स्यतीत्येवमनयोग्योः सिद्धिहेतु-विभागविज्ञानमत एवोक्तं, नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यतीति । यत्त एवं तस्मात्सर्वेषु कालेषु बाह्यदृष्टोत्तरायणदक्षिणायनादिवहुभेदप्रतिपादितेषु योगयुक्तो भव, यथोक्तेन प्रकारेण प्राणापानगतिज्ञानात्मके योगे समाधौ युक्तोऽवहितो भव ॥

यतोऽस्य योगस्यायं प्रभावः,

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव

दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।

अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा

योगी परं स्थानमुपैति चाऽऽद्यम् ॥ २८ ॥

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्स्वष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

इदं सप्तप्रश्नकव्याकरणरूपं वस्तु विदित्वा ज्ञात्वा यथोक्तसमाधिस्तत्तर्ही वेदाध्ययनयज्ञतपोदानाद्यन्तवत्पुण्यक्रियाफलमत्येति, अतिक्रामति । यत् आद्यम-नुत्तरमत एव परमनन्तानन्दमयत्वादित्युत्कृष्टं स्थानं धामोपैति प्राप्नोति, परमात्मानि स्वाभाविकीं प्रतिष्ठां लभत, इति यद्यप्येवं कैश्चिदयमर्थो व्याख्यातो यथाऽमुयैव वृत्त्योत्तरायणकालसामग्यां प्रयात्वा ब्रह्मविदोऽर्चिरादिमङ्गलकोकान्-

राक्रमणक्रमेण ब्रह्म गच्छन्ति । योगिनश्चात एव योगिशब्देनोक्ता दक्षिणायन-
कालसामग्र्यां प्रयाताः सन्तश्चान्द्रमसं ज्योतिः प्राप्य धूमादिसंज्ञलोकान्तराक्रमण-
क्रमेण संसार आवर्तन्त इति पूर्वोक्तयुक्त्या चैतदपि व्याख्यानं न संगच्छते ।
यथोक्तयुक्त्या चायमपि क्रमोऽनयोरेव गत्योरन्तर्भवतीति केचिन्मन्यन्ते, तदत्र
परमार्थवेदिनः प्रमाणमित्योम् ॥

गम्भीरौर्विपुलैः स्वभावविमलैः श्रीमत्पदार्थोज्ज्वलैः

स्फीतां सप्तभिरम्बुराशिभिरिव ब्रह्मादिभिर्वस्तुभिः ।

अध्यायस्य नरोऽष्टमस्य विवृतिं पृथ्वीमिमामञ्जसा

यः स्वीकर्तुमलं स एव विदुषां साम्राज्यमेकोऽर्हति ॥

श्रीराजानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे सर्वतोभद्रनाम्नि

भगवद्गीताविवरणेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ अथ नवमोऽध्यायः ॥

अष्टमाध्यायपरिसमाप्तावष्टमप्रश्ननिर्णये तु काले शुक्लकृष्णगतिद्वयज्ञानं
ब्रह्मप्राप्त्युपायत्वेनोपादिष्टमतस्तावन्मात्र एव ब्रह्मप्राप्त्युपायस्त्वया मा वेदीत्यर्जुनम-
ष्टमाध्याये प्रतिपादितमेवोपदेशं स्मारयन्संग्रहेण

श्रीभगवानुवाच ।

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।

ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥ १ ॥

तुशब्दो व्यतिरेके । अष्टमाध्यायोक्त एव लक्षणोपायव्यतिरेकेणेदं स्वबु-
द्धिनित्यसंनिहितं ज्ञानं ब्रह्मप्राप्त्युपायभूतं विज्ञानेन स्वसंवित्साक्षात्कारपर्यन्तेन
विशिष्टेन ज्ञानेन बोधेन संयुक्तं तुभ्यमहं प्रकर्षेण संक्षेपतः सारप्रतिपादनरूपे-
णातिशयेन वक्ष्यामि कथयिष्यामि । कीदृशाय । अनसूयवे श्रद्धाविशुद्धबुद्धि-
त्वाद्योऽस्मै ज्ञानायानसूयसि यथोक्तस्य फलस्य संभावनावशादज्ञानवदगर्हण-
मारभसे । कीदृशं ज्ञानं वक्ष्यामि ? गुह्यतमम् । गुह्यं गुह्यतरं च पूर्वेष्वध्यायेषु
ज्ञानमुक्तम् । इदं तु तदपेक्षयाऽतिगुह्यम् । अनाविर्भूतविवेकजज्ञानानां गुहायां दूरत-
रेऽध्वनि स्थितम् । रहस्यतया वा गुह्यमत एव त्वं यद्विदित्वा जन्मजरामरण-
चक्रपरिवर्तमानलक्षणादशुभादश्रेयसो मोक्षयसे, स्वयमेव मोक्षं प्राप्स्यसि ॥

१ राना १-‘अनयोः’ इत्यत्र ‘तयोः’ २ कोशेषु-रामकण्ठ. ३ राशा
१-‘त्वाद्यतोऽस्मै. ४ ‘राना’ १-‘तरं तु.

यतो वक्ष्यमाणज्ञानोपायनिष्ठस्यान्तकाले गतिद्वयज्ञानाभ्युपायव्यतिरेकेणापि
ब्रह्मप्राप्तिर्निर्दिष्टैव, अत एवास्य ज्ञानस्य प्रशंसार्थमाह ।

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।

प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥

इदं वक्ष्यमाणं ज्ञानमुत्तममनन्यसामान्यं पवित्रं पावनम् । सर्वकिल्बिषक-
लङ्घ्यं संक्षालनहेतुमन्ति हि पवित्राणि तीर्थमन्त्रतपोयज्ञदानादीनि तु ज्ञानरहि-
तत्वादन्तवन्ति । यदि परमे तज्ज्ञानसंस्कृतान्यनन्तफलमश्रुवीरञ्जत एवोत्तमं
पवित्रमित्युक्तम् । यतो राजविद्यैषा राज्ञां जनकाश्वपतिप्रभृतीनामुग्रं स्वकर्मा-
प्यनुतिष्ठतामेषा विद्या ज्ञानमपवर्गफलत्वेन श्रूयते । ततश्च तेषां राज्ञां रहस्य-
मेतत् । यतः प्रत्यक्षावगमं, प्रत्यक्षः स्वसंवेदनवेद्योऽवगमो बोधो यस्य तत्तथा-
विधम् । अन्येषां हि पवित्राणां कालान्तरे देहान्तरे लोकान्तरे च फलावगमो
भविष्यति । तथा धर्म्यं, धर्माच्छास्त्रोदिताद्वर्णाश्रमक्रमविभक्तात्सदाचारादनपे-
तमत एव कर्तुं संपादयितुं सुसुखमत्यन्तसुखकरं सहजस्वभावकर्ममात्रसाधनत्वात् ।
तथाविधं सद्गुणव्ययमविद्यमानक्षयं तत्प्राप्यस्य फलस्य मत्समापत्तिलक्षणस्य
नित्यत्वात् ॥

एतच्च मदनुग्रहोद्धतभक्तिश्रद्धादिगुणसंपन्निरेव सुलभम् । यतः,

अश्रद्धधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ।

अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

अस्योक्तस्य वक्ष्यमाणस्य च ज्ञानरूपस्य धर्मस्याश्रद्धधाना यथोक्तफलासं-
भावनापराः पुरुषा मां यथोक्तस्वरूपं परं ब्रह्म प्राप्य मत्समापत्तिमनासाद्यैव
मृत्युसंसारयोर्भूतेषु नित्यपरिवर्ततोर्मरणजन्मनोर्वर्त्मनि निवर्तन्ते पुनः पुनरापतन्ति ।
किमुक्तं भवति । मदनुग्रहसुधासागरसमुद्गतश्रद्धासुरतरुमञ्जरीसकलासिद्धिप्रस-
वैकहेतुर्थैरुपाययते तैरेवानेन ज्ञानेन सुलभो, नान्यैरिति ।

तदिदानीं ज्ञानं प्रतिपादयितुमाह ।

मया ततमिदं कृत्स्नं जगदव्यक्तमूर्तिना ।

मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।

भूतभृन्न च भूतस्थो ममाऽऽत्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

[शां. पा. १-सर्व.]

१. राशा २-ग्रहोत्थितः

मम संबन्धिनैश्वरमीश्वरे सर्वथा स्वामिन्येकस्मिन्भवं योगमनन्याधिकरणं समाधिं पश्य, प्रतिपद्यस्व । यत इदं वेद्यत्वेन सर्वप्रमातृणां कृत्स्नं सर्वं संक्षेपतश्चराचरभावरूपमवान्तरभेदपरिकल्पनया निष्पर्यन्तं वस्तु मयोपादानसहकार्यादिकारणान्तरानिरपेक्षेण नित्यनिर्विकारसामान्यसंविन्मात्रस्वभावाप्रच्युतेनानन्यानुकार्यनिरतिशयनिजक्रीडामात्रैकप्रयोजनेन स्वेच्छैकसाधनेनैकेन कर्त्रा ततम् । इत्थमनन्ताश्चर्यावभासरूपतया विस्तारितं जगद्भुवनमव्यक्तमूर्तिना मन्मायोत्थापितैः सर्वैः प्रमातृभिरिदंतया परिच्छेत्तुमशक्यत्वादव्यक्ताव्यपदेश्यव्यक्तिविरहिता मूर्तिराकृतिः स्वरूपं यस्य स तथा, तेन तादृशेन । किमुक्तं भवति । ब्रह्मादेरारभ्य परमक्षुद्रजन्तुपर्यन्तस्य सर्वस्य प्रमातुर्यत्संवेद्यं वस्तु येन येन प्रकारेण यदा यदा यत्र यत्र प्रकाशते तत्संवेद्यमानं सन्तमात्मानं लभते । संवेद्यमानता च संवेदितुः कर्मभावापत्तिः संवेदिता च परमार्थतः सदैक एव भवितुमर्हति । यो न कथंचिन्न कुत्रचित्संवेद्यत्वलक्षणविशेषणसंपर्कं सहते । ततो मत्स्थानि मध्येकस्मिन्संवेदितरि स्थितानि सर्वाणि निखिलानि स्थावराणि जङ्गमानि च संवेद्यानि भूतानि । एवं सर्वकर्ता सर्वशक्तिहेतुरहम् । न च तेषु भूतेषु व्यवस्थितः । यथा नित्यं संवेदितृत्वमात्रस्वभावव्यभिचारिणो मम व्यवस्था संवेद्यानां सर्वभूतानां व्यवस्थितिहेतुर्न तथा सर्वभूतव्यवस्था मद्व्यवस्थितिहेतुरित्यर्थः । सर्वाणि हि भूतानि संवेद्यत्वादेवोत्पादविनाशादिधर्मसंबन्धादानित्यानि । मम तु संवेदितृत्वमेकं लक्षणमिति कथं मम भूतस्थित्यधीनाऽवस्थितिर्भवेत् । इत्थं मदधीनस्थितिकान्यपि भूतानि न मत्स्थानि मयि संवेदितरि मद्रूपतयैव न स्थितिं भजन्ते, वेद्यतया स्फुरणात् । भूतस्थितिहेतुरहं यथा संवेदितृत्वयैव नित्यं स्फुरामि न तथाऽन्यान्यपि भूतानि, संवेद्यत्वेनैव तेषां प्रतीतेः ॥

एवं यथोक्तेन प्रकारेण ममाऽऽत्मा स्वभावो भूतभृद्भूतानि विभर्ति धारयति, तेन तेन रूपेणावस्थापयति । न च भूतस्थो न भूतस्थित्यधीनस्थितिक इत्युक्तमेव । अतश्चानेन क्रमेण भूतभावनो भूतानि भावयति सृजतीत्यर्थः । अत्र केनचित्सादृश्यांशेन दृष्टान्तमाह ।

यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।

तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥

एवमनेन प्रकारेण मय्यनवच्छिन्नमहिम्नि स्थितान्याधेयत्वमापन्नानि तत्तद्देशगतानि सूक्ष्माणि महान्ति च भूतानि, उपधारय बुध्यस्व । कथम् । यथाऽऽकाशे निरवच्छेदव्याप्तौ नित्यं सदैव स्थितो वायुः । कीदृशः । सर्वगस्तत्र तत्र देशे गतः कृतव्याप्तिः, महान्श्चान्यापेक्षया व्यापकः । एवं मत्स्थानि भूतानि बुध्यस्व । अत्रेदं तात्पर्यम् । यथा वायोः सर्वत्र सर्वगत्वमहत्त्वादयो धर्मा अपर्यन्ताकाशावकाशैकनिबन्धनास्तथा सर्वभूतानां सर्वधर्मा मत्स्वभावानुप्रवेशैकनिबन्धना इति ॥

तदेतन्निगमायितुमाह ।

एवं हि सर्वभूतेषु चराम्यनभिलक्षितः ।

भूतप्रकृतिमास्थाय सह चैव विनैव च ॥ ७ ॥

[१-अयं श्लोकः शां. पाठे नास्ति.]

एवमनेन वाय्वाकाशसंबन्धौपम्येन प्रकारेण सर्वभूतेषु चरामि, तानि व्याप्नोमि । अनभिलक्षित इदंतया केनचिदप्यनवधारितस्वरूपः । किं कृत्वा चरामि । भूतप्रकृतिं प्राक्प्रतिपादितचेतनात्मकभूतलक्षणां प्रकृतिं स्वभावमास्थायाधिष्ठाय । कथं चरामि । सह चैव विनैव च । नित्यमन्योन्यसंबन्धत्वात्सह वेद्यवेदकलक्षणस्वरूपभेदाद्विनैवान्योन्यपृथक्तयैवान्यो हि वेदकस्वरूपो मम स्वभावोऽन्यच्च मदिच्छोद्भाषितं वेद्यस्वरूपम् ॥

मदिच्छोद्भाषितत्वमेषां प्रतिपादयितुमाह ।

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामकीम् ।

कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ८ ॥

[शां. पा. १-मामिकाम् .]

एतानि चेतनाचेतनानि सर्वभूतानि महाकल्पावसाने मदीयां प्रकृतिं स्वभावं यान्ति । मदिच्छयैव मयि प्रलीयन्त इत्यर्थः । तानि च कल्पादौ कल्पान्तरारम्भेऽहमेव विसृजामि । चतुर्दशविधेनैव भेदेनावभासयामि । न तु यान्येव प्रलीनानि तान्येव पुनः सृजामीत्यर्थः । ईश्वरेच्छयाऽपर्यनुयोज्यत्वात्स्वातन्त्र्येऽपि चतुर्दशविधमेव भूतसर्गं प्रलयोत्पादावस्थयोः संहरति सृजति च परमेश्वर इति तात्पर्यम् ॥

एतदेव निगमयति ।

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।

भूतग्राममिदं^१ कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ९ ॥

[शां. पा. १-^०ग्राममिमं.]

स्वां प्रकृतिं निजस्वभावं नान्यत्किंचित्कारणान्तरमवष्टभ्यावलम्ब्येदं सर्वं भूतग्रामं प्राणिसमूहं पुनः पुनर्भूयोऽनादिप्रबन्धप्रवृत्तकल्पादिकालकल्पनया सृजाम्येवमुद्भासयामि । प्रकृतेरेव वशान्मत्स्वभावपारतन्त्र्यादेवावशमस्वतन्त्रम् । कल्पान्ते च तथैव संहारामीत्यत्रानुवर्तनीयम् ॥

किंच,

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ।

उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ १० ॥

तानि सर्गसंहाररूपाणि कर्माणि न पुनर्मां बध्नन्ति मन्मायोद्भावितनाना-
क्षेत्रज्ञवन्नियमितविपाकारम्भकत्वादिना न परतन्त्रीकुर्वन्ति । यथा क्षेत्रज्ञानां
कर्माणि जात्यायुर्भोगलक्षणविपाकारम्भकत्वेन संसारबन्धकारणत्वमापद्यन्ते, न
तथा सर्गादिकर्माणि ममेत्यर्थः । कीदृशं सन्तं मां न निबध्नन्ति । हेतुगर्भ-
विशेषणमाह । तेषु कर्मस्वसक्तत्वान्मत्त्वादिग्रहाभावेनानिमग्नचित्तत्वादुदासीन-
वत्तटस्थवदासीनं स्थितम् । यथा परकीयकर्मसु परो नैतानि मम तत्तत्फलदा-
नीति मन्यमानस्ताटस्थ्यमनुभवस्तैस्तैः कर्मभिः स्वफलभोक्तृत्वादिना न निय-
म्यते, तथा सर्गादिभिः कर्मभिर्न निबध्यो, यतस्तानि सर्गादीनि कर्माण्यचि-
न्त्यवैभवस्वमायोद्भावितान्योन्यभेदान्क्षेत्रज्ञान्प्रति मम सर्वतः स्वेच्छामात्रेण
तथावभासकत्वमेव कर्तृत्वम् । क्षेत्रज्ञा एव हि मन्मायामोहिताः सन्तोऽन्योन्य-
भेदेनावभासमानानां भावानां सर्गाद्यवस्थायोगित्वं प्रतिपद्यन्ते । मम पुनरेते सर्वे
भावास्तत्तत्सर्गाद्यवस्थाजुषोऽप्यद्वयचिन्मात्रलक्षणात्स्वभावान्न भिद्यन्ते ।

इत्यनेन प्रकारेण तेषु कर्मसूदासीनवदासीनं मामेतानि न निबध्नन्तीत्यु-
क्तम् । एष चार्थः प्रागेव पुन पुनः 'तस्य कर्तारमपि मां विद्धचर्तारमव्ययम्'
इत्यादिना, 'न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कामः फलेष्वपि' इत्यादिना च प्रति-
पादितः । यद्येवं वस्तुस्थित्या परमेश्वरो नेदं जगत्साक्षात्सर्गादिकर्माणि युनाक्ति,
तत्केनेदं जगत्सृज्यत इत्याह ।

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।

हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ ११ ॥

मया परमेश्वरेण नित्यं स्वभावमात्रावस्थितेनैवाध्यक्षेणाधिष्ठात्रा हेतुभूतेन प्रकृतिः सप्तमेऽध्याये चेतनाचेतनविभागेन प्रतिपादितपरापरस्वरूपा स्वभाववृत्तिरेवापर्यन्तस्थावरजङ्गमभेदयुक्तं जगत्सूयते, जनयति । अनेन हेतुना निमित्तेनैवं जगद्विपरिवर्तते, सर्गस्थितिसंहारप्रबन्धचक्रे परिभ्रमति ॥

एवमद्भुतैश्वर्यैकास्पदम्,

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमास्थितम् ।

परं भावमजानन्तो ममैवाव्ययमनुत्तमम् ॥ १२ ॥

[शां. पा. १-आश्रितम्. २-मम भूतमहेश्वरम्.—अत्र रा. टीकायां विद्यमानः ‘ममाव्ययमनुत्तमम्’ इति चरमचरणपाठो यद्वा उत्तरार्धमेव शां. पाठे ७ २४ श्लोके दृश्यते । स तु राम. पाठे तत्र नास्ति ।]

मूढा मायामुषिततत्त्वज्ञाना मां यथाप्रतिपादितस्वभावमवजानन्ति नित्योदितनिरतिशयप्रकाशप्रद्योतमानस्वभावमपि मोहबलोत्साहविच्छेदान्मज्जिज्ञासायामप्यवज्ञामाश्रयन्ति । कीदृशं सन्तं मामवजानन्ति । मानुषीं तनुमास्थितम् । मानुषीग्रहणमुपलक्षणार्थम् । तेन मनुष्यादिभेदेनान्योन्यभिन्नानन्ताकृतिविशेषभेदरूपां पारमार्थिकस्वरूपतिरोधानतिरस्करिणीमाश्रितम् । अत एव ते मूढाः । कीदृशाः सन्तो मामवजानन्ति । एवंविधया मन्मायया पदीयं परमेतस्मान्मानाचेतनाचेतनभावलक्षणात्पञ्चादन्योन्यविलक्षणं, तथाऽव्ययमविनश्वरमत एवानुत्तमम् । उत्तरोत्तरविचार्यमाणप्रकर्षे सत्यविद्यमानोऽन्य उत्तमः प्रकृष्टो यस्मात्तं तथाविधं भावं पारमार्थिकीं सत्तामजानन्तः सन्तो मामेव विमर्शाभावादबुध्यमानाः ॥

यतस्ते मूढाः सन्तः,

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।

आसुरीं राक्षसीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ १३ ॥

[शां. पा. १-राक्षसीमासुरी चैव.]

मोहिनीं स्वभावाज्ञानकारिणीं प्रकृतिं गुणमयं स्वभावं श्रिता देहात्मकाहंकारनिबन्धनस्थितयोस्त एव कीदृशीं प्रकृतिम् । आसुरीं रजोलेशानुगततमः-

प्रधानां, तथा राक्षसीं केवलतमः प्रधानामुत्तमाधमासुरसर्गभेदत्वेन प्राक्प्रस्ताव-
नायां प्रतिपादितस्वरूपाम् । यत एवंविधां प्रकृतिं श्रिताः, ततो मोघाशा मोघाः
फलशून्या आशा येषां ते तथाविधाः । ते सासुरराक्षसप्रकृतित्वाद्रजस्तमसो-
रुभयत्वे सति कामात्मानो भोगविषयं संकल्पमेव कुर्वन्ति, न तु तत्फलप्राप्तिहेतुं
शास्त्रोदितं कर्माऽऽरभन्ते । ततो मोघाशा इत्युक्तम् । तथा मोघकर्माणो यदपि
कर्माऽऽरभन्ते तच्छास्त्रीयोपायनियमाभावान्मोघं निष्फलं येषां ते तथाविधाः ।
वक्ष्यति हि राजसतामसयोः कर्मणोर्लक्षणम् । तद्यथा,

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः ।
क्रियषे क्लेशबहुलं तद्राजसमिति स्मृतम् ॥
अनुबन्धं क्षयं हिंसापनवेक्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ इति ।

तथैषांविधं कर्तृलक्षणमपि,
रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्त्यते ॥
तथा— अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो वैष्कृतिकोऽलसः ।
विषादी दीर्घसूत्रश्च कर्ता तामस उच्यते ॥

तथा मोघज्ञानाद्विपरिणितकर्मनिष्पत्तिहेतुत्वात्कर्मारम्भपूर्वताविज्ञानमपि मोघं
निष्फलं येषां ते तथोक्ताः । ज्ञानपूर्वकं हि कर्म । ज्ञानस्यैव चाऽऽसुरभिदप्रकृत्याश्रि-
तज्ञातृसंबन्धिनो विपर्ययप्रतिपत्तिदोषसंबन्धात्कर्मफलेन विसंवादात् निष्फलता
स्थितैव । तथा चैवंविधज्ञानलक्षणमपि वक्ष्यति,

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् ॥
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तद्राजसमिति स्मृतम् ॥

तथा— यत्त्वक्तृस्त्वंविदेकस्मिन्कार्येऽसक्तमहेतुकम् ।
अतत्त्वादर्थवदत्तं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ इति ।

मोघज्ञानत्वाद्विचेतसस्तत्त्वार्थनिष्ठत्वाभावात्सदपि विगतं सम्यग्ज्ञानलक्षण-
स्वकार्याकरणादविद्यमानमेव चेतोऽन्तःकरणं येषां ते तथाविधाः ॥

एवमेकान्ततो मायाक्रोडीकृतानामासुरप्रकृत्याश्रितानां वृत्तिं प्रतिपाद्य विद्या-
नुगूहीतानां प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयशास्त्रोपदेशमात्रभूतानां वैवप्रकृत्याश्रितानां प्रति-
पिपादयिषुः परदैवप्रकृत्याश्रितानां तावत्तां प्रतिपादयितुमाह ।

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।

भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ १४ ॥

प्रस्तावनाप्रदिपादितपरापरस्वरूपमय्याः परस्या देव्याः प्रकृतिं दैवीं सम्यग्ज्ञान-
विवेकद्योतनशीलत्वाद्देवशब्दवाच्यानां संबन्धिनीं प्रकृतिं स्वभावमाश्रितास्त्वत एव
महात्मान उत्कृष्टस्वभावा मां परमात्मानं भजन्ते । चतुर्विधया सेवयाऽनन्यमनसो
मद्व्यतिरिक्तवस्त्वन्तराभावप्ररूढप्रतिपत्तित्वान्मय्येवैकस्मिंस्तत्त्वे मनोयेषां ते तथा-
विधाः । ज्ञात्वा चानुष्ठानमिति स्थितेः । कीदृशं मां विदित्वा भजन्ते ? भूतादिं
भूतानां चेतनाचेतनानां मध्य आदिं प्रथमं तथाऽव्ययम्, नित्यत्वान्न मम क्षयो
विद्यत इत्यर्थः । सर्वभूतान्याद्यन्तवन्तोऽहमादिरेव, नान्तवानित्यत्र तात्पर्यम् ॥

किंच,

सततं कीर्तयन्तश्च यतमाना यतव्रताः ।

नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १५ ॥

[शां. पा. १-० यन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः.]

त एव दैवप्रकृत्याश्रिताः प्रबुद्धाः सततमव्यवधानेन कीर्तयन्तो मन्त्रजपस्वस्त्या-
दिनोद्घोषयन्तस्तथा ध्यानादिना यतमानाः, तथा नमस्यन्तः प्रह्वीभवन्तो
मां भक्त्या हेतुभूतया नित्ययुक्ताः सन्त उपासते, बाह्यनःकायव्यापारान्मदेक-
विषयान् कुर्वाणाः परिचरन्तीत्यर्थः ॥

किंच,

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १६ ॥

पूर्वेभ्यः प्रसिद्धभक्तिप्रकाराश्रयणेन मध्यजनपरेभ्योऽन्ये विलक्षणज्ञानेन विशु-
द्धसंविन्मात्रमत्स्वरूपचिन्तनैकलक्षणेन यज्ञेन यागविधिना यजन्तः पूजयन्तश्च
मामुपासते सेवन्ते । कथं मां ज्ञानयज्ञेनोपासवे ? एकत्वेन सकलप्रपञ्चपरिहा-
रादभिन्नैकसंविन्मात्रमत्स्वरूपतया, तथा पृथक्त्वेन नानात्वेनात एव बहुधाऽने-
कधा ज्ञानेन क्रियाद्युपचरणीयविचित्राकृत्यादिभिन्नरूपतया । वस्तुतः कीदृशम् ?
विश्वतोमुखं सर्वतः सर्व एवोपासनीयाभेदान्मुखं प्रत्यभिज्ञाकारणं यस्य तं
तादृशम् । इदमत्र तात्पर्यम् । द्विविधः पारमार्थिको मत्स्वरूपोपासनाक्रमः । एकः
संविन्मात्रैकतत्त्वविषयज्ञानसाधनः । अपर एकस्यैव तत्त्वस्य नानाजगद्भावनाना-
शक्तिसमूहत्वात्तद्द्वारेण तस्य तस्योपासनमिति ॥

तदेवैकस्य तत्त्वस्य सर्वशक्तित्वं प्रतिपादयितुमाह ।

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौषधम् ।

मन्त्रोऽहमहमेवाऽऽज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १७ ॥

क्रतुयज्ञयोर्यद्यपि पर्यायत्वेन व्यवहारो-दृश्यते तथाऽपि यज्ञशब्दसंनिधाने पशुसोमादिसाधनाविशिष्ट एव यज्ञः क्रतुशब्देनात्रोक्तः । ततो यथाप्रतिपादित-ब्रह्माद्वैतस्थित्या-सर्वो यागविधिर्नानादेवतासंप्रदानोऽहमेव । तथा स्वधा पि-तृतर्पणमन्त्रोऽप्यहमेव । तथा नानौषधिविकारात्मकमौषधं यागोपकरणद्रव्यम-हमेव । तथा संप्रदानभूतदेवतासंमुखीकारादिविविधार्थवाचकशब्दविशेषरूपो मन्त्रो यज्ञोपकरणमन्त्रविशेषोऽप्यहमेव । तथाऽऽज्यं घृतं तर्पणद्रव्यं तथाऽग्निर्याग-क्रियाधिकरणम्, तथा हुतं हवनं होमकर्मेति यज्ञादिरूपतया ब्रह्मापणविधि-न्यायेनाहमेव स्थित इत्यत्र तात्पर्यम् ॥

पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।

वेद्यं पवित्रमोँकार ऋक्साम यजुरेव च ॥ १८ ॥

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।

प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ १९ ॥

अस्य जगतः समस्तस्य चराचरस्य विश्वस्योत्पत्तिमूलकारणत्वात्पिता माता चाहम् । यदि वा पितरौ यथाऽपत्यस्य समस्तयोगक्षेमोद्वहननित्यावहितौ तथाऽ-हमस्य जगतः । तथा धाता धर्ता स्थितिहेतुस्तथा पितामहो ब्रह्मादीनां जगतः स्रष्टृत्वेन स्थितानां जनकत्वात्पितामहः । पवित्रं परमं पावनं यद्वेद्यं ज्ञेयं वस्तु । तथोँकारः परब्रह्मवाचकः प्रणवाख्यो वेदादिः शब्दविशेषस्तत्प्रभवाणि च ऋक्सामयजूंषि । तथा गम्यते ज्ञायते वा परं तत्त्वमनयेति गतिरुपायः । तथा भर्ता पोष्टा, तथा प्रभुर्यथेष्टाविनियोगैकस्वामी । तथा साक्षी शुभाशुभकर्माध्यक्षः, तथा निवासः सर्वभूतानामेकमावसथं, तथा शरणं सर्वोपद्रवप्रशमायाऽऽश्रयः । तथा सुहृत्सर्वभवेनोपकारी । तथा जन्मविनाशस्थितिहेतुत्वात्प्रभवः प्रलयः स्थानं च । तथा प्रलीनं सद्यत्रावतिष्ठते तत्प्रधानात्मकं निधानं, तथा यतः प्रभवति तत्प्रधानस्याप्यव्ययमक्षयं बीजं 'कारणमिति न तत्किंचिदस्ति यदह-मस्य जगतो न भवामीत्यर्थः ॥

तथा च,

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।

अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ २० ॥

सूर्यो भूत्वा ग्रीष्मादौ रसमाददानोऽहं तपामि, यतस्तदा ह्यहमेव वर्षं निगृह्णामि निरुणध्मि । वर्षाकाले चाहमेव पर्जन्यो भूत्वोत्सृजामि । तपनवर्ष-
णक्रिययाऽन्नाद्युत्पादनेनाहमेव जगद्वर्तयामीत्यर्थः । तथाऽमृतमविनाशि यद्वस्तु,
मृत्युश्च विनाशहेतुरहमेव । किं बहुनोक्तेन । यत्किञ्चित्साद्विद्यमानं शोभनं वा
यदसत्ताद्विपरीतं किञ्चिज्जगति संभवाति तत्सर्वमहं मच्छक्तिरेवैका सदसद्भावे-
नावभासते ॥

इत्येवं परदैवप्रकृत्याश्रितसर्गभेदप्रतिपादनप्रसङ्गेन ब्रह्मस्वरूपं संग्रहेणोक्त्वे-
दानीमपरदैवप्रकृत्याश्रितानां पुरुषाणां प्रवृत्तिं प्रतिपादयितुमाह ।

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा

यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।

ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोक-

मश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥ २१ ॥

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं

क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।

एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना

गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २२ ॥

ज्ञानरहितक्रियामात्रोपदेशपर्यवसितार्था ऋग्यजुःसामलक्षणास्तिस्रो विद्या
अधीयते विदन्ति वा त्रैविद्याः, मुख्यतया ब्राह्मणादयस्त्रैवर्णिकाः । धूतपापा
आनिषेकाच्छास्त्रविहितसंस्कारसंपन्नत्वाद्धुतकल्मषाः । तथा निवृत्तयथोक्तब्र-
ह्मचर्याद्याश्रमनियमाः सन्तः सोमपा नित्यनैमित्तिकस्वकर्मानुष्ठाननिष्ठा इत्यर्थः ।
तथाविधाः सन्तो देवतान्तरयजनविधिरूपैर्यज्ञैस्तैस्तैः शास्त्रचोदितैर्यागविशेषैः
सम्यग्ज्ञानाभावादविदन्तोऽपि मामेवेष्ट्वा पूजयित्वा स्वर्गतिं देवलोकप्राप्तिकामा-
त्मानः सन्तः प्रार्थयन्त उपयाचन्ते । यतस्तैस्तैर्यज्ञविधिभिस्तांस्तान्देवविशेषा-
न्यजन्त इति विधत्तोमुखमेकं तत्त्वं मामेव यजन्ते । केवलं संप्रति विद्या-
शक्त्याऽननुगृहीताः परं मदीयं भावमाविदन्तो भोगमात्रं यज्ञादिक्रियाफलं मन्यमा-

नाः स्वर्गमभिकाङ्क्षन्ति । ते तथाविधासैविद्या देहान्ते स्वकर्मोपनतं स्वर्ग-
लोकं विशालं विपुलं देवलोकं गत्वा, तद्वतान्भोगान्भुक्त्वोपसेव्य स्वकर्मोपार्जि-
ते पुण्ये तदनुरूपकालातिवाहनात्क्षीणेऽन्ते गते मर्त्यलोकं कर्मभूमिभिर्मां स्वकर्मा-
नुरूपजातिविशेषाश्रयणेन विशन्ति प्रतिपद्यन्ते । एवमनेन क्रमेण त्रयीधर्मं वेदो-
क्तं स्वं स्वमाचारमनुप्रपन्नाः समाश्रिताः सन्तः कामकामाः स्वर्गादिभोगाभिका-
ङ्क्षिणश्चातुर्वर्णिका अपि गतागतं स्वर्गादिभूमौ गमनं आगतं, ततो भूयः
कर्मभूमावागमनं लभन्ते प्राप्नुवन्ति । संसारबन्धभागिनः पुनः पुनर्भवन्तीत्यर्थः ॥

एतदन्तेन ग्रन्थेन ज्ञानं कथयित्वा विज्ञानकथनमाह ।

अनन्याश्च विरक्ता मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २३ ॥

[शां. पा. १-°न्याश्चिन्तयन्तो मां.]

ये जनाः परां दैवीं प्रकृतिमाश्रिता दृष्टानुश्राविकगुणात्मकेभ्यो भोगेभ्योऽशु-
द्धयतिशयक्षयादिदोषवद्भ्यो विरक्ताः सन्तो नित्यनिर्मलनिरतिशयानन्तानन्दसु-
धासागरं मां परमकारणं ब्रह्मतत्त्वं पर्युपासते, यथाप्रतिपादितज्ञाननिष्ठतया स्वक-
र्माण्याजनितः समन्तात्सेवन्ते । कीदृशाः सन्तः अनन्या अविद्यमानमन्यन्मद्यति-
रिक्तं वस्तु येषां ते तथाविधाः । मन्मयमेव सर्वमिदमनुभवन्त इत्यर्थः । तेषां
तादृशानां नित्याभियुक्तानां यथोक्तज्ञानैकतानतया सततोद्युक्तानां सर्वास्वव-
स्थासु यथोक्तमत्स्वरूपस्मरणैकपरायणानामित्यर्थः । अहं परमेश्वरो योग-
क्षेमं वहामि । योगं प्रागनासादितेन मत्स्वरूपसंवेदनात्मकेन फलेन संबन्धं क्षेम-
मासादितस्य पुनरपरिलोपलक्षणं धारयामि । ये नित्यं मन्मयास्तेषां कुतो
योगक्षेमक्षतिरित्यर्थः ॥

एवं यथोक्तोपायनिरपार्यनिवेशितान्तःकरणतया मत्स्वरूपानुभवरूपां परां
काष्ठामधिरूढा भक्तिरेव विज्ञानमिति तात्पर्यम् । ननु विश्वतोमुखस्त्वमेवैकं तत्त्व-
मिति देवतान्तरयाजिनोऽप्यनन्या एव, तत्कथमुक्तमनन्या ये मामुपासते तेषां
योगक्षेमं वहामीत्यत्राऽऽह ।

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ।

तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ २४ ॥

सत्यं येऽपि जना अन्यदेवताभक्ताः परस्परं भिन्नस्वरूपांस्तान्सूर्येन्द्रादिप्रमु-
खान्देवविशेषान्भक्तास्तेऽपि परमार्थतो मद्ब्रह्मतिरिक्तद्वितीयवस्त्वभावान्ममेव
श्रद्धया तत्तत्फलाभिन्नसंभावनया यजन्ते पूजयन्ति । किंत्वाविधिपूर्वकम् । मद्य-
जन एवंविधविधिरुक्तो वक्ष्यते च, यथोक्तज्ञाननिष्ठतया सर्वेषु दृष्टव्येषु देवता-
विशेषेषु तासु तासु यागक्रियासु यष्टरि च स्वात्मन्यद्वयचिन्मात्रलक्षणमत्स्वरू-
पानुभवः । स च तेषां ज्ञानशून्यकेवलक्रियामात्रशरणानां विधिर्न संभवति ।
तस्मादविधिपूर्वकं मां यजन्त इत्युक्तम् ॥

एतदेव प्रकटयितुमाह ।

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।

न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥ २५ ॥

सर्वयज्ञानां नानाभेदानां यागानामहमेव भोक्ता, एक एव परमेश्वरः फलस्य
स्वीकर्ता, तथा प्रभुरनुष्ठानक्रियाधिष्ठितः सर्वे यज्ञा अहमेवेति । न पुनस्तथा-
विधं मां तत्त्वेन परमार्थेन यथोक्तेनाभिजानन्त्येकत्वेन प्रतिपद्यन्ते । अतो हेतोस्ते
तादृशा अनुष्ठातारश्च्यवन्ति मत्तो वियुज्यन्ते नानात्वेन सर्वे पश्यन्तीत्यर्थः ॥

ततश्च,

यान्ति देवव्रता देवान्पितॄन्यान्ति पितृव्रताः ।

भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥ २६ ॥

देवेभ्यो देवतार्थव्रतं नियमो येषां ते शक्रादिदेवाराधका देवव्रतास्तत्सपर्यासिद्धौ
देवानेव यान्ति । तल्लोकभाजो भवन्तीत्यर्थः । एवं पितृव्रताः पितृन्यान्ति ।
तथा भूतेभ्यो यक्षरक्षःपिशाचादिभ्यस्तदर्थमिज्या यागो येषां ते तादृशास्तान्ये-
व पूर्ववद्यान्ति । देवपितृयाजिनः सात्त्विकाः, भूतयाजिनस्तु राजसाश्च तामसाश्च ।
यदुक्तम् ।

यजन्ते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः ।

प्रेतान्भूतपिशाचांश्च यजन्ते तामसा जनाः ॥ इति ॥

ये तु निस्त्रैगुण्यास्ते मद्याजिनो मामेव त्रैगुण्यातीतस्वरूपं यष्टुं शीलं येषां ते
तथाविधमेव मत्स्वरूपं परब्रह्म यान्ति समापद्यन्ते ॥

स च मद्यागो देवव्रतादियागवत्तत्तत्तानाद्रव्यसंभारसाधनो नैवेत्याह ।

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ २७ ॥

भक्तिरद्वयचिन्मात्रस्वरूपब्रह्मतत्त्वभावनयाऽऽत्मन एव, तस्य तस्य वा नाना-
देवताविशेषस्योपासनं, तथा साधनभूतया यस्तत्त्ववित्तत्राद्यपि यत्किञ्चिन्मह्यं
प्रयच्छति तत्तस्य प्रयतात्मनस्तथाविधाद्वयविज्ञानसमाहितान्तःकरणस्य तादृश-
भक्त्युपहृतमश्नाम्युपभुञ्जे । यादृशभावनाविशेषेणोपहृतं तथैव तत्स्वी करो-
मीत्यर्थः ॥

यत एवं ततः,

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २८ ॥

यत्करोषि, तत्तत्फलार्थितया यत्कर्मानुतिष्ठसि, यच्चाश्नासि तत्तत्कर्मफल-
भूतमुपभुङ्क्षे, तत्सर्वं मदर्पणं कुरु, मयि ब्रह्मस्वरूपेऽर्पणं मदात्मकप्रतिपत्त्या
निवेदनं यस्य तत्तादृशं कुरु संपादय । तच्च कार्यं ज्ञानरहितानां नानाफल-
हेतुत्वेन व्यवस्थितं विवृणोति । यज्जुहोषि तेषु तेषु यज्ञेषु तत्तद्देवतातर्पणार्थं
यदग्नौ हवनक्रियया क्षिपसि । यच्चान्तर्वेद्यादौ ददासि पात्रेभ्यः प्रयच्छसि ।
यत्तपो नियमविशेषं चरसि, तत्सर्वं मदर्पणं कुरु । यज्ञदानतपोलक्षणासु क्रिया-
स्ववश्यकर्तव्यासु तत्तत्फलभिकाङ्क्षाकर्मण्यपरिहारेण मत्स्वरूपानुभवमेवैकं
फलमवलम्बस्वेत्यर्थः ॥

अस्या भावनायाः फलमाह ।

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ।

संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २९ ॥

एवमनेन प्रकारेण यज्ञादिकाः स्वाः क्रिया अनुतिष्ठन्नापि शुभाशुभफलैः
शुभैः सुखात्मकैरशुभैर्दुःखात्मकैः क्रियाणां फलैर्मोक्ष्यसे, त्यक्ष्यसे । तानि ते
बन्धनाय न कल्पयिष्यन्त इत्यर्थः । कीदृशैः । कर्मबन्धनैः कर्माणि ज्ञानशू-
न्यानि बन्धनं नियमहेतुर्येषां तथाविधैः । कर्मनिबन्धनानि हि फलानि ज्ञान-
शून्यं बध्नन्ति, न यथोक्तज्ञानसंपन्नम् । अतस्त्वं संन्यासयोगेन फलेन संक-
ल्पसमाधिना युक्तात्मा संबद्धस्वभावोऽत एव मुक्तः सर्वबन्धनेभ्यो विनि-
ष्क्रान्तो मामेकं परमकारणमुपैष्यस्यहमेव संपत्स्यस इत्यर्थः ॥

ननु केषांचिद्यज्ञादिक्रियाभिरप्युपसेवमानानां बन्धनहेतुर्भवान् । अन्येषां तु
पत्राद्युपहरतां मोक्षहेतुरिति किं तवापि रागद्वेषानुषङ्ग इत्यावाऽऽह ।

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।

ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ ३० ॥

सर्वभूतेषु चतुर्दशविधेन प्रपञ्चेन प्रसूतेषु परमार्थतस्तत्त्वैकत्वात्परतत्त्वात्म-
कोऽहं समो निर्विशेषवृत्तिः । अतो व्यतिरिक्तत्वाभावान्न मे कश्चिद् द्वेष्यो द्वेष-
दोषहेतुर्नापि प्रियो रागदोषहेतुः संभवति । एतौ भेददर्शनामेवानुषक्तौ ।
ततश्च ये पुनर्भहात्मानो मदिच्छयैव विद्याशक्त्यनुग्रहादेकतत्त्वदर्शिनः सन्तो
मां यथोक्तस्वरूपमेव यथोक्त्या भक्त्या भजन्ते सेवन्ते, यथोक्त्या भावनयो-
पासते, ते मयि तिष्ठन्ति, तेषु चाहमभेद एव तिष्ठामि, मत्तस्तेषां दुर्भेदभेद-
प्रत्ययसेतुविदलनात् । ब्रह्मामृतसागरसमरसीभूतत्वात्तद्बोधस्य ॥

एवं यथोक्त्या भावनया भगवद्भक्तेः स्तुतिमाह ।

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।

साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ ३१ ॥

यद्यपि युष्मत्प्रतिपादितदृष्ट्या युद्धादिघोरकर्मानुष्ठानात्सुतरां दुष्टचेष्टितः
सन्ननन्यभाङ् मदेकालम्बनो मां भजते उपास्ते, स तादृशः साधुः सदा-
चार एव मन्तव्यो बोद्धव्यः । यतः सम्यगविपर्यस्तज्ञात्वाद्यथावत्स तद्गुणको
व्यवसितो गृहीतव्यवसायः । एतावदेव सदाचारदुराचारयोर्लक्षणम् । योऽन-
न्यतया मद्भक्तः स सदाचारः, तद्व्यतिरिक्तस्तु दुराचार इति । एतावद्व-
तात्पर्यम् । अपर्यनुयोज्येच्छस्य हि भगवतः शक्तिरक्षतीर्णां क्वचिदध्यनुग्राहे
विनष्टं च निर्मूलमखिलं दुराचारत्वम् ॥

एतदेव प्रकटयितुमाह ।

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।

कौन्तेय प्रतिजानीहि न मद्भक्तः प्रणश्यति ॥ ३२ ॥

[शां. पा. १-मे भक्तः.]

क्षिप्रमनुग्रहलक्षणसमकालमेव धर्मात्मा भवति, प्रतिपादितज्ञानयोगलक्षणः
परमो धर्म-आत्मा स्वभावो यस्य स तादृशः संपद्यते । तथासंपन्नमात्रः शश्व-
न्वित्यकालं शान्तिं यथाप्रतिपादितात्मानात्मादिज्ञेयवस्तुज्ञानभावलक्षणक्षोभक्षय-
रूपं प्रशमं यथोक्ततत्त्वसमापत्तिरूपं नितरां गच्छति प्राप्नोति । नियच्छतीति
पाठ आत्मानि तां नियच्छति नियतामव्यभिचारिणीं करोति । ततश्च हेतोस्ते

तुभ्यं प्रतिज्ञां करोमि, यथा मद्भक्तो यथोक्तेन रूपेण मदुपासको न प्रणश्यति,
मत्स्वरूपव्यतिरेकप्रतिपत्तिलक्षणं नाशं न प्राप्नोति ॥

अत एवाऽऽह ।

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ ३३ ॥

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।

पापाः पापकर्मजा पापकर्मविपाकजा योनिरुत्पत्तिकारणं येषां ते स्त्रीशूद्रवै-
श्यादयो येऽपि केचन भवेद्युक्ते मां व्यपाश्रित्य यथोक्तमदेकशरणा भूत्वा परा-
मनुत्तरां गतिमपुनरावृत्तिपदवीमाप्नुवन्ति । न चैतदतिशयोक्तिमात्रमेवेति व्याख्या-
तमेव प्राक् । किं पुनर्ये पुण्याः पुण्यकर्माणः पुण्यकर्मविपाकाल्लब्धोत्कृष्टयोनयो
ब्राह्मणा राजर्षयश्च राजत्वे सत्यपवर्गभागित्वान्मुख्या ऋषयो द्रष्टारो भक्ताः
सन्तः परां गतिं यास्यन्ति । तदेतेन सर्वलोकसाधारणत्वमात्मज्ञानस्य भगवता
प्रतिपादितम् ॥

यत एवमुत्कृष्टफला मद्भक्तिस्ततः ।

अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३४ ॥

इमं लोकं कर्मभूमिलक्षणं भुवनं प्राप्य, अत्र जन्म लब्ध्वेत्यर्थः । कीदृशं
लोकम् ? अनित्यं शरीरस्य भोगसाधनस्य भोगानां चान्तवत्त्वादस्थिरम् ।
असुखं च यदप्यत्र किञ्चित्सुखभ्रान्त्या गृह्यते तदपि विवेकबुद्ध्या विचार्यमाणं
दुःखमेव । यदुक्तम् । परिणामतारूपसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च सर्वमेव
दुःखं विवेकिनः । यथा जलधिमध्यपतितस्य रत्नातिशयलाभः कथञ्चित्संभा-
व्यते तथा दुःखैकहेतुकर्मभूमिपतितस्य मद्भक्तिलाभः संभाव्यत एवास्मिन्नलोक
इत्यर्थः ॥

गुणवृत्तिविरोधाच्च सर्वं दुःखं विवेकिन इत्येवंरूपमपीमं लोकं लब्ध्वा माम-
नुत्तरसुखहेतुं भजस्वेत्याह ।

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि युक्तवैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३५ ॥

इति श्रीभगवद्गीताभूषणनिषत्सु नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

एवंविधः सन्मद्भक्तो भव । कीदृशः ? मन्मना मद्याजी तथा मन्मस्कारपरः।
एतेन विशेषणत्रयेण चित्तकायवचनक्रियाणां भगवत्स्वरूपलक्षणैकतत्त्वविशेषणा-
त्मको मुख्यो भक्तिप्रकारः प्रतिपादितः । मां नमस्कुर्वित्यनेन हि मन्त्रजपनमस्कारः
प्रतिपादितः स्तुत्यादिरूपा भगवत्प्रणतिरुक्ता । एवमनेन प्रकारेणाऽऽत्मानमन्तः-
करणं युक्त्वा समाधाय मत्परायणो मदेकालम्बनः संवृत्तः सन् मामेवैष्यासि मद-
भेदसमापन्नो भविष्यसीत्योम् ॥

व्योम्नि ज्योतिर्गण इव घनध्वान्तशान्तिप्रसन्ने

सूर्येन्द्रादिद्विगुणविकसन्निर्मलस्वप्नसादः ।

यत्रार्थैर्विः स्फुरति सुतरां ज्ञानविज्ञानपूर्व-

स्तत्राध्याये तरतु नवमे राजहंसीव गीर्वः ॥

इति श्रीराजानकरामकविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे सर्वतोभद्रनाम्नि

भगवद्गीताविवरणे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

॥ अथ दशमोऽध्यायः ॥

एवं नवमाध्यायपर्यन्तग्रन्थग्रथितप्रसन्नगम्भीरभणतिभेदाभिहितज्ञानविज्ञानादि-
परमरहस्यरूपार्थश्रवणादुपजातपरितोषविशेषतामत्यन्तदुरवधारपरमार्थत्वादस्यार्थ-
स्यासंतुष्टहृदयतां चार्जुनस्योपलक्ष्य प्रसादातिशयमनुकम्पां चोपगच्छन्नेकदेशपर-
तत्त्वसाक्षात्कारकारणभूतनिरतिशयानुग्रहचिकीर्षाविष्कारि वाक्यं,

श्रीभगवानुवाच ।

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।

यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १ ॥

यद्यपि प्रायेण निरवशेष्यमुपदेश्यं वस्तु वितत्य प्रतिपादितं तथाऽपि तदपि सू-
क्ष्मत्वात्परमप्रकृष्टप्रज्ञानामपि हृदये जगिति प्रतिष्ठां न लभत इति भूयो बहु-
तरमेव पूर्वोक्तं तन्मदीयं परममुत्तमार्थप्रतिपादकत्वात्प्रकृष्टं वचनमिदमाकर्ण्य
बहुतरवचनकथने कारणमाह । यद्वचनं प्रीयमाणाय परितोषं भजते
हितकाम्ययाऽऽत्यन्तिकानुकूल्यकरणेच्छया तुभ्यामिदानीमहं कथयिष्यामि ।
किमनेनोक्तं भवति । यावत्प्रकारान्तरदुर्हरमोहविषविषादहारिणा प्रतिपादितार्थप-
रमार्थापूर्वपीयूषपरमलेशस्पर्शनेन नाह्लादितं हृदयं तावत्कुतः प्रीयमाणत्वम् ।

अतथाविभस्य हि पुनरुक्तकथनादुद्देश एव स्यात्। अतः प्रीयमाणत्वेनाऽऽविष्ट-
ब्रविशिष्टशिष्यगुणाविशेषाय तद्धितचिकीर्षुणा दयाविष्टहृदयेन दैशिकोत्तमेन
विचित्रोक्तिप्रकारैस्तावदुपदेष्टव्यम्। यावदसौ सुमृहीतार्थतया निराकाङ्क्षता-
मापद्यत इति भूयो वचनकथनेन भवता नोद्वेजनीयमिति भगवतोऽभिप्रेतम्।
अथवा,

निद्रां मोहमयीं हरत्स्वसहसैवान्तःप्रबोधश्रियं

तन्वत्स्वार्थिषु वाञ्छितार्थविषयावन्ध्योद्यमाधायिषु।

सूर्याशुष्विव पौनरुक्त्यजनितोद्वेगत्वमापत्स्यते

तेष्वेवाभिनवीभवत्सु भगवद्वाक्येषु कश्चेतनः ॥

इह मत्स्वरूपविज्ञानलक्षण एवार्थ उक्तो वक्ष्यते च। तच्च मत्स्वरूपं गुह्य-
तमत्वान्नाल्पेन प्रयत्नेन प्रतिपत्तव्यं प्रतिपाद्यं च। अतो बहुतरवचनाकर्णेनेऽव-
हितो भव ॥

अतः,

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः।

अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥

मम परमार्थत एकस्यैव सनातनस्य तत्त्वस्य प्रभवमुत्पादम्। प्रभावमिति
वा पाठे माहात्म्यम्। सुरगणा ब्रह्मेन्द्रसूर्यादयो देवसमूहा न विदुर्न जानते।
महर्षयो भूषादयोऽपि तथैव। ते हि मन्मायाशक्त्युद्भावितास्तत्त्वस्वरूपातिश-
क्त्यादिभेदास्तं तं स्वाधिकारमनुतिष्ठन्तः प्रतिकल्पं सर्गप्रलयाद्यनित्यभावसं-
न्धावस्थाजुषः। अहं तु नित्यत्वात्तेषामादिः प्रथमः। एवं प्रकर्षगत्या कल्पा-
दिदीर्घकालस्थायिनोऽपि देवादयो मदीयपरमसत्तापेक्षयाऽन्तवन्तः। ते च मदीय-
मायामोहिताः सन्तः स्वाधिकारनिवर्तनमात्रपर्याप्तसामर्थ्यास्तत्त्वतो मां संप्रति
न विदन्ति ॥ ततः,

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम्।

असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

यः कश्चिद्विरलो महात्मा मनुग्रहादेव प्रत्युदितसम्यग्ज्ञानशक्तिः। अजं
नित्यत्वाज्जन्मरहितमत एवाभादिमविद्यमानपूर्वपुरुषान्तरम्। तथा लोकमहेश्वरं,
लोकानां ब्रह्मादीनां, लोक्यन्ते दृश्यन्ते विद्यन्ते इति लोकशब्दवाच्यानां जनानां
महान्तं सर्गस्थितिप्रलयाद्यवस्थाविधानस्वतन्त्रशक्तित्वादुत्तमं स्वामिनम्। तेषा-
मपि हि ब्रह्मादीनां स्वविषयं यावन्मात्रमैश्वर्यं तत्र कारणमित्यर्थः। एवंविधं

मां वेत्त्यात्मत्वेन प्रतिजानीते स मर्त्येषु मायाक्रोडीकृतत्वान्मरणधर्मसंबद्धेषु देवादिषु सर्वजन्तुषु मध्येऽसंमदः, सत्यात्मनि मध्येव प्ररूढात्मप्रत्ययत्वाद्विपर्ययलक्षणः । संमोहोऽज्ञानं तस्य न विद्यत इत्यर्थः । अत एव सर्वैर्निरवशेषैर्मनोवाकायनिर्वर्त्यैः पापैर्नानाद्योन्यन्तरविशेषहेतुभिः किल्बिषैः प्रमुच्यते, परिवर्ज्यते । देहाद्यनित्यवस्तुव्यवस्थिताहंकारमात्रं हि सर्वपापानामुत्पात्कारणम् । सम्यग्ज्ञानवस्तु तत्रास्तीति स एवासंमूढ इत्युक्तम् ॥

सर्वभूतानां सर्वावस्थाहेतुत्वे लोकमहेश्वरत्वं यद्व्याख्यातं तदेव विवृण्वच्चाह ।

बुद्धिज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।

सुखं दुःखं भवो भवो भयं चाभयमेव च ॥ ४ ॥

आहसा समता तद्विस्तपो दानं यशोऽयशः ।

भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५ ॥

इहाहमेवैकं तत्त्वं परमार्थसदिति बहुशः प्रतिपादितमेव । अयं च देवासुरभेदेन द्विप्रकारः क्षेत्रज्ञवर्गो मन्मायैवेत्थमवभास्यत इति प्रतिपादितमेव । तदस्य क्षेत्रज्ञवर्गस्था अपि तदहंकारावलम्बनेन प्रसरन्तो बुद्ध्यादयः पृथग्विधा नानारूपा भावा मत्त एवैकस्मात्कारणाद्भवन्त्युत्पद्यन्ते । एते हि विविधा भावभेदाः प्रबुद्धैस्तत्त्वज्ञानदृशा परामृश्यमानाः परमात्मस्वरूपान्मर्माणापि न व्यतिरिच्यन्ते । ततो मायामात्रमेवैतद्भेदेनावभासमानता भावानाम् । सा च मच्छक्तिरेवेति मत्त एव ते भावा भवन्तीत्युक्तम् । के ते भावाः ? बुद्धिर्मुख्यमन्तःकरणं यया बुध्यते निर्विकल्पतया निश्चीयते बोद्धव्यं वस्तु, ज्ञानं तु मनःसंज्ञोऽन्तःकरणविशेषो येन बोद्धव्यं विकल्प्यते । एतौ सर्वप्रमातृसाधारणौ बुद्धिज्ञानसंज्ञौ भावौ । असंमोहः परमार्थनिष्ठं ज्ञानम् । ततोऽन्यविषयं सर्वमेव ज्ञानं विपर्ययादिदोषसंबन्धात्संमोहात्मकम् । स चासंमोहलक्षणो भावो मुमुक्षूणामेव संभवति । क्षमा वाचा मनसा कर्मणा वा निर्विकारत्वम् । सर्वात्मना शक्तिमत्त्वेऽपि परापराधसहिष्णुत्वम् । एषोऽपि यत्याद्यवस्थायां मुमुक्षूणामपवर्गोपायभूतो धर्मः । अवस्थान्तरे हि ज्ञाननिष्ठतया स्वकर्मापरित्यागस्य मोक्षसाधनत्वादक्षमाऽपि शास्त्रचोदिता सती मोक्षसाधनं भवत्येव । सत्यम्, आत्यन्तिकभूतहितपर्यवसायि यथादृष्टार्थकथनम् । एतत्स्वर्गपवर्गफलार्थिनां च साधारणम् । दम उत्पथप्रवृत्तानां

सर्वेन्द्रियाश्रानां वैराग्यभावनादिकशाभिघातात्ततः प्रतिषेधनम् । शमः सिद्धय-
सिद्धयोर्निर्विकारान्तःकरणता च । तौ योगविषयौ । सुखं तत्तदिष्टवस्तुप्राप्तेरभिका-
ङ्क्षानिवृत्तौ संतुष्टचित्तता । एते सुखादयः सर्वप्राणिसाधारणा भावाः । अहिंसा
सर्वभूताभिद्रोहात्सर्वात्मना विरतिः । सा च यत्याद्यवस्थायामेव मोक्षसाधनम् ।
हिंसाया अप्यस्मादवस्थान्तरे मोक्षसाधनत्वात् । यतः शास्त्रचोदितं यज्ञे वधादि,
संग्रामे रिपुव्यापादनं दुष्टनिग्रहश्च, हिंसात्मकत्वेऽपि तथाविधस्वकर्मनिष्ठानां सतां
मोक्षसाधनम् । समता सुहृन्मित्रार्युदासीनेत्यादिना प्राक्प्रतिपादितस्वरूपैकदर्शिता
मुमुक्षूणामेव धर्मः । तुष्टिः सर्वभूतविषया प्रीतचित्तता । मुमुक्षुविषयैव सुखस्यैव
सर्वसाधारण्येन प्रतिपादितत्वात् । तपो वाक्चित्तकायनिर्वर्त्यो नियमविशेषः ।
दानमिष्टापूर्तविभागेन स्वद्रव्यस्य परद्रव्यत्वापादनम् । ज्ञानादीनां स्वत्वनिवृत्तिं
विना परत्र संक्रमणमदानम् । एतत्स्वर्गापवर्गफलार्थिनोः साधारणम् । यशः
शास्त्रचोदितानां शुभानां कर्मणां सात्त्विकबुद्ध्या समाचरणात् सर्वजनविषया
प्रशंसा । अयशस्तद्विपरीताचरणादप्रशंसा ॥

इत्येवंविधानां धर्माणामाश्रयभूता धर्मिण आप्रजापतिभ्यो मत्त एव भवन्तीत्याह ।

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।

मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६ ॥

पूर्वे कल्पारम्भभाविस्वायंभुवमन्वन्तररूपपूर्वकालभावित्वात्प्रथमे, सप्त महर्षयो
मरीच्यादयो ये पुराणप्रजापतयः प्रोक्ताः । केचित्तु बुद्धिमनसी महाभूतपञ्चकं
चेति सप्त महर्षिन्किथयन्ति । प्रजासर्गहेतुत्वात्तेऽपि प्रजापतय इति चाऽऽहुः ।
चत्वारो मनवः प्रजासर्गे प्रतिवर्णं चातुर्वर्ण्यस्य प्रथमे पुरुषाः, येषां ब्राह्मणादि-
वर्णसर्गहेतुत्वान्मनुत्वं प्रजापतित्वं च । एते मद्भावाः परमकारणादेव भाव
उत्पत्तिर्येषां ते तथाविधाः । कीदृशाः सन्तो मद्भावा मानसा जाताः । संकल्प-
जा इत्यर्थः । येषां प्रजापतीनां सतां संबन्धिन्यो लोके भुवनेष्विमाः प्रजाः ।
ये प्रजासर्गकर्तारः कल्पारम्भे प्रजापतयः श्रूयन्ते ते मदिच्छामात्रोद्भाविताः
स्रष्टृभावा इत्यर्थः ॥

एवंविधस्वैर्धर्मज्ञानफलमाह ।

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।

सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥

एतां यथोक्तां विभूतिं जगत्कर्तृत्वादिरूपमैश्वर्यं तथा योगं नानाभावप्रपञ्चा-
वभासनरूपकर्तृत्वासंबन्धेऽप्यद्वयचिन्मात्रस्वभावाप्रच्युतिलक्षणमत्यद्भुतमनन्यसा-
धारणं समधिं मम यस्तत्त्वतः परमार्थतो वोचि जानाति, स मदीयेनैवाविकम्पेन
सर्वदा निरुपप्लवेन योगेन समाधिना युज्यते संबध्यते । नात्रार्थे कश्चित्संदेहः
संभवति । यतो मदनुग्रहाविर्भूतसम्यग्ज्ञानतया ममैवैकस्य तत्त्वस्य जगल्लक्षणं
विभवं सम्यग्यो विभावयति, स मत्स्वरूपसमाविष्टत्वान्मदीयेन समाधिना संबध्यत
इति कोऽत्र संशयस्यावकाशः ॥

यत एवंविधाः,

अयं सर्वस्य प्रभव ईतः सर्वं प्रवर्तते ।

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८ ॥

[शां. पा. १-अहं २-मत्तः.]

बुधा मां भजन्ते मदिच्छयैव देवप्रकृत्याश्रयसर्गभावत्वान्मदनुग्रहपात्रभूततया
समाविर्भूतबोधाः सन्तो मुख्यविपाश्चितो मां यथोक्तरूपमुपासते । अन्ये त्वासुर-
सर्गभावास्ततो मत्समाधिना युज्यन्ते । ते च किं कृत्वा समुपासते ? इति मत्वा
एवं मत्स्वरूपं निश्चित्य । कथमयं परमेश्वरः परमात्मा सर्वस्य भावजातस्य प्र-
भव उत्पत्तिकारणं यस्माद्बहुशः प्रतिपादितोपपत्तिवशादेतद्व्यतिरिक्तकारणान्तर-
भावादित एतस्मादेव हेतोः सर्वमिदं प्रवर्तते प्रसरतीति । इदमत्र तात्पर्यम् । द्वि-
विधं ज्ञानं, निर्विकल्पपरमार्थप्रतिपादकशास्त्रोपदेशदृढप्रतिपत्तिजनकमेकम् । तद्व-
शाच्च क्रमेण तत्त्वसाक्षात्कारप्रभवमपरम् । तद्वन्तो बुधा अपि द्विविधास्ततो
यथोक्तमद्विभूतियोगज्ञा मत्समाधिना युज्यन्ते नात्र संशय इत्युक्तम् ॥

ये तु मां भजन्ते तेषामेवाविधं चेष्टितमित्याह ।

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।

कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ ९ ॥

मच्चित्ता मायि चित्तमन्तःकरणमेषां ते तथाविधा मदेकनिष्ठज्ञानक्रियाप्र-
सराः सन्तोऽन्योन्यं बोधयन्तः-स्वानुभवसंवादेन ज्ञापयन्तः, तथा कथयन्तो
यथाबोधमागमवचनैः कीर्तयन्तस्तुष्यन्ति संवादात्स्वयं प्रीयन्ते । परस्परं रमयन्ति
रतिमनुभवन्ति ॥

एवंविधानां च,

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ १० ॥

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।

नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११ ॥

तेषां बुधानां बुधत्वादेव प्रीतिपूर्वकं तत्त्वज्ञानजनितपरितोषपुरःसरं सेवमाना-
नाम् । अत एव नित्योद्येतानां बुद्धियोगं प्रज्ञासंबन्धं वितरामि येन हेतुभूतेन
बुधा मामुपयान्ति, मदीयं योगं समापद्यन्त इति भक्तानां स्वयोगप्राप्तावसंशयस्य
कारणं प्रतिपादितम् । यतस्तेषामेव देवसर्गभाजामनुकम्पार्थं संसारक्लेशविश्ले-
षणेन कृपां कर्तुमहमज्ञानजं मोहसमुद्भूतं तमस्तत्त्वाप्रतिपत्तिमयं तिमिरं नाशया-
मि प्रध्वंसयामि । केन ? भास्वता परसंविदात्मकदीप्तियुक्तेन ज्ञानदीपेन । यथो-
क्तज्ञानदीपेन प्रबोधकेन । कीदृशः सन् ? आत्मभावस्थ आत्मनः संवेदितुर्भाव
आत्मवत्त्वम्, तेन स्थितः । यद्यपि सर्वगत एक एवाहमात्मा, तथाऽपि स्वेच्छया
यानेवानुगृह्णामि तेषामेवाहमात्मत्वेन स्थितः । अन्येषां तु देहादावात्मप्रतिपत्ति-
रित्यर्थः । एवं परमेश्वरोऽहं यानेवानुगृह्णामि त एव यथोक्तेन प्रकारेण मां भजन्ते,
मद्विभूतियोगयोस्तत्त्वविदः सन्तो मदीयमेव योगं समापद्यन्ते । मदभेदलक्षणं मो-
क्षमासादयन्तीत्यर्थः । यदाहुर्ब्रह्मविदः, 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया
नो बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैवाऽऽत्मा विवृणीत तनुं स्वामिति' ॥

अथ भगवद्वचनाद्विशेषितश्रद्धादिगुणतया भगवन्मुखादेवाधिगतं भगवत्स्वरूप-
मनुवदंस्तद्विभूतिविशेषजिज्ञासार्थम्,

अर्जुन उवाच ।

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।

पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ १२ ॥

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।

असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मां ॥ १३ ॥

[शां. पा. १-मे.]

परं निरुत्तरं परमात्मलक्षणं निरतिशयबृहत्त्वादि योगितत्त्वं भवान्भगवानेव
परमार्थतो ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वन्तराभावान्मायावभासितस्य प्रकृत्यादेर्वैद्यस्यापि

स्थूलस्य । ब्रह्मशब्देन व्यवहारात्परत्वेन ब्रह्म विशेषितम् । तथा वक्ष्यति—उक्तं च तासां ब्रह्म महद्योनिरित्यत्र प्रकृतेर्ब्रह्मशब्देन व्यवहारः । तथा ‘ शब्द-ब्रह्मातिवर्तते ’ इत्यत्र शास्त्रादिशब्दरूपस्यापि सर्गस्य तथा परं सामान्यसंविदात्मकं निरतिशयं धाम ज्योतिर्भवान् । भेदविषयक्षेत्रज्ञसंबन्धिसंविदपेक्षया धा-न्नोऽपि परत्वेन विशेषणम् । तथा परमनुत्तमं पवित्रं पावनं भवान् । मोहलक्षणम-हापातकविनाशहेतुत्वात् । उक्तार्थावगमस्याऽऽगमं भगवद्वचनं च कारणं प्रतिपा-दयितुमाह । यस्मात्सर्वं ऋषयः परावरद्गृष्टारो मुनयः शाश्वतं नित्यं पुरुषं परमा-त्मानं त्वामाहुः कथयन्ति । कीदृशं ? दिव्यं परमव्योमस्थम्, तथाऽऽदिं सर्वेषां पूर्वं देवं परप्रकाशात्मतया द्योतनशीलं, अत एवाजं जन्मराहितं, विभुं व्यापकम् । न के-वलं सर्वर्षयो यावन्चारदासितदेवलाभिधाना महर्षयस्त्वामेवंविधमाहुः । स्वयं च साक्षाद् ब्रवीषि ॥

सर्वमेतद्वत् मन्ये येन्ये वदसि केशव ।

न हि ते भगवन्व्याक्तिं विदुर्देवां महर्षयः ॥ १४ ॥

स्वयमेवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ।

भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥

[शां. पा. १-यन्मां. २-देवा न दानवाः.]

एतत्सर्वं यथाप्रतिपादितस्वविभूतिधोगादिरूपं वस्तु यत्साक्षाद्वदसि, तदहमृतं सत्यं मन्ये, यतो देवा अपि तव व्यक्तिं पारमार्थिकीं न विदुर्महर्षयोऽपि तथैव न विदुः । ततो महर्षिभ्यः श्रुते मम प्रत्ययो नाऽऽसीदिदानीं तु भगवद्वचनादत्रार्थे निःसंशया प्रतीतिः । कुतस्त्वां देवा ऋषयश्च न विदुरित्यत्र हेतुमाह—स्वयमेवेत्यादि । जगत्पते विश्वेश्वर, तथा भूतभावन भूतानां चराचराणां सत्त्वानां भावन, वेद्य-त्वापादनमात्रेणोत्पादक । तथा तेषामेव यथेष्टविनियोगैकस्वतन्त्रतयेश स्वामिन् । स्वयमेवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं स्वरूपं त्वं वेत्थ । वेदैकैकस्वभावत्वात्कथं वेद्यपदवीमन्यस्य देवादेरवतरसि । सर्वं हि तवैकस्य सर्वज्ञस्य वेद्यम् । न तु त्वं कस्यचिद्वेद्यः ॥

ततो हेतोः,

वक्तुमर्हस्यशेषेण विभूतीरात्मनः शुभाः ।

याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

[शां. पा. १-दिव्या ह्यात्मविभूतयः]

आत्मनो विभूतीः स्वैश्वर्यविजृम्भा अशेषेण साकल्येन वक्तुमर्हसि कथ-
यितुं प्रसीदेत्यर्थः । कीदृशीर्विभूतीः ? शुभाः सर्वस्य सदसद्विभागेन व्यवस्थि-
तस्य मायावभासितस्य जगत्पदार्थजातस्य शुभाशुभत्वे सति यत्र यत्र सर्गे
या या शुभरूपां विभूतिस्तां तामादिशेत्यर्थः । कास्ता विभूतीः ? याभि-
रिमाँल्लोकान्सप्त भुवनानि त्वं व्याप्याऽऽक्रम्य वर्तसे । अत्र दिव्या आत्मविभूतय
इति प्रथमान्तपाठं केचित्पठन्ति । ते च यत्तच्छब्दाध्याहारेण छान्दसप्रयोगेण
वा समर्थयन्ति ॥

विभूतिश्रवणे प्रयोजनमाह ।

कथं विद्यां महायोगिंस्त्वामहं परिचिन्तयन् ।

केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥ १७ ॥

विस्तरेणाऽऽत्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ।

भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥ १८ ॥

[शां. पा. १-अहं. २-त्वां सदा.]

हे भगवन्सर्वज्ञत्वादिगुणैकाग्र्य, तथा महायोगिन्नन्यसाधारणसमाध्येक-
निष्ठ, त्वामेवंरूपं कथं केन प्रकारेणाहं परिचिन्तयन्नुस्मरन्विद्यां विजानी-
याम् । केषु केषु च भावेषु पदार्थेषु मया चिन्त्योऽसि, ध्यातव्योऽसि । अतः
प्रागुक्तमैश्वर्यं समाधिं विभूतिं चेत्यं जगदाभासलक्षणम् । स्वैश्वर्यविजृम्भां
विस्तरेण वैतत्येन मह्यं भूयो बहुतरं कथयाऽऽदिश । यस्मादेतत्स्वरूपप्रतिपादन-
लक्षणममृतं सुधारसं शृण्वतो मे श्रवणाभ्यां पिबतस्तृप्तिः संतोषो नास्ति ॥

तथैवमभ्यर्थितः-

श्रीभगवानुवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि विभूतीरात्मनः शुभाः ।

प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥ १९ ॥

[शां. पा. १-दिव्या ह्यात्मविभूतयः.]

हन्ताभ्युपगमे । बाढं यथा शुश्रूषिताः शुभाः स्वविभूतीस्तुभ्यं वक्ष्यामि ।
किंतु प्राधान्येन चेतनाचेतनेषु पदार्थेष्वपर्यन्तवर्गभेदविभेदितेषु यत्र यत्र
वर्गे या या काचित्प्रधानत्वादतिशायिनी विभूतिस्तां तां वक्ष्यामि । यतो मद्वि-
भूतीनां विस्तरस्य विततत्वस्यान्तो निष्ठा न विद्यते ॥

तत्रेदानीं नानाविभूतिकथनप्रस्तावनस्यान्तेऽप्यभिधायिष्यमाणां परमार्थ-
स्वरूपलक्षणां परां विभूतिं तावत्प्रथममेव प्रतिपादयितुमाह ।

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।

सर्वेषां चेतनानामाशये हृदि स्थितः कृतप्रतिष्ठ आत्माऽहं सकलक्षेत्रज्ञ-
हृदयाभिव्यक्तसामान्यसंविद्रूप एक एव परमार्थत आत्मा । सैव परा विभूति-
र्यतस्तन्निबन्धन एवायं स्वमायाशक्तिप्रकाशितविश्वभावात्मकनानाविभूतिप्रपञ्च-
स्तद्रूपतया चिन्तितोऽहमनन्तविभूतिविस्तरैककारणतया ज्ञातो भवामि ।

यतः,

अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥ २० ॥

सर्वभूतानामादिः प्रागवस्था सर्गरूपा, अतश्च नाशावस्था मध्यं च स्थित्य-
वस्थाऽहमेवैकः । यतो मन्मायावशात्सर्गस्थितिविनाशावस्थायोगित्वेन परस्पर-
मवभासमानेषु सर्वभूतेषु नित्यनिर्विशेषैकचिन्मात्रस्वभावोऽहमेव स्थितः । यैस्तु
तादृश्या महाव्याप्त्याऽहं चिन्तयितुमशक्यस्तैस्तदधिगमाभ्यासाय यत्र यत्र वर्गे
यद्यदुत्कृष्टं तत्तन्मद्विभूत्यंशतया चिन्तयद्भिर्निरुत्तरा सर्वव्यापिनी सामान्यसं-
विदात्मका परा मदीया विभूतिराधिगन्तुं शक्यते । यां नानाविभूतिप्रतिपादनप्र-
करणस्यान्तेऽपि सामान्यरूपजडांशव्यतिरेकिणीं ' विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन
स्थितो जगत् ' इति वक्ष्यति । तदेवंविधे चतुर्दशविधे भूतसर्गप्रपञ्चेऽष्ट-
विधायां देवयोन्यामादित्यादिषु देवादिसर्गेषु षड्विधायां मनुष्ययोनौ मनुष्यादि-
सर्गेषु यद्यदुत्कृष्टं तत्तन्मदीयपरमप्रकाशलेशतया भावयता निरुत्तरप्रकर्षासामा-
न्यसंविप्रकाशमयी परा मद्विभूतिराधिगन्तव्येत्यध्यायस्य तात्पर्यम् ॥

तानिदानीमुच्चावचान्स्वविभूत्यंशानहंतया प्रतिपादयितुमाह ।

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ।

मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१ ॥

आदित्यपत्यत्वात्सर्वदेवानामादित्यत्वे प्राप्ते रूढ्या द्वादशसंख्यावच्छिन्नपुरा-
णपाठितधातृमित्रार्यमादिसंज्ञानां देवविशेषसर्ग आदित्यसंज्ञा प्रेसिद्धा । तेषां मध्ये
तद्वृणान्तःपतितो विष्णुसंज्ञ आदित्योऽहम् । तस्य जगत्स्थितिपालनलक्षणप्रभा-
वातिशययोगाद्विभूत्यंशत्वम् । तथा ज्योतिषां दिवि द्योतमानानां सर्वतेजसां

मध्ये रविः सूर्योऽहम् । कीदृशोऽशुमान् । सकलभुवनप्रकाशनादिशक्त्यंशयुक्तत्वे
सति प्रकृष्टैरंशुभिर्युक्तः । अत एव तस्य मद्भिभूत्यंशत्वम् । तथा मरुतां देववि-
शेषाणामेकोनपञ्चाशतां मध्ये मरीचिर्नाम मरुदहम् । तस्य तन्मध्ये प्रजासर्गकर्तृ-
त्वलक्षणप्रभावयोगान्मद्भिभूत्यंशत्वम् । तथा नक्षत्राणामष्टाविंशतिसंख्यानां मध्ये
शशी, चन्द्रमा अहम् । शशिनो नक्षत्रनाथत्वान्मध्ये गणनम् । तस्य चाप्यायन-
हेतुत्वादिसामर्थ्ययोगान्मद्भिभूत्यंशत्वम् ॥

तथैव दृष्ट्याऽन्यानप्याह ।

वेदानां सामवेदोऽहं देवानामस्मि वासवः ।

इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ २२ ॥

[शां. पा. १-वेदोऽस्मि]

वेदानां त्रयाणां चतुर्णां वा प्रसिद्धानां मध्ये सामवेदोऽहम् । तस्य भगवतैव
प्राधान्यमाविष्कृतम् । येन प्रनष्टेषु वेदेषु वाजिवदनपुरुषेणोद्गीथमुच्चार्य स एव
पूर्वं प्रत्याहृतोऽतस्तस्य तद्भिभूत्यंशत्वम् । देवानां त्रयस्त्रिंशद्गणभेदेन पुराणपठितानां
मध्ये वासव इन्द्रोऽहम् । तस्य तदीश्वरत्वान्मद्भिभूत्यंशत्वम् । इन्द्रियाणामेकादशानां
मध्ये मनोऽहम् । तत्प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुत्वात् प्राधान्ये सति मद्भिभूत्यंशत्वम् । द्विवि-
धानि भूतानि चराणि स्थावराणि च । तेषामुभयेषामपि चेतना प्रधानम् । यतश्चे-
तनोपलक्षितत्वेन चरणां स्थितिः प्रसिद्धैव, चेतनानिबन्धना च स्थावराणामपि
व्यवस्था, तदनुगृहीतानां तेषां संकल्पात् । अतः सर्वभूतप्राधान्यव्यवस्थिता
चेतना भिन्नाऽपि क्षेत्रज्ञशक्तिरहम् । तस्या मुख्यतया मद्भिभूत्यंशत्वम् । केचित्तु
चेतनां बुद्धिमाचक्षते, तस्याश्च कार्यकारणभेदेन प्रसृतानां जडानामेव भूतानां
मध्ये प्राधान्यमाहुः । सा हि तानि सर्वाणि पुरुषसंनिधिसमुद्भूतचेतनभावांश्चे-
त्यत इति ॥

किंच,

रुद्राणां शंकरश्चास्मि विजेशो यक्षरक्षसाम् ।

वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २३ ॥

रुद्राणामङ्गारकादिसंज्ञाभिः पुराणप्रोक्ताभिः प्रसिद्धानामेकादशसंख्यानां
मध्ये शंकरोऽहम् । तन्मध्ये तस्यैश्वर्यातिशयान्मद्भिभूत्यंशत्वम् । तथा यक्षाणां
गुह्यकानां तथा रक्षसां पिशिताशनां साहचर्यात्पिशाचानामपि देवयोनिषु दृष्टानां

मध्ये वित्तेशो धनेश्वरोऽहम् । तस्य तद्वर्गाधिकृतत्वान्मद्विभूत्यंशत्वम् । तथा वसूनां धनादिसंज्ञाभिः प्रसिद्धानामष्टानां मध्ये पावकाख्यो वसुरहम् । तस्य नानाविधयागविध्यधिकरणभूतत्वादिना प्राधान्ये सति मद्विभूत्यंशत्वम् । तथा शिखरिणां पर्वतानां मध्ये मेरुः कनकाचलोऽहम् । तस्य देवालयत्वसुर्योदयहेतु-त्वादिना तेषु प्राधान्यमिति मद्विभूत्यंशत्वम् । इत्युत्तरत्र सर्वत्र वेदितव्यम् ॥

किंच,

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।

सेनान्यामप्यहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥ २४ ॥

[शां. पा. १-सेनानीनामह.]

पुरोधसां राजगुरूणां मध्ये मुख्यं प्रधानं बृहस्पतिं देवराजगुरुं मां विद्धि, तस्य तेषु प्रकृष्टत्वात् । सेनान्यां चमूनायकानां च मध्ये चमूनायकः स्कन्दोऽहम् । तस्य तन्मध्ये वीर्यातिशययोगात्प्राधान्यम् । सरसां जलाशयानां मध्ये सागरः समुद्रोऽहम् । तन्मध्ये नानारत्नप्रभवहेतुत्वादिना सागरस्य प्राधान्यम् ॥

किंच,

महर्षीणां भृगुरहं गिरामप्येकमक्षरम् ।

यज्ञानां जपयज्ञोऽहं स्थावराणां हिमालयः ॥ २५ ॥

[शां. पा. १-अस्म्येकम्. २-यज्ञोऽस्मि.]

ऋषीणां सप्तर्षित्वादिना प्रजापतित्वादिना च महतां प्रकृष्टानां मुनीनां मरीच्यङ्गिरःप्रभृतीनां मध्ये भृगुरहम् । तस्य तदपेक्षया ज्ञानादिप्रकर्षश्रवणात् प्राधान्यम् । तथा गिरां गीर्निर्वर्त्यत्वाद्गीःशब्दवाच्यानां मध्ये प्रणवाख्यमेकमक्षर-महम् । तस्य हि पदभूतस्य विश्वरूपातिरिक्तपरमेश्वरस्वरूपवाचकत्वात्प्राधा-न्यम् । यज्ञानां द्रव्यनिर्वर्त्यानां यागविशेषाणां प्रागुक्तानां मध्ये जपः प्रणवादिप-वित्रावर्तनम् । स एव यज्ञो यागविधिरहम् । यथा मन्त्रजपेन देवता आराध्यन्ते तथा द्रव्ययज्ञादिनेति तस्य प्राधान्यम् । यतः फलानभिसंधानेन जपयज्ञनिष्ठ-स्य यत्फलं प्राप्यं तदपेक्षया तत्तल्लोकान्तरप्राप्तिरपि निरयगतित्वेन मोक्षधर्मेषु प्रतिपादिता । तथा च तत्रोक्तम् ।

चतुर्णां लोकपालानां शक्रस्यापि बृहस्पतेः ।

मरुतां विश्वदेवानां साध्यानामधिनोरपि ।

रुद्रादित्यवसूनां च तथाऽन्येषां दिवौकसाम् ।

एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः ॥

मुख्यजापकप्राप्यस्येत्यर्थः । तथा स्थावराणां जङ्गमव्यतिरिक्तलक्षणानां मध्ये हिमालयः प्रालेयशैलोऽहम् । तस्य समस्तस्थावरभूतमध्ये नानारत्नौषधीप्र-
भवत्वादिना यज्ञयोनिभूतत्वेन यज्ञाङ्गत्वाच्च प्राधान्यम् । गिरीणां मध्ये मेरोर्वि-
शिष्टत्वमुक्तम् । सर्वस्थावराणां तु हिमालयस्येति न पौनरुक्त्यम् ॥

किंच,

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।

गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।

ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७ ॥

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ।

प्रजनश्चापि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ २८ ॥

अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ।

पितृणामर्यमा चास्मि यमः संयमिनामहम् ॥ २९ ॥

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।

मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३० ॥

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।

झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥ ३१ ॥

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।

अध्यात्माविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२ ॥

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वंद्वः सामासिकस्य च ।

अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।

कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥ ३४ ॥

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ।

मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥

१ राशा २ ना-१ 'यज्ञयोनि...त्वाच्च' इति नास्ति, २ राशा २ ना १-६ सर्व 'नास्ति.

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।
 जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥ ३६ ॥
 वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनंजयः ।
 मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशनाः कविः ॥ ३७ ॥
 दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।
 मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥

[शां. पा. १-संयमताम्. २-उशना कविः]

श्लोकत्रयोदशकनिष्ठानां वृक्षादीनां पदार्थवर्गीणामश्वत्थादीनां तत्तद्विशेषणानां यज्ञियत्वादिना तेन तेन विशेषणेन प्राधान्यं प्रसिद्धमिति प्रातिपद्येन सर्वं न व्याख्यातम् । किंतु क्वचित्किंचित्पदं व्याख्यायते । तत्र प्रजनः प्रजनक्रियाकर्ता तस्य जातावेकवचनम् । तेन प्रजनयितृणां मध्ये प्रजनक्रियायां मुख्यहेतुत्वात्कन्दर्पः कामोऽहम् । सति हि तस्मिन्नन्येषां प्रजनकत्वप्रसिद्धिः । यादः-शब्देनाब्देवता आहुः । तासां मध्ये वरुणः प्रधानम् । तथा यमो वैवस्वतो देवताविशेषो यतस्ततो योनेर्यत्र तत्र योन्यन्तरे सर्वक्षेत्रज्ञानियच्छति । तस्य संयमिनां नियमक्रियासमर्थानां सर्वेषां मध्ये प्राधान्यम् । केचिन्निपुणाः संयमतामिति पठन्ति । संयमतामिति छान्दसो यच्छादेशाभावः । कालः कलयतामित्यत्रेह तावत्सर्वात्मना निरवच्छिन्नमहिम्नो नित्यस्यैकस्येश्वराख्यस्य तत्त्वस्य परमार्थसत्त्वात्कालो नाम तद्व्यतिरिक्तः पदार्थो न कश्चिद्भवितुमर्हति । किंतु तन्मायावभासितजडाजडभावात्मके जगत्यजडः क्षेत्रज्ञलक्षणो यो भावस्तस्य परस्परभिन्नार्थप्रमातृतायां सत्यामनित्यवस्तुविषयत्वेन कलनामात्रनिमित्तकः कालः समुन्मिषति । अनित्या हि भावा उत्पत्तिस्थितिनिरोधधर्माणो भूतवर्तमानभविष्यद्दशायोगित्वात्कलनीयतां तेन तेन रूपेणावच्छेद्यतां प्रातिपद्यन्ते । तेषां च मायीया एवं प्रमातारः कलयितारः । ततः कलनक्रियैव कालः । ततः कलनीयविषयव्यवहारमुख्यसाधनभूतकलनक्रियायामेकस्य कालस्य कलयितृणां मध्ये मुख्यत्वमिति क्रियात्वेन परिकल्पितस्य कालस्येह प्रातिपादितं स्वरूपम् । द्रव्यत्वेनापि तस्य कैवल्यकल्पना व्यवस्थाप्यते, तामग्रे वक्ष्यति । अक्षराणां पदावयवभूतानां मातृकावर्णानां सर्वप्राणभूतत्वादकारस्य प्राधान्यम् । स हि जीव इव शरीराणां तेषां वर्णानां व्यापकत्वेनैको व्यवस्थितः । तस्य ह्यनासा-

दितदीर्घककारादिरूपविकारत्वे सति यद्रूपं तन्नादात्मकं परं शब्दतत्त्वमिति तत्त्वविदो वदन्ति । तथा सामासिकस्य तत्पुरुषबहुव्रीहादेः समाससमूहस्य मध्ये सकलपदार्थप्राधान्यादिना युगपदधिकरणवचनत्वादिना च द्वंद्वस्य प्राधान्यम् । तथाऽक्षयः काल इति । यदा द्रव्यत्वेन कालः कल्प्यते तदा सर्गादीनां नित्यप्रवृत्तानां नित्यत्वावर्तस्यापि नित्यत्वे सति क्षणिकादिकल्पस्थायिपर्यन्तभावभेदपृष्ठपातिनामनित्यानां स्वावयवानां निमेषादिकल्पान्तानां मध्येऽक्षयत्वमनन्तत्वमिति स्वावयवापेक्षयैवैतस्य प्राधान्यम् । अवयवनिर्देशस्त्वत्रार्थात्कल्पनीयः । कल्पना तु कालस्य क्रियात्वेन द्रव्यत्वेन चोभयथाऽपि प्रतिपत्ति-सहिष्णुत्वात्संभवत्येव । संभवापेक्षयैव भगवता पुनः कालनिर्देशः कृतः । यदि वा योऽहमक्षयः परमार्थो नित्यत्वादविनश्वरः स एव कालोऽहमेव । स्वमात्मानं कालत्वेनावभासमानमिति पूर्वोक्तकालस्य मदिच्छाकल्पितस्वरूपप्रतिपादनार्थं पुनर्वचनमिति । यदि वा दर्शनभेदेन क्वचित्क्रियात्वं क्वचिद् द्रव्यत्वं कालस्य पश्यता भगवता द्विर्निर्देशः कृतः । तथा यः सततं जीवितेन्द्रियशरीरादिकं युगपदेव हरति तस्य मृत्योस्तत्कालभाविनो मरणे हेतोर्वस्तुनोऽन्येषां हन्तृणां मध्ये प्राधान्यम् । तथा छलयतां वञ्चयतां मध्ये द्यूतस्य छलयितृत्वेऽपि धर्मानपेतत्वात्प्राधान्यम् । तथा धर्मो, द्यूतं धनश्रद्धादिक्रियासु शस्यते । परवञ्चनादिसंधिमूलत्वात्तस्य छलयितृत्वं स्थितम् । तथा सत्त्ववतां गुणानां सत्त्व-रजस्तमोलक्षणानां सत्त्वगुणप्रकाशात्मकत्वात्प्राधान्यम् । तथा येन राजानो दुर्विनीतान्दमयन्ति, स दण्डः शास्त्रनियमितो निग्रहाविशेषो मुख्यसाधनमिति स एव दमयिता । तेन दमयतां मध्ये दण्डस्य प्राधान्यम् । तथा जिगीषतां प्रतिद्वंद्विनो जेतुमिच्छतां नीतिः कर्मरम्भोपायादिकार्यसिद्धिपर्यन्ताङ्गपञ्चकमयो नय एव मुख्यं साधनमिति नीतेरेव जिगीषतां मध्ये प्राधान्यम् । तथा गुह्यानां रहस्योपायानां मध्ये मौनं वाङ्मनियमरूढं मुनित्वमहम् । नानार्थविषयस्य संकल्पस्याप्यनुन्मेषो यत्र स हि परमसमाधिस्तस्मिंश्च सति संकल्पमूलया वाचा नियमरूपस्य मौनस्य सिद्धिरिति । तदेवं समं गुह्यमित्युक्तम् । तथा ज्ञानवद्ग्रहणे नानर्थवद्विषयाणि भिन्नानि ज्ञानानि गृह्यन्ते । तेषां मध्य एकस्य ज्ञानस्य यथोक्तस्य प्राधान्यम् ॥

अनेन प्रतिपादितं विभूतिप्रतिपादनमुपसंहरन्नाह ।

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।

न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ ३९ ॥

किं बहुना विभूतिविस्तरकथनेन ? संग्रहादियं मम परा विभूतिः । सर्व-
भूतानां प्राक्प्रतिपादितपरापरप्रकृतिभेदेन प्रसृतानां यद्वीजमुत्पत्तिकारणं सोऽ-
हमेव । बाह्यकारणं जगतां किञ्चित्संभवति, मन्मायाशक्तिमात्रमेकं वर्जयित्वे-
त्यर्थः । यतस्तदिह वस्तुजातेन चेतनमचेतनं नास्ति, न सत्तां भजते, यन्मया
विनोत्पद्यते चराचरम् । अतः सकलकारणाभासव्यतिरेकेण पारमार्थिकम-
हमेव कारणं सर्वभूतानामिति ॥

मया च परमकारणेन सता सा माया महिमोद्भाविताभावभेदाश्रिता । या
विभूतयो मम संभवन्ति तासाम्,

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप ।

एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥

मम संबन्धिनीनां, दिवो मद्धृदयाकाशादुद्भूतानां पर्यन्तपदार्थसर्वव्यवस्थि-
तानां विभूतीनां निजशक्तिविजृम्भमाणानामन्तोऽवाधिर्न विद्यते । एष त्विह
प्रकरण उद्देशतः कस्यचिद्धर्मस्य कीर्तनाद्विभूतीः स्वविभवस्य विस्तारः कस्य-
चिदेव भागस्य प्रसरः कथितः ॥

संग्रहतस्त्विदं तासु विभूतिविज्ञानं ब्रवीमि ।

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छेस्त्वं मम तेजोऽशंसंभवम् ॥ ४१ ॥

[शां. पा. १-गच्छ त्वं.]

इह सर्वलोकेषु यद्यत्सत्त्वं यत्किञ्चिद्वस्तुजातं चेतनमचेतनं वा विभूतियुक्त-
मत एव श्रीमच्छोभातिशयसंपन्नमूर्जितं तत्तदर्थक्रियासामर्थ्ययुक्तं तत्तत्सर्वं मम
संबन्धिनो तेजसो वा परस्य प्रकाशस्य यल्लेशमात्रं तत्संभवं तत्समुद्भूतं त्वमव-
गच्छेरवजानीथाः ॥

प्रकारान्तरापेक्षेण विभूतिनिष्ठां प्रतिपादयितुमाह ।

अथो वा बहुनैतेन किं ज्ञानेन तवार्जुन ।

विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२ ॥

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

[शां. पा. १-अथवा. २ ज्ञानेन.]

१ राना १-विन्यस्त°.

अथो एतेन तत्र तत्र वर्गे तत्तद्वस्तुमद्विभूतिमत्त्वेन, स्थितमवगच्छेरिति पूर्वो-
क्तेन, बहुना प्रभूतग्रन्थप्रतिपादितेन ज्ञानेन तथा प्रतिपन्नेन सता किं ते प्रयो-
जनम् । न किंचित्तेन कृत्यम् । यत इदमनवधिविचित्रितं चित्रभावमयं कृत्स्नं
समस्तं जगत्सर्वलोकमिदं विश्वमेकेन सर्वदा सर्वथा विचित्रसामान्यसंविदात्मना
वेद्यांशव्यतिरिक्तेनांशेन भागेनावष्टभ्याऽऽक्रम्य व्याप्याहं स्थितः । तदिदमनेनोक्तं
भवति । तत्र तत्र दर्शने तत्तत्प्रकारभेदेन प्रतिपादितस्य जगतो द्वावंशौ संक्षे-
पतः स्वरूपम् । एको वेदकैकस्वभावः सर्वदा सर्वात्मना निर्विकारचिन्मात्र-
स्वरूपः । अपरो नानारूपत्वेऽपि वेद्यैकस्वभावस्तत्र वेद्यांशपरिहारेण तदाभासैक-
कारणभूतमेकांशविश्रान्तसंविदाभियुक्तेन भावितव्यम् । येन मद्विभूतिः परमाऽधि-
गम्यत इत्येवम् ॥

विभूतीर्या^१ विष्णोरिह सकलसर्गातिशयगाः

परब्रह्मैश्वर्यावाधि समाधिगन्तुं व्यवसितैः ।

इयं साक्षान्द्रक्तिर्भवति तु विशुद्धैव विबुधै-

र्निधातव्या नित्यं मनसि दशमाध्यायविवृतिः ॥

इति राजानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे सर्वतोभद्रनाम्नि भग-

वद्गीताविवरणे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ अथैकादशोऽध्यायः ॥

अथाध्यायदशकेन भगवदुपदिष्टज्ञानविज्ञानपूर्वसमस्ताभिधेयवस्तुश्रवणमात्रा-
देव भगवतः परमेश्वरावगमात्तस्य परमकारणत्वे तदुक्ते वचसि यथोक्तफलाविसं-
वादकतया प्रकृष्टोपायत्वे निवृत्तसंदेहमात्मानमावेदयन्, श्रुतिमात्रप्रतिपन्नतत्त्वसा-
क्षाद्दर्शनेच्छापबोधितः,

अर्जुन उवाच ।

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।

यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १ ॥

१ राना १- चित्रितं १ नास्ति. २ राशा १. २-^०भूतिराविष्णोः. ३ राना
१-भगवति, विशुद्धेन. ४ राना १ निवृत्तं.

मदनुग्रहाय मामनुग्रहीतुं निजया परमशक्त्या प्रबोधयितुं त्वया परमेश्वरेण स्वयंप्रतिपादितस्वभावेन यद्वचनमध्यायदशकात्मकं वाक्यमध्यात्मसाहितमात्मविषयात्मकज्ञानमयमत एव परं गुह्यं प्रकृष्टं रहस्यमुक्तमुपदिष्टं तेन हेतुभूतनाथं सर्वजनक्रोडीकारेण स्थितो मोह इति प्रतिपादितपरमार्थप्रतिपत्त्यन्यथाप्रतीतिलक्षणमज्ञानं मम निवृत्तो व्यपगतः ॥

तत्र हेतुमाह ।

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरतो मया ।

त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ २ ॥

[शां. पा. १-विस्तरशो.]

यस्मात्त्वत्तः परमकारणादेकस्मात्समस्तानां स्थावरजङ्गमानां भूतानां प्रभाप्ययावुत्पत्तिलयौ विस्तरतो वैतत्येन मया श्रुतौ । श्रुतिमात्रेऽवधारितौ । अपि चाव्ययं नित्यं माहात्म्यं निरतिशयैश्वर्यलक्षणं महत्त्व श्रुतम् । “ अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति ” इत्यादेरविसंवादिनो भगवद्वचनादेव भगवानेव सकलभूतभावैककारणम् । तथा भावेऽपि शुद्धचिन्मात्रभावाप्रच्युतेरद्भुतस्यैश्वर्यस्यैकास्पदमिति च मया प्रतिपन्नमित्यर्थः ॥

श्रुतिमात्रेणैतन्मया प्रतिपन्नं न तु साक्षादनुभूतमिति तदर्थमाह ।

एवमेतद्यथाऽऽत्थ त्वमात्मानं परमेश्वरम् ।

द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥

[शां. पा. १-परमेश्वर.]

यथा येन प्रकारेण पूर्वोक्तेन त्वयाऽऽत्मानं स्वरूपं परमेश्वरं ब्रह्मादीनामपीश्वराणामीशितृत्वात्प्रवरं प्रभुमात्थ कथयसि । एतद्वस्त्वेवमनेन प्रकारेण स्थितं, नात्र मे भ्रान्तिरित्यर्थः । तत एव ते रूपं दिव्यं वपुर्ऐश्वरमीश्वरस्य तव संबन्धि द्रष्टुं साक्षान्निरूपयितुमिच्छामि, अभिकाङ्क्षामि । अनेन ह्यधुना दृश्यमानेन पुरुषाकृतिना रूपेण तत्परं रूपं वाङ्मात्रेण मम केवलं कथितम् । यत्रेदमेकस्मिन्सर्वमेव स्थितं तदिदानीं भगवद्वचनप्रत्ययान्मया सत्यतस्तथा विद्यमानतया प्रतिपन्नम् । अतः पुरुषोत्तम, परमपुरुष, त्वत्प्रसादात्प्रत्यक्षतः प्रेक्षितुमभिकाङ्क्षामि ॥

१ राशा १ २-मात्रेण प्रतिपादितौ न त्ववधारितौ. २ राणा १ ‘ माहात्म्यं ’ नास्ति. ३ राशा २ ना १-‘ अपि ’ नास्ति.

किंतु,

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।

योगीश्वर ततो मे त्वं दर्शयाऽऽत्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

[शां. पा. १-योगेश्वर.]

हे प्रभो, परमेश्वर, तत्तथाविधं तात्त्विकं रूपं परमयोगिभिरपि प्रार्थ्यमानदर्शनं मया मनुष्यमात्रेण द्रष्टुं साक्षात्प्रेक्षितुं शक्यं सत्यमिति यदि मन्यसे जानासि, यदि ममेयतीं योग्यतां संभावयसि, ततस्त्वं योगीश्वर, सहजसिद्धनिरतिशय-योगत्वात्प्रयत्नसाध्ययोगानां सर्वेषां योग्यरूपाणां प्रभो, मे मत्प्रमनादिनिधनमात्मानं स्वरूपं दर्शय प्रत्यक्षी कुरु ॥

इत्यभ्यर्थितः प्रसादाभिमुखः,

श्रीभगवानुवाच ।

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।

नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥

पश्याऽऽदित्यान्वसून् रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।

बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याऽऽर्चयाणि पाण्डव ॥ ६ ॥

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।

मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद् द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

[शां. पा. १-भारत.]

हे पार्थ ममैकस्थैव परमार्थतः परमात्मनः स्वैश्वर्यातिशयात्स्वशक्तित्वेन संबन्धीन्यसंख्यानि रूपाण्याकृतिविशेषात्मकानि पश्यावलोकय । कीदृशानि ? नानाविधानि विचित्राण्यत एव नानावर्णाकृतीनि विविधाभाससंस्थानानि, तथा दिव्यान्यमानुषीयाणीति सामान्येनोपक्रम्य विशिष्टान्युद्देशमाह । आदित्यान्वा-दशसंख्यान्देवविशेषांस्तथा वसूनष्टसंख्यान् रुद्रांश्चैकादशसंख्यानश्विनौ दक्षौ, मरु-तश्चैकोनपञ्चाशतो देवविशेषान्पश्येति प्राधान्याद्देवताविशेषाणि रूपाण्युद्देश-मात्रेणोक्त्वा संक्षेपत आह । एतावतावत्त्वया स्वर्लोकिनिवासिना सता दृष्टानि, यान्यपि बहून्यप्रमेयान्यदृष्टपूर्वाणि न कदाचिदालोकितान्याश्चर्याण्यद्भुतानि, तान्यपि सर्वाणि पश्य । किं बहुनेह मम संबन्धिनि देह एकस्मिन्नेव रूप

एकत्र स्थितं कृत्स्नमखिलं चराचररूपत्वासक्षेपेण द्विप्रकारं यद्यप्यन्यत्किंचिद्य-
थाभिलषितं द्रष्टुमतिवाञ्छसि तदप्येकस्थमेव पश्येत्येकस्य परमार्थसतः पर-
मकारणस्य स्वमायाशक्त्यवभासितानन्तान्योन्यभिन्नभावात्मकत्वमिदमत्यद्भुतं
पश्येत्यत्र तात्पर्यम् ॥

अत एवान्द्रुतत्वादस्यार्थस्य,

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।

दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८ ॥

अनेन मर्त्यभावात्परिमितदर्शिनैव चक्षुषा गोलकाधिष्ठानया दृक्शक्त्या
पुनर्मां प्रदर्शयिष्यमाणार्थरूपं द्रष्टुमालोकयितुं न शक्यसे न क्षमो भवि-
ष्यसि । अतो दिव्यं सर्वदर्शनशक्तियोगात्परमात्मरूपं परमाकाशभवं प्रकृष्ट
ज्ञानात्मकं चक्षुर्नेत्रं ते ददामि पारमेश्वर्या स्वशक्त्या निष्प्रयत्नस्याविर्भावयेयम् ।
तेन ममेश्वरस्य संबन्धि प्रदर्शयिष्यमाणं रूपं पश्य, साक्षान्निरूपयेति ॥

अथ भगवता परमेण समाधिना निरतिशयनिजरूपदर्शनयोग्यताधानाया-
र्जुनो यथाऽनुगृहीतस्तथैव पूर्वं व्यासमुनिप्रसादादासादितदिव्यदृष्टिर्धृतराष्ट्राय
प्रतिपादयितुं,

संजय उवाच ।

एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगीश्वरो हरिः ।

दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।

अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥

दिव्यमालाम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।

सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥

[शां पा. १-योगेश्वरो. २-°माल्याम्बर°.]

गतार्थमेतच्छ्लोकत्रयम् । किंत्वेकमेवैश्वर्यं भगवत्संबन्धि विशुद्धसंविन्मात्रं
परमार्थतो यद्रूपं तदेव सकलजीवलोकं विचित्राकृतिभेदेन तन्मायाशक्त्येवाव-
भासते । ततो विश्वमेव भगवद्रूपमित्येतावन्मात्रतात्पर्याणि रूपविशेषाण्यव-
गन्तव्यानि येन तद्रूपसामानाधिकरण्येनानन्तं विश्वतोमुखं देवमिति ग्रन्थः
संबन्धमेति ॥

१. राशा १ २-°दिव्यचक्षुर. २ राणा १-सामान्याधिकरणेन. ३ राशा १
(मूलपाठः)-संपद्यते (पश्चादन्येन प्रान्ते ' संबन्धमेति ' इति लि.)

अत एवैकस्य परमार्थाद्वैतनिरतिशयचित्प्रकाशात्मनो वैश्वरूपेणावभास-
मानस्य स्वरूपं प्रतिपादयितुमाह ।

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।

यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥ १२ ॥

यद्यन्तरिक्षे समुदितस्य भास्करसहस्रस्य समकालमेव समुत्थिता प्रसृता
भा दीप्तिः कदाचिद्भवेत्सा तस्यैकस्य परमप्रकाशस्वभावस्य परमात्मनः परमपुरुष-
सदृशी स्यात्तुल्या भवेदिति काका व्याख्येयं, येन सदृशी स्यादित्येवं पर्यवस्येत् ।
न ह्यनन्यप्रकाशस्य सकलवस्तुप्रकाशकनिरतिशयप्रकाशात्मनस्तस्य कोटिशोऽपि
युगपदुत्थितानां दिनकराणां दीप्तिस्तत्प्रकाशात्मत्वसादृश्यलेशमप्यासादयितुमर्हति ॥
एवमनुत्तरप्रकाशात्मनि,

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।

अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३ ॥

तदा तादृग्भगवद्वैश्वरूप्यदर्शनकारणभूतदिव्यज्ञानात्मकचक्षुर्दानलक्षणपरानु-
ग्रहरूपे काले तत्र तादृशि परप्रकाशात्मनि देवदेवस्य सर्वेश्वरस्य शरीररूप
एकस्थमेकत्रैवाऽऽश्रये स्थितम् । अथ च नैकधा प्रविभक्तं विश्वभावरूपैर्भेदैर्विप्रकीर्णं
जैगदखिलमर्जुनोऽपश्यत्साक्षात्कृतवानिति संजयो दिव्येन चक्षुषा पारमेश्वरमनुग्रह-
मर्जुनस्य दृष्ट्वैतदुक्तवान् ।

अथ दृष्टपरमेश्वरवैश्वरूप्योऽर्जुनः किं चकारेत्याह ।

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः ।

प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥ १४ ॥

ततः तादृगत्यञ्जनभगवद्गुणमाक्षात्कारलक्षणादनन्तरं पुनर्मानुषभावाविर्भा-
वेऽप्यनुभूतं परतत्त्वस्मरणजनितेन विस्मयेनाऽऽविष्टप्रक्रान्ताचित्तवृत्तिरत एव हृष्ट-
रोमा मंजाम्बुलका धनंजयो देवकीपुत्रं पुनर्वर्तिनं साक्षात्कृतनिरतिशयप्रभाव-
त्वात्संज्ञातद्विषयबहुमानातिशयो मूर्ध्नि पादप्रणामं कृत्वा कृताञ्जलिः सन्निदं
वक्ष्यमा मभाषतोवाच ॥

किमिन्याह ।

१ राशा १-प्रकाशत्व°. २ राशा २-कृत्स्नमखिलं जगत्. ३ राशा १-
'लक्षणात्' नास्ति.

अर्जुन उवाच ।

पश्यामि देवांस्तव देव देहे
सर्वास्तथा भूतविशेषसंघान् ।

ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थ—

मूर्षींश्च सर्वानुरगांश्च दीप्तान् ॥ १५ ॥

[शां. पा. १—दिव्यान्.]

हे देव परमेश्वर तव देहे सकलजगद्भैकाश्रयभूतेऽस्मिन्वपुषि देवादिवा-
कसस्तथाऽन्यानामपि चराचराणां भूतविशेषाणां प्राण्यन्तराणां सहस्राणि पश्यामी-
ति देवादिप्राधान्येनैव हि क्षमिति समस्तविश्वदर्शनं भगवद्वपुषि पूर्वप्रतिपाद्यक-
मेण तद्विशेषदर्शनं प्रतिपादयितुमाह । ब्रह्माणं प्रजापतिमीशं प्रभुं कमलासनस्थं
पुण्डरीकविष्टरसंनिविष्टं पश्यामीत्यनेन ब्रह्मलोकान्तमूर्ध्वभुवनदर्शनमुक्तवान् ।
ऋषींश्च सर्वान्पश्यामीत्यनेन प्राधान्यापेक्षया ऋषिजनोपलक्षितमध्यमलोकदर्श-
नमुक्तवान् । एवं त्वद्वपुषि भुवनत्रयं लीनं पश्यामीति स्वानुभवं प्रतिपादितवान् ॥

एवं देवादिविश्वभूताधिष्ठितभुवनत्रयदर्शनेऽपि त्वामैवैकं सर्वाश्रयं पश्यामीत्याह ।

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं

पश्यामि त्वा सर्वतोऽनन्तरूपम् ।

नान्तं न मध्यं न पुनस्तवाऽऽदिं

पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूपम् ॥ १६ ॥

[शां. पा. १—विश्वरूप.]

स्पष्टार्थः श्लोकः । किंतु भुवनत्रयगतानां भूतानां ये नानाविधभुजजठरव-
दनलोचनादयोऽवयवास्ते तवैव सर्वतोऽवच्छिन्नमाहात्म्यस्यैकस्यावयवत्वेन पश्या-
मीत्यत्र तात्पर्यमिदम् ॥

एकवक्त्रे पुरःस्थितं रूपं त्वदनुग्रहात्परमेश्वरतेजोमयं पश्यामीत्याह ।

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च

तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ।

पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ता—

दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७ ॥

अवतरेणिकयैव व्याख्याततात्पर्यमेतत् ॥

अत एव परमेश्वरप्रतिपादकानि विशेषाणि तस्य रूपस्य प्रतिपादयितुमाह ।

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं

त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।

त्वमव्ययः सात्वतधर्मगोप्ता

सनातनस्त्वं पुरुषो भूतो मे ॥ १८ ॥

[शां. पा. १-शाश्वतधर्म.°]

अक्षरं स्वरूपप्रच्युतिलक्षणक्षोभरहितं यत्परमं निरुत्तरं वेद्यं ज्ञेयं तत्त्वं तद्भवान् । तथाऽस्यानन्तप्रपञ्चस्य जगतः प्रकृष्टं निधानं त्वय्येव तत्सर्वं जगन्नि-
विशते । न त्वस्ति जगतो निधानं प्रधानं यत्र तत्प्रलये निर्धीयते सत्यमास्ति
तत्तदपि परमकारणे भगवति निर्धीयते । त्वत्त एव प्रभवतीति तस्यापि निधा-
नत्वाच्च परमं निधानं जगत इत्युक्तम् । तथा तथा कालावच्छेदाविषयत्वाद-
व्ययोऽक्षयः । सात्वतधर्मगोप्ता त्वं सदिति ब्रह्मनाम यद्वक्ष्यति ।

‘ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः’ इति ।

तद्विद्यते यस्य समत्वात्परमेश्वरः परब्रह्ममयो सदेव येषां ते सात्वता
ब्रह्मविदस्तेषां धर्मो यथाप्रतिपादितज्ञानक्रियासमुच्चयानुष्ठानरूपः सदाचार-
स्तस्य गोप्ता । कालापचयवशात्तिरोभवतः पुनः पुनः प्रणयनात्तद्वाधकविघ्न-
घटनाच्च रक्षिता त्वमेव ॥

अत एवाऽऽह ।

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्य-

मनन्तबाहुं शशिमूर्यनेत्रम् ।

पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं

स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥ १९ ॥

अनन्तत्वादाद्यन्तमध्यरहितम् । अवच्छेद्यस्य वस्तुन आद्यादिविभागवत्त्व-
मित्थं जगत्प्रपञ्चविरचनसामर्थ्यं वीर्यमनन्तं न कदाचिन्निवृत्तं यस्य तं तथा
सर्वक्षेत्रज्ञानां तत्तत्क्रियासाधनभूता येऽनन्ता बहवस्ते पारमार्थिकस्यैव कर्तुः
परमेश्वरस्य संबन्धिन इत्यनन्तबाहुत्वम् । तथा क्षेत्रज्ञशरीरे चक्षुर्भ्यां नियतवि-

१ राक्षा २ ना १-‘तारिक्यैव. २ राना १-भगवान्. ३ राना १-‘अस्य’-
नास्ति. ४ राना १-निलीयते.

व्यप्रकाशनं क्रियत इति शशिसूर्यनेत्रम् । तथा क्रियाबद्धिर्विविधयज्ञक्रियावि-
शेषैर्वैश्वामरो विश्वमूर्तिः परमेश्वर एवैकस्तर्प्यत इति तस्यैव दीप्तो हुताशोऽग्नि-
र्वक्त्रमित्युक्तम् । तथा स्वेन तेजसा संविद्रूपेण ज्योतिषा सर्वमिदं तपसि द्योत-
यत्येवंविधं विश्वात्मानं त्वां पश्यामीति संबन्धः ॥

अथ सर्वशक्तेः परमेश्वरस्य कुरुसैन्यसंहारप्रसृतकालारुढशक्तियुक्त्वाद्धो-
रत्नविशिष्टरूपं वर्णयितुमाह ।

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि

व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।

दृष्ट्वाद्भुतं रूपमिदं तवोग्रं

लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २० ॥

[शां. पा. १-रूपमुग्रं तथेदं.]

वस्मान्महता रूपेण गगनभूम्यन्तरालं सर्वाश्च कुरुभस्त्वयैकेन व्याप्ताः पूरि-
तास्तदिदमीदृग्विधं तव बोरूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं त्रैलोक्यनिवासि तत्तद्दर्शनयो-
ग्यदेवादिरूपं प्रव्यथितं प्रकर्षेण भीतम् । एवं महात्मनिति रूपं महात्मापेक्षम्-
मम्ब्रजम् ॥

तेषां देवादीनां तथाविधरूपदर्शनभयोत्पन्नाश्चेष्टाः प्रणिपादयितुमाह ।

अमी हि त्वां सुरसंघा विशन्ति

केचिद्भृताः प्राञ्जलयो गुणन्ति ।

स्वस्तीति चोक्तवैव महर्षिसंघाः

स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २१ ॥

[शां. पा. १-आनन्द.-“ असुरसंघा इति पदं छित्त्वा ‘ भूभारभूता दुर्योधना-
दयः ” नील.-“ असुरसंघा असुरांशा दुर्योधनादयः ”-इतरत्र ‘ सुर ’ इत्येव पाठः. २-
स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघाः.]

अमी यस्मात्त्वां दुष्टक्षयायाऽऽविष्कृतदारुणाकारं शक्रादिदेवसमूहा विशन्ति
त्वय्येव लीयन्ते । केचिच्च भीताः संव्रस्ताः सन्तो विरचितकरपुटा गुणन्ति
स्तुतीः पठन्ति । अतश्च महर्षिसंघाः, मुनिप्रवरसार्था जगत्क्षेमाय स्वस्तिशब्दमु-
च्चार्य पुष्कलाभिर्मुख्यार्थत्वात्संबन्धिनीभिः स्तुतिभिरुच्चारितैरुत्सारितोद्गीरणैस्त्वां
स्तुवन्ति प्रशंसन्ति ॥

किंच,

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या

विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।

गन्धर्वयक्षाः सुरसिद्धसंघा

वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२ ॥

[शां. पा. १-० यक्षासुरं.]

रुद्रादयो देवविशेषा व्याख्याता । ऊष्मपाख्याः पितरो, गन्धर्वादयः प्रसिद्धाः । एते सर्वे, एते देवयोनिताज्ज्ञानविशेषसंभवे सति त्वां वीक्षन्ते पश्यन्ति । घोरत्वादपूर्वस्य रूपस्य विस्मयाविष्टाः ॥

यादृशं रूपं दृष्ट्वा त एवंविधाः संवृतास्तद्वर्णयितुमाह ।

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं

महाबाहो बहुबाहुरूपादम् ।

बहुदरं बहुदंष्ट्राकरालं

दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम् ॥ २३ ॥

स्वप्नार्थः श्लोकः ॥

तद्रूपदर्शनेन विशेषतस्तामवस्थां दर्शयितुमाह ।

नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं

व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।

दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा

धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ॥ २४ ॥

अयमपि श्लोको गतार्थ एव । किंतु दिव्यचक्षुर्दानभगवदनुग्रहं दृष्ट्वा दिव्येन ज्ञानेनानुभूयाध्वानमन्यधर्मावेशे सति तद्रूपं स्मरन्भीताचित्तः सन् धैर्यं निराकुलचित्तत्वं न प्राप्नोमीत्यतो दर्शनकाल एव भयादीनां संभवो वेदितव्यः । अन्यत्रापि वर्तमानाख्यातप्रयोगे पूर्वदृष्टस्मरणं कारणत्वेन बोद्धव्यम् ॥

किंच,

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि

दृष्ट्वैव कालानलसंनिभानि ।

दिशो न जाने न लभे च शर्म

प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥

स्फुटार्थं एतद्वाक्यम् । किंतु भगवतो दंष्ट्राकरालबहुमुखत्वं संहारप्रवृत्तबहु-
विकरालकृतान्तपुरुषविशेषात् ॥

अत एव कृतान्तपुरुषाक्रान्तानां कुर्वादीनां चेष्टितं वर्णयितुमाह ।

अमी सर्वे धृतराष्ट्रस्य पुत्राः
सर्वैः सहैवावनिपालसंघैः ।
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथाऽसौ
सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥
वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति
दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।
केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु
संहृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥ २७ ॥
नानारूपैः पुरुषैर्योध्यमाना
विशन्ति ते वक्त्रमचिन्त्यरूपम् ।
यौधिष्ठिरा धार्तराष्ट्राश्च योधाः
शस्त्रैः कृत्वा विविधैः सर्व एव ।
त्वत्तेजसा निहता नूनमेते
तथा हीमे त्वच्छरीरे प्रविष्टाः ॥ २८ ॥
यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः
समुद्रमेवाभिमुखा व्रजन्ति ।
तथा तवामी नरलोकवीरा
विशन्ति वक्त्राण्यभितो^१ ज्वलन्ति ॥ २९ ॥
यथा प्रदीपं ज्वलनं पतंगा
विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ।
तथैव नाशाय विशन्ति लोका-
स्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ ३० ॥

[शां. पा. १-अमी च त्वां. २-सर्वे. ३-पङ्क्तित्रयात्मकः २८ तमः श्लोकः शां.
पाठे नास्ति. ४-द्रवन्ति, ५-अभिविज्वं.]

एतच्छ्लोकपञ्चकं निगदितरूपं व्याख्यातपूर्वम् । किंतु तव वक्त्राणि विशन्तीति बहुवचनेन दंष्ट्राकरालानीत्यादिविशेषणविशिष्टानि वक्त्राण्युपक्रम्य, अचिन्त्य-रूपं वक्त्रं तव विशन्तीति यदुक्तं तत्र कालपुरुषोत्तमसंबन्धिन्यो बोराकृतिविशेषरूपा नानाविधाः शक्तय एकस्यां त्वदीयायां परमसामान्यशक्त्यां परिणमन्ति, इति भगवतः सर्वशक्त्याश्रयत्वप्रतिपादनपरं बोद्धव्यम् । यत एकवक्त्रेण शब्देन प्रतिपादितायाः सामान्यशक्तेरव्यपदेशादाचिन्त्यरूपत्वेन विशेषणमुक्तम् । तथा हीमे त्वच्छरीर इत्यनेन तदेव स्फुटीकृतम् । यत्र श्लोकपञ्चकेन सार्धेन नानारूपैरित्यादि त्वच्छरीरे प्रविष्ट इत्यन्तं श्लोकसार्धकं श्लोकसाम्यार्थं केचिन्न पठन्ति । कश्चित्तु त्वत्तेजसा निहता नूनमित्यादिश्लोकार्धमनेनाभिप्रायेण न पठति । इह तु बहुपुस्तकदर्शनाद्भारते च तत्र सार्धश्लोकप्रणयनाद् व्यासमुनेः श्लोकपञ्चकं सार्धमेव पठितम् ॥

अथ तथाविधां घोररूपां भगवतः शक्तिं दृष्ट्वा तत्तत्त्वजिज्ञासार्थमिदमाह ।

लेलिह्यसे असमानः समन्ता-

ल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ।

तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं

भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णोः ॥ ३१ ॥

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो

नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।

विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं

न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३२ ॥

[शां. पा. १-विष्णो.]

इमान्समस्ताल्लोकान्समन्तात्सर्वतो ज्वलद्भिर्वदनैः सानलैर्मुखैर्ग्रसमानः कबलय-लेलिह्यसेऽभीक्ष्णं लेक्षिं, आस्वादयासि । अत एव तवोग्रा भासो घोरदीप्तयः समस्तं विश्वं तेजोभिर्व्याप्य प्रतपन्ति देदीप्यन्ते । यत एवं परमप्रशान्तचिन्मात्रस्वभावस्थ तव घोरं रूपं पश्यामि, ततो देववर, सकलसुरोत्तम, तुभ्यं नमः प्रसादं च कुरु । को भवानुग्ररूपः संवृत्त इति मत्प्रमाख्यात्साक्षव । तथैवं-विधघोररूपग्रहणे प्रवृत्तिं प्रसरं न जानामि, तत्त्वतो नावगच्छाम्यत आद्यं परमकारणं भवन्तं ज्ञातुं विशेषेण बोद्धुमिच्छामि ॥

केन हेतुना कः संस्त्वमेवं घोररूपां शक्तिमाविष्करोषीति विज्ञप्तः,

श्रीभगवानुवाच ।

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो

लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।

ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे

येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥ ३३ ॥

[शां. पा. १—(भाष्ये—‘ ऋतेऽपि विनाऽपि त्वा त्वाम् ’).]

कालोऽस्मि निरुपप्लवस्वरूपाप्रच्युतस्यैव विजृम्भमाणशान्तोग्रघोररूपसम-
ग्रशक्तेः कालाख्या घोरा ममेयं शक्तिरित्यर्थः । शक्तेश्च शक्तिमदभेदो यदह-
मेव काल इत्युक्तम् । कीदृशः कालः ? सकललोकसंहारैकव्यापारोऽधुना त्विह
पृथिव्यां प्रवृद्धान्मदोद्विक्तान्पृथिवीभारभूताँल्लोकानिमान्समाहर्तुं क्षयं नेतुं प्रवृत्तः
प्रसूतो रुद्रस्त्वद्वृतेऽपि त्वां विनाऽपि परिपूर्णपापात्मकत्वात्सर्व एते न भविष्यन्ति ।
त्वयाऽयोत्स्यमानेऽपि विनङ्क्ष्यन्त्येव । के ते योधाः ? संप्रहारिणः प्रत्यनीकेषु
प्रतिपक्षसैन्येषु येऽवस्थिताः ॥

यत एवमेते संप्लवन्त्येवावश्यंभाविनिनाशनाघाताः,

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व

जित्वा शत्रून्भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् ।

मयैवैते निहताः पूर्वमेव

निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥ ३४ ॥

कालात्मिकया मच्छक्त्या प्रागेव अस्तानेतान्निघ्नंस्त्वं कारणमात्रं संपद्य-
स्वेति व्यक्तार्थ एवैष श्लोकः ॥

द्रोणादयश्चाप्रतिमपराक्रमत्वाद् दुर्जया इति च माऽवमंस्था इत्याह ।

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च

कर्णं तथाऽन्यानापि लोकवीरान् ।

मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा

युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥ ३५ ॥

[शां. पा. १—योधवीरान्.]

द्रोणादयोऽपि सकललोकैकवीराः कालस्य दुर्जयत्वान्मया व्यापादिता इति
तान्सुजयान्मत्वा मा भैषीरिति तात्पर्यम् ॥

एवं भगवदुक्तेऽर्जुनावस्थां धृतराष्ट्राय,

संजय उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य

कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी ।

नमस्कृत्वा भूय एवाऽऽह कृष्णं

सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३६ ॥

स्पष्टार्थः श्लोकः ॥

कृष्णं किमर्जुनः प्राहेत्याह ।

अर्जुन उवाच ।

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या

जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।

रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति

सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ॥ ३७ ॥

इत्थं सर्वशक्तेः सर्वेश्वरस्य तव प्रकीर्त्या प्रशंसया यत्सर्वं जगत्प्रहर्षं भज-
तेऽत एव त्वदनुरक्तं भवति, तदा तद्व्युत्थापकानि रक्षांसि यातुधानानि भया-
द्यतस्ततः पलायन्ते । सिद्धसंघा देवविशेषसमूहाः समस्ताः प्रणमन्ति च,
तत्सर्वं स्थाने, युक्तं च ॥

त्व(भग)दनुग्रहादेव साक्षात्कृतं परं भवत्स्वरूपं परामृशन्पुनरप्याह ।

कस्माच्च ते न नमैर्युर्महात्म-

नगरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।

अनन्त देवेश जगन्निवास

त्वमक्षरं सदसत्तः परं यत् ॥ ३८ ॥

[शां. पा. १-नमेरन्. २-सदसत्तत्परं यत्]

अथवा कस्मात्कुतश्च हेतोरेते सिद्धादयस्तुभ्यं न नमैर्युर्महात्मन्परमपुरुष ।
कीदृशाय ते तुभ्यं, ब्रह्मणोऽपि प्रजापतेरपि गरीयसे परमगुरवे, यत आदिकर्त्रे
आद्याय स्रष्ट्रे, तस्यापि जन्महेतवे । हे देवेश, अनन्तापरिच्छिन्नमाहात्म्य, सक-
लसुरनाथ, समस्तभुवनैकनिधान, यतस्त्वमत इन्द्रियागोचरादिदंतावधारणीया-
द्वस्तुनो यत्परं व्यतिरिक्तं, तस्मादसत्तत्त्वाभावरूपादपि यत्परमनवेद्यमक्षरम् ।

अविकारं निरुत्तरं परमार्थसत्तत्त्वमतो वेदकैकस्वभावमनन्यवेद्यं परमकारणं
त्वां कथं ते सिद्धा विदितवेद्याः सन्तो न नमस्येयुरिति तात्पर्यम् ॥

अथ यथानुभूतभगवद्धर्मानुदीरयति ।

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण-

स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।

वेत्ताऽसि वेद्यं च परं च धाम

त्वया ततं विश्वमनन्तरूपम् ॥ ३९ ॥

[शां. पा १-अनन्तरूप.]

बहुशोऽपि व्याख्यातार्था एते भगवद्विषयाः शब्दाः ॥

किंच,

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः

प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।

अनादिमानप्रतिमप्रभावः

सर्वेश्वरः सर्वमहाविभूते ।

नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः

पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ४० ॥

[शां. पा. १-इयं (द्वितीया) पङ्क्तिः शां. पाठे नास्ति.]

सर्वेभ्य ऐश्वर्यगुणयुक्तेभ्यो महती प्रकृष्टा विभूतिः शक्तिविजृम्भा यस्य
तथाविधः । हे तादृश भगवन्, सर्वेश्वरोऽत एवाप्रतिमप्रभावोऽनन्यसामान्यमा-
हात्म्यस्तथाऽनादिमान् । आदिर्विद्यते यस्य स आदिमान्, अनादिमान्सर्वप्रथम
इत्यर्थः । एवंविधस्त्वमेव वाय्वादयो दैवतविशेषाः । यथा च वाय्वादीनामी-
श्वरस्वरूपादभिन्नत्वं तथा सर्वमादौ व्याख्यातमेव ॥

परमेश्वरस्य सर्वाकारत्वं परामृशन्नाह ।

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते

नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ।

न हि त्वदन्यः कश्चिदस्तीह देव

लोकत्रये दृश्यतेऽचिन्त्यकर्मा ।

[शां. पा. १-इयं (द्वितीया) पङ्क्तिः शां. पाठे नास्ति.]

सर्वं स्पष्टार्थमेतत् ॥

किंच,

अनन्तवीर्योऽमितविक्रमस्त्वं

सर्वं संव्यामोषि ततोऽपि सर्वः ॥ ४१ ॥

[शां. पा. १-°वीर्यामित°. २- समाप्रोषि. ३-ततोऽस्ति.]

अत्रापि न किंचिद्व्याख्यातमस्ति । सर्वं स्वशक्त्या सम्यग्व्यामोषि,
ततोऽपि सर्वो यतस्ततः सर्वात्मकस्त्वमेव । वीर्यमुत्साहशक्तिः, पराक्रमः क्रिया-
शक्तिः ॥

अथ विज्ञातभगवत्परमस्वभावत्वात्पूर्वं पुरुषत्वप्रतिपत्त्या भगवति व्यवहि-
तमतिक्रमं मन्यमानस्तत्क्षान्त्यर्थं श्लोकचतुष्टयमाह ।

सखेति मत्त्वा प्रसभं यदुक्तं

हे कृष्ण हे यादव हे सखे च ।

अजानता महिमानं तवेमं

मया प्रमादात्प्रणयेन वाऽपि ॥ ४२ ॥

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि

विहारशय्यासनभोजनेषु ।

एकोऽथवाऽप्यच्युत मत्समक्षं

तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४३ ॥

पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य

त्वमस्य विश्वस्य गुरुर्गरीयान् ।

न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो

लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः ॥ ४४ ॥

तस्मात्प्रणम्य प्राणिधाय कायं

प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।

पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः

प्रियः प्रियेस्यार्हसि देव सोढुम् ॥ ४५ ॥

[शां. पा. १-सखेति. २-तवेदं. ३-तत्समक्षं. ४-पूज्यश्च. ५-प्रियात्प्राहसि.]

सुबोधमेतत् । किंतु, सखा त्वं ममेति मत्वा यद्यदेवापशब्देनाऽऽमान्वितोऽसि, योऽप्यन्यो व्यतिक्रमः कृतस्तत्सर्वमिदमज्ञातवतो भगवन्माहात्म्यम् । तदिदानीम-
ज्ञातवतो मे क्षन्तव्यमिति संबन्धः । मत्समक्षमिति सभायां वा सतां संनिधौ ।
लोकत्रयेऽपि तव समो नास्ति, कुतोऽन्योऽधिको भविष्यति ॥

अथ विज्ञातमाहिमानमावेदयितुं श्लोकत्रयमाह ।

दिव्यानि कर्माणि तवान्द्रुतानि
पूर्वाणि पूर्वेऽप्युषयः स्मरन्ति ।
नान्योऽस्ति कर्ता जगतस्त्वमेको
धाता विधाता च विभुर्भवश्च ॥ ४६ ॥
तवान्द्रुतं किं नु भवेदसह्यं
किं वा शक्यं परतः कीर्तयिष्ये ।
कर्ताऽसि सर्वस्य यतः स्वयं वै
विभो ततः सर्वमिदं त्वमेव ॥ ४७ ॥
अत्यद्भुतं कर्म न दुष्करं ते
कर्मोपमानं न हि विद्यते ते ।
न ते गुणानां परिमाणमस्ति
न तेजसो नापि बलस्य नर्द्धः ॥ ४८ ॥

[शां. पा. १-एतच्छ्लोकत्रयं शां. पाठे नास्ति.]

पूर्वे पुराणानां अपि सर्वज्ञकथयस्तव कर्माणि स्मरन्त्यत एव तेषामृषीणां अपि
तानि पूर्वाणीति जगत्सर्गप्रलयादीनां भगवत्कर्मणामनादिप्रबन्धप्रवृत्तत्वप्रतिपादन-
परमेतत् । पूर्वं व्याख्यातप्रायमन्यत्सुबोधं, किंतु धाता धारयिता विधाता स्रष्टा,
तव स्रष्टव्यः संसारः किमद्भुतमाश्चर्यरूपं कर्म स्वेच्छामात्रोपकारणस्यैकस्य क-
र्तुस्तवासक्षमत एव सहकार्यादिरपेक्षत्वात्परतः स्वात्मव्यतिरिक्तात् कुतश्चिच्छ-
क्यं साध्यभूते कथयिष्यामि । इत्थं चानन्यापेक्षतया यतस्त्वं सर्वस्य वस्तु-
जातस्य निर्माता, ततो हेत्वन्तराभावात्त्वमेवेदं सर्वं, त्वच्छक्तिरेवेत्थं चकास्ती-
त्यर्थः । ततश्चात्याश्चर्यरूपमपि कर्म न ते दुष्करमित्यादि स्पष्टम् ॥

अथानुग्रहलक्षणानुरूपं भगवत्स्वरूपाव्यतिरेकसमाधेर्निष्क्रान्तस्तथाविधमत्युग्रं
भगवत्स्वरूपं मनुष्यधर्मप्रत्यासत्तेश्चिरं द्रष्टुमशक्तः प्राक्तनमेव दिदृक्षमाण इदमाह ॥

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा
 भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।
 तदेव मे दर्शय देव रूपं
 प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४९ ॥
 किरीटिनं गदिनं चक्रहस्त-
 मिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।
 तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन
 सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ५० ॥

स्पष्टार्थमेतत् ॥

अथैवंविधमुक्ते,

श्रीभगवानुवाच ।

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं
 रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।
 तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं
 यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥ ५१ ॥

सुबोधमेतत् । किंत्वात्मयोगाद्दर्शितमित्येतदेवं बोद्धव्यम् । यदनुग्रहपरेण
 मया त्वय्यात्मनि परस्मिन्स्वभावे यः समधिं प्रापितस्तस्मादेतद्रूपं तव प्रत्यक्षी-
 कृतम् ॥

व्यतिरिक्तेनास्य परमेश्वरस्य स्वरूपस्य द्रष्टुमशक्यत्वादत एवाऽऽह ।

न वेदयज्ञाधिगमैर्न दानै-
 र्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ।
 एवरूपः शक्यमहं नृलोके
 द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ५२ ॥
 मा ते व्यथा मा च विमूढभावो
 दृष्ट्वा रूपं घोरभीष्टं ममेदम् ।

व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं
 तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ५३ ॥

[शां. पा. १-०ध्ययनेन. २-०क्य अहं.]

वेदानां यज्ञानां बहुत्वादधिगमबहुत्वम् । अधिगमशब्देनाध्ययनश्रवणाद-
यो गुणाः प्रतिपादिताः । दानक्रियातपःशब्दैस्तदनुष्ठानम् । क्रियाशब्दाच्चानुष्ठी-
यमानो ब्रह्मचर्यादिकर्मविशेषवाचको यत्नः । यतश्चैवंविधसदाचारव्यवस्थितैरपि
परज्ञानशून्यत्वादशक्यदर्शनमेतत्परमं मम रूपं मदनुग्रहादेवोन्मीलितदिव्यचक्षुषा
त्वया दृष्टं, ततो भयमोहादीनां कोऽवसरः । प्रत्युत मत्स्वरूपनित्यानुसंधानावाहि-
तात्मना त्वया तदेव स्मर्तव्यमित्यभिप्रायः । घोरकालपुरुषाद्याकृतियोगादुग्रं
संहारात्किर्मणा । शिष्टं स्पष्टम् ॥

अथैतद्धृतराष्ट्राय,

संजय उवाच ।

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा

स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।

आश्वासयामास च भतिमेनं

भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५४ ॥

स्पष्टार्थमेतत् । किंतु महात्मा विश्वरूपः सन्सौम्यरूपः पुनः प्राक्तरूपपु-
रुषविग्रहात्सुदर्शकृतिभूत्वा भगवानेवमर्जुनं तथाविधाद्भुतदर्शनसंज्ञस्ताचित्तं वक्ष्य-
माणेन प्रत्याश्वासयदिति तात्पर्यम् ॥

एवं प्रत्यागतप्रकृतिः,

अर्जुन उवाच ।

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।

इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५५ ॥

स्पष्टमेतत् ॥

अर्जुनाश्वासाय,

श्रीभगवानुवाच ।

सुदर्शनमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।

देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ५६ ॥

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।

शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५७ ॥

[शां. पा. १ सुदुर्दर्शमिदं.]

निगदव्याख्यातप्रायमेतत् । यतः सर्गादितत्तत्त्वाधिकारव्यग्रचित्तत्वादपरा-
मुष्टस्वभावा ब्रह्मादयो देवा अस्य रूपस्य सदा साक्षात्कारमभिकाङ्क्षन्ति, न तु
लभन्ते । ततः सुतरां सर्वेण केनाचिद् दुष्करदर्शनमेतादृक्तया मत्प्रसादाविर्भूतपरज्ञा-
नचक्षुषा द्रष्टुम् । अतो यथा मां त्वं तत्त्वतः साक्षात्कृतवांस्तथा दानादिक्रिया-
सकैर्द्रष्टुमशक्योऽहम् ॥

केन तर्ह्युपायेन शक्योऽस्मीत्याह ।

भक्त्या त्वनन्यया शक्यो ह्यहमेवंविधोऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ ५८ ॥

[शां. पा. १ शक्य अहमेवं.°]

भक्त्या मदिच्छयैव परं दैवसर्गाभिजातजनसुलभया परिचर्यया तत्प्रभावा-
दवाविर्भूतसम्यग्ज्ञानत्वादविद्यमानमव्यतिरिक्तभजनीयविषयत्वे सत्यनन्यया ज्ञातु-
मविसंवादिनाऽवगमेन बोद्धुं तथा सम्यग्ज्ञानलक्षणेनोपायेन द्रष्टुं गोचरीकर्तुं, तथा
तादृशोपायपरिशीलनाभ्यासातिशयात्प्रवेष्टुमात्मतयाऽवगाढुमेवंविधो यथा त्वयाऽ-
नुभूतः, तथा शक्योऽहं नान्यैरुपायैः । त्वं च परस्यास्य रूपस्य साक्षाद्दर्शनात्प्रवे-
शपर्यन्तां भूमिमधिरूढस्तेन दुस्तरद्वैतसागरादुत्तीर्णः समाश्रयसिहि । कुतस्तवेदानी-
मदृष्टपरमार्थजनोचितैर्भयादिभिर्दोषैः संबन्ध इत्यर्थः ॥

एतमेवार्थं सिद्धान्तीकुर्वन्ध्यायमुपसंहरति ।

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः संगवर्जितः ।

निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥ ५९ ॥

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्स्वेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

य एवंगुणविशिष्टोऽन्योऽपि कश्चिदभियुक्तः स मामेति, मदभेदलक्षणां सिद्धि-
मधिगच्छति । कीदृशः ? मत्कर्मकृच्च, शास्त्रचोदितानि तानि वर्णाश्रमगतानि
कर्माणि करोति, किंतु मदर्थं यथोपपत्त्या मत्प्राप्तये, न तु फलान्तरसिद्धयेऽत
एव मत्परमोऽहमेवोपादेयतया प्रकृष्टो यस्य । ततश्च मद्ब्रह्मतिरिक्तसमस्तदेहोपादे-
यवस्तुविरक्तचित्तत्वान्ममैव भक्तः, सर्वास्ववस्थासु मय्येव समर्पितान्तःकरण-
स्तथा स हि सर्वभूतेषु चराचरेषु भावेषु निःसङ्गो रागरहितो निर्वैरो
द्वेषरहितो यो ह्यतत्त्वतया रागद्वेषविषयत्वेन सर्वसंसारिभिः परिगृहीतेषु वस्तुषु
निरतिशयानन्दनिर्भरं मत्स्वरूपमेव सततमनुभवति स मामेवैति, सिद्धो मुक्त
इहोच्यत इति तात्पर्यमित्योम् ॥

मुञ्चत्येष स्वभावं न तव बहुविधैरेकमेकान्तशुद्धं
 प्रेङ्खन्द्भिर्भावभेदैरिति विहितपरामर्शमुक्तभ्रमाणाम् ।
 स्वात्मन्येवैश्वरं वो मणिमुकुर इव व्यज्यतां वैश्वरूप्यं
 स्वाध्यायस्यास्य नीतं स्फुटमभिमुखतां व्याख्ययैकादशस्य ॥

इति श्रीराजानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे सर्वतोभद्रनाम्नि
 भगवद्गीताविवरण एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ अथ द्वादशोऽध्यायः ॥

एवं परमार्थभगवद्वचनलक्षणात्समस्तप्रामाण्यहेतोः प्रमाणोत्तमात्सम्यग्भगव-
 तेऽध्यायैकादशके प्रतिपादिते प्रत्यध्यायसमुच्चयानुष्ठानपर्यवसिततात्पर्ये ज्ञान-
 विज्ञानादौ प्रकरणाभिधेये वस्तुन्युपपन्नमत्वेनोत्पन्ननिष्कम्पप्रतिपात्तिरत एव तथा
 पात्रीभूतप्रज्ञत्वदर्शनप्रसन्नान्द्भगवत एव परज्ञानरूपदिव्यचक्षुरुन्मेषकारणं परम-
 मनुग्रहमाप्तवान् । स्वयत्नं विनैव पारमेश्वरपरानुग्रहप्रभावमात्रादेव क्षणमात्रं
 साक्षात्कृतस्य परस्य तत्त्वस्येदानीं स्वातन्त्र्येणानुस्मरणे सुगमः कः पन्था
 मयाऽऽस्थेयोऽथवा मद्वचनासादितपरानुग्रहेणाभियोगिना जनेन केन मार्गेण तत्त-
 त्वमुपसादितव्यमिति स्वपरार्थं गुणप्रत्यारोपाय जिज्ञासुः,

अर्जुन उवाच ।

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १ ॥

यथा विश्वातीतस्वरूप एव विश्वात्मकतया साक्षात्कृतोऽसि, एवमनेन प्रका-
 रेण सततयुक्ताः सततं सर्वदा जागरादिषु सर्वास्ववस्थासु युक्ताः समाहिताः
 सन्तो भक्ताः प्रणयिनस्त्वां पर्युपासते सेवन्ते । ये च केचनाक्षरं चिन्मात्रस्वरूपा-
 संचलनशीलमत एवाव्यक्तं व्यक्तादस्मात्सर्वेन्द्रियगोचरान्नाभावलक्षणाद्वस्तु-
 नोऽन्यं सर्वार्थनिषेधसैमाधिनिष्णातधिषणास्त्वां पर्युपासते, तेषामुभयेषां योग-
 विदां मध्ये के योगवित्तमा अतिशयेन त्वत्स्वरूपोपलब्धिफलसमाधिज्ञाः ॥

एवं विज्ञप्त एकतरपक्षप्राधान्यप्रतिपादनार्थं,

१ राना १-°साधित°. २ राक्षा १-उपा°. ३ राना १-‘समाधि’ इत्यत्र
 ‘सामान्य°’

श्रीभगवानुवाच ।

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।

श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

त एवंविधा योगिनो युक्ततमा निरतिशयसमाधिभाजो मम मता अभिप्रेताः । तानहं परमयोगिनो मन्ये नान्यानित्यर्थः । के ते ? ये मायि सकलवस्तुप्रकाश-
कानन्यप्रकाशचित्प्रकाशैकस्वभावे मनोऽन्तःकरणमावेश्य तत्समापन्नं कृत्वा,
परमया समस्तसंशयादिविकल्पविच्छेदादत्युत्कृष्टया श्रद्धया यथोक्तफलसद्भाव-
भावनयोपेताः समन्विताः सन्तो नित्ययुक्ता नित्यस्थूलसूक्ष्मसर्वभावानुभवमयीषु
तास्ववस्थासु यथोक्तसमाध्यवस्थिताः समुपासते, स्वरूपप्रत्यवमर्शलक्षणया निरु-
त्तरया भक्त्या सेवन्ते ॥

तदेवं कर्मयोगिनामेव योगवित्स्वतिशयेन प्रतिपादितो विशेषः । योग्यन्तरोपा-
यानामभ्यासाभ्युपगमपूर्वं दुष्करत्वादिप्रतिपादितेनावरतरत्वमेव प्रतिपादयितुमाह ।

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं मामुपासते ।

सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥

संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।

ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥

[शां. पा. १-पर्युपासते.]

ये तु ये पुनर्योगिन इन्द्रियग्रामं बाह्यानामाभ्यान्तराणां चेन्द्रियाणां समूहं
संनियम्य सम्यगप्रमत्ततया नियम्य सर्वेभ्यो विषयेभ्यः प्रतिषिध्य मामुपासते ।
कीदृशमक्षरमव्यक्तं च प्राग्व्याख्यातस्वरूपमत एवानिर्देश्यमिदं तावत्सेयसमस्तसंवे-
द्यभावविलक्षणत्वाच्चिर्देष्टुमशक्यम् । वाक्पथातीतं, तथा सर्वत्रगम्, सर्वं
व्याप्यावतिष्ठन्तमप्यचिन्त्यं बुद्धिगोचरातीतम् । तथा परमार्थनित्यत्वात् कूटस्थं
निरुपप्लवाविनश्यैकस्वभावनिष्ठम् । अत एवाचलं ध्रुवम् । न ह्ययं पर्वतादिकूटस्थ-
पदार्थवच्चलनलक्षणलक्षणोनोपप्लवेनात्यन्तभावलक्षणेन वा नाशेन कदाचित्संयु-
ज्यते । कीदृशाः सन्त एवंविधा मामुपासते ? सर्वत्र समबुद्धयः, सर्वस्मिन्वस्तुनि-
मत्स्वरूपैकदार्शीत्वात्समा निर्विशेषा बुद्धिर्येषां ते तथोक्ताः । समबुद्धित्वादेव
सर्वभूतानामेव हिते रताः सर्वस्याऽऽत्मभावेन प्रतिपत्तेर्न क्वचिद् द्वेषदोषकालुष्यमनु-

भवन्तः । अनेन विशेषणद्वयेन विनाऽस्य समाधेरनिष्पत्तिः प्रतिपादिता । न हि सर्वसाम्यदशानधिरूढो योगी निष्पन्न इत्युच्यते । एवंविधा योगिनो ये मामुपासते ते सत्यं मामेव प्राप्नुवन्ति ॥

यथोक्तैतिकर्तव्यतया निष्पन्नसमाधीनां मत्स्वरूपसमापत्तिरेव समाधिकलं तेषां मान्यत् । किंतु,

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।

अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहभृद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥

[शां. पा. १-देहवद्भिर°]

तेषां सर्वभावनिषेधसमाधिनिष्ठानां योगिनां सर्वभावनिष्ठत्वेन मनुपासनपरेभ्यो युक्ततमत्वेन प्राक्प्रतिपादितेभ्यो योगिभ्योऽधिकतरः सातिशयः क्लेशः । कीदृशानां सताम् ? अव्यक्तासक्तचेतसाम्, अव्यक्ते वाङ्मनसगोचरातिक्रान्तस्वभावे मय्यासक्तमालम्बनीयत्वेन तत्रैव निर्विण्णं चेतोऽन्तःकरणं येषां तथाविधानाम् । कथमव्यक्तासक्तचित्तत्वमधिकतरक्लेशकारणमित्युपपादयितुमाह । यस्माद्देहभृद्भिर्देहं नियतजात्याभिमानावाच्छिन्नं शरीरमहमिति प्रतिपत्त्या धारयद्भिस्तैस्तादृशैर्योगिभिरव्यक्ता सर्वात्मना निराभासा गतिः समाधिप्राप्तिर्दुःखमतिक्लेशेनावाप्यतेऽधिगम्यते । अयमभिप्रायः । शरीरेऽहंतया प्रतिपाद्यमाने सर्वभावव्यतिरिक्तमत्स्वरूपसमापत्तिरनुपपन्नैव । तदभिनिवेशश्च स महान् क्लेश एव । अथास्ति काचिदुक्तिर्यथा देह एव मद्भावेन प्रतिपत्तुं शक्यः । सर्वात्मना सर्वक्रियोपरमस्यासंभावित्वेन प्राक्प्रतिपादितत्वात् । तस्माच्छास्त्रचोदितासु क्रियास्वेव वर्तमानः पारमार्थिकमत्स्वरूपोऽसौ यथा सुखमवाप्नोति, न तथा दुष्करसकलक्रियानिषेधाभिनिविष्टः । न च तादृशो योगिनः सर्वत्र समबुद्धित्वमुपपद्यते, सर्वार्थेषु निषेध्यतया, द्वेष्याभिव्यक्तेः । यस्तु सुप्रबुद्धत्वात्सर्वदा सर्वथा मत्स्वरूपैकविश्रान्तसंचित्तस्य सर्वत्र निवृत्तहेयोपादेयविकल्पस्य सर्वत्र समबुद्धित्वमुपपन्नम् । सैषा मुख्या भगवत्स्वरूपोपासा चतुर्थी भक्त्यवस्था या तु नित्यक्रियान्तःपातिनी नानादर्शनप्रसिद्धैतिकर्तव्यताविशिष्टा ॥

साऽप्यन्यैव दृष्टव्योपपन्नोति प्रतिपादयितुमाह ।

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।

भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥

ये तु ये पुनरव्यक्तोपासकेभ्यो योगिभ्यो व्यतिरिक्ता योगिनः, सर्वकर्माणि शारीरीमानसीवाचिकीः शास्त्रीया लौकिकीश्च सकलाः क्रिया, मयि सकल-कर्तृत्वेन प्रतिपादितस्वरूपे संन्यस्य, कार्यतया समर्प्य, देहाद्यहंकारात्मकक्षेत्रज्ञ-कर्तृत्वविनिवृत्तदेहाभिमाना मत्परा अहमेव परकर्तृत्वादिना प्रकृष्टो येषां ते तथाविधाः । अनन्येनाविद्यमानमव्यतिरिक्तत्वान्तरेण योगेन विहितकर्मानुष्ठान-रूपेण समाधिना मां यथोक्तस्वरूपं ध्यायन्तोऽनुस्मरन्त उपासते, मुख्यया गौण्या वा भक्त्या सेवन्ते । तेषां तथाविधानां कर्मयोगिणां न चिरादव्यक्तो-पासकपेक्षयाऽल्पीयसा कालेनाहं मृत्युसंसारसागरात्पुनः पुनर्नाशोत्पादप्रबन्धप-योधेः समुद्धर्ता सम्यगुत्तारको भवामि । कीदृशानाम् ? मयि परमकारणे परमे-श्वर आवेशितचेतसामभेदभावनया समर्पितान्तःकरणानाम् ॥

अथ कथमिदमाश्चर्यमुपपद्यते यल्लोकवत्सर्वासु क्रियासु क्रियमाणास्वप्यद्वै-तपरब्रह्मस्वरूपाप्रच्युतिरूपपरमसमाधिनिष्पत्तिरित्यत्र प्राक्प्रतिपादितामपि भक्तिं सूक्ष्मत्वाद् दुर्ग्रहामुपदेक्ष्य, प्रतिपत्तिस्थैर्याय पुनराह ।

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।

निवर्त्तस्यासि त्वं मय्येव योगमुत्तममास्थितः ॥ ८ ॥

[(राशा १-२(प्रान्ते)निवर्त्तस्यसि). शां. पाठे—निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः.]

इह सर्वक्षेत्रज्ञानां मनोबुद्धिनिबन्धनाः सर्वार्थसंविदः । तथा हि मनोवस्था द्विप्रकारा—स्वतन्त्रविकल्पात्मिका, पूर्वानुभूतस्मरणरूपविकल्पात्मिका च । सा च द्विप्रकारा—जागरस्वप्नभेदात् । एवं सर्वथैव बुद्धिवृत्तिस्तु निश्चयात्मिकत्वा-न्निर्विकल्पेत्येवं स्थिते मय्येकैकस्मिन्परमार्थे सति नित्योदितनिर्मलचित्पकाश-स्वरूपे परमात्मानि यथोक्तस्वरूपं मन आधत्स्व संनिवेशय । यद्यन्मनसा विक-ल्पयसि तत्तन्मदात्मकत्वेन विज्ञानीहि । तथा बुद्धिं यथोक्तस्वरूपां मय्येव यथोक्तस्वरूपे निवेशय समर्पय । यद्यद् बुद्ध्या निश्चिनुषे तत्तन्मदात्मकत्वेनैव

१ राणा १—अचिराद्. २ राणा १—द्विविधा. ३ राणा १—‘वि’ नास्ति. ४ राणा १—‘एव’ नास्ति.

विजानीहि । अयमत्र तात्पर्यार्थः । यो योऽर्थो विकल्प्यमानो निश्चीयमानो वा, तेन तेन रूपेण संवेद्यते, स संवेद्यमानत्वादेव संवित्प्रकाशादभिन्नः । संविदात्म-
कश्च प्रकाशो प्रमैव पारमार्थिकस्यैकस्य संवेदितुरव्यभिचारी धर्म इति वास्तवेन
रूपेण सर्वभावाः सर्वास्ववस्थासु मदात्मका एव । केवलं मायाव्यामोहितो
लोकस्तानिदंतया व्यवच्छिनत्ति । त्वं तु सम्यग्ज्ञानोपदेशेन प्रथमं प्रसारितबु-
द्धिस्ततो योग्यतातिशयात्साक्षान्मत्स्वरूपमनुभावितः सन्सर्वास्ववस्थासु सर्वभावा-
न्परमार्थतो मत्प्रकाशकत्वेनैव परिमृष, इत्येवंविधमिममुत्तमं योगान्तरापेक्षया प्रकृष्टं
योगं समाधिमास्थितः समाश्रितः सन्मय्येव परमात्मनि निवृत्त्यसि, स्थितिं
लप्स्यसे, मदभेदमवाप्स्यसीत्यर्थः । अस्य हि कर्मयोगस्य यथोक्तज्ञानसंस्कृत-
विहितकर्मानुष्ठानमात्रसाधनत्वात् सर्वथा सर्वदा सर्वत्र सुसंपूर्णरूपत्वेनानुभूयमा-
नत्वादीर्घकालनैरन्तर्यादासेव्यमानक्रमसूक्ष्मबहुविधानुष्ठाननिष्णातायां शांशिकया
कदाचित्कथंचिदनुभवनीयस्वरूपादभ्यासयोगादुत्तमत्वम् ॥

एवं मुख्यं भगवत्स्वरूपोपासाक्रमं प्रतिपाद्य सर्वस्य कस्यचित्तात्रतामर्जुन-
वदसंभावयन्मर्जुनोपदेशेनैवोपायान्तराभ्यनुज्ञामाह ।

अथाऽऽवेशयितुं चित्तं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।

अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छन्तुं धनंजय ॥ ९ ॥

अभ्यासेऽप्यसंमर्थः सन्मत्कर्मपरमो भव ।

मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमास्थितः ।

सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥

[शां. पा. १-अथ चित्तं समाधातुं. २-समर्थोऽसि. ३-आश्रितः.]

अथेति प्रकारोपन्यासार्थम् । यदि यथाप्रतिपादितेन प्रकारेण यथोक्तस्वरूपे मयि
चित्तं मनोबुद्धिवृत्त्यात्मकमन्तःकरणं स्थिरं सर्वास्ववस्थास्वविचलावधानतया दृढमा-
वेशयितुं समर्पयितुं मत्स्वरूपाभेदेन भावयितुं न शक्नोषि, न प्रभवसि ततोऽभ्यास-
योगेन कर्मयोगांशतया षष्ठाध्यायसंसूचितसंविधानेन तत्तद्योगशास्त्रप्रणीतेतिकर्त-
व्यताविशिष्टेन वा चित्तवृत्तिनिरोधप्रयत्नात्मकाभ्यासप्रधानेन समाधिना मां
यथोक्तस्वरूपमवाप्तुमभेदेन प्रतिपत्तुमिच्छामिवाञ्छ । आत्मस्वरूपप्राप्त्यभिसंध्य-

परित्यागेनाभ्यासयोगमपि कर्मयोगमपि कर्मयोग्यताहेतुभूतमनुभूतमनुतिष्ठेत्यर्थः । एवंविधेऽपि भ्यासेऽभ्यासयोगेऽसमर्थोऽशक्तः सन्मत्कर्मपरमोऽत एव मदर्थं कर्माणि मत्कर्माणि तान्येव परमाण्यभीष्टसाधनतया प्रकृष्टानि यस्य स तथा-विधो भव, कर्मयोगाङ्गतयाभ्युपगतस्येश्वरस्येश्वरप्रणिधानाख्यस्य क्रियायोगस्यानुष्ठानमाचरेत्यर्थः । ततोऽपि हि मत्स्वरूपावाप्तिलक्षणसमाधिकफलसिद्धिर्भवत्यत एवाऽऽह—‘मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि’ इति । अथैतदपि यथोक्तं कर्तुं निष्पादयितुमशक्तोऽस्यसमर्थस्त्वं भवसि तन्मद्योगं मद्विषयं समाधिमारिथतः फलत्वे समाश्रितः सन्सर्वेषां पूर्वोक्तानां कर्मणामनुष्ठीयमानानां यत्फलं तैल्लोकान्तरोपभोग्यनानाभोगात्मकसिद्धिरूपं तस्य त्यागमनभिसंधिना संन्यासं यतात्मवान्हेयान्विषयान्निगृहीतान्तःकरणेन युक्तः सन्कुरु निष्पादय । मयि मनः समाधाय शास्त्रविहितानि सर्वाणि कर्माणि यथोक्तज्ञानप्रसादनतया फलान्तराभिसंधानं विमाऽनुतिष्ठेत्यर्थः ॥

एवमुपादिष्टानां भगवदुपासाभेदानां क्रमेण पूर्वस्य पूर्वस्यानुष्ठानसामर्थ्ये सत्युत्तरस्योत्तरस्यानुष्ठानं यदुपादिष्टं तत्रावरत्वापेक्षया किं त्वधिकारिविषयस्य सुकरत्वमेव बोद्धव्यमिति प्रतिपादयितुमाह ।

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।

ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरा ॥ १२ ॥

[शां. पा. १—अनन्तरम्.]

हिशब्दो हेतौ । यस्मादेवंविधो व्याख्याक्रम इह विवक्षितः, तस्मान्मत्प्राप्तये सर्वकर्मफलत्यागं योग्यतातिशयवशात्सुकरतरं त्वं कुर्विति पूर्वापरयोर्वाक्ययोः संबन्धः । कीदृशः क्रमः । इह ज्ञानं यथोक्तोपपत्त्या सर्वभावानां परब्रह्मरूपतावगमः । तदभ्यासादभ्यासयोगात्पूर्वोक्ताच्छ्रेयः सुकरत्वात्प्रशस्यतरम् । अभ्यासयोगो हि सर्वविषयप्रतिषेधक्रमेण चित्तवृत्तीनां निरोधे यत्नः । स च यथोक्तज्ञानलब्धप्रतिष्ठबुद्ध्यधिकारिविषयः । ततः प्रतिष्ठितबुद्ध्यधिकारिविषयं ज्ञानं तदपेक्षया सुकरत्वाच्छ्रेय उक्तम् । अत एवाभ्यासयोगिनामव्यक्तासक्तचेतसामधिकतरः क्लेश इति प्रागुक्तम् । एवंविधाच्च ज्ञानाद्ध्यानं ज्ञाननिश्चितोपाये वस्तुचिन्तनं विशिष्यते सुकरत्वादतिरिच्यते । तस्य हि ज्ञानापेक्षया तत्त्वसाक्षा-

त्कारप्रवृत्तेर्विशिष्टोऽधिकारी तद्विषयत्वेनैव तस्य सुकरत्वम् । एवंविधाच्च ध्यानात्कर्मफलत्यागो विशिष्यते । यतो घटमानावस्थोऽसौ तादृग्ध्यानलक्षणे हि कर्मणि व्यतिरेकबुद्धिः स्फुरत्येव । तदधिकार्यपेक्षया त्यागः सिद्धावस्थाधिकारिविषयस्तादृशस्यैव सुकर इति ध्यानात्कर्मफलत्यागी विशिष्यत इत्युक्तम् । यस्मान्नेहैवंविधस्त्यागो विवक्षितो यस्य नाहं कर्ता, न मे कर्मफलेन संबन्ध इति प्रलापमात्रेण निष्पत्तिः । किंतु व्यतिक्रान्ताभ्यासादिपूर्वावस्थासिद्धयोगिविषयं सर्वभावानां परं ब्रह्म स्वरूपे नित्यमनुभवाव्यातिरिक्तस्य फलस्यादर्शनमेव त्याग उच्यते । अत एवाऽऽह—त्यागाच्छान्तिर्निरन्तरेति । शान्तिः सकलविकल्पक्षोभप्रक्षयादद्वयचिन्मात्रस्वरूपं परमात्मन्येव भगवत्यहमित्यभेदेन निरुपप्लवा संविदो विश्रान्तिः । तस्यास्त्यागस्य च नास्त्यन्तरं व्यवधानम् । य एव त्यागः सैव शान्तिरीश्वरसमापत्तिरक्षणसिद्धिरिति त्यागाच्छान्तिर्निरन्तरेत्युक्तम् । अनन्तरमिति पाठे क्रियाविशेषणत्वेनैव एवार्थो बोद्धव्यः ॥

अथेदृशस्य त्यागिनः परमसाम्यसमापन्नसंविदात्मभूतस्य भक्तस्य लक्षणमाह ।

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।

निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३ ॥

संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।

मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥

परब्रह्मात्मकमत्स्वरूपसमापत्तिसूचकैवंविधगुणविशिष्टो यः स मद्भक्तः । स एव च मे प्रिय आत्मभूतत्वादायितः । कीदृशः । सर्वसाम्यसमापन्नत्वाच्चराचरेष्वखिलभूतेष्वद्वेष्टा द्वेषलक्षणदोषरहितः । स्वात्मतया सर्वं भावजातं पश्यतस्तस्य हेयाभावाद् द्वेषाभाव इत्यर्थः । अनेन भावनिषेधात्मके समाधौ द्वेषदोषानुबन्धच्छेदः प्रागुक्तेनोदितः । अत एव मैत्रः सर्वसौहार्दवान् । तथा करुणो दयावान् । यतो निर्ममो ममेदमेतदर्थक्रियाकारितया त्वमिति परिग्रहबुद्धेर्निष्क्रान्तः । तथा देहाद्यनित्यवस्तुनिष्ठादहंकारप्रत्ययान्निष्क्रान्तो निरहंकारस्तथा ममैव वेद्यत्वमात्रेण प्रतिभासमानत्वादनन्तराविष्कृतद्वेषरागात्मकविकारत्वात्तुल्ये

१—अत्र 'अनन्तरा' इति पाठस्य 'निरन्तरा' इति पाठेन भेदः प्रतीयते. आ. पाठस्तु 'निरन्तरा' इत्येव, तथाऽपि कीदृशेषु 'अनन्तरा' इति श्लोकपाठो दृश्यते । तेनास्माभिरपि स एव पाठः स्वीकृतः. २ राशा १—'बन्धानुच्छेदः.

सुखदुःखे यस्य । तथा क्षमी क्रोधादिविकारहेतुषु तितिक्षावान् । तथा स्वीकृतज्ञानपराभूतत्वान्नित्यतुष्टः सदा हि निरभिकाङ्क्षः । तथा यतात्मा यतः स्वात्मन्येवास्थापित आत्मा येन स तथा । सर्वे ह्यप्रबुद्धा अनात्मनि धनादौ नियमितात्मप्रत्ययाः । तथा दृढानिश्चयः केनचिद्विकल्पेन प्रकम्पयितुमशक्यत्वाद् दृढः सुस्थिरोऽध्यवसायो यस्य स तादृशः । तथा पूर्वाख्यातक्रमेण मयि परमात्मन्यर्पिते निवेशिते मनोबुद्धी येन स एवंविधगुणाविशिष्टो मद्भक्त उच्यते । एवंविधसामग्री मदाराधनोपकरणसंपदित्यत्र तात्पर्यम् ॥

इदानीमुत्तरेषु श्लोकेषु प्रकृष्टभाक्तिविशेषणत्वेनापात्तानि पदानि बहुशो व्याख्यातप्रार्थार्थत्वात्पठ्यन्ते एव ।

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।

हर्षमन्यभयक्रोधैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।

सर्वारम्भफलत्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।

शुभाशुभफलत्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ १७ ॥

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानावमानयोः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविदर्जितः ॥ १८ ॥

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित् ।

अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

[शां. पा. १-हर्षामर्षभयोद्वेगैर् २-परित्यागी. ३-परित्यागी. ४-मानापमां.]

गतार्थान्येतानि विशेषणानि । किंतु कृतकृत्यताव्यक्तिहेतुभिः परमयोगिसंबद्धैरेवंविधैर्गुणैर्युक्तो यः स मद्भक्तो भवतीत्येतावदत्र तात्पर्यं प्रागेवोक्तम् ॥

अथाध्यायमुपसंहरन्नाह ।

ये तु धर्माभूतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।

श्रद्धधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ २० ॥

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

[शां. पा. १-धर्म्याभूतम्.]

ये भक्ता मत्सपर्यापरा इदं यथाप्रतिपादितं धर्माभूतं मत्स्वरूपोपासनात्मकं सदाचारमयममृतमविनाशित्वकारणं वस्तुपासते नित्यानुशीलनेनोपसेवन्ते तेऽतीव सुतरां मम प्रिया वल्लभाः । न ते मत्तो व्यतिरिक्ता इत्यर्थः । कीदृशाः सन्त उपासते ? श्रद्धावानाः समस्तसिद्धिबीजभूतां श्रद्धां भजन्तेऽत एव च मत्परमाः । अहमेव च यथोक्तस्वरूपः परमेश्वरः परमात्मा सर्वोपायैरुपेयतया परमः प्रकृष्टो येषां ते तथा श्रद्धामूलमत्समापत्तिफलं परां सिद्धिमुपागता इत्योम् ॥

सर्वार्थप्रार्थनेहारहितमपि सतां मानसं लोभयन्ती

लक्ष्म्या यत्र स्वयैषा विकसति भगवद्भक्तिकल्पद्रुमश्रीः ।

तां नित्यं नन्दनोर्वीविहरणविरसाः कौतुकात्कामपीमा-

मेकां विश्रान्तिभूमिं श्रयत कृतधियो द्वादशाध्यायवृत्तिम् ॥

इति श्रीमद्राजानकरामकविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे सर्वतोभ-

द्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ अथ त्रयोदशोऽध्यायः ॥

ॐ अध्यायद्वादशकेन प्रक्रान्तप्रयोजनविषयमेकमभिधेयतत्त्वमभिहितं, प्राय-
शो न कश्चिद्वक्तव्यशेषो विद्यते । केवलमुक्त एवार्थो विशिष्टेनाध्यायपञ्चकेन
निर्मलीकरणायेदानीं प्रवक्ष्यते । तथा च प्रस्तावनाप्रदर्शितप्रक्रियाक्रमेण पारमा-
र्थिकयथोक्तैकस्वरूपव्यवस्थितोऽपि परमेश्वरो निरुपमनिजक्रीडामात्रप्रयोजनत-
यैकमेव स्वस्वभावं वेद्यवेदकविभागपरिकल्पनया शास्त्राद्वयेन प्रसृतमवभास्य
यामिमां मायामयीं महर्वागुरामग्रथयत् सा विषयविषयभावेन शरीरशरीरिभावेन
चावभासमाना समस्तं संसारचक्रमध्यवस्थिता । तस्याः स्वेच्छयाऽनुग्राह्यत्वेन
परिगृहीतजनप्रत्युद्ग्रथनोपायभूते सकले प्रकरणे तत्र तत्र प्रतिपादितस्वरूपं ज्ञा-
नलक्षणमर्थं परमेश्वर एवोपदिष्टवान् । तत्र विषयविषयिभावेनावस्थितायास्तस्या
उद्देशनाय समो ज्ञानलक्षणोऽर्थः प्रपञ्चितः । तथा हि—तत्र परस्यैव तत्त्वस्य
जडचेतनविभागेन स्थूलसूक्ष्मप्रकृतिप्रपञ्चविवेकपुरःसरतया तस्यार्थस्याहं कृत्स्नस्य
जगतः प्रभवः प्रलयस्तथेत्यादिना प्रतिपादितया ब्रह्मतत्त्वलक्षणया परतरया

१ राना १-‘बीज’ नास्ति. २ राना १-परः. १ राना ३-‘एव’ नास्ति.
४ राना १-‘महा’ नास्ति. ५ राना १-‘विषयिभावेन.

प्रकृत्या परापरयोः प्रकृत्योरभेदपरमार्थताप्रतिपादनेन निर्णयः कृतः । इदानीं शरीरशरीरिभावेन व्यवस्थितायास्तस्या उद्वेष्टनोपायभूतत्वेन ज्ञानस्य निर्णयार्थं समनन्तरमध्यायमारभते । तत्र तावत्तयोः शरीरशरीरिणोर्वित्त्य व्याख्यास्यमानप्रतिपादकसंज्ञानिर्देशेन सामान्यलक्षणं प्रतिपादयन् संक्षेपतो विवक्षितस्य ज्ञानस्य स्वरूपमपि,

श्रीभगवानुवाच ।

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेदं तं प्राहुः क्षेत्रज्ञमिति तद्विदः ॥ १ ॥

[शां. पा. १-वेत्ति. २-ज्ञ इति.]

इदं सर्वप्रमातृप्रसिद्धतया व्यवस्थितं शरीरं देहः क्षेत्रसाधर्म्यात्क्षेत्रमित्युच्यते, क्षेत्रसंज्ञया कथ्यते । यथा कुसूलादिसंभूतानां धान्यादिबीजानां मूलस्तम्भशाखाशिलादिविशेषप्रसवाभिव्यक्त्यधिकरणः पृथिव्युद्देशः क्षेत्रमित्युच्यते, तथा कर्माशयसंभूतानां कर्मणां जात्यायुर्भोगविपाकविशेषाभिव्यक्त्यधिकरणभूतं शरीरमपीदं क्षेत्रमित्युच्यते । तेन तत्कर्मविपाकास्पदत्वेन यदनुभूयते तच्छरीरमिति वेदितव्यम् । एतच्चैवंविधं क्षेत्रं यो वेद जानाति तं तद्विदः क्षेत्रज्ञस्य रूपज्ञाः क्षेत्रज्ञमिति विदुर्जानते । किमनेनोक्तं भवति । अस्मिञ्शरीरे द्विप्रकारा प्रतिपत्तिरेव स्थिता सर्वदेहिनामहंतयेदंतया च । तथा चाहं ब्राह्मणो यज्ञदत्त इत्यादिना देहमहंतया व्यवस्यन्ति । कदाचिन्ममेदं शरीरमितीदंतया व्यवस्यन्त्यतो व्यवसायिता प्रमाता तावत्कश्चिदत्र विद्यत एव । यश्चांशः प्रमातृतया प्रतीयते, स क्षेत्रज्ञो जीवश्चेतन इति प्रतिपत्तव्यः । एवमस्मिञ्शरीरे यद्वेद्यतया वेदकसंबन्धमात्रात्प्रतीयते तत्क्षेत्रांशतया वेदितव्यम् । योऽसौ वेदकतया प्रतीयते, स क्षेत्रज्ञ आत्मत्यवगन्तव्यः । एतावत्येव नित्यावहितत्वं शरीरशरीरिणोर्विवेकज्ञानकारणम् । तच्च वेद्यवेदकसंबन्धमात्रनिबन्धनसकलपरापरव्यवहाराणामपि सर्वदेहिनां मायानिमीलिततत्त्वदृशां स्वप्नेऽपि नोन्मिषति । यावदीश्वरानुग्रहशक्त्यैव सा तत्त्वदृक्तेषां नोन्मीलिता तेनानुगृहीत एव विषयोऽस्य ज्ञानस्येति तात्पर्यम् ।

यत उक्तम्—तद्विदः केचनैव योगिनस्तं विदुरिति न परमार्थत एकं एव प्रमाता प्रतिपादितः । प्रत्येकं च पृथक्पृथक्वेदकप्रतीतिरबाधिता व्यवस्थितिरिति स्वसिद्धान्तविरोधभ्रान्तिं परिहर्तुमाह ।

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ २ ॥

इह वेदकत्वमात्रमेकमव्यभिचार्यसाधारणमात्मनोपलक्षणमुक्तम् । अतः पर-
स्परभिन्नानां क्षणिकनानावस्थाजुषां वेद्यानां शरीराणामेव भिन्नरूपत्वं व्यव-
स्थितम् । न तु वेदकत्वमात्रतयैव तदधिष्ठापकत्वेन व्यवस्थितस्य पारमार्थिक-
स्यैकस्य वेदकस्याऽऽत्मनो नानात्वमस्ति । सर्वदेहगतत्वेऽपि वेदकैकलक्षणाव्यभि-
चारात् । या तु प्रतिशरीरं जात्यवच्छेदेन पृथक्प्रतिपत्तिस्तदचिन्त्येश्वरमायाश-
क्तिविलसितम् । अतस्तद्व्युदासार्थमेव चायमुपदेशः प्रबुद्धान्प्रत्यर्जुनमुखेनोच्यते ।
सर्वक्षेत्रेषु चतुर्दशविधभूतसर्गभेदेनावस्थितेष्वपरिसंख्येषु शरीरेष्वेकमेव मां
क्षेत्रज्ञं परमात्मानं जानीहि । यथैकक्षेत्रगतनानावयववेदकत्वेनैकक्षेत्रज्ञप्रतीति-
र्मायादशायामवरिथता तथा समस्तशरीरवेदकत्वेनैकः पारमार्थिकोऽहमेव क्षेत्रज्ञः ।
ततश्चैवंविधयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्यज्ज्ञानं सम्यक्प्रतिपत्तिस्तदेव मम ज्ञानत्वेनाभि-
प्रेतम् । न तु सांख्यादिप्रतिपादितयोः शरीरशरीणोर्विवेकज्ञानमात्रं सात्त्विकज्ञा-
नमिति तात्पर्यम् ॥

इदानीं नानादर्शनभेदेन व्यवस्थापितनानारूपस्यापि क्षेत्रस्य वेद्यत्वमात्रसा-
मान्यलक्षणभेदात्कांचिदेव दर्शनप्रक्रियामाश्रित्य तत्स्वरूपे प्रतिपादितव्ये वेदा-
द्यागमप्रसिद्धसांख्यप्रक्रियासमाश्रयणेन प्रतिपादयिष्यमाणक्षेत्रस्य स्वरूपमुप-
क्षेप्तुमाह,

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् ।

स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ३ ॥

ऋषिभिर्वहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।

ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितम् ॥ ४ ॥

[शां. पा. १-निश्चितैः.]

तत्क्षेत्रज्ञज्ञेयतयोपक्रान्तं क्षेत्रम् । यद्यदभिधानमित्यर्थः । तथा यादृक्,
यादृशेन प्रकारभेदेन रिथतं तत्संक्षेपेणावधारय । तस्मिंश्च क्षेत्रे यद्वस्तु विका-
रि विशिष्टकार्यकारणत्वाद्विकारवद्विकारसंयुक्तं, तदपि शृणु । तथा यतश्च
विकारिणो यद्विकारभूतं वस्तुपपद्यते तदपि शृणु । तथा च क्षेत्रक्षेत्रज्ञ एवमेव
यो यत्पर्यायो यत्प्रभावो यादृक्च तत्सर्वं संग्रहेणोच्यमानमवधारय । अस्य

वस्तुनः श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वप्रतिपादनार्थमाह—ऋषिभिः स्मृतिभिर्बहुधा बहु-
प्रकारं तत्र तत्र स्मृतिशास्त्रेषु गीतम् । यथा छन्दोभिर्विविधैर्वेदशास्त्राभेदेन
नानारूपैरत एव पृथक्पृथक्प्रकरणभेदेन गीतम् । ब्रह्मसूत्रशब्देन रहस्यभागो
वेदस्य वेदान्तसंज्ञ उच्यते । तस्य यानि पदान्यवान्तरवाक्यानि तैर्हेतुमद्भिरुपपत्ति-
संयुक्तैर्विनिश्चितम्, विशेषेण कृतनिश्चयम् । एवं वेदवेदान्तस्मृतिप्रसिद्धम् ।
अनेन वक्ष्यमाणस्य क्षेत्रादिस्वप्रतिपादितस्यार्थस्य प्रोक्तम् । तत्र यत्क्षेत्रं यच्च
क्षेत्रज्ञ इति यदुक्तम्, तत्र क्षेत्रं शरीरं, क्षेत्रज्ञ[आत्मा] इति प्रागेवोक्तम् ॥

स्वरूपमनयोर्मन्यमानो यादृगित्यादिना शिष्टं वक्तुमाह,

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।

इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ५ ॥

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।

एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६ ॥

एतन्महाभूतादिवस्तुसमुदायात्मकं क्षेत्रं विकारसंयुक्तं, विकारग्रहणात्प्रकृ-
तिभूतसंयुक्तमपि संक्षेपेण कथितम् । तत्र महाभूतशब्देन व्यापकत्वादिमहत्त्वे
सति तन्मात्राण्येवोक्तानि वेदितव्यानि । यतः श्लोकार्थेन कारणभूतं पदार्थच-
तुष्टयं संगृहीतम् । तत्राहंकारोऽस्मीति प्रत्ययोऽस्मिताशब्देन कचिदुक्तो बुद्धि-
निश्चयात्मकं ज्ञानं महत्तत्त्वमिति प्रसिद्धम् । तथाऽव्यक्तं गुणत्रयात्मिका प्रकृ-
तिरेतानि चत्वारि कारणभूतानि स्थूलादिक्रमेण निर्दिष्टानि । तानि च पृथि-
व्यादिभूतानां तन्मात्राणि कारणम् । अहंकारस्तैजसवैकारभूतात्मकभेदेन त्रिविधः ।
तत्र तैजसत्वेन मनसः कारणम्, वैकारिकत्वेनेन्द्रियाणाम्, भूतात्मत्वेन तन्मा-
त्राणामित्यहंकारस्य त्रिविधगुणात्मकस्य कारणत्वम् । केचित्त्वहंकारतन्मात्रल-
क्षणस्य षट्कस्य महत्तत्त्वं कारणमाहुः । केचिदहंकारस्यैवेति बुद्धेः कारणत्वम् ।
बुद्धेश्च गुणत्रयरूपा प्रकृतिरव्यक्तशब्देनोक्ता । कारणमिति कारणभूतवस्तुचतुष्टयप्र-
तिपादनेन यद्विकारीति प्रकान्तोऽर्थो निर्णीतः । अत्र ह्यव्यक्तं स्वाधिकारपेक्षया
मूलकारणम् । अहंकारश्च बुद्धिर्कार्यः सन्निन्द्रियादिकारणम् । तन्मात्राणामहंकारका-
र्याणि बुद्धिकार्याणि वा पृथिव्यादिकारणमिति चतुर्णामपि कारणत्वाद्विकारित्वम् ।

१ राशा १-रूपं तयोद. २ राना १-संप्रकाशात्मकं. ३ राना १-करण°. ४ राशा
१-त्वात्. ५ राना १-कारणः.

अथ कार्यवर्गं प्रतिपादयितुमाह । इन्द्रियाणि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि प्राप्ति-
 क्षानि । पञ्च वागादीनि कर्मेन्द्रियाण्यपि तत्त्वं मनश्चैकादशं संकल्पविकल्पात्मकम् ।
 पञ्चेन्द्रियगोचरा इतीन्द्रियगोचरशब्देन यद्यपि शब्दादयो भूतगुणा उच्यन्ते, तथाऽपि
 महाभूतानां स्वगुणोपलब्धिद्वारेण स्वरूपोपलब्धेरिन्द्रियगोचरशब्देन स्थूलान्येव भू-
 तान्युक्तानि । यतः षोडशः कोऽसौ ? विकारवर्ग एव च कार्यमेव न कारणम् । एवं
 सांख्यदर्शनप्रसिद्धा तत्त्वचतुर्विंशतिरेषा शरीरभावेन व्यवस्थिता । क्षेत्रज्ञज्ञेयत्वा-
 त्क्षेत्रमित्युक्तम् । इदानीं तु दर्शनान्तरेषु तत्तत्प्रक्रियाविशेषसमाश्रयणे यथा
 यथा पदार्थसंग्रहः कृतो भवति तस्य सर्वस्य प्रमेयत्वानतिक्रमादस्मत्पक्षे क्षेत्र-
 त्वमेवेति प्रतिपादयितुमाह—इच्छेत्यादि । कौश्लिदिच्छाद्वेषसुखदुःखादय आत्म-
 धर्मत्वेनाभ्युपगतास्ते वेद्यत्वात्क्षेत्रमेव । तथा शरीरेन्द्रियादिसमुदायसंघातः ।
 चेतना, चेत्यतेऽनयेति कृत्वा, ज्ञानं बुद्धिवृत्तिः, धृतिः प्राणादिधारणानिबन्धनमहं-
 प्रत्ययः । एतत्सर्वं वेद्यत्वानतिक्रमात्क्षेत्रमेवेत्यस्य श्लोकार्थस्य तात्पर्यम् । अत्र तु
 प्रमात्रैकस्वभावस्याऽऽत्मनः कथं प्रमेयत्वं, कथं च सर्वव्यवहारानुपपत्तिसिद्धा-
 नुसंधातृलक्षणस्वरूपस्य तस्यै सद्भावः, कथं वा देशकालाद्यनबाच्छिन्नमाहिम्नो
 यावज्जीविभावित्वमित्यादिनानाप्रवादप्रतिक्षेपाय बहवोऽपि विपश्चितः कृतपरिश्रमाः ।
 सा च तत्त्वस्य साध्यमानावस्था संदिग्धबुद्धिदशानुत्तीर्णपुरुषविशेषविषयतयाऽ-
 स्यां सिद्धान्तकथायामीश्वरानुग्रहाविर्भूतविशुद्धश्रद्धादिगुणापिशुनितसंशयादिदो-
 षाभावनिर्मलप्रज्ञोपदेश्यपुरुषविशेषविषयायामुपन्यस्तायामतिकालुष्यादृते न कं-
 चित्प्रयोजनम् । न हि स्वसिद्धं सुरसमाहारविशेषमास्वादयन्तं पुरुषं प्रति तत्सा-
 धनावस्थाप्रतिपादनेन प्रस्तुताहारवैरस्य जननमात्रातिरिक्तः काश्चिदुपकारः संभव-
 तीत्यकाण्डपाण्डित्यप्रकटनताण्डवाडम्बरविडम्बितात्मनां मार्गोऽनुमन्तव्यः । तदेवं
 यथोपक्रान्तक्षेत्रलक्षणं तावन्निर्णीतम् । इदानीं स च यो यत्स्वभावश्चे-
 त्युपक्रान्तक्षेत्रलक्षणं निर्णीतव्यतया विशिष्यते । स च 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि'
 इति मुख्य एवैकः क्षेत्रज्ञो विवक्षितः । तस्य ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामीत्यादिना
 वितत्य लक्षणं वक्ष्यति ॥

संप्रति तु तादृशस्य क्षेत्रज्ञस्योक्तस्य च क्षेत्रस्य च यज्ज्ञानं सम्यक्संवेदनं मु-

ख्यज्ञानतया प्राक्प्रतिपादितं, यादृग्गुणद्वारेणाभिव्यज्यते सोऽभिव्यक्तिहेतुर्गुणगण
एव ज्ञानमिति प्रतिपादयितुमाह ।

अमानित्वमदम्भित्वमाहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ७ ॥
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥
असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।
नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ९ ॥
मायि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १० ॥
अध्यात्मज्ञाननिष्ठत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ११ ॥

[शां. पा. १-°नित्यत्वं.]

संघर्षादिदोषप्रयुक्तस्थ प्रसिद्धपुरुषान्तरानुष्ठायमानसदाचारानुकरणे संकल्पो
मान इत्युच्यते । स चानुष्ठितस्यापि सदाचारमात्रस्य संसारश्रमपातफलतामा-
वहन्नासुरसैर्गर्भगर्भजनविषयो महान्दोषः । तथा चोक्तम् ।

मानाग्निहोत्रमुत मानभौनं मानेनाधीतमुत मानयज्ञः ।

चत्वार्येतान्यभयंकराणि भयं प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि ॥ इति ।

चत्वार्यग्निहोत्रादीनि वस्तून्याश्रमधर्मरूपाणि शास्त्रचोदितत्वादनुष्ठायमाना-
न्यभयं तावत्कुर्वन्ति । मानादिदोषदूषितचित्तत्वेन कृतानि प्रत्युत महद्भयमनु-
ष्ठातुः फलन्त्यपीति ह्यस्य श्लोकस्यार्थः । एवंविधो मानो विद्यते यस्य स मानी,
तस्य भावो मानित्वम् । तदभावोऽमानित्वम् । शुद्धसंकल्पत्वं नाम गुणो ज्ञानादि-
व्यक्तिहेतुत्वाज्ज्ञानमित्युक्तम् । एवमेवादम्भित्वम् । दम्भो हि मानादिदोषदूषितसं-
कल्पत्वे सति दृष्टमात्रफलतया सदाचारानुष्ठानम् । व्याजेन धर्माचरणमि-
त्यर्थः । स विद्यते यस्यासौ दम्भी मिथ्याचारस्तस्य भावो दम्भित्वम् । तदभा-
वोऽदम्भित्वम् । सम्यक्क्रियानुष्ठानमित्यर्थः । तदपि पूर्ववज्ज्ञानमेव । तथा हिंसा नाम
शास्त्रीयनियमनैरपेक्ष्येण द्वेषलौल्यादियुक्तस्य प्राणिनां जिवांसा । तदभावोऽहिं-

सा, निसर्गतः सर्वभूतेषु करुणार्द्रचित्तत्वादनभिद्रोहः, तदपि ज्ञानम् । तथा क्षान्तिः, परैरभिद्रुह्यमानस्य, सत्यपि प्रतीकारसामर्थ्ये, स्वभावतः प्रशान्तचित्तत्वाद्वाङ्मनःकर्मभिरविकारित्वम् । साऽपि ज्ञानम् । नन्वहिंसाक्षान्त्योर्यादि ज्ञानत्वं तत्कथं तत्त्वज्ञानोपदेशविषयत्वेन परिगृहीतस्यार्जुनस्य यज्ञसंग्रामादिक्रियानुष्ठाने नियुज्यमानस्य तद्वता हिंसाऽक्षान्तिश्चानुष्ठेयत्वेनोपादिष्टा ? उच्यते । यथोक्तज्ञाननिष्ठस्यावश्यानुष्ठेयस्वकर्मभावेनावस्थिता हिंसाऽक्षान्तिश्च हिंसैव न भवति, न चाक्षान्तिरित्युक्तमेव प्राक् । आर्जवमृजुत्वं, यथा हृदयं वाङ्मनःप्रवृत्तिहेतुरकुटिलता । यदेवं प्रशंसन्ति, सर्वं जिह्मं मृत्युपदमार्जवं ब्रह्मणः पदमिति, तदपि ज्ञानम् । एवं पञ्चैते धर्माः परमेश्वरानुग्रहसूचकदैवसर्गभाजो नान्यस्य प्रक्षीयमाणसदसत्कर्मसंतानस्य संसारस्वरूपप्रत्यवेक्षायोग्यप्रज्ञस्य सहसैव जायन्ते । ते च तद्धृदयकृतप्रतिष्ठस्य ज्ञानतरोर्मूलसंततिस्थापनीयाः । तद्युक्तस्य पुरुषस्यानुग्रहशक्त्या कल्याणमित्रसंस्तवादिना प्रेर्यमाणस्याऽऽचार्योपासनं, सद्गुर्वाराधनं नाम धर्मो य उत्पद्यते स ज्ञानं, ज्ञानतरोः किलासौ स्कन्दः स्थापनीयः । अस्य धर्मस्य षडान्तरीयकाः शाखाः प्रतानकल्पाः । अमी धर्माः प्रादुर्भवन्ति । तद्यथाशास्त्रादिधर्मपुरःसरः संस्कारविशेषस्तथा हेयोपादेयवस्तुविषयो विवेको विज्ञाततत्स्वरूपस्य हेयापवर्जनपूर्वमुपादेयानुष्ठानेऽनुस्वत्वम् । आचार्योपासनादेवविधधर्मोदये सति पल्लवपुष्पस्थानीयाः शौचादयो जन्मादिदोषदर्शनपर्यन्ता धर्मविशेषाः समुन्मिषन्ति । तत्र विशिष्टक्रियानुष्ठाने प्राप्ताधिकारस्य कल्याणहेतुषु तासु तासु क्रियास्वासक्तचित्तस्य तद्गुणैः संबध्यमानस्य प्रथमः शौचं नाम गुणः सर्वक्रियाणां तत्पूर्वकत्वाच्च । तच्च द्विप्रकारं बाह्यमाभ्यन्तरं च । तत्र बाह्यमधिकारिदेशकालाद्यवस्थापेक्षया नियतेतिकर्तव्यतया मृज्जलादिना दृष्टद्रव्यगन्धलेपाद्युपासनपर्यन्ता मृजा । आभ्यन्तरं बाह्यनिवृत्तौ सत्यां शुद्धोऽस्मीति निर्विघ्ना प्रतिपत्तिः । यां भावशुद्धिमित्याहुः । एतच्च शौचं वाङ्मनोनिर्वर्त्यानां तपःस्वाध्यायध्यानादीनां गुणान्तराणामुपलक्षणं वेदितव्यम् । अथ स्थैर्यं संशयादिदोषनिवृत्त्यानुष्ठेयैष्वर्थेष्वचञ्चलता । तस्मिंश्च सत्यात्मविनिग्रहः । आत्मनोऽन्तःकरणस्य निषिद्धाद्विषयाद्विनिग्रहो नियमनम् । ततश्चेन्द्रियार्थेषु विषयेषु दृष्टानुश्रविकेषु क्षयातिशयादिदोषदर्शनाद्वैराग्यं रागदोषरहितत्वम् । तत्प्रकर्षमासादयन्सत्त्वान्तरेषु गुणेष्वपि पर्यवस्यति । तस्मिंश्च तादृशे

गुणे सत्यनहंकार ईदृशोऽस्मीति दुरभिमानाभावः । यदि वा शरीरादावहमस्मीति प्रत्ययनिवृत्तिः । ततश्च जन्मादिदोषप्रभवस्यैव दुःखस्य महादोषस्यानुदर्शनं पृष्ठतोऽनुरूपणम् । तद्यथा—गर्भवासादिनिरतिशयक्लेशानुभवादिकं जन्मनो दुःखं प्राप्तशरीरग्रहस्यावश्यभावि मरणदुःखम् । तथा सति शरीरे रोगादिदुःखमिति शरीरत्वं नामाऽऽदिमध्यान्तावस्थासु दुःखमयमेवेति विवेकहर्म्याधिरूढः स्वपर-विषयत्वेन विवेक्तुं क्षमः । यथोक्तं, ‘प्रज्ञाप्रासादमारुह्य अशोच्यः शोच्यते जनान् । भूमिष्ठानिव शैलस्थः सर्वान्प्राज्ञोऽनुपश्यति’ ॥ इति । तथाविधस्य च स्वर्गादिफलेषु क्रियाविशेषेष्वसाक्तिरसङ्गः औदासीन्यम् । तथा दृष्टसुखहेतुषु सुतकलत्रभवनादिष्वनभिष्वंगः सर्वस्वग्रहपरित्यागः । एतां च दशां प्राप्त-स्येष्टानिष्ठोपपत्तिषु प्रियाप्रियपदार्थप्राप्तिषु सतीषु समचित्तत्वं हर्षशोकादिवि-काररहितान्तःकरणत्वमेव । तस्याज्ञानतरोर्नानाविधपल्लवपुष्पस्थानीयायां गुणसा-मग्र्यां निवृत्तायां फलस्थानीया मयि भक्तिरूपा । सा कीदृशी ? अव्यभि-चारिणी, निरपाया । केन हेतुना ? अनन्येन योगेनान्येन यथा प्रतिपादितम-त्स्वरूपव्यतिरिक्तेन वस्तुना योगः संबन्धोऽन्ययोगस्तदभावोऽनन्ययोगस्तेन । किमुक्तं भवति । सर्वभावानां मत्स्वरूपाव्यतिरिक्तं तत्त्वदर्शनं ज्ञानतरोः फल-भूता मुख्या मद्भाक्तिः । सा हि चतुर्थी ज्ञानित्वरूपा भक्त्यवस्था । यथोक्तं प्राक्—‘ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्’ इति । तस्यां च सत्यां विविक्तदेशसेवित्वम् । विविक्तदेशस्य तादृशानिरुत्तरभक्तिरसामृतास्वादविघ्नकारिचेतनाचेतनवस्तुराहि-तस्य गिरिगुहापुण्यसरित्पुलिनगुप्तगृहादिदेशसेवित्वं भजनशीलता । तद्विपरीतायां जनसंसदि चित्तव्युत्थानहेतुलोकसभायामरतिरुद्वेगः । तत्परिहरणमित्यर्थः । तथा-ध्यात्मज्ञाननित्यत्वम्, अध्यात्ममात्मनि यज्ज्ञानं परमात्मस्वभावसंवेदनं तच्चित्त्यमव्य-भिचारि यस्य स तथा, तस्य भावस्तत्त्वम् । तस्मिंश्च सति तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्, तत्त्वस्य परमात्मस्वरूपलक्षणस्य परस्य भावस्य ज्ञानं बोधः, स्वसंवेदनानुभवः । पूर्वेण पदेन ज्ञानस्य सिद्धिं कल्पते, उत्तरेण सिद्धित्वमेव प्रतिपादितम् । स एवार्थः प्रयोजनं फलं यस्य दर्शनं साक्षात्कारो निरुत्तरसिद्धिरित्यर्थः । एते विविक्तदेशसेवित्वादयस्तत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्ता धर्माः फलभूताया भक्ते रसस्था-नीयाः । इत्येतावती गुणसामग्री ज्ञानमित्यर्थः । स्पष्टोऽर्थः । अथोक्ताद् गुण-समूहादन्यथा विपरीतेन प्रकारेण मानित्वदम्भित्वादिना यत्स्थितं तत्सर्वम-

ज्ञानं ज्ञानविपरीतं वेदितव्यम् । एतच्च पुरस्ताद्देवासुरसर्गकथने प्रसङ्गेन पुनरपि ज्ञानोज्ञानलक्षणं वक्ष्यन्ति ॥

एवंविधेन च ज्ञानेन,

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ।

ज्ञेयं ज्ञातव्यम् । यथोक्तेन ज्ञानेन फलतयाऽवासितं परमात्मलक्षणं वस्तु । तदिदानीं प्रवक्ष्यामि, तत्स्वरूपेण प्रकर्षेण कथयिष्यामि । यद् बुद्ध्वाऽमृतमाविनाशी स्वरूपमश्नुते व्याप्नोति । नन्वन्यसंवेद्यस्य सर्वस्य वेदकस्वभावस्य कथमिदं तावदेव यवस्त्वन्तरवज्ज्ञेयत्वेन व्यपदेशः कृतः । सत्यम् । न तस्य वस्तुनः परमार्थतो ज्ञेयता संभवति । किंत्वारुरुक्षावस्थायां ज्ञातृज्ञानज्ञेयविभागात्मकत्वादुपचारेण ज्ञेयशब्दस्तत्र प्रवर्तते, न तु वास्तवेन रूपेण तस्य ज्ञेयता विवक्षिता । यतः सोऽयमहमिति स्वात्मत्वेन प्रत्यवमर्श एव तस्य ज्ञानम् । तद्वदहमिदं वेद्मीति व्यतिरेकेण तस्यैकस्यानुभवितृमात्रलक्षणस्य तत्त्वस्यावगमः संभवति ॥

तथाविधान्येव तद्विशेषणान्याह ।

अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १२ ॥

सर्वतःपाणिपादन्तं सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १३ ॥

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १४ ॥

बाहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।

सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ १५ ॥

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।

भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १६ ॥

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥ १७ ॥

[(राशा १-न सत्तन्नासदुच्यते). शां. पा. २-°पादं तत्. ३-विष्ठितम्.]

किं तज्ज्ञेयसंज्ञमिति निर्दिशति-परं ब्रह्मेति । परमार्थतः सर्वस्य वस्तुनो ब्रह्मरूपत्वे स्थिते यज्ज्ञेयतया संप्रत्याभासते तदपरं यत्तज्ज्ञातृमात्रस्वरूपं तत्प-

ब्रह्मेत्युक्तम् । कीदृशं तदनादिमत् । इदं वेद्यं वस्तु सर्वक्षेत्रज्ञसाधारणं पृथि-
व्यादिरूपं विषयतया व्यवस्थितम् । तथा प्रतिक्षेत्रज्ञं शरीरतया व्यवस्थितमु-
भयरूपतया प्राक्प्रतिपादितम् । कारणापेक्षतया सर्वमादिमदागमापायधर्मकत्वा-
दादिकोट्यवच्छिन्नं तच्चान्तकोट्यवच्छिन्नमपि तद्विपरीतं, तत्तत्कारणान्तर-
निरपेक्षसद्भावमनादिमत्परं ब्रह्मेत्युक्तम् । अन्यच्च कीदृशम् ? सदिह हि
यदिन्द्रियैर्बाह्याभ्यन्तरैरिदमिति गृह्यते तन्मायीयैः प्रमातृभिः सदिति प्रतिपद्यते ।
ब्रह्मत्वमात्रैकस्वभावत्वात्सर्वेन्द्रियगोचरभूतं तथा सन्न भवति । न चैवमसत्त-
दुच्यते । यत एवमपि सत्त्वेन प्रतिपन्नस्य सर्वस्य वस्तुनस्तथावभासकत्वात्तदेव
सद्भावकारणं कथमसदिति वक्तुं शक्यम् । अत एव तस्य परमार्थसदेकप्रमा-
तृरूपस्य विश्वरूपत्वं प्रतिपादयितुमाह—सर्वतःपाणिपादान्तमिति । आदिना
सर्वेषां क्षेत्रज्ञानां यानि पदादीनि कर्मेन्द्रियाणि, चक्षुःश्रोत्रादीनि बुद्धीन्द्रियाणि
तत्तत्क्रियासाधनत्वेन व्यवस्थितानि, तान्यसाधारणकर्तृज्ञातृशक्तेरेकस्यैव तस्यैव
विश्वात्मनः शक्तिभेद इति तात्पर्यम् । यत आह—सर्वमावृत्य तिष्ठतीति । एकमेव
तत्त्वं सर्वमिदं जगत्कर्तृज्ञातृतया व्याप्यतया वर्तत इत्यत एवाऽऽह—सर्वेन्द्रियगु-
णाभासमिति । यानि नानाक्षेत्रज्ञसंबद्धत्वेनावभासमानानि सर्वाणि बाह्याभ्यन्त-
राणीन्द्रियाणि, तेषां शब्दादिविषयावभासत्वादयो ये गुणधर्मास्तानवभा-
सयति प्रकाशयति । यत्तु तथोक्तं स्वयं तु सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । न हि तस्य
मायावभासितावच्छिन्नस्वरूपक्षेत्रज्ञवाच्यतेन्द्रियाधीनं ज्ञानमित्यर्थः । तथाऽसकं
विशुद्धचिन्मात्रैकस्वभावव्यवस्थितत्वाद्देयरूपेण प्राकृतेन प्रपञ्चेन मिश्रीभूतम् ।
अथ च सर्वत्रभृत्, सर्वं बिभर्ति धारयति यत्तत्र हि तत्त्ववेद्यव्यतिरिक्तस्वभावेऽपि
सर्वमिदमवस्थितम् । तद्विना कस्यचिदपि स्वरूपलाभाभावात् । अत एव
निर्गुणं, गुणेभ्यः सत्त्वादिभ्यः प्रकाशप्रवृत्तिनियमात्मकेभ्यः सुखदुःखमोहवृ-
त्तिभ्यो निष्क्रान्तम्, तेभ्योऽत्यन्तव्यतिरिक्तस्वरूपम् । न हि ब्रह्मानित्यसुखाद्या-
त्मकं भवति । केवलमाकाशमिव सूर्यातपरजस्तिमिरादिभिस्तैस्तैर्गुणैरत्यन्तासं-
स्पृष्टस्वरूपमपि तत्त्वविचारशून्यैः प्रमातृभिस्तद्वत्तया गृह्यते । वस्तुतस्तु गुणभो-
क्तृत्वाद्गुणाननुभवितृतया भुङ्क्ते, न तु तैस्तत्त्वस्वरूपमाश्रीयते । अत एवान-
वच्छिन्ननिजमाहात्म्यविश्वत्वाकाशमिव घटादीनां सर्वभूतानां चराचराणां बहि-
र्ज्ञेयभावेनान्तर्ज्ञातृभावेन चावभासमानमपि परमार्थतः सामान्यसंवित्स्वभावमेवैकं

तत्तत्त्वं व्यवस्थितम् । देहादिप्रत्ययव्यवधानमात्रकृतो बाह्याभ्यन्तरव्यपदेशः । अत एवाऽऽह, नित्यनिश्चलस्वभावमात्रप्रतिष्ठितत्वाच्चरं गतिधर्मविवर्जितम् । सर्ववस्तुवेदकतया नित्यप्रसूतिशक्तित्वाच्चरं गमनशीलमिव । तथेदंतावसेयसर्ववस्तुविलक्षणस्वरूपत्वात्परमसूक्ष्मम् । तत्तस्माच्च सौक्ष्म्यात्कारणाद् विज्ञेयमिदमित्यनवधार्यस्वरूपम् । अत एव सर्वप्रमातृणां ज्ञेयत्वाभावाद् दूरस्थमतिविप्रकृष्टम् । अथ च तद्विना कस्यचिदपि ज्ञानस्य कर्मणो वाऽप्यनुपपत्तेः सर्वेषामन्तिकेऽभ्याशे स्थितम् । तथा विभक्तेषु देवमनुष्यतिर्यगादिषु यत्परस्परभिन्नेषु वस्तुषु सामान्यसंविदात्मकत्वेनाविभक्तमभिन्नैकस्वरूपम् । अथ च विभक्तवच्च स्थितम् । भेदेनावभासमानत्वात् । तथा तत्तत्त्वं भूतभर्तुं सर्वभूतानां तस्य रूपस्यावास्थित्येकहेतुत्वाद्धारकम् । तथा अग्निष्णु संहारशक्तियुक्तत्वाद् असनशीलम् । तथा प्रभविष्णुत्पादनहेतुत्वात् । स्थितिप्रलयसर्गकारणमित्यर्थः । तथा ज्योतिषां सात्त्विकसौरादीनां प्रकाशकानां प्रकाशहेतुत्वाज्ज्योतिः प्रकाशकम् । तानि हि जगद्भावप्रकाशकान्यपि संवित्प्रकाशप्रकाश्यानि । अत एव तमसः परमुच्यते । यद्यत्परप्रकाश्यं तत्तत्स्वयमप्रकाशात्मकत्वात्तमोरूपम् । तस्मात्तत्तत्त्वं परं सर्वप्रकाशैकरूपत्वात्प्रकृष्टं व्यतिरिक्तं वा । तथा ज्ञानज्ञेयं ज्ञानेन यथाप्रतिपादितस्वरूपेणोपायेन ज्ञेयमात्मतया प्रत्यभिज्ञेयमित्यर्थः । यतो ज्ञानगम्यं ज्ञानं विना तथा विषयीकर्तुमशक्यम् । परमार्थतस्तु सर्वस्य कस्यचित्प्रमातुर्हृदि हृदये संवेद्यतया विशेषेण स्थितम् ॥

सिद्ध्यवस्थायां तथा स्वसंवेदनसंवेद्यत्वादुपसंहरति,

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।

मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १८ ॥

इत्येतावता ग्रन्थेन क्षेत्रं महाभूतानीत्यादिना कृतभावमयं शरीरं, तथाऽमानित्वादितत्त्वदर्शनान्तरूपं धर्मज्ञानं, तथा क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेष्वित्यादिना मुख्यक्षेत्रज्ञरूपं ज्ञेयं तत्तत्त्वमिति प्रधानम् । पदार्थत्रयमेतदुक्तम् । यतो मद्भक्तो मदनुग्रहादेव मत्सपर्यापर एतन्नित्यं ज्ञात्वा मद्भावाय मत्स्वरूपसमापत्तय उपपद्यते, उपपन्नः समर्थो भवति ।

१ राक्षा २ (प्रान्ते) ना—'निर्मल' . २ राक्षा १—'अभ्याशे' इत्यत्र 'त्यागे' . ३ राक्षा १—'सात्त्विक' नास्ति . ४ राक्षा १—'संवेद्य' .

अथ यदेतदत्र ज्ञानमुपादिष्टं तेन प्रकृतिकेवज्ञपरमात्मलक्षणं पदार्थत्रयं निर्णी-
तमिति संग्रहेण क्रमेण प्रदर्शयितुमाह ।

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वचनादी उभावपि ।

विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥ १९ ॥

यैषा प्रकृतिः संप्रमे विषयभावेन संप्रति शरीरभावेन विभज्य प्रतिपादित-
स्वरूपा, तथैव यः पुरुषो विषयत्वेन शरीरित्वेन प्रतिपादित एतावेवान्योन्यसं-
बन्धत्वेनानादी विद्धि जानीहि । न ह्येतयोरेव संबन्धस्य पूर्वकोटिरुपलभ्यते ।
ज्ञानात्तु यथोक्तस्वरूपादन्तकोटिरस्त्येव । अनयोरेवमनादित्वं संबन्धस्येत्यत्र
तात्पर्यम् । न तु समशीर्षिकया नित्यत्वप्रतिपादनम् । यतः प्रकृतेर्वेद्यत्वादुदय-
व्ययधर्मयोगित्वे सति प्रवाहनिर्णयत्वम् । पुरुषस्य तु परमार्थतः संविद्रूपत्वात्कू-
टस्थनित्यत्वम् । अत एवाऽऽह—विकारान्महदादीन्गुणांश्च सत्त्वादीन्वेद्यैकस्वभा-
वान्प्रकृतिस्वभावान्प्रधानकारणाञ्जानीहि ॥

एवं सामान्येन प्रकृतिपुरुषयोः स्वरूपं प्रतिपाद्येदानीं यथा प्रकृतिः पुरुषं
नानाशरीरभावेन संबद्धा, पुरुषश्च प्रकृतिशरीरं क्षेत्रज्ञभावेन यथा संबद्धस्तथा
प्रतिपादयितुमाह,

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २० ॥

कार्यं महाभूताद्यात्मकं, करणानि बाह्याभ्यन्तराणीन्द्रियाणीति शरी-
राद्यात्मकः समूहः कार्यकारणशब्देनोच्यते । तस्य कर्तृत्वे तावन्मात्रे निविष्टाहं-
प्रत्ययरूपे प्रकृतिरव्यक्तं हेतुः कारणम् । सा हि शरीरात्मना व्यवस्थिता सती
तन्निविष्टाहंप्रत्ययनिमित्तम् । तथा सुखादीनां वेद्यत्वाद्भोग्यानामात्मनो यो भो-
क्तृत्वाभिमानस्तत्र वेदैकस्वभावत्वात्पुरुष एव कारणम् । सति पुरुषप्रत्यये सुख-
दुःखात्मनो भोग्यस्य विषयत्वम्, पुरुषस्य च विषयित्वव्यपदेशः ॥

कुतः,

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् ।

कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदस्योनिजन्मसु ॥ २१ ॥

यस्मात्प्रकृतौ नानाकार्यकारणात्मकशरीरभावेन परिणते प्रधाने स्थितो माया-

१ राना १-परमार्थल°. २ राना १-सप्तमी. ३ राशा १-संवेत्त°. ४ राना
१-रूपा°. ५ राना १-‘यथा’ नास्ति. ६ राना १-वेद्यक°.

वशात्तावन्मात्राहंकारावष्टम्भो वर्तमानः प्रकृतेः समुद्भूतान् गुणान्सत्त्वादीन् सुखाद्यात्मना परिणतान्भुङ्क्ते, वेदकत्वेन विषयीकरोति । यतः महाभूतगुणाः शब्दादयः सुखाद्यात्मना वेद्यत्वमापन्नाः पुरुषस्य विषयत्वव्यपदेशहेतवः । एवं शरीर-शरीरिभावेन विषयविषयिभावेन च प्रकृतिपुरुषयोरविवेकजः संबन्धः । ततश्चास्य पुरुषस्य गुणेषु शरीरात्मना विषयात्मना च यः सङ्गोऽहंकारममकारात्मको दृढः संबन्धः । तत्सतीषु सत्त्वगुणप्रधानास्वसतीषु च रजस्तमःप्रधानासु योनिषूत्पत्ति-कारणं हेतुः प्रकृतिपुरुषविवेकाभावमात्रनिमित्ता संसारिता पुरुषस्येत्यर्थः ॥

यतः परस्य तत्त्वस्य देहेऽस्मिन्नानापुरुषसंबन्धिनि द्विधास्थितिरित्यर्थ इत्याह,

उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥ २२ ॥

[आ. दृष्टेषु रामकोशेषु. १-उपदेष्टा. २-कर्ता.]

महेश्वरः सर्वपुरुषैश्वर्यापेक्षया महानत्युत्कृष्ट ईश्वरः प्रभुः परब्रह्मशब्दापरपर्यायः, स्वमायोद्भावितावितपुरुषव्यपेक्षया देहेऽस्मिन्नुपद्रष्टा, भर्ता, अनुमन्ता, भोक्ता चेति व्यवस्थितः । यतः प्रकृत्यादिमहदहंकारात्मना दृश्यत्वेनोपस्थापितमर्थं पुरुषः पश्यतीत्युपद्रष्टाऽसावित्युच्यते । तथा दृश्यमेव शरीराद्यहंतया परामृशन्भर्ता कार्यकरणस्याहंतया धारकः स एव व्यपदिश्यते । तथा प्रकृत्या मतं ज्ञानं वेद्यत्वेन प्रतिपन्नं सुखादिविषयभूतं वस्तु पृष्ठतः पुरुषो मन्यत इत्यनुमन्ता स उच्यते । ततश्च तस्यैव भोक्तृव्यदेशः । इत्थं सांख्यप्रक्रियया पुरुषस्य शरीरित्वविषयत्वरोपो य उच्यते, तत्र विवेकाभावः कारणम् । स च मायानिबन्धनः । यदा तु विद्योदयविवेकजज्ञानाविर्भावस्तदाऽसावैव पुरुषः परमात्मेत्याभिधीयते । प्रबन्धतो यथा प्रतिपादिताद्वयाचिदेः स्वभावब्रह्मरूपतयोच्यते ॥

एवं प्रकृतिपुरुषेश्वरविवेकलक्षणस्य ज्ञानस्य फलमाह,

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ २३ ॥

[राशा १ २-स यथा वर्त. °-टीकायां तु 'सर्वेणापि प्रकारेण' इति वर्तमानत्वात् 'सर्वथा' इत्येव पाठः प्रतीयते.]

यो योग्येवमुक्तेन प्रकारेण पुरुषं नानाक्षेत्रज्ञरूपतयाऽवस्थितं, प्रकृतिं च गुणैः सुखाद्यात्मकविषयभावेनावस्थितैः सह वेत्ति, स तत्त्वत्रयपरमार्थवेदि-

त्वात्सर्वेणापि प्रकारेण तत्तद्वर्णधर्मात्मकेन तत्तदाश्रमधर्मात्मकेन वा वर्तमानस्तदनुष्ठातृतया तिष्ठन्नपि भूयः पुनर्न जायते, न संसारी भवति । यथोक्तेन ज्ञानाग्निना संसारप्रसवहेतूनां बीजस्थानीयानां कर्मणां दाहात् ॥

अत्र चाऽऽत्मानो दर्शने यथोक्तं ज्ञानमेव यद्यपि प्रमुखतयोपायः, तथाऽप्युपायान्तरैर्गौणैरप्यसौ कथंचिद्गम्यत इत्याह,

ध्यानेनाऽऽत्मानि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।

अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २४ ॥

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते ।

तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २५ ॥

[१—राना १—पश्यन्ति केचिदात्मना. २—राज्ञा १ २—चैवम्.]

केचित्सहजसिद्धितत्त्वज्ञाननिरुत्तरपरमेश्वरानुग्रहभाजो ध्यानेनाऽऽत्मानं पश्यन्ति, यथोक्तब्रह्मस्वरूपतानुस्मरणेन साक्षात्कुर्वन्ति । अत एव के क पश्यन्तीत्यभेदप्रतिपादनार्थमाह—आत्मनाऽऽत्मानं पश्यन्तीति । किमुक्तं भवति । यत्राधिकरणे हृदयादौ ध्यानं कुर्वन्ति, येन चान्तःकरणेन कुर्वन्ति, यच्च तेन ध्यानेनोपलभन्ते, तत्सर्वं ब्रह्मरूपतयैव प्रत्यवमृशन्तीति तात्पर्यम् । तथा चे परां काष्ठामात्मज्ञानस्य संप्रत्येतावतीं योग्यतामप्राप्ताः । अन्ये च सांख्येन प्रकृतिपुरुषविवेकरूपेण ज्ञानेनाऽऽत्मानं पश्यन्ति । अन्ये योगेन पातञ्जलादिप्रणीतविधिना समाधिना । अन्ये तु कर्मयोगेन यथोक्तनिष्ठतया स्वकर्मानुष्ठानसमाधिनाऽऽत्मानं पश्यन्तीत्यात्मज्ञानस्य परापरभेदेन प्रकारद्वयमुपन्यस्तम् । तत्र ध्यानेनेत्यादिना शुद्धज्ञानमात्रस्वरूपतयोक्तः । सा च कर्मयोगिनामारूढावस्था । यथोक्तं 'योगाख्ये तस्यैव शमः कारणमुच्यते' इति । कर्मयोगेणेति समुच्चयात्मकत्वेऽपि कर्मप्रधाना कर्मयोगिनामारुरुक्षावस्था—आरुरुक्षोर्मुनेर्योगमित्यादिना प्राक्प्रतिपादितेति द्विप्रकारः, पर उपायः सांख्येन, योगेन चेत्यपरः । स्थूलप्रतिपत्तेरेवानुमानात् । अन्ये पुनर्द्विप्रकारेऽप्युपाये संप्रति योग्यताभावादेवं यथोक्तेन प्रकारेणाऽऽत्मानमजानन्तस्तावन्मात्रशुद्धादिगुणयोगादन्येभ्यो दृष्टानुमतिं तत आप्तेभ्यः श्रुत्वाऽवधार्याऽऽगममार्गशरणास्तमुपासते भजन्ते । तेऽपि तथाविधश्रद्धालक्षणस्य सि-

१ राना १ (प्रान्ते)—' बीजान्यग्न्युपदग्धानि नाऽऽरोहन्ति यथा पुनः । ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैरात्मा संपाद्यते पुनः । स्पष्टोऽर्थः ' इत्यधिकम्. । २ राज्ञा २ ना १—अप्राप्तो. ३ राज्ञा १—मानावस्थानात्.

द्विबीजस्य क्षेत्रीभूताः सन्तो मृत्युमातितरन्त्येव । अविनाशिनमात्मानं क्रमेण प्र-
तिपद्यन्ते । सत्यार्थाभिनिवेशित्वात् । यतः सत्यं चासत्यं द्वयमपि संभवति । वि-
द्यानुगृहीताः सत्यमभिनिविशन्ति, मायामोहितास्त्वसत्यम् । ते च तादृशमेव फलं
प्राप्नुवन्ति । यथा चोक्तम्,

अमृतं चैव मृत्युश्च द्वयं देहे प्रतिष्ठितम् ।

मृत्युमापद्यते मोहात्सत्यत्वेऽमृतमाहितम् ॥ इति ॥

उक्तमेवार्थं स्फुटतरं प्रतिपादयितुमध्यायपरिसमाप्तेराह,

यावत्किञ्चित्संभवति सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २६ ॥

[शां. पा. १—यावत्संजायते किञ्चित् सत्त्वं. अस्माभिरुद्धृतः पाठः राशा १ २ (प्रान्ते)
दृश्यते । राना १ आ. नास्ति । तथाऽप्युभयटीकयोः 'संभवति' पदस्य वर्तमानत्वात्, अ-
भि. टीकायां च 'यावत्किञ्चित् इति' प्रतीकदर्शनादयमेव काश्मीरीयः पाठ इति नि-
र्णीतम् .।]

यावत्परिमाणमपरिसंख्येयं किञ्चित्सत्त्वं केनचिद्भेदेन युक्तं प्राणिजातं संभ-
वति विद्यते, तत्सर्वं क्षेत्रस्य शरीरभावेन परिणतायाः प्रकृतेस्तथा क्षेत्रज्ञस्य
नानाशरीरित्वाभिमानेन व्यवस्थितस्याऽऽत्मनः संयोगादनादिप्रबन्धप्रवृत्तादन्योन्य-
संबन्धाद्धेतोर्विजानीहि । किमुक्तं भवति । अस्य पर्यवसानस्य नानाचराचरभा-
वरूपस्य प्रपञ्चस्याविवेचितस्वरूपतया प्रकृतिपुरुषयोः शरीरशरीरिभावनैकत-
या संबन्धो निमित्तम् ॥

अतः शरीरशरीरिणोर्विवेकं आद्यः प्रकारो यथाप्रतिपादितस्य ज्ञानस्य ।
तेन शरीरभावपरिणतप्रकृतिविविक्तस्वरूपे सुविज्ञात आत्मनिवेदकत्वमात्रैकलक्ष-
णाव्यभिचारात्सर्वक्षेत्रज्ञप्रातिपत्तिभ्रमनिवृत्तेर्योगी परमात्मनः स्वाभाविकैक्यद-
र्शनात्सम्यग्दर्शी भवतीत्याह,

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।

विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ २७ ॥

सर्वेषु जङ्गमेषु स्थावरेषु च द्विप्रकारेष्वप्यवान्तरभेदादनन्तभेदेष्वपि भूतेषु

१ राना १—विशन्ते. २ राना १—विवेके. ३ राना १—परिणति°. ४ राशा
२ ना १—स्वभावैक्यैक°.

समं जन्मादिविकारराहित्वान्निर्विशेषं कृत्वा तिष्ठन्तं परमार्थनित्यत्वात्सदा वर्तमानमीश्वरं स्वतन्त्रं परमात्मानं यो योगी पश्यति, आत्मत्वेन प्रत्यक्षमर्शात्साक्षात्कुरुते स पश्यति । तस्यैव सत्यार्थदर्शित्वात्परमार्थिकं द्रष्टृत्वम् । तद्व्यतिरिक्तात्मनो नानात्वदर्शिनः सर्वे मिथ्यार्थदर्शिन इत्यर्थः । कीदृशेषु भूतेषु कीदृशं पश्यति ? विनश्यत्सु विनाशान्तं जन्मादिविकारभोगिष्वविनश्यन्तम् । वेदकत्वमात्रादेकस्मात्स्वभावादप्रच्यवमानम् । स हि तथाविधो योगी समुन्मिषत्वेन यथोपवर्णितेन ज्ञानमयेन चक्षुषा प्रादुर्भावतिरोभावधर्मकर्मसकलवेद्यांशविविक्तस्वरूपं वेदकैकलक्षणं परमात्मानं सर्वावस्थास्वेकं तत्त्वमात्मत्वेन साक्षात्कुर्वन्सम्यग्दर्शनं उच्यते । अन्ये तु विपरीतदर्शना इत्यर्थः ॥

स एव चाऽऽत्मवानिति तत्र हेतुत्वमाह,

समं पश्यन्ति सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।

न हिनस्त्यात्मानाऽऽत्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ २८ ॥

[१—राना १—पश्यति.]

यस्माद्यथोक्तेन प्रकारेण सर्वत्र प्राकृतभावमयवेद्यवर्गे समं सामान्यसंविद्रूपतया तुल्यं कृत्वा समवस्थितं स्वभावत एव सम्यक्कृतप्रतिष्ठमीश्वरं प्रभुं परमात्मानं पश्यन्प्रत्यभिज्ञानन्कश्चिदेवाऽऽत्मना स्वयमेवाऽऽत्मानं सत्यस्वभावं न हिनस्ति, अप्रत्यभिज्ञानेन सन्तमेवाभावं न प्रापयति । किमुक्तं भवति । य एवं प्रतिपादितेन ज्ञानचक्षुषा क्षेत्रक्षेत्रज्ञं विविक्तं परमात्मानं न पश्यति स आत्मघातयुक्तो मुख्यया वृत्त्या । यथोक्तम्,

योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चारेणाऽऽत्मापहारिणा ॥ इति ॥

कश्चैवंविधं परमात्मस्वरूपं पश्यतीत्याह,

प्रकृत्यैव हि कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।

यः पश्यति तथाऽऽत्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ २९ ॥

[शां पा. १—^०त्यैव च]

प्रकृतिश्चेतनाचेतनविभागेन परापररूपा प्राक्प्रतिपादिता द्विप्रकारा परमेश्वरेच्छावशादेव क्षेत्रक्षेत्रज्ञभावेनानादिना संबन्धेन संबद्धा सती सर्वमिदं जग-

च्चित्रं विरचयति । यथा च सप्तमे द्विप्रकारायाः प्रकृतेः स्वरूपं प्रतिपाद्योक्तम्—‘एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ’ इत्यस्मिन्नध्याये, यावत्किञ्चित्संभवतीत्यादिना श्लोकेनैवैषोऽर्थोऽभिहितः । तदेवंरूपतया प्रकृत्यैव केवलया क्रियमाणानि निर्वर्त्यमानानि नानाशरीरसंबद्धत्वेनावभासमानानि कृत्स्नानि कर्माणि विविधाः क्रिया य आत्मतत्त्वदर्शी पश्यति सम्यङ् निरूपयति, स तादृशो योगी तथा तेन प्रकारेणाऽऽत्मानं ब्रह्मस्वरूपं सत्यस्वभावं सर्वदा विशुद्धचिन्मास्वरूपे स्वात्मन्येव सुप्रतिष्ठं सन्तमकर्तारं परमार्थतः सर्वक्रियासु व्यापृतत्वात्स्वरूपव्यतिरिक्तकार्यनिवृत्तिप्रयत्नरहितं पश्यति । किमुक्तं भवति । यथा क्षेत्रज्ञस्य प्रकृत्यभिमानेन कर्तृत्वं, न तथा परमात्मनः । तस्य हि स्वरूपप्रत्यवमर्शमात्रे मुख्या कर्तृता । क्षेत्रज्ञकर्तृतोद्भावेन गौणीति, योऽयं कर्तृकार्यव्यपदेशः सर्वभेदनिबन्धनो भेदश्च मायामात्रविलेसितो न वस्तुसत्तामवलम्बते । तत एकस्य तत्त्वस्य व्यतिरिक्तकार्यनिबन्धनं कर्तृत्वं न वास्तवमिति तात्पर्यम् ॥

इत्थं व्यवस्थिते प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानानन्तरं वास्तवब्रह्मलक्षणैकतत्त्वविषयं परं ज्ञानमाविर्भवतीति प्रतिपादयितुमाह ।

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।

तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३० ॥

तदा तस्मिन्काले योगी ब्रह्म संपद्यते, यथोक्तपरमात्मनि परमार्थसत्येकस्मिन्तत्त्वे समापत्तिमाप्नोति । कदा ? यदा यस्मिन्काले विवेकज्ञाननैर्मल्यात्सम्यक्प्रकाशमानसर्वगतैकक्षेत्रज्ञस्वरूपो योगी भूतानां चराचराणामनन्तभेदानां पृथग्भावमन्योन्यव्यतिरिक्तत्वमेकस्थं पश्यत्येकस्मिन्परमात्मन्याभिन्नसंवित्प्रकाशमात्रे स्थितं तदात्मकत्वेनैव वर्तमानं साक्षात्करोति । किमनेनोक्तं भवति । प्रकाशपदबीजुषां सर्वभावानां प्रकाशमानतामात्राधीनात्मलाभाणां वास्तवीं परप्रकाशैकरूपतां तदाऽनुभवति योगी योगमित्यर्थः । यथा च सर्वमेकस्थं पश्यति तथैव यदा तत एवैकस्मात्तत्त्वाद्विस्तारं नानाभावमयं विभूतिवैतत्यं पश्यति तदा ब्रह्म संपद्यते । अनेनापि किमुक्तं भवति । विवेकज्ञाननिष्णातनिर्मलमतिर्योगी

१ राना १—लसितं. २ राशा २—इत्थं च स्थिते. ३ राना १—लाभभावानां. ४ राशा १—यदा. ५ राना १—भूतिचैतन्यं.

यथैकस्मिन्स्तत्त्वे लीनं सर्वभेदजातं तदभिन्नं पश्यतीत्यर्थः । तथैव तदेकैकं तत्त्वं विधभावभेदात्मना प्रसृतं, तस्य सर्वात्मना भावनानानात्वप्रतीपत्तिभ्रमो विगलतीत्यर्थः । तथा चायमेवार्थः केनचिद्विपश्चिताऽनूदितः । यद्यत्पृथक्त्वमसंदिग्धं तत्पृथक्त्वान्न भिद्यत इति ॥

तदेवंविधस्य परमात्मनो बहुशोऽप्युक्तलक्षणं प्रसङ्गात्पुनराह,

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्माऽयमव्ययः ।

शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ ३१ ॥

[१-राशाश्चा.-निर्मलत्वात्]

अयं भगवान्परमात्मा परं तत्त्वं स्वभावत एव सर्वत्र सर्वदा चाव्याहतसद्भावस्ततश्च सर्वस्मिन्शरीरे तस्य स्थितिरबाधितैव । तथाऽपि च तेन स्थोऽपि प्रतिपादितैकस्वरूपमात्रमुक्तितत्त्वान्न करोति, न भिन्नकार्यनिबन्धनं कर्तृत्वमनुभवति । ततश्च का कथा कर्मफलानुभवस्येति न लिप्यते । यस्मादनादित्वात्सर्वकारणत्वादत एव निर्गुणत्वात् । गुणेभ्य उदयव्ययधर्मकेभ्यो निष्क्रान्तत्वात्तत्तद्विभक्तस्वभावत्वादव्ययोऽगुणवदव्ययेन विनाशेन रहितः । यद्यप्यनादित्वमव्ययत्वं च क्षेत्रज्ञस्याप्युक्तं, तथाऽपि च तस्य गुणमय्या प्रकृत्या संबद्धस्य तत्स्वरूपानुविधायित्वात्तद्वदुदयधर्मकत्वमुपचर्यत आविद्योदयात् । परमात्मनस्तूपचारोऽपि नास्ति । अतः क्षेत्रज्ञवन्न तस्य कर्तृत्वम्, न कर्मफलसंयोगः ॥

यथा चैतस्य सर्वशरीरस्थैत्वेऽपि कर्मफलसंयोगलक्षणकलङ्कसंपर्काभावास्तथोपमानेन दर्शयितुमाह,

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।

सर्वत्रावस्थितो देहे तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥

यथा सौक्ष्म्यादणीयस्त्वात्सर्वगतं समस्तवस्तुव्यापकदेशकालाद्यनवच्छिन्नमाहात्म्यमाकाशमविच्छिन्नैर्व्याप्यैर्भावैर्न लिप्यते, स्वधर्मेण न संयुज्यते, तथैव सर्वत्र सर्वस्मिन्सुरनरतिर्यगाद्यनन्तभेदेऽपि देहे शरीरे व्यापकतयाऽवस्थितो नित्यसंनिहितोऽप्ययं परमात्मा तद्धर्मैः सुखदुःखादिभिरुत्पात्तिविनाशादिभिर्वा कर्मफल-

संचन्धित्वाभिमानजन्मभिर्नोपलिप्यते न संस्पृश्यते । तथा चोक्तं ब्रह्मविदा
केनचित् ।

यथैकस्मिन्वटाकाशे रजोभूमादिभिर्वृते ।

संयुज्यते न सर्वाणि तथा जीवः सुखादिभिः ॥ इति ॥

एवं सर्वात्मना कर्मफलसंपर्काभावेऽप्यनन्यसाधारणप्रकाशकत्वधर्मयोगात्स
एवैकः क्षेत्रक्षेत्रज्ञव्यवहारप्रकाशक इत्युपमानान्तरेण दर्शयितुमाह,

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३३ ॥

यथा येन प्रकारेणायं सर्वलोकप्रत्यक्षपरिदृश्यस्वभावो भगवान्भास्करः कृत्स्न-
मखिलं लोकं नानाभावमयं विश्वमेक एवासहायः प्रकाशयति स्वस्वरूपं लम्ब-
यति, तेनैव प्रकारेणायं क्षेत्री क्षेत्रव्यापक एकः प्रकाशयतीति । किमुक्तं
भवति । प्रकाशवस्तुनानात्वात्प्रकाशस्य परमात्मधर्मस्य यदि परं नानात्वोपचारः
परमार्थतस्त्वेक एव सकलवस्तुप्रकाशवस्तुप्रकाशकः प्रकाशकत्वमात्रे चोपमानो-
पमेयभावो रविक्षेत्रिणोर्यथा हि रविर्भावानां प्रकाशको न तथा च क्षेत्री ।
तथा हि—कुतश्चित्कारणाल्लब्धात्मनां घटपटादीनामर्थानामभिव्यञ्जकत्वमात्रेण
रविः प्रकाशको न जनकत्वेन । क्षेत्री तु प्रकाशयत्वापादनेनैव ताञ्जनयत्यतो
जनकत्वं तस्येति प्राक्प्रतिपादितमेव ॥

तदित्थंरूपमध्यायेन क्षेत्रक्षेत्रज्ञपरमात्मलक्षणं तत्त्वत्रयनिर्णयमुपसंहरन्नाह,

क्षेत्रक्षेत्रयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।

भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

ये योगिन एवमुक्तप्रकारेण क्षेत्रस्य शरीरभावेन परिणताया अपरायाः
प्रकृतेस्तथा क्षेत्रज्ञस्य नानाक्षेत्राहंकारावष्टम्भेनावस्थिताया जीवरूपायाः परायाः
प्रकृतेरनन्तरं विशेषं परस्परविविक्तं स्वरूपं विदुर्जानते । केन ? अमानि-
त्वादिना तत्त्वदर्शनपर्यन्तेन ज्ञानेनैव चक्षुषा । न केवलं तयोरन्तरं जानते,
यावद्भूतप्रकृतिमोक्षं च ये जानते । भूतात्मिका चैयं प्रकृतिः स्थूलादिनिर्दिष्टा ।

ततो मोक्षं पुनस्तत्र प्रवेशाभावादात्यन्तिकं बन्धत्यागं ये विदन्ति । किमुक्तं भवति । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः परस्परविविक्तस्वरूपावगममात्रमागमोपपत्तिपरिशीलनद्वारेण कदाचित्संभवति न तु तावता प्रकृतेर्मोक्षः प्रभवति । स हि तद्विभक्तात्मस्वरूपनित्यावहितत्वेनैव भवति । ततः पृथगुक्तं, भूतप्रकृतिमोक्षं चेति । त एवंविधाः परं निरुत्तरं तत्त्वं सप्तमे परतरप्रकृतित्वेन प्रतिपादितपरमात्मानं यान्ति प्रपद्यन्ते, तदभेदलक्षणां परां सिद्धिमधिगच्छन्तीत्योम् ॥

भाविभिरखिलैर्नित्यं तापत्रयीपरिशोषिता-

त्परमविरसात्क्षेत्राद्भोगी यतः किल भुज्यते ।

चिदमृतघनात्तद्वोऽध्यायात्रयोदशतः स्तुतै-

र्वचनपृषतैः सिक्तं सूतां विमुक्तिफलभियम् ॥

इति श्रीमद्राजनकरामकविरचिते वाक्यार्थाम्बयमात्रे सर्वतोभद्रनाम्नि

गीताविवरणे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

॥ अथ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

त्रयोदशाध्यायपरिसमाप्तौ भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुरिति यदुक्तं तत्र भूतादिविकारभावमापन्ना प्रकृतिः किल भूतप्रकृतिशब्देनोक्ता । ततश्च तस्याः कारणभूतं प्रकृत्यात्मकं तत्त्वमस्तीत्युपगतं भवति । तदभ्युपगमे च परब्रह्माद्वैतसिद्धान्तता शास्त्रस्य विरुध्यते । इह हि नित्यैकचित्प्रकाशात्मकस्वभावपरामर्शप्रभवपरानन्दलक्षणं तत्तादृक्स्वभावसुव्यवस्थितमात्मतत्त्वं परब्रह्मशब्दाभिधेयमेकमेव परामार्थसत्त्वेनाऽऽगमोपपत्त्युपलब्ध्यविसंवादि सिद्धं प्रबन्धतः प्रतिपादितम्, यस्यानादिमत्परं ब्रह्मेत्यादिना लक्षणं कृतम् । ततश्च प्रकृतिर्नाम द्वितीयं तत्त्वमस्ति तेन कथं सिध्यति, किंवा तस्य स्वरूपं, कीदृशो वा परब्रह्मस्वरूपेण तत्त्वेन तस्य संबन्ध इति येन ज्ञायते तथाभूतप्रकृतिर्द्विविधोक्ता, शरीरात्मना विषयात्मना च । ततः कथमात्मनो मोक्षः ? किमत्यन्त-परिहरेणान्यथा वा । तत्राऽऽद्यपरिहारस्तावदिह नाभ्युपगतः । तथा चोक्तम्,

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्माऽयमव्ययः ।

शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥

तथा—इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ॥ इत्यादि ।

अनेन शरीरभावपरिणतायाः प्रकृतेरत्यन्तपरिहारेण मोक्षोऽभ्युपगतः । तथा विषयभावेन परिणताया अपि नात्यन्तपरिहारोऽभिमतः । यदुक्तम्,

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।

आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥

तथा— सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।

कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥

इत्यादि च । एवं कथं विषयरूपायाः प्रकृतेर्भोक्ष इति येन ज्ञायते तमुभयार्थविषयज्ञानं सूक्ष्मत्वात्प्रकृष्टम् । तत्र तत्र प्रागुक्तमपि पुनर्वक्तुं प्रतिजानंस्तथा प्रशंसापूर्वम् ।

श्रीभगवानुवाच ।

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।

यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १ ॥

उक्तेन रूपेण परं प्रकृष्टं भूयः पुनर्बहुतरं वा ज्ञानानां क्षेत्रज्ञादिविषयाणां मध्य उत्तमं प्रधानं ज्ञानं प्रकर्षेण कथयिष्यामि । वक्ष्यमाणेन ज्ञानेन पूर्वोक्तानां ज्ञानानां सम्यक्प्रतिपात्तिर्भविष्यतीति तेषां मध्ये तस्योत्तमत्वम् । अत एवाऽऽह—यद्विदित्वा पूर्वं मुनयः संयमिनः सर्वे एव परां सिद्धिं परमापात्तिलक्षणां प्रकृष्टां फलनिष्पत्तिमितः संसारात्प्राप्ताः ॥

यतोऽस्य ज्ञानस्यायं प्रभावः ।

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २ ॥

इदं वक्ष्यमाणं ज्ञानमुपाश्रित्य सुगृहीतं कृत्वाऽन्येऽपि योगिनो मम साधर्म्यं मद्भावाभेदं प्राप्ताः सन्त एतज्ज्ञानशून्यक्षेत्रज्ञान्तरवत्सर्गप्रलययोरपि नोत्पादविनाशव्यपदेशभाजो भवन्ति, पारमार्थिकनित्यत्वाभिव्यक्तेः ॥

अथैतज्ज्ञानं वक्तुमाह,

१ राना १—‘वक्ष्यमाणं’ नास्ति. २-१ राशा १-ज्ञानमाश्रित्य. ३ राना १-‘व्यपदेश’ नास्ति.

मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ।

संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥

[१-राशा १-२ ना १ काश्मीरपुस्तकेषु 'धा' स्थाने 'दा' इत्येव दृश्यते].

यदेतद्भूतप्रकृतिकारणभावेन व्यवस्थितं तत्त्वं परब्रह्मणो भिन्नत्वेनाऽऽशाङ्कितं, तत्तस्मात्परमार्थतो न भिन्नम् । ब्रह्मैव तत् । किंतु महत्, तदपेक्षया स्थूलम् । यतो वेद्यतया परामृश्यमानं मम परब्रह्मस्वरूपस्य जगद्भावक्रीडनकोत्पादनाधिकरणाद्योनिः । तत्तस्मिन्परमार्थतो हि योनिभूते महति ब्रह्मण्यहं गर्भं दधामि संविलक्षणस्ववीर्यसंक्रान्तिं करोमीत्यर्थः । किमनेनोक्तं भवति । यथोक्तलक्षणपरब्रह्मस्वरूपं परामृशन्प्रकृतिलक्षणं तच्चमवभासयामि । तस्येदंतयाऽपि चित्प्रकाशानुप्रवेशं विना प्रकाशमानत्वाभावाद् ब्रह्मस्वरूपत्वं व्यवच्छिन्नवेद्यस्वरूपत्वाच्चत्स्थूलत्वमिति सकलजगद्भावभेदकहेतुभूतेदंतात्मकं महद् ब्रह्म मम जगत्सिंहाक्षारसिकस्य योनिस्थानीयम् । अत एवाऽऽह, सर्वभूतानां चराचराणां समस्तानां प्राणभूतां ततस्तस्मादिदंतया परामृश्यमानात्स्वभावादेव संभव उत्पत्तिः । तदेतदत्यद्भुतं रूपत्वं पारमैश्वर्यमायाशक्तेः सुप्रबुद्धावसेयपरमार्थमनेन प्रतिपादितं यन्मनागपि स्वरूपप्रच्युताभावे सतीत्यं नानाजगद्भावप्रपञ्चरूपतयाऽवभासमानत्वम् । एतच्चैवंविधमाश्चर्यरूपत्वं गर्भीकृत्य स्वरूपं प्राक्प्रतिपादितम् ।

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामितरन्ति ते ॥ इति ॥

अथ लौकिकार्थरूपेण गर्भीकरणयोन्यादिशब्दप्रयोगोऽत्र यः कृतस्तमेव स्फुटीकर्तुमाह,

सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः संभवन्ति याः ।

तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४ ॥

सर्वयोनिषु समस्तेषु भावाभिव्यक्त्यधिकरणभूतेषु क्षेत्रेषु स्थायाश्रितेषु या मूर्तयो जरायुजत्वादिचतुरूपत्तिप्रकारैश्चतुर्विधसंस्थानभेदेनाऽऽकृतयो भूतानां संभवन्त्युत्पद्यन्ते, तासां सर्वासां यथाप्रतिपादितस्वरूपं महद् ब्रह्म, इदंतासामान्यलक्षणं प्रकृत्यात्मकं, योनिर्मुख्यमभिव्यक्त्यधिकरणम् । तस्यां च योनौ संविलक्षणस्य बीजस्य स्ववीर्यप्रदानादहं पिता । यथा कश्चिद् ब्राह्मणादिपुरुषो भार्यात्वेन परिगृहीते वनिताक्षेत्रे संतानोत्पादनाय वीर्यमवसृजन्गर्भमाधत्ते, न च

- १ राशा १-°नादिकारणत्वाद्योनिः. ° २ राना १- 'एव' नास्ति. ३ राना १- 'अति' स्थाने 'एतां'. ४ राना १-यतः. ५ राना १- 'च' नास्ति.

रूपान्तरमासादयति । एवमहं स्वरूपादप्रच्युत एव यथोक्ते महति ब्रह्मणि जगद्भावाहेतुं संविलक्षणं बीजमवसृजामीति स्वरूपाप्रच्युतिमात्रे पितृत्वेनाऽऽत्मनोऽधिकरणमात्रत्वेन योनित्वेन स्थूलस्य ब्रह्मणो निरूपणम् । नानाभावहेतुत्वे बीजेन चिदंशस्य निरूपणमिति । यथा ह्यधिकरणभूतां योनिमन्तरेण संतानाभिव्यक्त्यभावः पुरुषवीर्यस्य, एवमिदंतापरामर्शमात्रस्वरूपस्थूलब्रह्मात्मकप्रकृतिमन्तरेण सिसृक्षोः परमेश्वरस्य जगद्भावनक्रीडनोद्भावाश्लिष्यलक्षणस्य वीर्यस्येत्यर्थः । एवमिदमिति परामृश्यमानं स्वरूपमेव प्रकृतिर्न वस्त्वन्तरं किञ्चित्तस्याः । परस्य ब्रह्मणः प्रकाश्यप्रकाशकभावलक्षणः संबन्धः । स च प्रकाशाद्वैतं विना न घटते । प्रकाश्यस्य प्रकाशरूपतामन्तरेण तथास्वरूपलाभाभावाद् । इति प्रकृतिविषयं तावज्ज्ञानमुक्तम् ॥

इदानीमेवं लब्धजन्मनस्तस्याः शरीरादिभावेन व्यवस्थितभूतादिविकाररूपायाः कथं निर्मोक्ष इत्यभेदार्थविषयं ज्ञानं निर्णीयते । यत्र यैषा प्रतिपादितस्वरूपा प्रकृतिः, सा शरीरविषयभावेनाऽऽभासमानैः स्वविकारैः प्रकृत्यादिभिश्च देहिनं प्रतिबध्नाति, येन तत्परिहारादेव ततो निर्मोक्षः स्यात् । किंतु यैर्विकारैस्ते संवेद्यतामापद्यन्ते ते प्रकारा देहिनमहंकारममकाराभ्यां निबध्नन्ति । ततस्तेभ्यो निर्मोक्षो भूतप्रकृतिनिर्मोक्षो भवतीति क्रमेण प्रतिपादयितुमाह,

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ।

निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५ ॥

परमार्थतो नित्यत्वादव्ययं विनाशरहितमतश्च जन्मरहितमपि देहिनमात्मानं यथोक्तप्रकृतिसमुत्था गुणाः सत्त्वाद्यभिधाना वक्ष्यमाणस्वरूपा वक्ष्यमाणेन प्रकारेण निबध्नन्ति विनाशोत्पादकदेहाहंकारारोपणतद्धर्मानुविधायित्वादस्वतन्त्री कुर्वन्ति ॥

कथामिति तेषां बन्धकत्वेन विभागमाह,

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।

सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ ६ ॥

तत्र तेषां मध्ये सत्त्वं नाम गुणो ज्ञानसङ्गेन बध्नाति । नियतविषयं नियतकरणाधीनं यज्ज्ञानं तत्र यः सङ्गः, इदमहं जानामीत्यभिमानेनाऽऽसक्तिस्तल्लीनत्वं तेन परतन्त्रीकरोति । तथा सुखसङ्गेन बध्नाति । सुखं तत्तदभीष्टविष-

यप्राप्त्या विषयान्तराकाङ्क्षानिवृत्तिपर्यवसायिनी निवृत्तिः । तत्र सङ्गः । सुखि-
तोऽहं, सुखं ममास्तीति वाऽहंकारममकारावष्टम्भेन तल्लीनत्वम् । तेन परतन्त्री करो-
ति । कुतः ? यत एवस्वभावं सत्त्वं तन्निर्मलत्वादावारकतमोलक्षणमलविविक्तस्व-
रूपत्वात्प्रकाशकं विषयप्रधाकरणमतो ज्ञानसङ्गेन बध्नाति । अनामयं रजोविवि-
क्तत्वात्प्रवृत्तिदुःखात्मकेनाऽऽमयेन रहितमतः सुखसङ्गेन बध्नाति । सूक्ष्मत्वात् ।
ज्ञानसङ्गः पूर्वं व्याख्यातः ॥

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।

तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनाम् ॥ ७ ॥

[शां. पा. १-देहिनाम्]

रजःसंज्ञं गुणं रागात्मकं सुखाभिलाषस्वरूपं जानीहि । अत एव तृष्णा-
सङ्गसमुद्भवम् । अनादिप्रबन्धप्रवृत्तत्वात्तृष्णाविषयरसपिपासा, तत्र सङ्गस्तत्र ली-
नत्वम् । ततः समुद्भवो जन्म यस्य तादृशं जानीहि । तदेवस्वभावं रजः कर्म-
सङ्गेन क्षेत्रज्ञं बध्नाति । कर्मरागप्रवृत्तस्येष्टविषयाहरणादनिष्टविषयपरिहारेण
प्रवृत्तिस्तत्र सङ्गस्तत्परत्वम् । तेन नियतकार्यकर्तृताभिमानरूपेण परवशी-
करोति ॥

तथा,

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।

प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥ ८ ॥

तमोलक्षणं पुनर्गुणमज्ञानजं प्रकाशस्वभावसत्त्वगुणप्रविविक्तत्वाज्ज्ञानाभावप्र-
भवम् । ततश्च सर्वशरीरिणां मोहनं ज्ञेयविषयाप्रतिपत्तिजननं जानीहि । तत्त-
थाविधं तमः प्रमादेनोपायोपेयविवेकनिरपेक्षत्वेन, तथाऽऽलस्येन प्रवृत्त्यात्मकरजो-
विविक्तरूपत्वात्कार्येष्वनुद्योगेन, तथा निद्रया मोहनरूपेण सर्वेन्द्रियशक्तिविरा-
मेण देहिनं बध्नाति, नियच्छतीति गुणत्रयस्य स्वरूपं बन्धप्रकारश्च प्रतिपादितः ॥

इदानीं यस्मिन्स्वकार्ये सति यस्य गुणस्योत्कर्षो भवति तथा तत्स्वरूपं प्रति-
पादयितुमाह,

सत्त्वं सुखे संजयति रजः कर्मणि भारत ।

ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे संजयत्युत ॥ ९ ॥

सुखलक्षणे सत्त्वगुणकार्ये सति सत्त्वं संजयति सम्यगतिशयं लभते । एवं

रजोगुणकार्ये कर्मणि रजः संजयति । तथा प्रमादे पूर्वोक्तलक्षणे सति तमः संजयति । किं कृत्वा ? ज्ञानं विषयावगममावृत्य तिरस्कृत्य ॥

अथैषामन्योन्याभिभवनिवृत्तित्वं प्रतिपादयितुमाह,

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भारत वर्धते ।

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १० ॥

[शां. पा. १-भवति भारत]

रजस्तमसी अभिभूय न्यक्कृत्य सत्त्वगुणो वर्धते । किमुक्तं भवति । यदा सत्त्वं विवृद्धं बलवद्भवति, न तदा तदितरो गुणः स्वकार्यमारभते । एवं तमःसत्त्वे अभिभूय रजोगुणो वर्धते । तथा रजःसत्त्वे अभिभूय तमोगुणो वर्धते ॥

अथैषां गुणानां विवृद्धत्वव्यञ्जनानि लिङ्गान्याह,

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते ।

ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ ११ ॥

लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमश्च तद् ।

रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १२ ॥

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।

तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥ १३ ॥

[शां. पा. १-°शमः स्पृहा. २-कुरुनन्दन]

अस्मिन्शरीरे यदा यस्मिन् क्षणे सर्वद्वारेषु श्रोत्रादिषु प्रकाशः स्फुटमसंदिग्धं कृत्वा ज्ञानं शब्दादिविषयसंवेदनमुत्पद्यते तदा सत्त्वगुणमभिभूतरजस्तमस्कृत्वाद्विवृद्धमुपचितमिति जानीयात् । तथा रजासि प्रवृद्धेऽभिभूतसत्त्वतमस्कृत्वादुपचित एतानि लिङ्गान्युत्पद्यन्ते । तद्यथा, लोभ इष्टविषये प्राप्तेऽपि नैव निवृत्तिः, तदाहरणार्थं प्रवृत्तिरुन्मुखीभावः । ततश्चानन्तरमारम्भः क्रिया तदाहरणव्यापार इत्यर्थः । तथा प्राप्तेऽपि कस्मिंश्चिद्विषये विषयान्तरविषयाणां क्रियाणामशमः शान्त्यभावः । तथा क्षुत्तृट् तृष्णाभिलाषो राग इत्यर्थः । तथा तमसि विवृद्धे सत्त्वरजोभिभवाल्लब्धबले सत्येतानि लिङ्गानि जायन्ते । तद्यथा—प्रकाशः सत्त्वगुणाभिभवात्प्रकाशाभावो विषयासंवेदनं तथा रजोगुणाभिभवादप्रवृत्तिः क्रियाभावः । ततश्च स्वयं विवृद्धत्वात्प्रमादमोहावुक्तलक्षणाविति ॥

१ राना—‘कर्मणि’ नास्ति. २ राना १—सृजति. ३ राना १—‘संजयति’ नास्ति.
४ राशा २ ना १—‘वि’ नास्ति. ५ राना १—तथा. ५ राना १ ‘तथा’ स्थाने ‘यदा.’

अथैषां वृद्धौ सत्यां प्राणप्रयाणे सति विशिष्टलोकान्तरप्राप्तिनिर्देशेन बन्ध-
हेतुत्वेन हेतुत्वमेव प्रतिपादयितुमाह,

यदा सत्त्वे विवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।
तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥
रजासि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ।
तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५ ॥

[शां. पा. १-प्रवृद्धे]

यदा यस्मिन्काले सत्त्वगुणे विवृद्धे बलवति सति देहभृच्छरीरी प्रलयं याति
विनाशव्यपदेशं लभते । तत्तदोत्तमविदां प्रकृष्टज्ञानानां देवादीनां संबन्धिनो लो-
कान्भववानि सत्त्वगुणमयत्वादमलान्विशुद्धान्प्राप्नोति, तत्र जातव्यपदेशं लभते ।
तथा रजासि प्रवृद्धे प्रलीनः सन्कर्मसाङ्गिषु रजोगुणप्रधानत्वात्तत्तत्क्रियाविशेषपरेषु
मर्त्येषु जायते । तथैव तमसि प्रवृद्धे प्रलीनः सन्मूढयोनिषु तिर्यक्स्थावरा-
दिषु तमःप्रधानेषु जायत इति ॥

प्रयाणसमये सत्त्वादिगुणविवृद्धौ फलनिर्देशार्थमाह,

कर्मणः सुकृतस्याऽऽहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६ ॥

सुकृतस्य सत्त्वविवृद्धौ सत्यां यथाशास्त्रं सम्यगनुष्ठितस्य कर्मणो यज्ञादेः
क्रियाविशेषस्य सात्त्विकं सत्त्वगुणादागतं निर्मलं विशुद्धं विशिष्टज्ञानसुखरूपं
फलं भवतीति शेषः । रजसस्तु रजोविवृद्धौ सत्यां यथाशास्त्रं कर्मण इत्यर्थः ।
दुःखं फलं संशयादिदुष्टचित्तत्वात् । श्रद्धादिगुणविशुद्धाभावे यत्कर्म क्रियते
तत्प्रवृत्तिलक्षणं दुःखमेव फलतीत्यर्थः । एवमेव तमसो विवृद्धौ सत्यां कृतस्य
कर्मणो मोहादिदुष्टचित्तत्वात् । शास्त्रविधिवैपरीत्येन प्रयुक्तस्याज्ञानं मोह एव
फलम् ॥

संग्रहेणैतदेवाऽऽह ।

सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
प्रमादमोहौ जायेते तमसोऽज्ञानमेव च ॥ १७ ॥

[शां. पा. १-मोहौ तमसो भवतो.]

स्पष्टार्थः श्लोकः । एतस्य सत्त्वादीनां गुणानां पृथक्स्वरूपसमुदायाचारक-

लादिभेदप्रपञ्चप्रतिपादनस्य सर्वास्ववस्थासु तेषां वैधैकस्वरूपताप्रतिपादनतात्पर्यं
वेदितव्यम् ॥

अस्य च प्रयोजनमाह,

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ १८ ॥

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति ।

गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९ ॥

स्पष्टार्थौ श्लोकौ ॥

गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान् ।

जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥

शरीरविषयादिभावेन परिणताः सर्वे प्रकृतिविकाररूपा भावा देह-
समुद्भवाः ॥ सति हि देहे शरीरविषयात्मकत्वेन समुद्भवन्तीति । तथाऽऽ-
त्मनैवोपलभ्यतामभिप्रपद्यन्ते । तानेतान्प्रतिपादितस्वरूपांस्त्रीन्सत्त्वादिगुणानतीत्य
वेदकैकस्वभावात्स्वात्मनो व्यतिरेचनेन निस्तीर्य देही क्षेत्रज्ञस्तव्यतिरेचनादेव
शरीरादितो निवृत्ताहंकारममकाराभिमानत्वात् शुद्धचिन्मात्रस्वभाव एव प्रति-
ष्ठितसात्त्विकाहंकारो गुणमयशरीरादिभावप्रतिबद्धैर्जन्ममृत्युजरादुःखैरुत्पादवि-
नाशपरिणामक्लेशैर्विमुक्तो विवर्जितः सन्नमृतं परं ब्रह्म परमात्मानमश्नुते प्राप्नोति ।
तदभेदं गच्छतीत्यर्थः । किमेनेमोक्तं भवति । गुणेभ्यः प्रतिपादितस्वरूपेभ्य
आत्मनः स्वाभाविकविविक्तभावनाभूतप्रकृतेर्मोक्षो न तु शरीरविषयादिरूपाया-
स्तस्याः परिहारमात्रं मोक्ष इति ॥

अथ गुणातीतस्वरूपं विशेषतो जिज्ञासुः,

अर्जुन उवाच ।

कैर्लिङ्गैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।

किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥

कैर्लिङ्गैरभिव्यञ्जकैर्लक्षणैरेतानुक्तरूपान्गुणानतीतो भवति, तेभ्यो विमुक्तः
संपद्यते । यश्च गुणातीतः स किमाचारः किं तस्य चेष्टितमित्यर्थः । केन च
प्रकृतेरेतानतिवर्तते व्यतिक्रामति । गुणातीतप्राप्तिहेतुः को विधिरिति ॥

प्रश्नत्रयनिर्णयार्थमुत्तरम्—

श्रीभगवानुवाच ।

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।
 न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ २२ ॥
 उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।
 गुणा वर्तन्त इत्येव यो ज्ञस्तिष्ठति नेङ्गते ॥ २३ ॥
 समदुःखसुखस्वप्नः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
 तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥
 मानावमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
 सर्वारम्भफलत्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५ ॥

[शां. पा. १—योऽवतिष्ठति. २—सुखः स्वस्थः ३—मानाप°. ४—परित्यागी.]

स एवंविधश्लोकचतुष्टयप्रतिपाद्यविशेषणविशिष्टो गुणातीत उच्यते इति संबन्धः । कोऽसौ ? य एतानि वस्तूनि संप्रवृत्तानि सम्यगभिव्यक्तानि सन्ति न द्वेष्टि, समाधिविपर्ययत्वात्तेषु प्रीतिं न भजत इत्यर्थः । तथा निवृत्तान्यलब्धवृत्तय एवैते भवन्त्विति न प्रार्थयन्त इत्यर्थः । कानि तानीत्याह । प्रकाशं सत्त्वगुणस्य विवृद्धयभिव्यञ्जकं ज्ञानादिरूपं लिङ्गम् । तथा प्रवृत्तिं रजोगुणस्य तथाविधं क्रियात्मकं लिङ्गम् । तथा मोहं तमोगुणस्य तादृशमेवाज्ञानात्मकं लिङ्गम् । इत्येतेषु सत्त्वादिगुणवृद्धिचिह्नभूतेषु वस्तुषु प्रवृत्तिहेतुषु निवृत्तिहेतुषु वा नित्यनिर्विकारस्वरूपं प्रतिष्ठत्वाद्यो रागद्वेषाभ्यां मनागपि नाऽऽध्रियते, स गुणातीत उच्यते । इत्येतन्मुख्यं गुणातीतसत्तालिङ्गम् । एतच्च गुणातीतलक्षणमुक्तम् । वक्ष्यमाणं च द्वितीये स्थिरप्रज्ञत्वलक्षणकथनप्रसङ्गेन प्रतिपादितमिहाप्यनुवर्तनीयम् । ननु प्रवृत्तिमोहौ प्रवृत्तौ सन्तौ रजस्तमौ विवृद्धलिङ्गभूतौ द्वेष्यौ भवतां नाम योगिनः प्रकाशस्तु सत्त्वविवृद्धिलिङ्गम् । स च प्रवृत्तः सन्कस्य द्वेष्यो भवेत् । येनोक्तं प्रकाशं प्रवृत्तं यो न द्वेष्टि स गुणातीत इत्युच्यते । इहाभ्यासयोगिनो रजस्तमोलिङ्गवत्सत्त्वलिङ्गमपि प्रकाशात्मकं प्रवृत्तं निषेध्यत्वाद् द्वेष्यं भवति । तथा च पातञ्जले चितिशक्तिस्वरूपमुक्त्वा सत्त्वगुणात्मिका चेयमतो विवेकविपरीतख्यातिरित्यतस्तस्यां विरक्तं चित्तं तामपि ख्यातिं निरुणद्धीत्युक्तम् । कर्मयोगिनस्तु गुणा-

१ राना १—‘तमोगुणस्य’ नास्ति. २ राना १—निवृत्तेषु. ३ राना १—स्थित°. ४ राशा २ ना १—विवेकविपरीत°.

तीतदशाधिरूढस्य विशेषोऽयमुक्तः, यत्प्रकाशमपि प्रवृत्तं न द्वेष्टि, न च तस्य निर्वृतिमभिकाङ्क्षति । तथा हि सति द्वेषरागानुषङ्गाद् गुणातीतता न घटते । तेन विशुद्धस्वभावाप्रच्युतसंविदः प्रकाशादीनि प्रवृत्तानि निवृत्तानि वा हेयतयो-
पादेयतया वा यस्य वा द्वेषरागौ नोद्भाविताः स गुणातीत उच्यते ॥ तदेतद् गुणातीतलिङ्गमित्यर्थः । तस्य लिङ्गान्तरमाह—उदासीनवदासीन इत्यादि । यो गुणैः प्रवृत्तैर्निवृत्तैर्वा न विचाल्यते स्वरूपान्न प्रच्यव्यते, स गुणातीत-
स्वरूपः । कुतो न विचाल्यत इति हेतुगर्भं विशेषणमाह—उदासीनवदासीन इति । यः परस्य सुखं दुःखं वा प्रवर्तमानं तेनाभिप्रीभूतचित्तत्वात्स्वस्थो निर्वि-
कारस्तटस्थ एव पश्यति स उदासीन इत्युच्यते । तेन तुल्यं स एव प्रकाशादि-
प्रवृत्तिनिवृत्त्योः परकीययोरेव निर्विकार एवाऽऽसीनः स्वरूपविश्रान्तोऽत एव ये गुणा वर्तन्ते प्रवृत्तिमनुभवन्तीति । एतावति ज्ञो बोद्धा संस्तिष्ठति, स्वस्थितिं भजतेऽत एव नेङ्गते न स्वरूपाच्चलति, स गुणातीत उच्यते । तदस्य लिङ्ग-
मित्यर्थः ॥ एतेन कैलिङ्गैर्गुणातीतो भवतीत्यत्रोत्तरमुक्तम् । किमाचार इत्यत्रोत्तर-
माह—समदुःखसुख इत्यादि । सुखदुःखस्वम इति रजःसत्त्वतमोवृत्तय उक्ताः । समाश्च विशेषेण निरूप्यमाणत्वात्तुल्यास्ते यस्थ स तथोक्तेन प्रीयते, न दुःखं द्वेष्टि, न स्वप्ने मुह्यतीत्येवंविधस्तस्य समाचारः । तुल्यो मित्रारिपक्षयोरित्ये-
तदन्तम् । अनयैव दिशा किमाचार इत्यस्योत्तरमेतत् । कथं चैतान्गुणानति-
वर्तत इत्यत्रोत्तरमाह—सर्वेत्यादि । सर्वेषामारम्भाणां यज्ञतपोदानादिक्रियाविष-
याणामुद्यमानां निरतिशयनिजानन्दस्वात्मोपासाप्रवणत्वात्फलस्य स्वर्गादि-
भोगप्राप्तिलक्षणस्य त्यागो निरभिसंधानाद्वर्जयिता ज्ञाननिष्ठत्वेन फलाभिसं-
धिशून्यतया शास्त्रोक्तस्वकर्मानुष्ठानलक्षणो विधिर्गुणातीतत्वप्राप्तिहेतुरित्यर्थः ॥

गुणातीततत्त्वप्राप्तिहेतुं परं विधिमाह,

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६ ॥

यश्च यथोक्तस्वरूपं मामव्यभिचारेण मद्ब्यतिरिक्तविषयान्तरालम्बनव्य-
भिचाररहितेन भक्तियोगेन प्राक्प्रतिपादितचतुष्प्रकारेण भक्तिरूपेण समाधिना
सेवत आर्तत्वादिज्ञानित्वपर्यन्तावस्थासमुदितविधिपूर्वमुपास्ते, स परां काष्ठां

प्राप्तः सन्यथोक्तान्गुणानतीत्यातिक्रम्य ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय कल्पते, यथोक्त-
स्वरूपं ब्रह्मैव संपद्यत इति । इदानीमेवोपायान्तरदुस्तराद् द्वैतमोहमहासागरादुत्ती-
र्णो भवतीत्यर्थः । यतो यथोक्तेन क्रमेण प्रत्यभिज्ञाताद्वयचिन्मात्रस्वरूपपरब्रह्म-
रूपे मयि परमात्मानि स्वविश्रान्तसंविदो योगिनोऽनन्तगुणरूपं किञ्चिद् व्यतिरिक्तं
पदार्थान्तरमवाशिष्यते । यस्माद्यथाप्रतिपादितं तात्त्विकं तत्स्वरूपमेवाचिन्त्यम-
न्यायामहिन्नैवेदंतया परामृश्यमानं यथा प्रकृत्याख्यभावस्वरूपतामापद्यते,
तथैव तात्त्विकाः सद्धर्मा अमी परामृश्यमानाः सत्त्वादिगुणव्यपदेशभाजो
भवन्ति । तथा च प्रकाशो नाम सद्धर्मा व्यतिरिक्तप्रकाश्यानपेक्षानित्योदितचि-
दात्मकज्योतीरूपः । स व्यतिरिक्तपरिमितप्रकाश्यानिष्ठतया तत्स्वरूपानुविधायि-
त्वात्परिमिततत्त्वमिवाऽऽपन्नः सत्त्वगुणव्यपदेशं लभते । तथा देशकालाद्यनवच्छिन्न-
महिम्नि स्वाभाविकी नित्या या स्थितिः सैव भिन्नाश्रयानिष्ठतया नियमात्मक-
तमोगुणव्यपदेशं लभते । एवं परामर्शवैचित्र्याद्भावनामात्रव्यापारो मायाशक्तिः
प्रकृतिगुणात्माधिभावविकल्पात्मकमत्यद्भुतमिदं त्रैलोक्यालेख्यमुल्लिखन्ती सर्व-
देहिनो मोहयति । सैव यदा भक्तिरूपेण विजृम्भमाणया मायाशक्त्या तिरस्कृता
भवति, तदा पारमार्थिकं ब्रह्मैवैकं तत्त्वमवाशिष्यते । तत उक्तेन भक्तियोगेन
मां सेवते स ब्रह्मभूयाय कल्पत इति ॥

अत्र हेतुमाह,

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्य च ।

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥ २७ ॥

॥ इति श्रीभगवद्गीतासूपानिषत्सु चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

यस्माद् ब्रह्मणो यथोक्तस्य च परस्य तत्त्वस्याहं प्रतिष्ठा, मयि तदव्यभिचा-
रतया तत्त्वस्वरूपानुविधायि प्रतिष्ठितम् । यतः क्षेत्रज्ञक्षेत्रादिभावेनावस्थितं ब्रह्मै-
व यदप्युक्तम्, तथाऽपि तदवच्छिन्नवस्तुनिष्ठतया तत्स्वरूपानुविधायि सन्न सर्वत्र
प्रातिष्ठितम् । कीदृशस्य ब्रह्मणोऽहं प्रतिष्ठा ? अमृतस्याव्ययस्य च । न व्ययोऽ-
पक्षयलक्षणो विकारस्तेन रहितस्य, अत एवामृतस्य नित्यसद्भावस्य । न
केवलं ब्रह्मणोऽहं प्रतिष्ठा, यावत्तद्धर्मस्य शाश्वतिकस्य चित्प्रकाशात्मनोऽहं

१ राशा २ ना १—‘मव्यति’ । २ राशा २ ना १—‘सर्वत्र’ नास्ति. ३ राना-
१—प्रतिष्ठम्.

प्रतिष्ठा । अनपेक्षितव्यतिरिक्तकारणः सहज आनन्द ऐकान्तिकं सुखं तस्याहं प्रतिष्ठा । किमुक्तं भवति । प्रकाशानन्दाक्षरत्वरूपं यत्परं ब्रह्म सोऽहं भक्ति-लक्षणेनैकेनोपायेन प्राप्य इत्योम् ॥

यैस्तुच्छैस्त्रपुसीमता प्रमलिनैः सत्त्वादिभी रूपकै-

दौर्गत्यं भजते जनो व्यवहरन्संसारदीर्घापणे ।

सिद्धे चास्य रसे चतुर्दशमहाध्यायाभिधेयात्मके

नीतास्ते परमार्थतां ददतु वो लक्ष्मीं क्षणादक्षयाम् ॥

इति श्रीमद्राजानकरामकविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गी-
ताविवरणे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ अथ पञ्चदशोऽध्यायः ॥

एवं त्रयोदशाध्याये स्थूलदृष्ट्या भूतप्रकृतेः मोक्षः परप्राप्तिहेतुत्वेन प्रति-
पादितः । चतुर्दशेन सूक्ष्मया दृष्ट्या गुणपरमार्थायास्तस्यास्तदतिक्रमक्रमेण विशे-
षतो ब्रह्मभावप्राप्तिरुपदिष्टा । इदानीं भुवनसंतानभावेन परिणतायास्तस्या निर्मो-
क्षप्रतिपादनक्रमेणापुनरावृत्तिपदप्राप्तिं प्रतिपादयितुम्,

श्रीभगवानुवाच ।

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।

छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १ ॥

प्रतिपाद्यमानविशेषणसाधर्म्यादश्वत्थवृक्षाध्यवसायेन नानाभुवनसंतानरूपः
संसारप्रपञ्चो विवक्षितः । तमश्वत्थमेवंविधमाहुः परावरदृष्टारः कथयन्ति ।
कीदृशम् ? ऊर्ध्वमूलं बहुलप्रपञ्चस्यापि भुवनसंतानस्य केवलभोगभूमिकर्मभूमि-
भेदेन संग्रहाद् द्विप्रकारेण सति भोगभूमिरूपो भाग ऊर्ध्वशब्देनोक्तः । भोगस्य
फलत्वात्फलस्य च प्राधान्यान्मूलशब्दे चाविद्यादिक्लेशजालमुक्तम् । सति हि
तस्मिन् भोगभूम्यात्मना क्षेत्रज्ञान्प्रति प्रकृतिर्विपरिणमति । अन्यच्च कीदृशं
तमधःशाखम् । अधःशब्देन कर्मभूम्यात्मको भाग उच्यते । तेन पुनरावृत्त्य-
धिकरणत्वादधोविषयत्वेनोक्तः । कर्मभूमय एव शाखा इत्थमधःशाखाः

१ राना १-रूपणैः. २ राना १-यस्य. ३ राना १-‘भूत’ नास्ति. ४ राना १-‘भाव’
नास्ति. ५ राशा २ ना. १-प्रकारे. ६ राशा २ ना १-‘येनोक्तः’.

यस्य तं तथाविधम् । यतः सत्सु क्लेशेषु शुभाशुभभोगादिकरणभूतेभ्यो भुवने-
भ्यः क्षेत्रज्ञानां पुनः कर्मभूमौ निपतनमवश्यमेव स्थितम् । यदुक्तम्,

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन । इति ।

अन्यच्च कीदृशम् । अव्ययम् । अनन्तत्वात्परमेश्वरमायावासितानां क्षेत्रज्ञानां
गमागमान्निवृत्तेस्तान्प्रति तथाऽस्य परिणमतः प्रवाहनित्यत्वेनाविद्यमानव्ययत्वम् ।
अन्यच्च कीदृशम् ? यस्य छन्दांसि वेदाः पर्णानि पत्राणि । किमुक्तं भवति । वे-
दसमुद्भवत्वात्तानि तानि कर्माणि छन्दःशब्देनोक्तानि । तान्येव तादृक्परिणा-
मावधिभूतत्वात्पर्णत्वेनास्याध्यवासितानि । तदेवंविधमेतं क्लेशप्रभववयी-
नियमितकर्मफलभूतभोगाधिकरणात्मकं भुवनसंतानरूपमूर्ध्वमूलत्वादिना सादृश्या-
दश्वत्थत्वं यो वेद वेद्यत्वेन वेदकात्स्वरूपाद् व्यतिरिक्तं जानाति स वेदार्थवित् ।
न तु यस्तस्मिन्मत्वादिग्रहेण निमग्न इत्यर्थः ॥

ननु किमयमश्वत्थ ऊर्ध्वमूल एवाधःशाख एव च स्यादुत रूपान्तरमप्य-
स्तीत्याशङ्क्यां तत्प्रतिपादनार्थमाह ।

अधश्चोर्ध्वं प्रसृता यस्य शाखा

गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।

अधश्च मूलान्यनुसंततानि

कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ २ ॥

[शां. पा. १-°तास्तस्य.]

यस्य चाश्वत्थस्योक्तेन क्रमेणाधः शाखाः प्रसृता ऊर्ध्वं च प्रसृताः । कुतश्च-
शब्दो हेतौ । यस्मादधो मर्त्यलोके शब्देनोक्तायां कर्मभूमौ मूलान्यनुसंततानि
क्लेशा एव प्रसृता इत्यर्थः । कर्माण्यपि हि क्लेशमूलान्यत एव तादृंशि मूलानि
कर्मानुबन्धीनि, कर्माणि शुभाशुभाः क्रिया अनुबन्धं गमयितुं शीलं येषां तानि
तथोक्तानि । भोगभूमिषु हि भोगत्वेन क्लेशा एव यथा विजृम्भन्ते तथा कर्म-
भूमिष्वत एव कर्मत्वेन विजृम्भन्ते । ततश्च कर्मप्रभवा एव भोगभूमय ऊर्ध्वप्र-
सृतशाखात्वेनाध्यवसिताः । तथोभयरूपा अप्यस्य शाखाः कीदृशा इत्याह
गुणप्रवृद्धा इति । गुणैः सत्त्वादिभिः सुखाद्यात्मना परिणमद्भिः प्रवृद्धा उपचयं
प्राप्ता यावैान्हि प्रसरस्तासाम् । सर्वे गुणानुविद्धा एवं भोगात्मना वा कर्मात्मना

१ राशा १-निमज्जमानः. २ राना २-हि भोगा । भोग्यत्वेन. ३ राना १-यावन्ति
प्रसरा,

वा विजृम्भन्ते । तेन यथा रसेन शाखा वृक्षस्य प्रवर्धन्ते एवं गुणैः कर्मभूमयः फलभूमयश्च प्रवर्धन्ते । तदात्मका एव ता इत्यर्थः । तथा विषयप्रवालाः । विषयाः शब्दादयो बुद्धिप्रधानासु भूमिष्वध्यवस्थिताः प्रवालस्थानीयाः पल्लवतुल्या यासामुपरितनीष्वधस्तनीषु सर्वास्वेव हि भूमिषु शुभाशुभविषयत्वेन परिणता गुणा एव पर्यायेण गमागमहेतुत्वमापद्यमानाः क्षेत्रज्ञान्निबध्नन्तीति तात्पर्यम् ॥

तदेवंविधस्योक्तस्य वक्ष्यमाणज्ञानाभावादाहे ।

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते

नान्तो न चाऽऽदिर्न च संप्रतिष्ठा ।

अस्य यथाप्रतिपादितस्याश्वत्थस्य तथा तेन प्रकारेण रूपं स्वभावो नोपलभ्यते, तत्त्वतो नैव प्रतिपद्यते । अन्यथैव ह्ययमचिन्त्येश्वरमायामात्रनिबन्धनतया तत्त्वनिःसाररूपत्वेन स्थितो ज्ञानशून्यत्वाच्चान्यथैव परमार्थसत्त्वेनावभासमानो ममकारग्रहेण प्राणिनः प्रतिबध्नाति यथाऽस्य स्वरूपं नोपलभ्यते । न च संप्रतिष्ठा, अभ्यन्तरालवार्तिनी सम्यक्स्थित्यवस्थाऽपि न लभ्यते । यतो यतो येन येन रूपेणास्य स्थितिस्तत्सर्वं परिणामित्वादस्थिरम् ॥

अत एवंविधस्यास्य स्वभावाप्रकाशस्य व्यवधायकस्य छेदोपायमाह ।

अश्वत्थमेनं सुविरूढमूल-

मसंगशस्त्रेण शितेन छित्त्वा ॥ ३ ॥

ततः परं तत्पदं मार्गितव्यं

यस्मिन्गतो न निवर्तेत भूयः ।

[शां. पा. १-दृढेन. २-ततः पदं तत्परिमां. ३-गता न निवर्तन्ति.]

एवं यथाप्रतिपादितस्वरूपं क्षेत्रज्ञानां क्लेशनिमित्तकर्मानुरूपपरिपाकानुभवाधिकरणभूतभुवनसंतानात्मकमश्वत्थं, तत्साधर्म्यादश्वत्थेन निरूपितम् । एवं सुविरूढमूलं सुष्ठु दाढर्येण विविधं कृत्वा रूढानि प्ररोहं प्राप्तानि, क्लेशत एव मूलानि यस्य तं तादृशमसङ्गशस्त्रेण छित्त्वा ममतानुग्रहरूपगाढाश्लेषत्यागात्मना विवेकपाषाणकषणैवशाच्छित्तेन सुतीक्ष्णेन कुठारेण छित्त्वा मूलतो द्विधा कृत्वा ततोऽ-

१ रानां १-‘ आह ’ नास्ति. २ राशा १-‘ प्रति ’ स्थाने ‘ नि ’. ३ राशा २ ना १- तथा. ४ राशा १-‘ सत्तात्मकम्. ५ राना १-‘ केष्वेण ’ नास्ति.

नन्तरं पुनः पुनः प्रतिपादितरवरूपं पदं निरुत्तरं धाममार्गमन्वेषणीयम् । कीदृशम्? यस्मिन्प्राप्ते योगी भूयो न निवर्तेत, पुनः संसारवर्त्मनि नाऽऽविर्भवेत् । अकृत्रिमस्वभावविश्रान्तिलक्षणं मोक्षमवाप्नुयात् ॥

यस्मादेतस्मिन्नेव परप्रकाशावरणहेतौ महति विघ्ने यथोक्तेन रूपेण निवृत्ते सति योगी,

तमेव चाऽऽद्यं पुरुषं प्रपद्ये—

यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥

[शां. पा. १—पद्ये यतः]

यदेतदुक्तव्यवधानविच्छेदाद्योगी प्राप्नुयात् । स एव परमः पुरुषः परमकारणं परमात्मा । ततस्तस्मिन्पदे प्राप्ते परं पुरुषं प्रपद्येत । तत्समापन्नो भवेद्योगीत्यर्थः । कं तं परं पुरुषं प्रपद्येत ? यतो यस्मादेकस्मात्सर्वकारणभूतात् पुराणी प्रवहमानत्वाच्चिरंतनी प्रवृत्तिर्यथाप्रतिपादितजगत्कीडनकनिर्माणामिका क्रिया प्रसृता । इत्थमवभास(समा)मानत्वात्मकर्षेण सृता गता व्यापिनी संवृत्तेत्यर्थः । किमुक्तं भवति । यदैव परमाप्तिलक्षणपरमात्मस्वभावविश्रान्तिरुपजायते, तदैव तदिच्छामात्रैककारणत्वं जगद्वैचित्र्याभासस्य योगिनः प्रतिपद्यते ॥

अत एव,

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा

अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।

द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञै—

गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५ ॥

तदव्ययं नित्यत्वादपक्षयादिदोषरहितं पदं स्वाभाविकात्मलक्षणं स्थानममूढाः प्रत्युदिताविद्याशक्तित्वात्प्रबुद्धा गच्छन्ति, प्राप्नुवन्ति, तादात्म्यं लभन्त इत्यर्थः । कीदृशाः सन्तः । निर्मानमोहा अनात्मादिष्वत्मादिप्रत्ययलक्षणाभिमानमयान्मोहान्निष्क्रान्ताः । यतो जितसङ्गदोषाः, सङ्ग आसक्तिः । अनात्मादौ वस्तुन्यात्माभिमानेन गाढनिमग्नचित्तत्वम् । स एव दोषः संसारहेतुत्वान्महदगम्यम् । जितस्तिरस्कृतो यैस्ते तथाविधाः । कथंभूतैः । स जेय इति हेतुगर्भविशेषणमाह—अध्यात्मनित्या इति । अध्यात्ममात्मानि पारमार्थिके स्वभावे नित्याः सदा तदे-

कनिष्ठा इत्यर्थः । कथमध्यात्मनित्यत्वं स्यादिति पूर्ववद्विशेषणम्—विनिवृत्तकामा इति । काम्यन्त इति कामाः । ऐहिकामुष्मिका इष्टाः शब्दादयो भोगा विनिवृत्तास्तत्त्वज्ञानाभ्यासाद्विच्छिन्नास्ते येषां ते तथाविधाः । कामा हि बाह्यान्विषयान्प्रति चित्तमाकर्षयन्तोऽध्यात्मनिष्ठतां विघ्नन्त्यतो विनिवृत्तकामा अध्यात्मनित्या इत्युक्तम् । विनिवृत्तकामत्वं च कथं स्यादिति पूर्ववद्विशेषणमाह—द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैरिति । द्वंद्वैः क्षुत्तृष्णाशीतोष्णजरामरणादिभिस्तथा तथा तद्विपरीतैस्तृप्तिह्लादादिभिरनित्यशरीराद्यहंकारनिबन्धनैः क्लेशैः सर्वैरेव सुखदुःखात्मकत्वाद्यभिधानैर्विमुक्ताः परिवर्जिताः । ते हि तथाविधा निवृत्तकामा भवन्ति । तदयमत्र क्रमो विवक्षितः । भगवदनुग्रहाविर्भूतविवेकज्ञानत्वात्प्रबुद्धयोगिनो हेयोपादेयविवेकक्षमबुद्धयो जायन्ते । ते सुखाद्यात्मकत्वेन संवेद्यत्वमापन्नाः सर्वान्प्राकृतान्भावान्हेयत्वेनाऽऽत्मतत्त्वं च यथाप्रतिपादितस्वरूपमुपादेयत्वेन निश्चिन्वन्तो द्वंद्वात्मकैः क्लेशैर्विमुच्यन्ते । तेभ्यो निवृत्ताश्च तद्विधधर्मिणि सहजनित्यानन्दमये स्वात्मन्येव नित्यावहिता भवन्ति । ततश्च बाह्येषु भावेषु प्रतिपादितोपपत्त्या शास्त्रीयकर्मापरित्यागे सति स्पृश्यमानेष्वपि शरज्जलदपटलेष्विव वायवो निःसङ्गा भवन्ति । ततश्च निःसङ्गत्वान्निर्मलाविच्छिन्नाविपर्ययप्रत्ययाः सन्तः परमात्मन्येव परमार्थसत्ये सुप्रतिष्ठाहंप्रतीतयः परमं पदं प्राप्नुवन्ति ॥

कीदृशं तत् ।

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।

यद् गत्वा न निवर्तन्ते तद्भाभ परमं मम ॥ ६ ॥

तत्पदं सूर्यादयो न भासयन्ति । तेषां हि प्रकाशं कारणान्तरलब्धजन्मकं चेतनाचेतनाभिव्यञ्जकत्वेन प्रकाशकमनन्यप्रकाशसंवित्प्रकाशात्मना परमशब्दप्रतिपादितेन स्वस्वभावेन परमात्मेच्छामात्रेण भावयन्प्रकाशयत्यतः सूर्यादीनां कथं तत्पदं प्रकाश्यं स्यात् । अथ तदेव मम यथोक्तस्वस्वरूपस्य परमकारणस्य परमेश्वरस्य धाम स्थानं, यत्प्राप्य यत्समापद्य योगिनो न निवर्तन्ते, न पुनः संसारभूमिं नानाजीववदवतरन्ति ॥

ननु स्वेच्छामात्रेण सर्वभावप्रकाशकेऽनन्यप्रकाशयचित्प्रकाशैकस्वभावे पर-
मात्मन्येवैकस्मिन्तत्त्वे परमार्थसत्त्वेन व्यवस्थिते प्रतिशरीरं ज्ञत्वादिधर्मयोगि-
नोऽन्योन्यभिन्नाः क एव इमे जीवा नाम यथेच्छमिन्द्रियवर्गं स्वविषये प्रवृत्ति-
निवृत्ती लम्बयन्तीति संशयानान्प्रति जीवविवेकार्थमाह ।

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।

मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७ ॥

य एष जीवो नाम पदार्थः प्रकृतिस्थानि शब्दादिभावेन परिणतायां यथो-
क्तस्वरूपायां प्रकृतौ स्थितानि, तदेकालम्बनत्वात्तदाश्रितानि, प्राधान्याच्छ्रो-
त्रादिबुद्धीन्द्रियविवक्षया पञ्चेन्द्रियाणि, मनसा प्रवृत्तिनिवृत्तिसाधनभूतेनान्तःक-
रणेन षष्ठेन सहितानि कर्षति, उपादेये स्वविषये युञ्जानो हेयाच्च ततो निवर्त-
यन्नाऽऽक्षिपति च, स जीवलोके जगति ममैवांशः । स च प्रतिपादितस्वरूपस्य
परमकारणस्यांशो भाग एव, सनातनो नित्यो जीवभूतो मदच्छावशादन्यो-
न्यजीवरूपतां प्राप्तः । किमुक्तं भवति । जीवपरमात्मनोर्नास्ति मनागपि वास्तवो
भेदः । एवकारेण जीवस्य चिन्मात्रस्वरूपातिरिक्तवस्त्वन्तरासंपर्कसंभावनाभावोऽ-
वधारितः । तेन परमार्थतः परमकारणाभिन्नस्यापि प्रतिक्षेत्रं विभक्तेन्द्रियवर्गा-
पकर्षत्वादिना नानात्वप्रतीतिरचिन्त्यमन्मायाशक्तिजनिताऽस्य न वास्तवी ।
सा हि मायाशक्तिस्तत्त्वज्ञानावसराविभाव्यनिःसारस्वरूपा संप्रति सार्वभाववि-
भ्रमोद्भावननेतृत्वं व्यामोहयतीति दैवी ह्येषा गुणमयीत्यादिना प्रागेव प्रतिपादि-
ताऽद्भुतस्वरूपा । ततश्चाऽऽकाशस्य नित्यनिर्मलविभागानन्तमहिम्नोऽपि घटाद्यवच्छे-
दकवशाद्यथाऽशत्वपरिकल्पना, तथा परमात्मनोऽपि शरीराद्यवच्छेदकवस्तुवशा-
ज्जीवरूपांशवत्त्वपरिकल्पनेयम् । न तु तस्योक्तस्वरूपस्य वस्तुतो भागाः संभ-
वन्ति । योऽपि प्रदीप्तहुताशराशिस्फुलिङ्गनिचयोपमानप्रतिपादनव्यवहारः पर-
मात्मजीवात्मनोरागमे श्रूयते, सोऽप्यौपचारिक एव, न वास्तवः । यतो ब्रह्मविद्
एक एव तत्त्वं परमार्थसद्ब्रह्मसंज्ञायामनेकमिव चकास्तीत्याचक्षते । तथा च
कश्चिदीश्वरो व्याकृतप्राणाविर्भूतेन्द्रियोर्मिभिः प्रनृत्यन्निवाऽऽभाति । “ तस्मै
ब्रह्माब्धये नमः ” इत्याह ॥

१ राशा १-सर्वभावभेदवि- २ राशा १-प्राणो विराट् भूते°.

ननु शरीरान्तोपात्तशुभाशुभकर्मणोपचितवासनाधिवासित एव जीवः शरीरान्तरं प्रतिपद्यमानः संसारपरम्परापरिवर्तनमनुभवन्कथं न वस्तुतोऽन्यो भिन्नो भवेदिति भेदभ्रान्तिमपाकर्तुमाह,

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतिश्वरः ।

गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाऽऽशयात् ॥ ८ ॥

एवं मदंशत्वाद्वस्तुतो मदभिन्नो जीवपदार्थो यच्छरीरमवाप्नोति, केनचिन्न-
वीनशरीरेण संबध्यमानत्वाज्जातव्यपदेशं लभत इत्यर्थः । तथा यच्चाप्युत्क्रामति,
तत्कर्मपरिपाकप्रक्षये केनचिच्छरीरेण वियुज्यमानत्वादुत्क्रामंस्तद्व्यपदेशं लभते ।
तदयमीश्वरः स्वतन्त्रस्वरूपमात्रप्रतिष्ठः परमात्मैव सत्तेतानि सूक्ष्मरूपाणीन्द्रि-
याणि गृहीत्वाऽधिष्ठीयत्वेन स्वीकृत्य संयाति, देहादेहान्तरगर्भव्यपदेशभागभवति ।
न पुनर्नित्यानिर्विभागव्यापकचिन्मात्रैकस्वरूपस्यास्य देहादेहान्तरगमनलक्षणं सं-
यानं जन्ममरणशब्दवाच्यं वस्तुतः संभवति । इदमत्र तात्पर्यम् । पारमार्थिकस्व-
रूपप्रत्यवमर्शाभावमात्राल्लब्धजन्मनो निजमायाशक्त्युद्भावितावच्छेदहेतुविविध-
शरीरसंबन्धाज्जीवनानात्वमिवाऽऽभासयत्ययमीश्वरः । तेन यथा घटकुसूलगृ-
हाद्यवच्छेदकवस्तुसंबन्धादेकमेव निर्विभागमाकाशं घटाकाशं कुसूलाकाशमि-
त्यादिभेदव्यपदेशतत्त्वविदः प्रतिपद्यन्ते, तथैवायमीश्वरः स्वरूपप्रतिष्ठ एव
सन्नानाकार्यकारणसंबन्धान्नानात्वमेव प्रतिपद्यते । तत्संबन्धेऽपि^१ सति यथैव
विशुद्धसंविन्मयस्वरूपमात्रप्रतिष्ठ एव यथोपमानेन प्रकटयति कुतश्चिदाशया-
त्कमलाकरादेर्यथा स्पर्शमात्रस्वभावो वायुर्गन्धान्कमलकुवलयदिमकरन्दामोदा-
न्सूक्ष्मरूपान्स्वीकृत्य कुमुदाकरादिकमाशयान्तरं संयाति, तथैवायमिन्द्रियादीनि
गृहीत्वा देहादेहान्तरं चिन्मात्रस्वरूपप्रतिष्ठ एव संयातीव । किमनेनोक्तं भवति ।
यथा तत्तदाशयगतं गन्धपरमाणुपरिग्रहेऽपि स्पर्शमात्रगुणान्स्वरूपादप्रच्यवमानो
गन्धवत्तां नावपद्यते पवनोऽथ तत्संबन्धात्कमलसुरभिः कुमुदमकरन्दसुरभिरिति
विभिन्नव्यपदेशभागभवति, तथाऽयमात्मा निरावरणानन्तनिर्विभागविदेकस्वभावोऽपि

१ राशा १-ननु ततस्ततः शं. २ राशा १-‘गर्भ’ स्थाने ‘गन्तृत्व’. ३ राना १-
‘चिन्मात्रस्वः’. ४ राना १-‘कुसूल’ स्थाने ‘स्थूल’. ५ राशा १-‘त्वमिव. ६
राना १-‘अपि’ नास्ति. ७ राना १-‘स्पन्दमात्र-’. ८ राना १-तत्तदाकाश-
गतं. ९ राशा १-सुगन्धिरिति. १०-‘वि’ नास्ति.

मायोद्भाषितदेहादिपदार्थसंबन्धाच्चानाव्यपदेशं भजते, न तु वस्तुतोऽस्य भेदः संभवति चायमुपमानोपमेयभावो विवक्षितो यद्वस्त्वन्तरसंबन्धेऽपि स्वरूपप्राप्त्यु-
तिरस्य ॥

इति जात्यायुर्भोगलक्षणविपाकाभिव्यञ्जकजन्ममरणधर्मयोगिशरीरादिसंबन्धेऽपि वास्तवीं स्वरूपमात्रप्रतिष्ठितामस्याऽऽत्मनः प्रतिपाद्य, इदानीं तदन्तरालवर्तिभागल-
क्षणविपाकाभिव्यञ्जकदशसंबन्धेऽप्यस्य तां प्रतिपादयितुमाह,

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।

अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥

‘ क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ’ इत्यादिना प्रदर्शितन्यायेनाय-
मेक एवाऽऽत्मा नानाक्षेत्रवर्तिविभिन्नविषयाधिष्ठातृमात्रेण नानात्वमिव प्रति-
पद्यमानो विषयान् शब्दादीन् सुखादिहेतूनुपसेवते । ततोऽनुपलब्धत्वमात्रैकस्व-
भावव्यभिचारादेक एव सन्भजते, भोक्तृत्वावस्थायामपि तैरनावृतस्वरूप एवा-
सावित्यर्थः ॥

तिष्ठन्तमुत्क्रामन्तं वा भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।

विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥

[शां पा. १—उत्क्रामन्तं स्थितं वाऽपि.]

तिष्ठन्तं लब्धव्यपदेशत्वात्कस्मिंश्चिच्छरीरे तेन तेन जात्यादिना व्यपदेशेना-
विच्छिन्नतया स्थितिमनुभवन्तं, तथोत्क्रामन्तं तस्मात्तादृशाच्छरीराच्छरीरान्तरा-
श्रयणायोद्गच्छन्तम् । जन्ममरणव्यपदेशं भजन्तमित्यर्थः । तथा तदनन्तरालगु-
णान्वितम्, सत्त्वादिगुणसंयुक्तं शब्दादिविषयजं सुखाद्यात्मकं भोगमुपभुञ्जानं,
वेदकत्वमात्रेण तद्भोक्तृत्वव्यपदेशमात्रभाजम् । इति जन्ममरणस्थित्यवस्थास्व-
प्येकस्मिन्नेव स्वाभाविके सर्वक्षेत्राधिष्ठातरि स्वरूपे प्रागुक्तेन रूपेण वर्तमानं,
विमूढा मायाशक्तिमहिम्ना मनागपि स्वरूपप्रत्यवमर्शादुन्मेषलक्षणेन विशेषेण
मूढा विचेतसः । सम्यग्ज्ञानरहिता नानुपश्यन्ति, पारमार्थिकेन रूपेण स्थितमपि
तथा प्रत्यवमर्शाभावान्न साक्षात्कुर्वन्ति । के तर्हि तं पश्यन्तीत्याह—ज्ञानचक्षुषः,
यथावस्थितवस्तुसंवेदनमेव चक्षुर्लोचनं येषां ते पश्यन्त्यात्मतया साक्षात्कुर्वन्ति ।

१ राशा २ ना १—कादभि°. २ राशा १—उपलब्धत्व°. ३—राशा १—‘ मात्र ’
नास्ति; राशा १—भाजं भजन्तं. ४ राशा १—मर्शानु°.

न ह्यसौ रूपात्मकविषयसाधनभूतेन चक्षुरात्मनेन्द्रियेण सा दृश्यते । तद्दर्शने
सम्यग्ज्ञानमेव साधनमतस्तच्चक्षुष्ट्वेन निरूपितम् ॥

किंच,

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवास्थितम् ।

यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ ११ ॥

येऽपि ज्ञानचक्षुषो योगिनः समाहितास्तेऽप्येनं परमात्मानं यथोक्तेन क्रमेण
यतमाना नित्याविलुप्तोत्साहतया यत्नपराः सन्त आत्मन्यवास्थितं, सदा स्वभावत
एवापरोक्षतया वर्तमानमेव पश्यन्ति । यथावत्प्रत्यभिजानन्तीत्यर्थः । अकृतात्मा-
नस्तु यतात्मानोऽप्येनं न पश्यन्ति । किमुक्तं भवति । परमेश्वरानुग्रहं विनाऽ-
नुन्मिषितसम्यग्ज्ञानत्वादकृतस्तद्दर्शनायासंपादित आत्माऽन्तःकरणं यैस्ते
तादृशा आसुरसर्गभाजो यतमाना अपि तेन तेन केनचित्प्रकारेणोद्युक्ता अपि
न पश्यन्ति । सम्यग्ज्ञानलक्षणस्य मुख्यस्य तद्दर्शनसाधनस्याभावात् ॥

यश्चायमेवमद्भुतशक्तिः परमात्मा सोऽहमेवेत्यात्मनिष्ठत्वेन तत्स्वरूपं प्रति-
पादयितुमाह,

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ १२ ॥

यदेतदादित्यगतं सूर्यसंनिविष्टं तेजो ज्योतिः समस्तं भुवनमभिव्यञ्जकतया
प्रकाशयति, यच्चन्द्रमसि सोमे संनिविष्टमखिलं जगदाप्याययति, यच्चाग्नौ जात-
वेदसि स्थितं पाकादि स्वकार्यं निर्वर्तयति, तत्रिधाऽवभासमानमपि ममैवैकस्य सं-
बन्ध्येकमेव प्रकारं संविदात्मकं जानीहि । न ह्यसंविदात्मकत्वे कस्यचित्स्व-
कार्यस्य संपादनपर्यवसायितोपपद्यते । संविच्चैकैकस्य पारमार्थिकस्य संवेदि-
तुर्ममैवासाधारणो धर्मः ॥

ततोऽहमेव सर्वमित्येतत्परमेतदत एवाऽऽह,

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।

पुण्यामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ १३ ॥

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमास्थितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४ ॥

[शां. पा. १-आश्रितः]

गां पृथिवीमाविश्य स्वशक्त्या व्याप्त्र, भूतानि चराचरान्प्राणिनोऽहमोजसा स्वबलेन धारयामि बिभर्मि । पृथिवीगता धारणशक्तिर्ममैव स्वाभाविकं बलमित्यर्थः । तथा रसात्मकोऽमृतमयः सोमो भूत्वा चन्द्रात्मतयाऽऽत्मानमेवाऽऽभास्य सर्वा ओषधीः समस्तप्राणिप्राणनहेतुभूता द्रव्यजातीरहमेव पुष्णाम्युपचिताः संपादयामि । आप्यायनरूपा ममैव शक्तिरित्यर्थः । तथा वैश्वानरो जातवेदो भूत्वा तदात्मकः सन्नहमेव प्राणभृतां शरीरमाविष्टः प्राणापानाभ्यां बहिः सूर्येन्दुभावेन व्यवस्थिताभ्यां स्वशक्तिभेदात् सां समायुक्तः सहितो भक्ष्यादिभेदाच्चतुर्विधमन्नं क्रमेणाभ्यवहार्यं द्रव्यं पचामि, परिणामं प्रापयामि । जाठरस्याग्नेः सकलशरीरविभक्तात्मतया वर्तमानस्य समस्तान्नरसपाचिका सर्वप्राणिजीवनहेतुर्या शक्तिः सा ममैवैकस्य शक्तिमतः संबन्धिनीति सप्तमाध्यायादावुक्तन्यायेन प्रतिपादितैवात्रोपपत्तिः ॥

किंच बहुना,

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो

मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।

वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो

वेदान्तकृद्वेदकृदेव चाहम् ॥ १५ ॥

[शां. पा. १-वेदविदेव.]

सर्वस्य कस्यचित्प्राणभृतोऽहमेकः परमात्मा हृदि सर्ववस्तुसंवेदनादिकरणभूते शरीरैकदेशे संनिविष्टः, सर्वार्थसंवेदितृतया कृतास्थितिः । अतो मत्तो मत्सकाशादेव नान्यतः कुतश्चित्सर्वक्षेत्रज्ञानां स्मृतिर्ज्ञानमपोहनलक्षणः शक्तिप्रसरः । किमनेनोक्तं भवति । इह सर्वक्षेत्रज्ञानां क्षेत्रविषयादिविभागविभक्तभावसंवेदकस्वभावानां संवेदनशक्तिस्तत्तत्पदार्थभावाभावपरिच्छेदकत्वाद् द्विधा प्रवर्तते । तथा हि—कदाचित्कस्यचिदपोहनरूपतया प्रसरति । भावकत्वेन च प्रसरो द्विप्रकारः—ज्ञानात्मकः स्मृत्यात्मकश्च । यद् भूतपूर्वस्य प्रकाशनं तज्ज्ञानम् । यदनुभूतपूर्वस्य प्रत्यवमर्शनं सा स्मृतिः । उभयथाऽपि प्रकाशनाभावस्त्वपोहनमिति त्रिप्रकारोऽप्ययं क्षेत्रज्ञशक्तिप्रसरः, संवेदकात्मकत्वात्परमार्थसंवेदितुरेकस्मान्मत्त एव प्रसरन्मायाशक्तिवशान्न क्षेत्रतया संबन्धतया प्रतीयत इत्यर्थः । अथ चैवं प्रसरो

मत्तः प्रसरतीति । यथा सकलजगत्प्रक्रियाप्रपञ्चप्रथमप्रथमकारणभूतः परापरतत्त्व-
रूपः शब्दराशिः मत्त एव । तेन चानन्तप्रपञ्चप्रसूतेनाप्यहमेवैको वेद्य इत्या-
ह—वेदैश्च सर्वैरित्यादि । वेदा वर्णाश्रमाविभागव्यवस्थितविविधाक्रियानियामकशब्द-
राशिः, तस्यान्ते निष्ठो वेदान्तः, आत्मैव परमेश्वर एकं तत्त्वमित्यादिज्ञानव्यव-
स्थात्मको वचनप्रपञ्चः । तस्योभयरूपस्याप्यहमेवैकः कर्ता । इत्यनेन वेदवेदान्ता-
त्मकशब्दस्य स्वतःसिद्धत्वं द्वैतवादव्यवस्थापितेश्वरप्रणीतत्वं च पराकर्तुमभिप्रे-
तम् । यतोऽयमत्राऽऽशयः । इहाँहमद्वयवित्प्रकाशैकस्वभाव एकः पदार्थः परमार्थ-
सान्नित्यं तावत्सिद्धान्तो व्यवस्थापितः । स चैवंविधोऽहं येनाव्यभिचारिणा
प्रत्यवमशात्मकेन धर्मेण तथाविधं स्वरूपं व्यवस्थापयामि तत्परं शब्दतत्त्वम् ।
तदस्य परमार्थतो मत्स्वरूपाभिन्नस्यापि मदिच्छोद्भावितेदंताभासमाननानाजग-
द्भावभेदव्यवस्थापकत्वेन विजृम्भमाणस्य तद्वदनन्तविकल्पात्मकं स्वरूपमपरं शब्द-
तत्त्वम् । तस्य चैवंविधस्य ज्ञानधर्मस्यैव विकल्पात्मकस्य श्रोत्रग्राह्यध्वनिविशेषा-
त्मकतयाऽवभासितः पदार्थः संकेततया मयैव सत्यसंकल्पेन परमगुरुणा पूर्वेषामपि
पूर्वेण परेण पुरुषेण मुख्यकार्यज्ञेयार्थविषयतया वेदवेदान्तरूपवाचकत्वेन प्रतिनि-
यमितः । तादृगर्थवाचकत्वेन चावभासमानमेव वेदवेदान्तयोर्मत्कार्यत्वम् । तदने-
नानन्तप्रपञ्चेनापि वेदवेदान्तप्राधान्यप्रतिपादितेन शब्दात्मकेन स्वशक्तिप्रसरेण
नानावाच्यनिष्ठतयाऽवस्थितेनापि परमार्थतश्चिदात्मकमत्स्वरूपव्यतिरिक्तपदार्थान्त-
राभावादहमेवैको बोद्धव्य इति वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इत्यनेनोक्तम् ॥

तदित्थं स्थिते त्रिप्रकारः प्रमातृव्यवहारो व्यवस्थितः । तथा च भौतिक-
शरीरनिष्ठाहंप्रत्ययनिबन्धनो व्यवहारः स स्थूलः प्रमाता । यस्य च तादृक्
शरीरवेदकतव्यतिरिक्तजीवनिष्ठाहंप्रत्ययनिबन्धनो व्यवहारः स सूक्ष्मः प्रमाता ।
द्वावेतौ भेदस्फुरणान्मायीयौ प्रमातारौ । यस्य पुनरशेषक्षेत्रव्यापकपरमार्थसं-
वित्प्रकाशैकस्वभावपरमार्थनिष्ठाहंनिबन्धनो भेदप्रतीतिकल्पनामात्रसंस्पर्शशून्य-
स्वरूपप्रत्यवमर्शमात्रात्मको व्यवहारः स परमार्थसत्यः परमपुरुषः । तत्स्व-
रूपसमापत्तिश्च परा सिद्धिरिति क्रमेण प्रतिपाद्यन्शास्त्रसिद्धान्तसंग्रहं प्रदर्श-
यितुमाह,

१ राना १—परा । इत्यादि 'अपि' इत्यन्तं नास्ति. २ राशा १—तस्यान्तो. ३
राशा १—'अहं' नास्ति. ४ राशा २ ना १—'ज्ञान' नास्ति.

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६ ॥

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १७ ॥

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरस्यापि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥

यो मामेवमसंभूतो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९ ॥

[शां. पा. १-अक्षरादपि.]

यद्यप्यापातनिकयैव श्लोकचतुष्टयमेतद्व्याख्यातप्रायम्, तथाऽपि विस्पष्टार्थं व्याख्यायते । इह हि लोके परमेश्वरमायाशक्त्युद्भाविताविक्रीडामात्रपरमार्थं समस्ते जगति द्वावैव पुरुषौ । द्विप्रकारैव भेदनिबन्धव्यवहारा पुरुषजातिरित्यर्थः । अत एव तावन्योन्यभिन्नतया सर्वप्रमातृसंवेद्यस्वरूपत्वे सतीमाविति प्रत्यक्षनिर्देश-विषयेणेदंशब्देन निर्दिष्टौ । कौ तौ द्वाविति तयोः संज्ञामाह-क्षरश्चाक्षर एव चेति । तयोर्लक्षणमाह । एकस्तावत्क्षरः प्रतिक्षणविनश्वरजन्मादिविकारयोगिभौतिक-शरीरनिष्ठाहंकारात्मकत्वात्स्वरूपसंवलनशीलः । तथा हि शरीरगता जन्मादयो विकारास्तद्धर्मानुविधायिनि तद्व्यतिरिक्तस्वभावेऽपि तस्मिन्नुपचर्यन्ते । ततः सर्वाणि भूतानि क्षर इत्युक्तम् । तथा निर्विकारसंविन्मात्रनिष्ठत्वात्कूटस्थ-वत्पर्वतशिखरादिवन्निष्प्रकम्पतया स्थितः कूटस्थोऽत एव क्षरस्वरूपविपरीतत्वा-दक्षर इत्युच्यते । अनेन मध्यमा सूक्ष्मा दशा पुरुषस्य प्रतिपादिता । यस्यां ज्ञातृमात्रस्वरूपनिष्ठत्वात्क्षरस्वरूपज्ञेयशरीरधर्मानुविधायित्वं च नास्ति । पर-स्परभेदेन व्यवस्थिता नानाक्षेत्रज्ञप्रतीतिश्च न तावदुच्छिन्ना । एवं मायोद्भा-वितं पुरुषजातिद्वैविध्यं प्रतिपाद्य पारमार्थिकं परपुरुषस्वरूपं प्रतिपादयितुमाह, उत्तमः पुरुष इत्यादि । एताभ्यां क्षराक्षरशब्दप्रतिपादिताभ्यां पुरुषाभ्यामन्यः सत्यस्वरूपमात्रप्रतिष्ठितत्वाद्विलक्षणोऽत एवोत्तमः सर्वपुरुषातिशायिधर्माऽत एव परमात्मा मायाहेतुकागमापायानित्यधर्मसामान्याधिकरण्याभावात्परमो निरु-त्तरः सत्य आत्मा चेतनोऽसावित्युक्तः । कोऽसौ ? यो निष्प्रतीघातस्वच्छ-न्देच्छापरिस्पन्दत्वादीश्वरः सच्चिदं चराचरमनन्तभावमात्रं संततं लोकत्रयं

सकलं जीवलोकमाविश्य तथा प्रकाशकतया व्याप्य विभर्ति धारयति ।
इत्थं स्थितिमनुभावयति ॥ सामान्यसंवित्प्रकाशमात्रप्रकाशमानतामन्तरेण न
कश्चित्पदार्थो न केनचित्पदार्थेनावस्थातुमलमित्यसकृदुक्तमेव । एतत्प्रका-
रेण लोकत्रयस्य चाव्ययमिति विशेषणं प्रवाहनित्यत्वादक्षयत्वविवक्षया
बोद्धव्यम् । अत एव मायीयपुरुषवैलक्षण्यं प्रतिपादयितुमाह—यस्मादित्यादि ।
यतो हेतोर्यथाप्रतिपादितं स्वरूपं क्षरं स्थूलं पुरुषमतिक्रान्तोऽक्षरस्य सूक्ष्मस्य
च यथाप्रतिपादितस्वरूपस्यासत्यभेदप्रत्ययाभावादुत्तम उत्कृष्टस्ततोऽन्वर्थया
संज्ञया लोकशास्त्रयोः पुरुषोत्तम इत्यहं प्रतीतः । एवं च यथोक्तेन प्रकारेण
यो योगी मामसंमूढः संदेहादिमोहरहितः सन्पुरुषोत्तमतया स जानात्यात्मत्वेन
प्रत्यवमृशति, स विशेषितज्ञेयतत्त्वत्वात्सर्वभावेन सर्वात्मकत्वेन वास्तवेन भजति,
सेवते । स एको मुख्यया वृत्त्या मद्भक्त इत्यर्थः । सर्वभावसंवित्स्रोतसां
सामान्यसंवित्प्रकाशसागरसामरस्यामुभवलक्षणं विज्ञानं मद्भक्तेः परं रूपमुक्तम् ।
यदुक्तं स्तोत्रे केनचित्—

चित्प्रकाशपरामर्शशक्तिमूर्त्याऽवशिष्यते ।

अप्यद्वयदशोन्मेषे भैव्यानां भक्तिरेव ते ॥ इति ॥

यथोक्तज्ञानफलनिर्देशेनाध्यायमुपसंहरन्नाह,

इति गुह्यतमं शास्त्रं मेया प्रोक्तं तवानघ ।

एतद् बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत × ॥२०॥

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

[शां. पा. १-इदमुक्तं मयाऽनघ.]

[× २० तमश्लोकात्परं—‘तावद्भ्रमति वै जन्तुर्यावत्तत्त्वं न विन्दति । जा(ज्ञा)ते तत्त्वे
तु वै तस्य ज्ञातव्यं नावशिष्यते ’ । इत्यधिकं कुत्रचित्.]

इति यथोक्तेन प्रकारेण गुह्यतमं सर्वरहस्यातिशायि शास्त्रमिदं भवता प्रत्य-
क्षानुभूतफलं मयाऽभिहितम् । नातःपरं वक्तव्यमस्तीत्यर्थः । अत एवाऽऽह,
एतद् बुद्ध्वा च बुद्धिमन्तः प्रमातारः शरीरादिहेयवस्तुनिर्मग्नचित्तत्वात्तेषां तथा,
एतदेवानुष्ठाय कृतकृत्यः पुरुषः स्यात् । कृतं निरवशेषितं कृत्यं यथा करणीयं
येन स तथा । एतज्ज्ञानप्रतिपादितार्थानुष्ठानव्यतिरेकेण या काचित् क्रियाऽ-

नुष्ठीयते तथा सम्यगनुष्ठितयाऽपि न कृतार्थः स्यात् । इति सर्वज्ञानानां सर्वक्रियाणां च यथोक्तज्ञाननिष्ठत्वेनानुष्ठितानां परमात्मस्वरूपसमापत्तिलक्षणपरासिद्धि-साधनत्वमित्योम् ।

ऊर्ध्वाधःक्लेशमूलाश्रितफलपदवीकर्मभूभूरिशाखा-

संतानव्यक्तसत्त्वाद्युपचितविषयव्रातपत्रौघचित्रम् ।

अश्वत्थं छेत्तुमेनं भुवनचयमयं तत्त्वदिग्व्यक्तिहेतोः

सन्तोऽध्यायेऽत्र शस्त्रं तपनत्रिगणिते बोधमुत्तेजयन्तु ॥

॥ इति श्रीमद्राजानकरामकविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे सर्वतो-
भद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

॥ अथ षोडशोऽध्यायः ॥

एवमस्य पञ्चदशाध्यायपर्यन्तशास्त्रोपनिषद्भूतस्य ज्ञानस्य पूर्वं,

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।

भजन्तेऽनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ इत्यादि ।

तथा, मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।

आसुरीं राक्षसीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥

इत्यादिना सर्गद्वयोद्घातेन विषयाविषयविवेचनादि यत्सूचितं, तदिदानीमने-
नाध्यायेन वितत्य निर्णीतुं,

श्रीभगवानुवाच ।

अभयं सत्त्वसंशुद्धिज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १ ॥

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागोऽसक्तिरपैशुनम् ।

दया भूतेष्वलैल्यं च मार्दवं हीरचापलम् ॥ २ ॥

तेजः क्षमा धृतिस्तुष्टिरद्रोहोऽनाभिमानता ।

भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥

[शां. पा. १-त्यागः शान्तिः. २-अलोलुप्त्वम्. ३-धृतिः शौचं. ४-नातिमानिता.]

इह प्रथमाध्यायोपोद्घातप्रदर्शितविभागेन दैवस्याऽऽसुरस्य च सर्गस्यावान्तरभेद-
परिकल्पनया यद्यपि बहवः प्रकारा उक्तास्तथाऽप्यधुना मोक्षैकनिष्ठताभिव्यञ्जक-
गुणसामग्रीसंपन्नस्योत्तमस्य दैवस्य सर्गस्य परापरभेदेन द्विप्रकारत्वं तावत्प्रति-
पाद्यते । तत्राभयादयोऽनभिमानतान्ताः सप्तविंशतिगुणाः सामान्येन दैवीं
संपदं दैवसर्गसंपत्तिं तदाभिमुख्येन तां स्वीकर्तुं जातस्य कर्मभूमौ लब्धजन्मनः
पुरुषस्य भवन्तीति यद्यप्युक्तास्तथाऽप्यभयादयः प्रथमे चत्वारो गुणाः परां दैवीं
संपदमभिजातस्य भवन्ति । दानादयस्तु विशेषा अपरामभिजातस्य भवन्तीति
विशेषोऽत्र विवाक्षितः । स तथैव व्याख्यायते । तत्राभयं सर्वतः कुतश्चेतनाचे-
तनरूपाद्भावजाताद्यथोक्ताद्वयज्ञानप्रतिष्ठितबुद्धित्वे सत्यात्माभेदेन प्रतिपाद्य-
मानान्द्वयस्याऽऽत्मव्यातिरिक्तपदार्थाश्रयस्य प्रेक्षितविषयप्राप्तिविधानादिहेतोः
सत्त्वस्याभावः । तच्च परमात्मस्वरूपसमापन्नकल्पस्य योगिनो भवतीति । यदु-
क्तमुत्पलदेवपादैः,

यो विकल्पमिदमर्थमण्डलं पश्यतीशनिखिलं भवद्वपुः ।

स्वात्मपक्षपरिपूरिते जगत्स्य नित्यसुखिनः कुतो भयम् ॥ इति ।

तथा तस्य कारणभूता सत्त्वशुद्धिः सत्त्वगुणप्रधानत्वात्सत्त्वशब्दवाच्यस्य
चित्तस्य शुद्धिर्भेदमलप्रक्षालनाभ्यासान्नैर्भल्यम् । तथा तस्या अपि कारणभूता ज्ञाने
यथाप्रतिपादितशास्त्रार्थबोधे व्यवस्थितिर्निरुपप्लवा प्रतिष्ठा । तथा तद्धेतौ योग-
शास्त्राचोदितस्वकर्मानुष्ठानलक्षणे परस्मिन्समाधौ व्यवस्थितिस्तथैव निर्विप्लवा
प्रतिष्ठा । इत्येते परां दैवीं संपदमभिजातस्य योगिनो धर्माः संभवन्ति । स
ह्यारूढदशां प्राप्तः । अथ दानं स्वद्रव्यस्म पर[स्व]त्वापादनम् । तच्च द्विप्रकारम्—
करुणामात्रहेतुकं दीनाद्यर्थिजनविषयत्वेनाविशेषप्रवृत्तिकमेकम् । शास्त्रचोदित-
विधिविशेषसंपत्तये विशिष्टेतिकर्तव्यतासंस्कृतं पात्रदेशकालादिविशेषमपरम् ।
तथा दमः, शास्त्रविरुद्धेभ्योऽर्थेभ्य इन्द्रियाणां बाह्यान्तरागां निग्रहः । तथा यज्ञो
वर्णाश्रमक्रमे विभक्तो नित्यनैमित्तिकभेदेन द्विविधो विशिष्टदेवतायागः । तथा
स्वाध्यायो यथास्वमध्येयत्वेनोपादिष्टस्य शास्त्रस्य मन्त्रादेर्वाऽध्ययनमभ्यासेन
बोधः । तथा तपस्तथैव नित्यनैमित्तिकभेदेन शास्त्रीयनियमपूर्वं क्षुत्तृष्णादिसहि-
ष्णुतया शरीरतपनम् । तथाऽऽर्जवमृजुत्वम् । प्रकृतिसरलब्रह्मांशकालपुरस्तन-

१ राशा २ ना १—‘ उत्पलदेवपादैः ’ नास्ति. २ राशा १—ब्रह्माकालम्भनत्वात्
(?).

त्वात् । समस्तकायवाक्चित्तसाध्यक्रियाविशेषसाल्पैककारणमकौटिल्यम् ।
 तथाऽर्हिसा शास्त्रनिषिद्धायाः प्राणिवधादिक्रियायाः कामक्रोधलोभहेतुकायाः
 कृतकारितानुमोदितादिविशेषपरिशुद्धं परिवर्जनम् । तथा सत्यमात्यन्तिक-
 भूतहितसंपादनाभिसंधिपरिशुद्धे यथादृष्टानुमितार्थकथनम् । अक्रोधो हिंसानि-
 ष्पत्तिहेतोर्विवेकहारिणः क्रोधाख्यस्य चित्तक्षोभस्याभावः । त्यागो दानस्योक्त-
 त्वात्तत्क्रियाफलाभिसंधेः परिहारः । असक्तिः शास्त्रविहितसेव्येष्वनिमग्नाचि-
 त्तत्वम् । अपैशुनं, पिशुनः परदोषसूचकस्तस्य भावः पैशुनम्, तदभावो
 राजादिविषयेद्वेषात्परावद्यनिष्करणाभावः । अथ दया भूतेषु सर्वप्राणिषु क्लेशा-
 पन्नेषु तदुज्जिहीर्षया करुणा । तथाऽलौल्यम् । लोलो निषिद्धविषयेषु लम्पट-
 त्वं लौल्यम्, तदभावोऽलौल्यम् । तेष्वग्रवृत्तिरित्यर्थः । निषिद्धेषु विषयेषु
 प्रवृत्तावपि सत्यां रागद्वेषराहितत्वेन भाव्यम् । तथा मार्दवं मृदुषु निखिलेषु भूत-
 मात्रेषु स्वात्मरूपेश्वरत्वभावनयाऽतिकोमलान्तःकरणः । तस्य भावो मार्दवम् । तथा
 हीर्लजा । अस्मिन्निषेविते साधुजनो मां विगर्हेदित्याशङ्कया दुश्चिन्तितदुर्वच-
 नदुश्चेष्टितेषु जुगुप्सितेति यावत् । तथा चापलम्, चपलः सत्कार्येष्वस्थिरः,
 तस्य भावश्चापलम् । तदभावोऽवश्यकरणीयेष्वग्रमत्तत्त्वमित्यर्थः ।
 तेजः परानभिभवनीयकारणत्वं स्वाभाविकमोजः । तथा क्षमा तेजस्वित्वे
 सत्यपि परापराधसहिष्णुता । धृतिरवसादहेतौ संनिहितेऽपि स्वप-
 रिस्पन्दाच्चवनलक्षणं धैर्यम् । तथा तुष्टिः सर्वथा सर्वदा विषाददोषा-
 नाक्रान्तचित्तत्वम् । तथाऽद्रोहः प्राणिनां हननविषयाया इच्छाया अप्यभावः ।
 तथाऽभिमानिता, मानो देहादिष्वनित्येष्वहंकारः, तथा परतन्त्रेषु भोगेषु मम-
 कारः, स सर्वदा निश्चलत्वादतिशयवानभिमान उच्यते । तदभावोऽनभिमानः ।
 स च मुमुक्षुणामिव संभवति । ते हि यथोक्ताभिमानमहादोषोच्छेदानित्योदात्ता भव-
 न्त्यत एव च तस्मिन्सति दानादयो धर्मा दैवसंपदभिव्यक्तिहेतवः संपद्यन्ते । इति
 सर्वेषां संस्कारकत्वेन तस्य पर्यन्ते निर्देशः कृतः ।

१ राना १-°शून्यम्. २ राशा १-तथा. ३ राशा १-°व्रतेषु. ४ राशा १-
 °मत्ततेत्यर्थः— ५ राशा १-°नीयत्वकारणं. ६ राना १- सुपरि—. ७ राशा २ ना १-
 हवनं. ८ राशा २ ना १-अति°-अतिमानः—नातिमानिता, मूलपाठस्य शा. पाठानुसारेण
 शुद्धिः ? ९ राशा २ ना १-‘ च तस्मिन् ’ स्थाने ‘ सर्वस्मिन् ’

एवं मुमुक्षुजनाव्यभिचारिणीं दैवसर्गाभिव्यञ्जकां परापरां गुणसामग्रीं प्रतिपाद्ये-
क्षानीं तथैव द्विप्रकारस्य तद्विपरीतस्याऽऽसुरस्य सर्गस्य तां क्रमेण प्रतिपादयति ।
दैवसर्गवत्परापरभेदेनाऽऽसुरोऽपि सर्गो द्विप्रकारो विवक्षितः । तत्र तमोगुणप्रधानो
नरकतिर्यग्योनिपातहेतुः परः, कर्माधिकृतपुरुषात्मकोऽपर इत्यस्याग्रे विस्तरेण वि-
शेषणानि वक्ष्यति । संप्रति सामान्यगुणोद्देशद्वारेणाऽऽसुरीं संपदं प्रतिपादयितुमाह,

दम्भो दर्पोऽतिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।

अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥ ४ ॥

[शां. पा १-दर्पोऽभिमानश्च]

एते धर्मा आसुरीं रजस्तमःप्रधानत्वादासुरशब्देनोक्तां संपदं शरीरादिसं-
पत्तिमभिमतां स्वीकर्तुं जातस्य कर्मभूमावुत्पन्नस्य पुरुषस्य भवन्ति । तत्र दम्भो
दृष्टमात्रपरतया श्रद्धारहितचित्तत्वेन नानाविधधर्मक्रियाचरणम् । दर्पः स्वगुण-
संभावनया हर्षमोहात्मकश्चित्तविकारः । अभिमानात्मा ख्यातः । क्रोधो हिंसा-
हेतुर्विकारः । पारुष्यं वाक्चित्तचेष्टानां रूक्षता । अज्ञानं ज्ञानस्य पदार्थतत्त्व-
बोधस्याभावो दम्भादिसर्वदोषहेतुभूतत्वात्सर्वेषामन्ते निर्दिष्टः । इत्येते रजस्तमः-
प्रभवा धर्मा आसुरं सर्गं सूचयन्ति ॥

एतयोः सर्गयोः फलं निर्देष्टुमाह,

दैवी संपद्विमोक्षाय निबन्धायाऽऽसुरी मता ।

मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥ ५ ॥

एषा यथानिर्दिष्टा दैवी संपदैवसर्गनिवृत्तिर्विमोक्षाय संसारदुर्गापक्रान्तये । न
हि यथोक्तगुणानुमितदैवसर्गभाग्विमोक्षमनवाप्य ततो निवर्तत इत्यर्थः । आसुरी
पुनस्तद्विपरीता बन्धलक्षणा, तद्विपरीतफलैव । ततश्च त्वं दुस्तरात्संसारदुर्गात्क-
थमहमेवं मुच्येयेत्यात्मन्यसामर्थ्यजनितं शोकं मा कार्षीः । यतो यथोक्तलक्षणस-
वादाद्दैवीं संपदमभिजातोऽसि ॥

अथ द्विविधत्वमेवं सर्गस्य कर्माधिकृतं जनं प्रति नियमितुमाह,

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ।

दैवो विस्तरतः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ६ ॥

[शां. पा १-विस्तरशः]

यथाप्रतिपादितेन विभागेन द्वौ, द्वावेव न तृतीयो भूतानां कर्मभूमिजन्मनां पुरुषाणां सर्गौ प्रादुर्भावौ । कौ तौ ? दैव आसुर एव च । तत्र सत्त्वगुणप्रधानत्वाद्देवसंबन्धिसर्गसदृश उपचाराद्दैवशब्देनोक्त एकः । तथा रजोगुणप्रधानत्वादासुरसंबन्धिसर्गसदृशस्तथैवोपचाराद् द्वितीयः । तयोर्मध्यादैवः परापरगुणप्रतिपादनमात्रेणोद्दिष्टो न तु विस्तरेण गुणप्रतिपादकक्रमेण वितत्य प्रतिपादितः । आसुरस्तु सामान्यतः प्रतिपादितः, तमिदानीं कथ्यमानमवधारय ॥

तत्रापरस्य तावदासुरस्य सर्गस्य स्वरूपमाह,

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।

न शौचं नापि चाऽऽचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७ ॥

असत्यमप्रतिष्ठं च जगदाहुरनीश्वरम् ।

अपरस्परसंभूतमकिंचित्कमहेतुकम् ॥ ८ ॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।

प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽशुभाः ॥ ९ ॥

[शां. पा. १-ते. २-किमन्यत्कामहेतुकम् ३-तोऽहिताः.]

आसुरा उद्विक्ततमसो जनाः प्रवृत्तिं संसारप्रवर्तनहेतुभूतं शास्त्रचोदितं कर्म न विदुर्न जानते, न च निवृत्तिं संसारनिवर्तनहेतुभूतं ज्ञानादिसंस्कृतं कर्म । ते स्वर्गापवर्गलक्षणफलनिरपेक्षतया दृष्टमात्रायोजनं कर्माऽऽरभन्त इत्यर्थः । अत एव प्रवृत्तिनिवृत्तिसाधनानि तेषां न संभवन्तीत्याह-न शौचमिति । शौचं शास्त्रनियमितिकर्तव्यतासंपाद्यं शुचित्वं, कायचित्तयोः शुद्धत्वं तेषां नास्ति । नापि चाऽऽचारः शास्त्रनियमितं वाङ्मनःकर्मभिर्विशिष्टमाचरणम् । न च सत्यमुक्तलक्षणं यथादृष्टानुभूतार्थकथनम् । सर्वत्र यथेष्टचेष्टा एव इत्यर्थः । कुत एवम् ? यत इदं जगज्जीवलोकं शास्त्रीयमर्यादया वर्तमानमसत्यमवस्तुभूतमाहुः । अतश्च तत्स्थित्यर्थं शास्त्रेण शौचादिमर्यादा या स्थापिता सा मुग्धप्रतारणमिति ते कथयन्तीत्यत एवाप्रतिष्ठितं त एतदाहुः । नाप्यस्य निसर्गासत्यरूपस्य शौचादिः

१-‘मात्रेणेत्यादि, ‘पादक इत्यन्तं’ राशा १ नास्ति, राशा २ प्रान्ते लिखितम्.

प्रतिष्ठा स्थितिः कर्तुं शक्येत्यर्थः । अनीश्वरं चैतदाहुः—नास्य कश्चिदीश्वरो नियन्ता संभवति, यत्प्रणीतशास्त्रचोदिताः शौचादयोऽनुष्ठेया भवेयुः । अपरस्पर-संभूतं, भावानामन्योन्यकार्यकारणभावो यः प्रत्यक्षदृष्टः शास्त्रेण वा व्यवस्था-पितः, तं ते नास्तिकाः स्वभावमात्रवादिनो नेच्छन्ति । सर्वः कश्चिद्भावः स्वय-मुत्पद्यते, स्वयं च विनश्यति, न कारणान्तरमपेक्षते, इत्यपरस्परसंभूतमिदं सर्व-माहुः । तथाऽकिञ्चित्कमविद्यमानं किञ्चित्सत्यरूपमंशमात्रमपि यस्य तत्तादृ-शमाहुः । अत एवाहेतुकम् । स्वकर्माधिकारणरहितम् । तेषामेवंविधानां लोकाय-तिकादीनां तामसानां व्यापारमाह—ते हेतामेवंविधामीश्वरकर्मपरलोकाद्यभाव-वादमयीं दृष्टिं नास्तिकदर्शनमवष्टभ्य गाढमवलम्ब्य नष्टात्मनो नष्ट आत्मा सत्त्वेवाददर्शनं प्राप्तः परमार्थसत्याश्विद्रूपः पदार्थो येषां ते तथा । त एवा-ल्पबुद्धयोऽल्पशास्त्रविषयदर्शित्वात्परिमिता बुद्धिधीर्येषां ते तथाविधाः सन्त उग्रैककर्माणो दारुणव्यापारा आत्मनो जगतो जीवलोकस्य क्षयाय विनाशाय प्रवर्तन्ते, तदर्थमेव कर्माणि कुरुते । किमुक्तं भवति । त एवंविधा नास्तिका यानि कर्माणि कुर्वते तेषां नरकतिर्यक्स्थावरादिभावपरिणामः फलम् । न ते पुनः कर्मभूमौ पुरुषयोनिमासादयन्तीत्यर्थः । अत एवाशुभाः पापात्मकाः ॥

एवमुद्रिक्ततरतमस्कस्यासुरसर्गस्य स्वरूपं प्रतिपाद्येदानीमुद्रिक्तरजस्क-स्यापरस्य तत्प्रतिपादयितुमाह,

काममाश्रित्य दूष्पूरं दम्भलोभमदान्विताः ।

असद्ग्रहाश्रिताः क्रूराः प्रचरन्त्यशुचित्रताः ॥ १० ॥

[शां. पा. १—दम्भमानमदा°. २—मोहाद् गृहीत्वासद्ग्रहाहान्प्रवर्तन्तेऽशुचि°.]

अन्य आसुरजना एवंविधाः प्रचरन्ति व्यवहरन्ति । किं कृत्वा । दूष्पूरं दुःखेन पूरयितुं [पूर्ण]कर्तुं न शक्यं कामं विषयतृष्णात्मकं संकल्पमाश्रित्यावलम्ब्यात् एव दम्भेनोक्तलक्षणेन लोभेन गर्वेण मदेन चित्तोद्रेकेणान्विता अनुगता व्याप्ताः । तथाऽसद्ग्रहाश्रितास्तथाविधदुष्टाभिनिवेशावलम्बिनः । ततश्च क्रूरा हिंसादिषु निरपेक्षाः । तथाऽशुचित्रता अशुचीनि शास्त्रपरिदृष्टनियमाप्रवर्तनेन नान्तःशु-द्धानि तानि तानि काम्यानि व्रतनियमविशेषा येषां ते तथोक्ताः । किमुक्तं

भवति । रजःप्रधानत्वाद् व्रतादिरूपं कामनानिमित्तकं कर्माऽऽरभन्ते तमोनुगतत्वा-
त्तत्तेषामशुचिर्भवेत् । इम्भादिदोषान्विताश्च ते भवन्ति ॥

किंच,

चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।

कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११ ॥

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।

ईहन्ते कामभोगार्थानन्यायेनार्थसंचयान् ॥ १२ ॥

[शां. पा. १-०भोगार्थम्.]

त एवंविधा अर्थसंचयान् धनसमृद्धिरीहन्ते चेष्टन्ते । कीदृशान् । कामभोगा-
र्थान्विषयास्वादप्रयोजनान् । कथमीहन्ते ? अन्यायेनान्यायः शास्त्रीयाधिका-
रिदेशकालावस्थाद्यपेक्षमुख्यकल्पानुकल्पविहितस्ववृत्तनियमस्तं विना । कीदृशाः
सन्त एवं कुर्वन्ति ? चिन्तामर्थार्जनविषयं ध्यानमपरिमेयां तत्तृष्णाया आनन्त्या-
द्बहुविधान् । किंतु प्रलयान्तां, प्रलयो विनाशः शरीराभावोऽन्तोऽवसानं यस्यास्तां
तादृशीमुपाश्रिता आलम्बितवन्तः । तथा कामोपभोगपरमाः, काम्यन्त इति
कामानि विषयसुखानि तेषामुपभोगः सततमनुभवनं परमः फलत्वेन प्रकृष्टो
येषाम् । अत एव च तावत्कामोपभोगमात्रमिह सार इति निश्चिता निःसं-
शयबुद्धयः । अत एव तद्विषयाभिराशाभिर्मनोरथैरेव पाशैश्चतैर्बन्धनरज्जुसमूहै-
र्बद्धाः संयता विधितविषयान्तरस्वातन्त्र्याः । तच्च कामक्रोधरागद्वेषाविष्टानि-
ष्टविषयौ परायणमाश्रयो येषां ते तथाविधाः ॥

किंच,

इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथम् ।

इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३ ॥

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥ १४ ॥

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।

यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५ ॥

[शां. पा. १-इमम्.]

अनेकचित्ता विभ्रान्ता मोहस्यैव वशं गताः ।

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति निरयेऽशुचौ ॥ १६ ॥

[शां. पा. १-°चित्त°. २-मोहजालसमावृताः. ३-नरके.]

इत्येवंविधेनाज्ञानेन तत्त्वार्थावबोधाभावेन विमोहिता वैचित्र्यमापादिताः सन्तोऽशुचावत्यन्तामध्ये निरये गर्भवासादौ निर्यतं निमज्जन्ति, पुनः पुनर्जायन्त इत्यर्थः । कीदृशेनाज्ञानेन ? अद्यास्मिन्दिने तावादिदं धनादि वस्तु मया लब्धं, स्वीकृतम् । इदं च मे चेतसि स्थितं मनोरथमभिलषितं वस्तु प्राप्स्ये, इदानीमभिगमिष्यामि । इदं तावद्धनं सुवर्णाद्यस्ति, विद्यते । इत्थमित्थं चान्यद्रत्नादि भविष्यति स्वत्वमौपत्स्यते । तथाऽसौ कश्चिद्रूपव्यापादितोऽपरानपि तैस्तैरुपायैर्व्यापादयिष्यामि । तथाऽहमीश्वरो द्रव्यपुरुषादीनां स्वामी । तथाऽहं भोगी विषयसुखानुभविता । सिद्धो लब्धप्रतिष्ठोऽहम् । तथा बलवान्सामर्थ्ययुक्तोऽहम् । तथा सुखी स्वीकृताभिलषितविषयः । तथाऽऽढ्यो धनवान् । अभिजनवान्कुलीनोऽहम् । किं बहुना । कः परो मया तुल्यो विद्यते । तथा यक्ष्ये यज्ञानाचरिष्यामि । तथा मोदिष्ये हर्षमनुभविष्यामीत्येवंविधैर्भूतवर्तमानभविष्यत्कालभावेषु शरीरविषयादिष्वनित्येषु भावेषु विकल्पैरनेकं प्रतिक्षणं विद्यमानत्वाद्बहुंरूपं चित्तं येषां ते तथा । अत एव विभ्रान्तास्तत्त्वावगमाभावाद्विशेषेण भ्रान्ता अनवस्थिताः । यतो मोहस्यैव तमोरूपस्याज्ञानस्य वशं गतास्तत्पारतन्त्र्यं प्राप्ताः । ततश्च कामानां शब्दादिसुखानां भोगेऽनुभवे प्रसक्ता अत्यन्तपरत्वरूपेण प्रकर्षेण सक्ता निमग्नचित्ताः ॥

किंच,

आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।

यजन्ते नाम यज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।

मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ १८ ॥

ते पूर्वोक्तविशेषणा रजस्तमःप्रधाना आसुरसर्गभाजो यजन्ते नाम । नाम-शब्दोऽलीकपर्यायः । तेनालीकमेव निष्फलमेव यजन्ते यागक्रियामनुतिष्ठन्तीत्यर्थः ।

१ राशा १-‘निर्यतं’ स्थाने निपतन्ति. २ राना १-‘पुनर्जा’ . ३ राना १-आप्स्यते. ४ राना १-‘किंच’ नास्ति.

कुतो निष्फलमेव । यत एवंविधाः सन्तो दम्भेनोक्तलक्षणेन व्याजेन शास्त्रोक्तं विधिं परित्यज्य यजन्ते । किंविधाः सन्तः ? आत्मसंभाविताः । आत्मनैव स्वयमेव संभाविताः । वयमेवंविधगुणविशिष्टा इति गृहीताभिमानाः, न तु गुणदोष-विचारनिपुणेन परेण केनचित्संभाविताः । तथा स्वधाः प्रणतिविषये प्रह्वत्वरहिताः । यतो धनसमुत्थाभ्यां मानमदाभ्यामहंकाराभ्यां युक्तास्तथाऽहंकारादीनाश्रिता इति गतार्थम् । तथाविधाः सन्तो मां परमात्मानं सर्वगतमज्ञानमोहितत्वादप्रत्यवमर्शेन प्रद्विषन्तोऽप्रीतिहेतुत्वेनाध्यवस्यन्तः । यतोऽभ्यसूयका नास्तिकत्वान्निन्दापराः ॥

एवंविधान्,

तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ।

क्षिपाम्यजस्रमशुभास्वासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९ ॥

[शां. पा. १-अशुभान्.]

तान्पुरुषार्थसदान्क्रूरान्दारुणाचारान्नास्त्यात्मा, नास्तीश्वर इत्यादिना मां द्विषतो मां प्रत्यप्रतीतिं चित्तवाक्चेष्टाभिः प्रथयतः सतोऽजस्रं नित्यमेव संसारेषु कर्मभूमिषु तासु दृष्टकर्माधिकारेहतुत्वादशुभासु पापात्मिकासु योनिषु गर्भवासेषु क्षिपामि न्यस्यामि । ते नास्तिकत्वदुष्टसंकल्पाः सन्त एवंविधाः पुनः पुनर्जायन्त इत्यर्थः ॥

ते च,

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।

मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥ २० ॥

एवंविधा एते जना आसुरीं यथोक्तां योनिं जन्मभूमिं भूयो भूयः प्राप्ताः प्रतिजन्म पूर्वसंस्कारदाढ्यान्मूढा ज्ञानरहिताः सन्तो मां परमात्मानमनधिगम्यैव ततो योनेरन्यामधमां निरुष्टां गतिं यान्ति प्राप्नुवन्ति । तस्मात्त एवंविधास्तां प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥

इत्याह,

१ राशा १-धनात्समुद्गताभ्यां. २ राशा १-पशब्दान्. ३ राशा १-आत्मनः. ४ राशा २ ना १-‘चित्तवाक्’ स्थाने ‘दत्त्वा’. ५ राशा १-त्यजामि, प्रान्ते ‘न्यस्यामि’.

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतन्नयं त्यज ॥ २१ ॥

[शां. पा. १-त्यजेत्.]

आत्मनः परस्य तत्त्वस्य नाशनमदर्शनकारणं, येन हेतुभूतेनाऽऽत्मा नश्यति, न दृश्यते, तत्रिप्रकारम् । नरकस्य कर्मफलभोगेनोभयप्रकारस्य निरयस्येदं द्वारं प्रवेशकर्मकृत् । कामः सुखानुशायी रागलक्षणः क्लेशस्तथा क्रोधो द्वेषलक्षणस्तथा लोभ उत्तरोत्तरं विषयेषु गृह्यः । यत एते सर्व आसुरा जना एतैः कामादिभिर्गुणैः सन्तो मामप्रपश्यन्त एव दुर्गतिं गच्छन्ति । तस्माद्धेतो-स्त्वमेतन्नयं त्यज परिहर । दैवसर्गसंभवत्वादेतद्युक्तमात्मानं माऽवमंस्था इत्यर्थः ॥

यस्मात्,

एतैर्वियुक्तः' कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।

आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ २२ ॥

[शां. पा. १-वियुक्तः.]

एतैः कामादिभिर्गुणात्मकैर्दोषैर्निर्गुणस्वभावेन निसर्गशुद्धेनाऽऽत्मनाऽत्यन्ता-संबद्धैरज्ञानोपलक्षणतिमिराविर्भावमार्गैस्त्रिभिर्वियुक्तो हेयतया प्रतिपन्नैः सद्भिः पृथग्भूतैर्नरो मुमुक्षुर्दैवसर्गभाक्पुरुषो हितं यथोक्तं ज्ञानकर्मानुष्ठानरूपमाचरति । ततः परां प्रकृष्टां परमात्मसमापत्तिरूपां गतिं सिद्धिमाप्नोति ॥

एवंविधस्य च श्रेयश्चरणं शास्त्रोक्तविधानरूपमतस्तत्परेण भवितव्यमित्याह,

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते काभिकारतः ।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ २३ ॥

यः पुरुषस्तत्फलनिष्पत्तिहेतुं तत्तत्क्रियादिविषयं शास्त्रेण चोदितं विधिं तत्तदितिकर्तव्यतारूपं विधानमुत्सृज्य तदस्य कामकारतः स्वाच्छन्द्याद्वा वर्तते व्यवहरति, सोऽनारब्धफलनिष्पत्तिरूपां सिद्धिं लभते । ततश्च तत्फलभूतं सुखं स्वर्गादिभोग्यां निर्वृतिमपि न लभते, न च परां गतिमपवर्गलक्षणां लभते ॥

१ राशा १-कर्मभूमिभेदेन द्विप्र°. २ राणा १-‘कर्म’ नास्ति. ३ राणा १-‘तरेषु’. ४ राणा १-‘गृह्यः’ स्थाने ‘रागः’. ५ राणा १-‘चारतः’. ६ राणा १-‘भूतं’ नास्ति.

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।

कृत्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥ २४ ॥

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

[शां. पा. १—ज्ञात्वा.]

तस्मादुक्ताकारणादिदं कार्यमिदं न कार्यमिति व्यवस्थायां शास्त्रमेवैकं ते प्रमाणम् । शास्त्रं हि नाम सदा साक्षात्कृत्यथास्थितार्थतत्त्वस्य परमगुरोः परमात्मनः परस्याऽऽप्तस्य वचनम् । अतस्तेदेवाविसंवादात्वात्प्रमाणं कृत्वा शास्त्रोक्तेन विधानेन चोदितं कर्म त्वमिह कर्मभूमौ कर्तुं स्वजातिविहितकर्मानुष्ठानमर्हसि ॥

इति श्रीराजानकरामकविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे सर्वतोभद्र-

नाम्नि भगवद्गीताविवरणे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ अथ सप्तदशोऽध्यायः ॥

तदनेनमुक्तम् । अपर्यालोचितसकलशास्त्रपौर्वापर्येण शास्त्रैकदेशमात्रमाश्रित्य युद्धलक्षणस्वकर्मपरित्यागाय द्वितीये यदुपन्यस्तं त्वया तच्छास्त्राभासत्वादशास्त्रमेव । अतो यथाप्रतिपादितशास्त्रनिश्चयावहितेन त्वया भवितव्यमिति सिद्धान्त उक्ते संशयानः,

अर्जुन उवाच ।

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ।

तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ १ ॥

[शां. पा. १—यजन्ते.]

ये केचित्कर्मणि शास्त्रोक्तं विधिं परित्यज्य श्रद्धया निर्विकलफलसंभावनया

१ राशा २ ना १—वादकत्वात्. २ इतःपरं, राशा १—“श्लोकः पतितः । इति श्रीराजानक” इत्याद्यध्यायसमाप्तिदर्शिका पुष्पिका दृश्यते । साऽपि पश्चादुत्कीलिता; राशा २ कोशे २४ श्लोकसमनन्तरमेव—‘इति श्रीभगवद्गीताविवरणे षोडशोऽध्यायः’ इति, राना १ पाठे तु सप्तदशाध्यायादौ ‘अर्जुन उवाच’ इत्यतः परं षोडशाध्याय-टीकासमाप्तिः पुष्पिकया दर्शिता—एवं त्रिष्वपि कोशेषु विसंवादः । तदस्मिन्विषये विवरणं ‘भूमिकायां’ द्रष्टव्यम् ।

व्याख्यातलक्षणयाऽन्विताः सन्तो वर्तन्ते, क्रियासु व्यवहरन्ति, तेषां का निष्ठा, का सिद्धिः, किं सत्त्वं, का सात्त्विकी शुद्धिस्तेषामित्यर्थः । आहोस्विद्रजो राजसी, अथ किं तमस्तामसी ? ॥

अत्रोत्तरम्,

श्रीभगवानुवाच ।

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति ताः शृणु ॥ २ ॥

[शां. पौ. १-ताम्]

यथा श्रद्धयैव केवलयाऽन्वितानां सिद्धौ त्वं संयमितः सा त्रिविधा भवति । तद्यथा—सात्त्विकी राजसी तामसी चेति । यतो देहिनां मायोद्भाषितनानादे-
हाहंप्रत्ययनिबन्धभेदानां जीवानां स्वभावजाऽसौ । ते हि दैवासुरसर्गभेदेन प्रति-
पादितस्वरूपाः । तत्र दैवसर्गभाजां सात्त्विकाः सत्त्वादाख्यः । सत्त्वगुणहेतुकः
स्वभावः स्वरूपं तेषां श्रद्धा तादृश्येव । तथाऽऽसुरसर्गभाजां रजस्तमोगुणप्राधान्या-
त्तद्धेतुको द्विप्रकारः स्वभावः, राजसस्तामसश्च । श्रद्धाऽपि तेषां तादृश्येव । तेनेद-
मुक्तं भवति । सात्त्विकस्वभावानां सात्त्विकी श्रद्धा, सा शास्त्रविध्युपपन्नैव
भवति । या तु राजसस्वभावानां सा राजसी शास्त्रविध्याभासयुक्ता भवति, न
सम्यग्विधानोपपन्ना । तामसी तु शास्त्रविधिहीनैवेति विभागस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।
अतो या शास्त्रविधिहीना सा सात्त्विक्येव न भवति । या तु शास्त्रविधियुक्ता
सा न राजसी भवति । नापि तामसी ॥

इत्येवं विभक्तस्वरूपास्ताः श्रद्धा मया विभज्योच्यमानास्त्वमवधारयेत्युपक्रम्य
स्वभावश्रद्धयोरन्योन्यकारणत्वं तावदाह,

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।

श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३ ॥

इह सर्वस्य देहिनः समस्तस्य जीवसर्गस्य सत्त्वानुरूपा स्वभावानुसारिणी
श्रद्धा भवति । तेन यस्य सत्त्वं स्वभावश्चित्तं सत्त्वगुणप्रधानं भवति, तस्य
सात्त्विकी श्रद्धा भवति । एवं रजोगुणप्रधानचित्तस्य राजसी, तमोगुणप्रधान-

चित्तस्य तामसीत्यानन्त्येऽपि जीवानामपि त्रैविध्येन संक्षिप्योत्थाप्य वस्तुतः सत्त्वादीनां गुणानामंशंशकतया तारतम्याद्यथा जीवचित्तानामानन्त्यं तथा श्रद्धाया अप्यानन्त्यम् । तत्पूर्वकत्वेन चानुष्ठितानां कर्मणां फलस्याप्यानन्त्यम् । इत्थं श्रद्धायाः सत्त्वादिरूपत्वं व्याख्यातम् । इदानीं सत्त्वस्य स्वभावस्य श्रद्धानुरूपत्वं व्याचष्टे । अयं पुरुषो नानाकार्यकारणसंघातमात्रनिबद्धात्मस्वभावः श्रद्धामयः श्रद्धाप्रकृतिकः । ततश्च यः पुरुषो यच्छ्रद्धो या सात्त्विक्यादिका श्रद्धा यस्य स तादृशः स एव भवति । यस्य सात्त्विकी श्रद्धा स सात्त्विकः, यस्य राजसी श्रद्धा स राजसः, यस्य तामसी श्रद्धा स तामस इति । किमनेनोक्तं भवति । पूर्वं सत्त्वानुरूपं श्रद्धादि सर्वस्य भवतीत्युक्तम् । इदानीं तु श्रद्धानुरूपं सर्वस्य सत्त्वं भवतीति प्रतिपादितमतः श्रद्धासत्त्वयोः पुरुषगतयोः सात्त्विकत्वादावन्योन्यकारणत्वमनादिप्रबन्धप्रवृत्तमवस्थितमित्यत्र तात्पर्यम् ॥

तदेवं त्रिप्रकारायाः श्रद्धाया अभिव्यञ्जनं क्रियाविशेषमाह,

यजन्ते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः ।

भूतप्रेतपिशाचांश्च यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

[शां. पा. १-प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये.]

सात्त्विकाः सत्त्वगुणमयचित्ताः सत्त्वगुणमयांश्च देवानिन्द्राग्निप्रजापतिप्रभृतीन्यजन्ते, शास्त्रोक्तविधिपूर्वकं पूजयन्ति । एवं राजसा यक्षादीन् शास्त्राभासविधिपूर्वकं यजन्ते, तामसाश्च प्रेतादीनशास्त्रविहितेनैव यजन्ते ॥

एते च राजसास्तामसा आसुरा इति तेषां चेष्टितमाह,

अशास्त्रविहितं घोरं तपस्तप्यन्ति ये जनाः ।

दम्भाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥

कर्शयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतनम् ।

मां चैवान्तःशरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥

[शां. पा. १-तप्यन्ते ये तपो जनाः २-अचेतसः]

तानेवंविधान्कर्मभूमिजन्मनः पुरुषानासुरनिश्चयान्विद्धि । आसुरो रजस्तमः-प्रधानत्वादसुरसंबन्धी तत्सदृशो निश्चयो निष्ठा येषां तांस्तथाविधाञ्जानीहि । कांस्तान् ? ये जना घोरं दुःसहं चित्तशरीरक्लेशकारणत्वाद्धारुणं तपस्तप्यन्ते

१ राजा १-‘स्व’ नास्ति. २ राजा १-‘यन्ते. ३ राजा १-‘शरीर’ नास्ति,

विशिष्टफलसंधानेन नियमविशेषमाचरन्ति । कुतो दारुणमिति हेतुगर्भविशेषण-
माह--अशास्त्रविहितामिति । शास्त्रेण सर्वदा सर्वविशिष्टजनगीतानुष्ठानेन वेदादिना
विहितमनुष्ठितं शास्त्रविहितम् । एवं हि शास्त्रीयो विधिः--“यथा शरीरं न ग्ला-
येन्नेयान्मृत्युवशं यथा । तथा तपसि वर्तेत न मूढव्रतमाचरेत् ॥” इत्येवंविधहेतुनि-
यमनैरपेक्ष्येण फलप्राप्तितृष्णास्त्वरितचेतसो राजसास्तामसाश्च मनीषिकयैव दारुणं
तपश्चरन्ति । यतो दम्भाहंकारसंयुक्ता दम्भेनोक्तलक्षणेन दृष्टमात्रफलेन कर्मणा
तथाऽहंकारोऽहं शास्त्रार्थं सम्यग्बुद्ध्याऽनुतिष्ठामि स शास्त्रार्थं इत्यात्मसंभावना-
भिमानेन संयुक्ताः समन्विताः । तथा कामरागबलान्विताः कामेषु विषयभोगेषु
रागोऽभिलाषस्तस्य बलमशास्त्रविहितक्रियाप्रवर्तने सामर्थ्यम्, तेनान्विता युक्ता-
स्तेन घोरेण तपसा । किं कुर्वाणाः ? अचेतनं जडं प्राकृतं भूतग्रामं पृथिव्या-
दिसंघातं शरीरे देहे स्थितं तदधिष्ठातृभावेन वर्तमानं मामात्मानं कर्शयन्त-
स्तात्त्विकस्वरूपानवबोधेन क्षपयन्त इव । तेषां तथाविधानां दारुणस्य तपसो
देहे चित्तव्यवधानमात्रमेव फलमित्यर्थः ॥

न केवलमेवंविधेन चेष्टितेनासुराणामेव स्वभावोऽनुमीयते यथावद्वैवस्याऽऽ-
सुरस्य च सर्वस्य कस्यचिज्जन्तोराहारादिभिरपि क्रियाविशेषैर्दृष्टादृष्टफलवि-
शेषैः स्वभावोऽनुमीयत इत्याह,

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।

यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥

आहारादीनां त्रिविधत्वं सात्त्विकादित्रिविधपुरुषप्रियत्वात् । शिष्टं व्याख्या-
तप्रायम् ॥

अथैषां भेदकथनार्थमाह,

आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ।

रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥८॥

सात्त्विकादीनां सत्त्वगुणोद्भक्तश्रद्धानां प्रिया अभिमता एवंविधा आहाराः ।
कीदृशाः ? आयुषो जीवितस्य सत्त्वस्य बुद्धेर्बलस्य सामर्थ्यस्याऽऽरोग्यस्य व्या-
धिरहितत्वस्य सुखस्य निर्वृतेः प्रीतेस्तृप्तेस्तत्कारणभूताया विवर्धनाः परिपोषका
रम्या आस्वादनीयाः स्निग्धा बृंहणाः स्थिराः सारा हृद्या हृदयानुकूलाः ॥

१ राज्ञा १-क्रियानुष्ठाने, २ राना १-सात्त्विक°, ३ राज्ञा १-‘यथावत्’
स्थाने ‘यावत्’.

अथ राजसप्रियानाह,

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।

आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥

[शां. पा. १-हर्षशोका °]

राजसस्य रजःप्रधानश्रद्धस्येष्टा अभिमता एवंविधा आहाराः । कीदृशाः ?
कट्वम्लं तिक्तं रसा निम्बादयास्तिके हि कटुशब्दव्यवहारो दृष्टो मुनिना,

यच्च निम्बं परशुना यच्चैवं मधुसर्पिषा ।

यच्चैवं गन्धमालाभ्यां सर्वस्य कटुरेव सः ॥ इति ।

अम्लाश्चुक्राः, लवणाः क्षाराः अत्युष्णा उत्कटोष्णाः, तीक्ष्णा रूक्षणा मरी-
चादयो रूक्षाः स्नेहशून्याः, विदाहिन उष्णवीर्या अत एव मनःशरीरक्लेशहे-
तुत्वाद् दुःखयोर्व्यथानुशोचनयोरामयानां व्याधीनां दातारः ॥

अथ तामसप्रियमाहारमाह,

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ।

उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥ १० ॥

तामसस्य तमःप्रधानस्वभावश्रद्धस्यैवमशनमभिमतम् । कीदृशम् ? यातयाम-
मतिक्रान्तबहुकालमुद्वतरसं विनष्टास्वादं, तथा पूति दुर्गन्धि, तथा पर्युषितम-
तिक्रान्तरात्रिकम्, यदभक्ष्यत्वेनोक्तम् । उच्छिष्टं दम्पतिभुक्तशिष्टम् । अन्येन
वा जुष्टमेध्यम् । स्वभावादेवाशुद्धमशुद्धसंपर्काद्वा सात्त्विकस्याप्यवस्थावशात्क-
ट्वादिराजसाहारप्रियता संभवतीति व्यवहारदर्शनात्स्वभावमात्रविषय एव विभा-
गनियमा वेदितव्यः ॥

इदानीं यज्ञादीनां त्रैविध्यमाह । तत्र यज्ञस्य तावत्,

अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।

यष्टव्यमित्येव मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥ ११ ॥

[शां. पा. १-°व्यमेवेति]

स सात्त्विकः सात्त्विकपुरुषानुष्ठेयत्वात्सत्त्वहेतुको यज्ञो यागविधिरुच्यते ।
कोऽसौ ? फलं दृष्ट्वा दृष्टं सौभाग्यं काङ्क्षति प्रार्थयते यः स फलाकाङ्क्षी । तेन
तथाविधेन निरभिसंधिना ज्ञानवता मुमुक्षुणा य इज्यतेऽनुष्ठीयते । कीदृशः ?

विधिदृष्टः, विधीयतेऽनेन कार्यमिति विधिः शास्त्रम् । तस्मिन्विधौ शास्त्रे दृष्टो विभावित इतिकर्तव्यतास्वरूपो फलाकाङ्क्षिणा चेज्यते चेति विप्रतिषेधं निराकर्तुमाह । कथमिज्यते ? यष्टव्यं वर्णाश्रमविभागेन शास्त्राचोदितं सहजं यागाख्यं कर्मावश्यं कर्तव्यमित्येवेति चित्तं समाहितं कृत्वाऽनन्तफललिप्सायाम् । यदप्युच्यते, न निष्कामस्य क्रिया संभवतीति । तत्र ब्रूमः--न हीच्छामात्रस्य प्रतिषेधो निष्कामता मता । किंतु दृष्टानुश्रविकभोगविषयसंकल्पविनिष्कामतेह विवाक्षिता ॥

अथ राजसं यज्ञमाह,

अभिसंधाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यः ।

ईज्यते विद्धि तं यज्ञं राजसं चलमध्रुवम् ॥ १२ ॥

[शां. पा. १-इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम्.]

तमेवंविधं यज्ञं राजसं रजःप्रधानबुद्धिना रजःप्रधानश्रद्धेन च कर्त्वा कृतत्वाद्रजोगुणात्मकफलमत एव चलम् । निश्चयाभावादव्यवास्थितम् । फलव्यभिचारादध्रुवमनावश्यकम् । कं तम् ? यः फलं स्वर्गादिभोग्यमभिसंधाय संकल्प्य, तथा दम्भार्थं, दम्भोऽदृष्टं सुखे कृत्वाऽदृष्टफलविषया क्रियाऽर्थः प्रयोजनं यत्र तथेज्यतेऽनुष्ठीयते ॥

अथ तामसमाह,

विधिहीनममृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।

श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥

[शां. पा. १-अमृष्टान्नं.]

विधिहीनं शास्त्रोक्ततिकर्तव्यतारहितं तथाऽमृष्टान्नममृष्टं पाकादिसंस्कारविरहाद्विरसमन्नादि यत्र । तथा मन्त्रहीनं, तत्तत्क्रियाविहितेन रहितम् । तथाऽदक्षिणं, दक्षिणालक्षणेन प्रधानेनाङ्गेन शून्यम् । तथा श्रद्धयोरलक्षणया विना कृतम् । एवंविधं यज्ञं तामसपुरुषकर्तृकमाहुः ॥

अथ सात्त्विकादिभेदेन तपसस्त्रैविध्यं प्रतिपाद्येदानीं शरीरादिभेदेन तावत्तस्य त्रैविध्यमाह । तत्र शरीरं तावत् ।

१ राज्ञा १-°श्रविक°. २ राज्ञा १-संकल्पाकोटिभावो नि°. ३ राज्ञा १-पाद्यते ('इदानीं' नास्ति).

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥

एतच्छारीरं शरीरसंबन्धि तपः कथ्यते । किं तत् ? देवादीनां पूजनं, शौचं मृज्जलादिना शरीरशुद्धिः, आर्जवं कायव्यापारविषयमकौटिल्यम् । ब्रह्मचर्यं प्रसिद्धम् । अहिंसा हननक्रियाभावः । पूजादीनां कालनिर्वर्त्यत्वात् शारीरमेतत्तपः ॥

अथ वाचिकम् ।

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।

स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५ ॥

वाङ्निर्वर्त्यत्वाद्वाक्प्रकृतिकम् । एतत्तप उच्यते । किं तत् ? स्वभावत एव माधुर्यादनुद्वेगकरं परस्यास्वेदावहं, तथा सत्यमवितथं सत्प्रियं मनोज्ञं हितं कल्याणपर्यवसायि, अर्थावसायि वचनम् । तथा स्वाध्यायस्य स्वशास्त्रपाठस्याभीक्षणमावर्तनम् ।

अथ मानसम् ।

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।

भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥

एतत्तपो मनोनिर्वर्त्यत्वान्मानसमुच्यते । किंतु स्वस्वभावत एव रागद्वेषादिरहितत्वादकलुषचित्तत्वं सौम्यत्वं प्रशान्तता, मौनं यद्यपि मुनिभावो मुख्यया वृत्त्या तथाऽपि वाङ्नियमे रूढम् । तच्च संकल्पशुद्धिहेतुत्त्वान्मानसं तपः । तथाऽऽत्माविनिग्रहः, आत्मनोऽन्तःकरणस्य निषिद्धेभ्यो विषयेभ्यो विनिग्रहो नियमनम् । तथा भावस्याऽऽशयस्य संशुद्धिरार्जवादिः कलङ्कगमावाजैर्मल्यम् ।

अथ नैर्मल्यं त्रिविधमप्येतत्सात्त्विकादिभेदात्पुनस्त्रिविधमाह । तत्र सात्त्विकं तावत् ।

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तान्निविधं नरैः ।

अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७ ॥

शारीरादिभेदेन त्रिविधमप्येतत्तप एवाविधं सत्सात्त्विकं भवति । कीदृशम् ?

१ राशा १—उच्यते. २ राना १—किंतु देवा°. ३ राना १—निर्वर्तकत्वात्.
४ राना ५—राना १—कल्याणम् (पर्यव° नास्ति).

श्रद्धयोक्तलक्षणया फलसंभावनया परया सात्त्विक्योपेतं युक्तम् । अत एव फलाकाङ्क्षाशरहितो युक्तैः समाहितैस्तपसा चरितम् ॥

अथ राजसम्,

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।

क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ १८ ॥

तदिह तपो राजसं प्रोक्तम् । किं तत् ? तत्सत्काराद्यर्थं क्रियते, तत्सत्कारादीनां त्रयाणां मनोवाक्याभेदाद्यथाक्रमं त्रित्वमवसेयम् । तेन परतः प्रसन्नचित्ता-त्सत्कारो बहुमानो मेऽस्तु तथाऽस्त्वित्यादिना वाग्व्यापारेण मानं तथा काय-व्यापारेण पूजनं ममास्त्वित्येवमर्थं दम्भेनोक्तलक्षणेन यत्क्रियते तदेवमुक्तं चल-मध्रुवमिति व्याख्यातम् ॥

अथ तामसमाह,

मूढग्रहेणाऽऽत्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ।

परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९ ॥

[शां. पा १-मूढग्रहेण.]

तत्तामसं तप उक्तम् । किं तत् ? यन्मूढग्रहेण मूढस्य कार्याकार्यविचारशून्यै-स्याज्ञस्य सतो यो ग्रहोऽभिनिवेशस्तेन कृतम् । तथा स्वचित्तस्य शरीरस्य पीडया कदर्थनेन यत्कृतं यन्निर्वर्तितं तथा परस्य द्वेषस्योत्सादनार्थं स्थानच्याव-नादिसंपत्तये यत्कृतम् ॥

इति शरीरादिभेदेन त्रिविधस्य तपसः प्रत्येकं सात्त्विकादिभेदान्नवाविधत्वं प्रतिपाद्येदानीं दानं त्रिविधमाह । तत्र सात्त्विकं तावत्,

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

तत्सात्त्विकं दानं सात्त्विकाचित्तेन सात्त्विकश्रद्धावता च पुरुषेण निर्वर्ति-तत्वेन सात्त्विकशब्देनोक्तम् । किं तत् ? यदेवंविधेषु क्रियाविशेषेष्वधिकृत्य तेन मया तत्तदितिकर्तव्यतोपसंस्कृतं देयमेवेत्येतावदभिसंधाय दीयते । अनुपका-

१ राना १-‘ सत्कार ’ स्थाने ‘ संकर ’. २ राना १-त्यक्त्वाऽपव्या° ३ राज्ञा १-हीनज्ञानस्य सतो.

रिणे, यस्माद् दृष्टविषयोऽदृष्टविषयो वा कश्चिदुपकारो नापेक्ष्यते । केवलं विद्यार्थानुष्ठानाङ्गन्तया यः स्थितस्तस्मै यत् दीयते । अत एव तस्य दानस्य विषयमाह—पात्र इति । जातिकुलविद्याकर्मपङ्क्तिपावनत्वादिशरीरगुणसंपन्नः पात्रमुच्यते । तद्विषयत्वेन यदीयते । तथा देशे पुण्यसरितीर्थायतनादौ, तथा काले विषुवद्यहोपरागादौ यदीयते, तत्साच्चिकं दानम् । नित्यनैमित्तिकक्रियाङ्गत्वेन व्यवस्थितविशिष्टविधिपूर्वकस्य दानस्य यज्ञेऽन्तर्भावात्पृथग्दाननिर्देशः पूर्वादिदानपरिग्रहार्थं वेदितव्यः ॥

अथ राजसम्,

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।

दीयते च परिक्लिष्टं तद्राजसमिति स्मृतम् ॥ २१ ॥

[शां. पा. १—तद्दानं राजसं स्मृतम्]

तद्राजसं दानं स्मृतम् । किं तत् ? यत्प्रत्युपकारस्तदर्थं, यत्प्रयोजनं दीयते, प्रतीप उपकारः प्रत्युपकारः, तदर्थं तत्प्रयोजनतया, एतस्मादिहैव मे कश्चित्प्रत्युपकारः संपत्स्यत इत्यभिसंधाय यदीयते । तथा फलं वा पारलौकिकमुद्दिश्य संकल्प्य दीयते । कीदृशम् ? परिक्लिष्टं स्वल्पं कृच्छ्रप्राप्यं वा ॥

अथ तामसमाह,

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।

असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

तामसं दानम् । किं तत् ? देशकालपात्रहीनतयाऽसत्कारेणावज्ञया यदीयते, साच्चिकविपरीतमित्यर्थः । तदेवं साच्चिकानि यज्ञतपोदानानि देवसर्गाभिव्यञ्जकानीत्यत्र तात्पर्यम् ॥

ततश्चैते ब्रह्मप्राप्तिप्रसवमनसो दैवसर्गमाजो ये ते संसारबन्धाभिमुखचेतसस्तद्विपरीतवृत्तयः । तथोभयेषां यज्ञादिविषयां ज्ञानाज्ञाननिबन्धनत्वाद् द्विप्रकारां स्थितिं क्रमेण प्रतिपादयितुमाह,

ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।

ब्रह्मणा तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ २३ ॥

[शां. पा. १—ब्राह्मणास्तेन]

१ राशा २ ना १—संपन्नं. २ राना १—क्रियासङ्गत्वेन. ३ राशा १—प्रत्युपकारार्थं दीयते. ४ राना १—स कश्चिदुपकारः. ५ राना १—सर्गव्यं.

इह ब्रह्मणः परमात्मलक्षणस्य परस्य तत्त्वस्य त्रिविधस्त्रिप्रकारो निर्देशः स्वरूपाभिधानं परमात्मविद्भिः स्मर्यते स्म । के ते त्रयः प्रकाराः ? ॐ तत्सदिति । तत्रोमिति चित्प्रकाशमात्रस्य ब्रह्मस्वरूपस्य वाचकं पदम् । अनेन च पदेन तेनैव परमगुरुणा व्यस्तसमस्तरूपवाचकतया नियमितेन यथा तादृक्स्वरूपमभिधीयते तथामात्रतयाऽर्थमात्रव्याप्तिप्रदर्शनक्रमेण तत्र तत्र रहस्यशास्त्रे व्याख्यातमेतत् । तदनेन तस्य ब्रह्मणस्तादृक्स्वरूपप्रत्यवमर्शात्मकः सतताव्यभिचारी स्वधर्मोऽभिधीयते । न हि तस्य स्वसंवेदनमात्रस्वसंवेद्यस्य तदिति सर्वनामव्यतिरेकेण शब्दानन्तरप्रतिपाद्यरूपं भवितुमर्हति । सदिति पदेनानन्यसाधारणताविद्यमानताशोभनतालक्षणब्रह्मणः स्वरूपमभिधीयते । तदेवं पदत्रयप्रतिपाद्यसकलस्वरूपेण तेन ब्रह्मणा परमेश्वरेण वेदाः समस्तक्रियाविषयविशिष्टैतिकर्तव्यताकलापवाचकाः समस्तदेशकालपुरुषाव्यभिचारिस्वरूपाः शब्दराशयस्तथा यज्ञवतामुपक्रमविभक्ता नित्यादयो यागक्रियाविशेषाः पुरा नित्यत्वात्सर्वदैव पूर्वकालं विहिता निर्मिताः । ततः सदा निर्मयिमाणत्वात्तेषां नित्यत्वम् ॥

यतश्चैवंविधस्य ब्रह्मण ओमित्येवमादयः शब्दा वाचकाः,

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।

प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २४ ॥

तस्माद्धेतोर्ब्रह्मवादिनां तत्त्वमसीत्येवंवेदनशीलानां ज्ञानिनामित्येतन्मन्त्रपदं यथोक्तब्रह्मस्वरूपवाचकमुदाहृत्य विशिष्टेन समाधिनोच्चार्य यज्ञक्रियाः सततं प्रवर्तन्ते प्रसरन्ति । उदाहरणक्रियायागयजनादिक्रियापेक्षं पौर्वकाल्यमिति न भिन्नकर्तृत्वमत्रावसेयम् । कीदृश्यः क्रियाः ? विधानोक्ता विधीयन्तेऽस्मिन्विधा यज्ञादयो भावा इति विधानं वेदादिशास्त्रम् । तेनोक्ताः प्रतिपादितस्वरूपाः । किमनेनोक्तं भवति । मुख्यदैवसर्गभाजां मुमुक्षूणां ब्रह्माद्वैतभावनया सर्वाः क्रियाः प्रवर्तन्त इति ॥

किंच,

तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।

दानाक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥ २५ ॥

तदित्येतन्मन्त्रपदमविनश्वररूपं प्रत्यवमर्शार्थमुदाहृत्य पूर्ववदुच्चार्यापवर्गार्थिभिः सात्त्विकैः सर्वसर्गभागिभिर्यज्ञादयः क्रियाः क्रियन्तेऽनुष्ठीयन्ते । कथम् ? फलं

स्वर्गादिविनश्वरभोगलक्षणां सिद्धिमनभिसंधायासंकल्प्य ये हि नित्यनिरुप-
मानन्दमयब्रह्मस्वरूपप्रत्यवमर्शात्मकैकफलमभिकाङ्क्षिणः ॥

अपि च,

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।

प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्चब्दः पार्थ गीयते ॥ २६ ॥

[शा. पा. १—युज्यते.]

अतो विद्यमानस्य नित्यस्य भावः सत्त्वम् । तस्मिंस्तथा साधुभावे
साधोः शोभनस्य भावः सत्त्वम् । तस्मिन्नित्ये तयोरर्थयोः सदित्येतन्मन्त्रपदं
वाचकत्वेन प्रयुज्यते । तथा प्रशस्ते न्यायकर्मणि व्यापारविशेषे सच्चब्दो
वाचकत्वेन गीयते शब्दयते ॥

यत एवमतः,

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।

कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥

यज्ञादिषु यथोक्तब्रह्मभावनामयी स्थितिः प्रतिष्ठेह परमार्थसती परमशोभना
सदित्यनेनैव तदर्थीयं यज्ञादिप्रयोजनं कर्म प्रशस्तो व्यापारविशेषः सदित्यनेनैव
शब्देनोच्यते प्रतिपाद्यते ॥

एवं मोक्षकाङ्क्षिणां सात्त्विकानां यज्ञादिविषयां ब्रह्मसमापत्तिहेतुस्थितिं प्रति-
पाद्येदानीमौसुराणां संसारबन्धहेतुं च तद्विपरीतां स्थितिं प्रतिपादयितुमाह,

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ २८ ॥

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

ज्ञानशून्यजनाव्यभिचारिण्याऽश्रद्धया परमार्थसद्ब्रह्मासंभावनया हुतम् । यद्य-
ज्ञाविधिर्यो विहितः, तथा दत्तं तपश्च तप्तं दानतपसी अनुष्ठिते, अन्यद्वा सुकृतं
किंचन कृतं तत्सर्वमसदित्युच्यते । न तच्चित्त्यं, नापि शोभनम् । कुतः ? यत-
स्तदश्रद्धयाऽनुष्ठितं वस्तु न प्रेत्य न परलोके सदा साधु वा, न चेह । यत-
स्तत्फलस्य पारलौकिकस्यैहिकस्य वा विनश्वरत्वादसत्त्वम्, असव्याधिदोषयोगा-

१ राना १—‘तदर्थीयं’ इत्यादि ‘पाद्यते’ इत्यन्तस्थाने ‘पदेन कथ्यते’ इत्येव.
२ राना १—असु°. ३ राशा २—तथा. ४ राशा २ ना १—‘च’ नास्ति. ५
राशा २ ना १—नाति —.

च्चासाधुत्वम् । अतस्तथाविधैः कर्तृभिः कृतानां यज्ञादीनां संसारबन्धलक्षणमसदेव
फलं बोद्धव्यमिति दैवासुरसर्गाभिव्यञ्जकं यज्ञादिक्रियाभेदप्रतिपादनमस्य प्रयो-
जनम् । यथोक्तात्मज्ञानलक्षणपरमरहस्योपदेशविषयाविषयविभागविस्तरं वेदि-
तव्यमित्योम् ॥

स्फीताल्लोकां दिनरुचिमिव द्योतयत्याशु दैवीं
घोरां रात्रीमिव मुकुलयत्यासुरीं यच्च दृष्टिम् ।
आत्मादित्यं तमुदितमतः षोडश्यायशैलाद्
दृष्ट्वैव द्रागभवतु भविनो विद्रवन्मोहनिद्रा ॥

इति श्रीमद्राजानकरामकविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे सर्वतोभद्रनाम्नि
भगवद्गीताविवरणे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

॥ अथाष्टादशोऽध्यायः ॥

ॐ अथै ‘ मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ’ इति भगवतस्तदनु-
ग्रहलक्षणसाक्षात्कृतपरस्वरूपस्य परमगुरोः परमप्रमाणभूताद्वचनादात्मनो यथो-
क्तदैवसर्गगुणसामग्रीसंपन्नत्वसंभावनया यथोपदिष्टार्थानुष्ठानपात्रतां प्रतिपाद्य,
अवश्यकरणीयानां स्वकर्मणामनुष्ठाने समुपजातोत्साहस्तेषामपवर्गफलत्वेन कारण-
भूतयोः संन्यासत्यागयोः ‘ ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी ’ तथा ‘ यस्य सर्वे समा-
रम्भाः ’ इत्यादिना च संक्षेपतः पूर्वमवगतार्थयोरधुना विस्तरतः परमार्थजिज्ञासुः,

अर्जुन उवाच ।

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।

त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन ॥ १ ॥

संन्यासस्तावत् सम्यङ् न्यसनं तस्य सुष्ठु परिहार एवार्थः, त्यागस्य च ह्यय-
मेवार्थः । इत्यनयोरेकार्थत्वात्किं परस्परपर्यायत्वमुत भिन्नार्थता ? तत्कीदृशोऽ-
र्थभेदोऽनयोरिति प्रश्नबीजं हृदि कृत्वा संन्यासस्य त्यागस्य च तत्त्वं परमार्थं
पृथग्विवेकेन वेदितुं ज्ञातुमिच्छामि ॥

इत्यर्जुनप्रश्नादनन्तरमनयोरेकार्थतां गर्भीकृत्योत्तरम् ,

१ राना १-दृष्ट्यैव. २-अत्राप्युपरितनश्लोके ‘ षोडशाध्यायशैलात् ’ इत्युक्त्वा
पुष्पिकायां ‘ सप्तदशोऽध्यायः ’ इति वचने विसंवादः । अयं विषयो भूमिकायां द्रष्टव्यः ।
३ राना १-‘ अथ ’ नास्ति. ४ राशा १-‘र्थ’ जिज्ञासमानः.

श्रीभगवानुवाच ।

काम्यानां कर्मणां त्यागं संन्यासं कवयो विदुः ।

सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २ ॥

[शां पा. १-न्यासं.]

कवयः परावरद्रष्टारः संन्यासं काम्यानां कर्मणां त्यागं विदुः । काम्यन्त इति कामा विषयभोगास्तेभ्यो हितानि तत्साधनभूतत्वात्तदनुकूलानि यज्ञादीनि कर्माणि काम्यान्युच्यन्ते । तेषां त्यागं परिहारं भोगरूपफलतृष्णाभिसंधिनाऽनुष्ठानस्य वर्जनं संन्यासं कथयन्ति । तेन नित्यादीनि सर्वाणि कर्माणि कामाभिसंधिनाऽनुष्ठायमानानि काम्यानि संपद्यन्ते । तेषां तथानुष्ठानवर्जनम्, मुमुक्षोः संन्यासः । एवं च व्याख्याने पूर्वापरग्रन्थविरोधो नापद्यते । यतः पञ्चमेऽर्जुनसंशयच्छेदाय संन्यासकर्मयोगयोः कैश्चित्प्रतिपक्षां भिन्नार्थतां संन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यत इति 'संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ' इत्युपक्रम्य 'तयोस्तु कर्मयोगस्य नीराग-द्वेषतया कर्मानुष्ठानलक्षणविशेषप्रतिपादनोपक्रमेण संन्यासस्य 'ज्ञेयः स नित्यसं-न्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति' इत्यादिना लक्षणमुक्तम् । तेन विशिष्टरूपतया यथाविहितानां सर्वकर्मणामनुष्ठानमेव संन्यास इति स्थितम् । अथ त्यागं व्याचष्टे । विचक्षणाः परमार्थविदः सर्वेषां नित्यादिविभागेन व्यवस्थितानां यज्ञादीनां वर्णा-श्रमाविहितानां कर्मणां फलस्य स्वर्गादिभोगलक्षणस्य त्यागं परिहारं त्यागमाहुः, न तु यज्ञादिस्वरूपस्य कर्मण एव परिहारं त्यागमाहुः । तथैव च पूर्वं,

यस्य सर्वे समारम्भा निराशीर्बन्धनास्त्वह ।

त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ॥

इति त्यागस्यापि लक्षणमुक्तम् । एवं च कर्मफलस्यानभिसंधानं त्यागो न तु कर्मणः परिहार इत्युक्तं भवति । ततश्च संन्यासत्यागयोरेकार्थतैव सिद्धान्तः ॥

ततश्च तयोर्भिन्नार्थतावादिनां मतमुपन्यस्य तमेव संन्यासैकार्थं त्यागं सम्यक्प्र-तिपादयितुमाह,

१- 'न तु' इत्यादि 'आहुः' इत्यन्तं राना १ नास्ति. राज्ञा १ प्रान्ते. २ राना १-इत्यागमस्यापि.

त्याज्यं दोषवादित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यामिति चापरे ॥ ३ ॥

इहैके केचन मनीषिणो मतिमन्तः केवलज्ञानवादाभिनिविष्टाः सर्वं नाम कर्म त्याज्यं परिहार्यमिति कथयन्ति । यतस्तत्सर्वं कर्माशुद्धयतिशयक्षयादिभिर्दोषैर्युक्तम् । अन्ये पुनर्मनीषिणो यथोक्तकर्मवादिनो यज्ञदानतपोरूपं शास्त्रविहितं कर्म न त्याज्यं न परिहार्यमित्याहुः । यथा च यज्ञादेर्नियतस्य कर्मणः परिहारानुपपत्ति-
स्तथा बहुशः प्रतिपादितमेव प्राक् ॥

संन्यासत्यागयोः परमार्थत एकार्थयोस्तत्स्वरूपावगमसंदेहनिवृत्तये त्यागवि-
षयमेव वक्तव्यमाह,

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।

त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रदर्शितः ॥ ४ ॥

[शां. पा. १-संप्रकीर्तितः.]

तत्र तथाविधे संन्यासादभिचार्ये त्यागे प्रोक्तलक्षणे विषये निश्चयं निर्णयं मन्मतमवधारय । व्याख्यातलक्षणस्य क इदानीं निश्चयोऽवशिष्यते यदर्थमिद-
मुच्यते इत्यत्राऽऽह । हिशब्दो हेतौ । यस्मात्सामान्येनोक्तलक्षणस्त्यागो विशे-
षतो वक्ष्यमाणहेयोपादेयरूपेण विभागेन त्रिप्रकारः पुरस्तात्सम्यक्प्रकटीकृतः ॥

इत्थं त्यागविषये निश्चये वक्तव्ये सति कर्मणां त्यागस्य पराभिमर्शतापवर्ग-
लक्षणफलहेतुत्वादत्यागत्वमेव प्रतिपादयितुं प्रदर्शितागमोपपत्तिगर्भाकारेण सर्व-
कर्मणामत्यागत्वमेव तावदाह,

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५ ॥

यज्ञादिरूपं कर्म सर्वैः शास्त्राधिकृतैः सर्वदा न त्याज्यम्, न तस्य त्याग उपपद्यते । तस्मादवश्यं कर्तव्यमेतत् । कुतः ? यज्ञादीनि कर्माणि मनीषिणां पावनानि । मनीषिणः पुरुषाः प्रज्ञायुक्ता दैवसर्गभाजः शास्त्रार्थानुष्ठानाधिकृता उच्यन्ते । ते च द्वये संभवन्ति । प्रवृत्तिधर्मात्मकशास्त्रानुष्ठानाधिकृता रजोले-
शानुगतसत्त्वप्रधानबुद्धयस्तथाविधश्रद्धाश्चैके यान्प्रति तृतीयेऽध्याये ‘ सहयज्ञाः

प्रजाः सृष्ट्वा ' इत्यादिना, ' अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ' इत्यन्तेन ग्रन्थेनाऽऽगमोपपत्तिप्रतिपादकेन सर्वकर्मणामत्याज्यत्वं पावनत्वं चोक्तम् । अपरे तु मनीषिणो निवृत्तिधर्मात्मकशास्त्रार्थानुष्ठानाधिकृता गुणीभूतरजस्तमस्क-त्वादुद्रिक्तसत्त्वात्मकबुद्ध्यस्तथाभूतश्रद्धाश्च यान्प्रति तत्रैवैतच्छास्त्रप्रतिपादित-ज्ञाननिष्ठतया ज्ञानादिकर्मणां यथास्वं यथास्वास्ववस्थासु ' यस्त्वात्मरतिरेव स्यात् ' इत्यादिना ' तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर । असक्तो ह्याच-रन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ' इत्यन्तेन ग्रन्थेनात्याज्यत्वमुक्तम् । इत्युभयेषां मनीषिणां यज्ञादिकर्माणि पावनान्युक्तानि ॥

तानि,

एतान्यपि च कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥

[शां. पा. १-तु.]

तान्येतान्यत्याज्यत्वेनेह प्रतिपादितानि । परैः सद्दोषत्वाच्याज्यत्वेन प्रतिपन्ना-न्यपि सर्वाणि कर्माणि कर्तव्यान्यवश्यानुष्ठेयानीत्युत्तमं प्रकृष्टं मदीयमेतन्निश्चितं प्रदर्शितप्रकारेण पूर्वमेव निर्णीतम् । कथं कर्तव्यानीति तु विशेषमाह । सङ्गं त्यक्त्वा फलानि चेति । ' सङ्गात्संजायते कामः ' इत्यत्र व्याख्यातस्वरूपः सङ्गः एकः कर्मसु दोषस्तथा तन्मूलरागद्वेषदोषयोगादिष्ठानिष्ठविषयप्राप्तिपरिहाररूपाणि फलानि द्वितीयो दोषः, न तु अनुष्ठानं, अतः सङ्गफलानि वा त्यक्त्वा कर्माणि कर्तव्यान्येव । तेन कर्मसु संगफलाभिसंधित्यागस्त्याग उच्यते, न त्वननुष्ठान-मेव त्यागः ॥

तस्मादुक्तयोपपत्त्या,

नियतस्य च संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।

मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्यते ॥ ७ ॥

[शां. पा. १-तु. २-°कीर्तितः.]

चशब्दो हेतौ । यस्मान्नियतस्य वर्णाश्रमविभागेन नित्याव्यभिचारिणः कर्मणो यज्ञादेः संन्यासस्त्यागोऽननुष्ठानं नोपपद्यते । यथा च नोपपद्यते तथा

१ राना १ ग्रन्थेन त्यागत्वम्. २ राना १-विशेषणमाह. ३- ' द्वितीयो ' इत्यादि ' वा ' इत्यन्तं राशा २ ना १ (उभयत्र) प्रान्ते.

‘ न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ’ इत्यादिना, तथा ‘ न हि देहभू-
ता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ’ इत्यादिना च बहुशः प्रतिपादितमेव । तस्यै-
वंविधस्य सर्वथैवात्याज्यस्य कर्मणो मोहाद्विपर्ययलक्षणाद्वैचित्र्याच्यागः परिहार-
स्तामसस्तमोगुणसंभव उच्यते । तमसोऽभिकार्यं मोहः । यदुक्तम्,

प्रमादमोहौ जायेते तमसोऽज्ञानमेव च । इति ।

एवमयं तामसस्त्यागो विपरीतफलपर्यवसायी, यतोऽपवर्गफलबुद्ध्या प्रति-
पन्नः संसारमेव फलत्यतो हेय एवासौ ॥

अथ राजसं त्यागमाह,

दुःखमित्येव यः कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ।

स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ८ ॥

[शां. पा. १-यत्]

यः पुरुषः शास्त्रचोदितं कर्म स्नानाग्निहोत्रादि दुःखं सुखप्रतिकूलमिदमित्ये-
तावन्मात्राद्धेतोः शरीरकदर्शनात्वासात्त्यजति नानुतिष्ठति, स राजसं रजोगुणानि-
मित्तकं त्यागं नियतकर्मपरिहारं कृत्वा तस्य त्यागस्यापवर्गभोगसुखलक्षणमभिहितं
फलं नैव प्राप्नुयात् । रजोगुणयुक्तत्वात्तत्फलं दुःखमेवासौ लभते । ततो राज-
सोऽपि त्यागो हेय एव ॥

अथोपादेयं सात्त्विकं त्यागमाह,

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।

सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ ९ ॥

स सात्त्विको ज्ञानफलसत्त्वगुणहेतुकस्त्यागोऽभिमतः । कोऽसौ ? यन्नियतं
शास्त्रचोदितं कर्म क्रियतेऽनुष्ठीयते । कर्मणः करणमेव त्यागो न परिहार इत्यर्थः ।
कथं क्रियते ? येन क्रियैव त्यागः संपद्यत इत्याह । कार्यं परमगुरोः परमेश्वरस्य
निरूपणव्यवस्थाभूतशास्त्ररूपवचनचोदितत्वादवश्यकरणीयमित्येतेन हेतुना क्रि-
यते । अत एव पूर्वव्याख्यातं सङ्गं फलं च त्यक्त्वा । किमनेनोक्तं भवति ।
अनुपपन्नत्यागस्यापि कर्मणो रजस्तमोभिभूतत्वादत्यागेऽपि त्यागप्रतिपत्तिः सङ्ग-
फलाभिसंध्यनुच्छेदात्कर्मैव संसारकारणं संपद्यते । विशुद्धसत्त्वगुणोद्भेकात्तु य-

थोक्तज्ञाननैर्मल्ये सति सङ्गफलाभिसंधिशून्यत्वेन नियतस्य कर्मणोऽनुष्ठानमेव सं-
सारोच्छेदकारणं त्यागः संपद्यत इति सात्त्विक एव त्याग उपादेयः ॥

तस्यैवंविधस्य सात्त्विकस्य त्यागस्य स्वरूपं प्रतिपादयितुमाह,

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते ।

त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥ १० ॥

योऽत्यन्तगुणीभूतरजस्तमस्कत्वेन विशुद्धेन सत्त्वमात्रेण समाविष्टो व्याप्तान्तः-
करणः संस्त्यागी यथोक्तेन सङ्गफलाभिसंधिरहितनियतकर्मानुष्ठानरूपेणैव त्या-
गेन त्यागफलहेतुत्वात्त्यागत्वमापन्नेन युक्तोऽत एव मेधावी प्रशस्यप्रज्ञः, ततश्च
छिन्नसंशयो यथोक्तस्य परब्रह्मस्वरूपस्यैकस्य तत्त्वस्यास्तित्वे त्रुटितसंदेहः, स
सर्ववस्तुषु प्रथमानपरमात्मैकस्वरूपत्वादकुशलं संसार्याभिमुखस्य साधनभूतं कर्मा-
भिहोत्रादि शरीरक्लेशावहं न द्वेष्टि । ज्ञानवैशद्ये सति द्वेषलक्षणदोषाभावान्न
प्रीत्या भावयति । नापि कुशले कर्मत्यागादौ सुखसाधनभूतेऽनुषज्जति, सङ्गं
बध्नाति । तस्यैवंविधस्य त्यागिनो नित्योदितानन्तनिजानन्दनिर्भरस्याऽऽत्मभूतस-
र्वभावस्य न क्वचिद् द्वेषो नापि रागः । शास्त्रचोदित्वादवश्यकरणीयमित्येवं सर्वं
नियतं कर्मानुतिष्ठन्नेवासौ सर्वत्यागीत्यर्थः ॥

एतदेव पूर्वोक्तमपि स्मारयन्ब्रूयितुमाह,

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।

यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ११ ॥

पूर्वमेव बहुशो व्याख्यातत्वाद्गतार्थमेवैतत् ॥

यथोक्तत्यागविपरीतवृत्तीनामनुष्ठातॄणां फलमाह,

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।

भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥ १२ ॥

ये यथाप्रतिपादितपारमार्थिकत्यागरहितास्तेषामत्यागिनां प्रेत्य परलोके
त्रिविधं फलम्—अनिष्टमित्यादि । तन्नानिष्टमनभिप्रेतं दुःखात्मकं यत्तामसचित्तै-
स्तामसश्रद्धैः कर्तृभिरनुष्ठितात्तामसात्कर्मण उपजातं सन्नरकतिर्यग्योन्यादौ

लब्धोपपत्तिभिस्तैर्भुज्यते । इष्टमभिप्रेतं सुखात्मकं यद्रजोलेशाप्रधानचित्तैः स्वर्गा-
दिफलभूमिषु तादृक्श्रद्धैर्यथाविधिविहितात्कर्मण उद्भूतं पुरुषैरुपभुज्यते । तथा
मिश्रं सुखदुःखात्मकं यद्रजःप्रधानचित्तैस्तादृक्श्रद्धैश्च कर्तृभिरनुष्ठितात्कर्मण
उपजातं यत्कर्मभूमौ मनुष्ययोनिगतैरुपभुज्यते । इत्येवंविधं कर्मणः फलं ज्ञान-
शून्यसंसारिपुरुषविषयं संन्यासिनां यथोक्ततात्त्विकत्यागवतां ज्ञानविज्ञाननि-
ष्णातमतीनां कर्मयोगिणां न भवति नोपपद्यते । ततस्ते त्यागिनः कुशलाः
कुशलं कर्म नीरागद्वेषतयाऽनुतिष्ठन्तीति पूर्वोक्तं संबन्धः ॥

अथात्यागिनस्त्रैविधेन कर्मफलेन युज्यन्ते, न तु त्यागिन इत्यत्र हेतुं क्रमेण
प्रतिपादयितुमाह,

पञ्चैमानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।

सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ १३ ॥

[शां. पा. १-पञ्चैतानि.]

इहेमानि वक्ष्यमाणानि कारणानि निमित्तानि सर्वकर्मणां सकलशरीरसंब-
न्धिनां मनोवाक्कायनिर्वर्त्यानामशेषक्रियाविशेषणानां कृतान्ते कृतनिष्ठे सांख्ये
निश्चयशस्त्रे प्रोक्तानि प्रतिपादितानि निबोध, निबुध्यस्व ॥

कानि तानीत्याह,

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।

विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवमेवात्र पञ्चमम् ॥ १४ ॥

[शां. पा. १-दैवं चैवात्र.]

अधिष्ठानं तत्तत्क्रियानुगुणमाधिकरणं शरीरादि, यदधिष्ठाय कर्तुस्तत्त-
त्कर्म कर्तुं शक्यम् । तथा कर्ता तत्तद्देहादिनिबद्धाहंप्रत्ययः पुरुषः करणम् ।
तत्तत्क्रियानुगुणशरीरेन्द्रियव्याप्तिभिरत्र चतुष्टयेऽनुकूलाननुकूलाभ्यां सिद्धय-
सिद्धिकारणं दैवं पञ्चमम् । दैवापरपर्यायं प्राक्तनं कर्मेत्यर्थः । अत्र ह्यनुकूलेऽ-

१-अत्रोद्भूतः 'सुखात्मकं' इत्यादि 'रजःप्रधानचित्तैः' इत्यन्तः राणा १ पाठः
राशा २ प्रान्ते दृश्यते । राशा १ मध्य आदौ लिखित्वा पश्चादुत्कीलितः । तत्स्थाने
च 'सुखात्मकं यत्सात्त्विकान्तःकरणैस्तथाविधश्रद्धैश्च कर्तृभिर्निर्वाहितात्कर्मण उद्भूतं
सन्निरतिशयसुखाधिकरणे स्वर्गादावधिगतदिव्यशरीरैस्तैर्भुज्यते । तथा मिश्रं सुखदुःखात्मकं
यद्रजोनुगतसत्त्वप्रधानचित्तैः' इति राशा २ पाठो मूले; राशा १ पाठः पश्चादलिखितो
दृश्यते. २ राशा १-त्रिविधेन.

धिष्ठानादीनां साधनानां साफल्यमननुकूले तु संनिहितानामपि वैफल्यम् ।
अतश्च तत्प्राधान्यात्पृथक्पश्चादुक्तम् ॥

एषां पञ्चानां सर्वकर्मसिद्धिहेतुत्वं निगमयति,

शरीरवाङ्मनोभिर्हि यत्कर्माऽऽरभतेऽर्जुन ।

न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥ १५ ॥

[शां. पा. १-० भिर्यत्कर्म प्रारभते नरः.]

यः कश्चित्कर्ता कायेन वचसा चेतसा वा यत्कर्म कर्तुं प्रक्रमते तत्रैते
पूर्वोक्ताः पञ्च हेतवः कारणान्येतेषामन्यतमाभावेऽपि चिकीर्षितकर्मासिद्धेः ।
कीदृशं कर्माऽऽरभते ? न्याय्यं शास्त्रप्रोक्तनियमरूपान्यायादनपेतं, विपरीतं
वाऽयथाशास्त्रत्वादन्याय्यम् ॥

किंच,

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।

पश्यत्यकृतबुद्धित्वाच्च स पश्यति दुर्मतिः ॥ १६ ॥

तत्र पञ्चक एवमुक्तेन क्रमेण समशीर्षिकया कारणभूते सति विद्यमाने यः
कर्ता क्षेत्रज्ञविशेषः केवलमेकमेवाऽऽत्मानं मोहवशादनात्मभूतदेहादिनिविष्टाहं-
प्रत्ययकर्तारं कर्मसंपादकं पश्यति बुध्यते, स न पश्यति । विपरीतं तस्य
ज्ञानमित्यर्थः । कुतो न पश्यत्यकृतबुद्धित्वात् । कृता यथोक्तज्ञाननिष्ठत्वान्नि-
ष्पन्ना बुद्धिः प्रज्ञा यस्य स तथोक्तः, न कृतबुद्धिरकृतबुद्धिः सम्यग्ज्ञानशून्यम-
तिरत एव भ्रष्टधीः । किमुक्तं भवति । एकः परमेश्वरः स्वशक्तिप्रसरभूतस्य
सकलजगद्भावावक्रीडनकचक्रस्यार्क इव स्वप्रमाचक्रस्यावभासयिता पारमार्थिकः
कर्तेति सम्यग्ज्ञानाभावादकृतबुद्धिर्जात्याद्यभिमानावच्छिन्नं क्षेत्रज्ञरूपमात्रमात्मानं
कर्तारं मन्यमानो यत्करोति तस्यैतदधिष्ठानादिविभागेन त्रिविधं कर्मफलं, न
तु यथोक्तस्य त्यागिनः परमात्ममयं सर्वं ज्ञानचक्षुषा पश्यतः ॥

अत एव तस्य तादृशीं वृत्तिं प्रतिपादयितुमाह,

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

हत्वाऽपि स इमाँल्लोकाञ्च हन्ति न निबध्यते ॥ १७ ॥

यस्याऽऽत्ममयसमस्तवस्तुनो भावश्चित्तवृत्तिर्नाहंकृतो देहादावनित्योऽहंप्रत्यय-
ग्रहणेन संपादितोऽत एव यस्य बुद्धिः संविन्न लिप्यते रागद्वेषादिभिर्मलैर्मयो-
पहतसमस्तजीवनिबद्धैर्न कलुषी क्रियते, स परमेश्वरभावसमाविष्टः कर्तेह
योद्धुमवस्थिताँल्लोकान् हत्वा व्यापाद्यापि न निवध्यते, न तद्वधसाधनेन क्रिया-
फलेन युज्यते । पारमार्थिकस्य नित्यस्य ब्रह्मस्वरूपस्याऽऽत्मनो नानाभावाच्छरी-
रादेर्नित्याविनश्वरस्वभावत्वाद्वा 'नायं हन्ति न हन्यते' इत्यादिना प्रतिपादित एव
हेतुः प्राक् । अतस्त्वं यथोक्तत्यागवान् कार्यं कर्मेदमाचरेत्यर्थः ॥

अथ त्याग्यत्यागिशब्दप्रतिपादितयोगिसंसारिपुरुषविषयतया ज्ञानकर्मकर्तृणां
गुणानिमित्तकं भेदं प्रतिपादायिषुः सर्वदेहसाधारणयोर्ज्ञानकर्मणोः फलसंपत्ति-
हेतुं प्रतिपादयितुमाह,

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।

करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

अत्र प्रथमेन कर्मशब्देन ज्ञानात्मिकायाः क्रियाया ज्ञप्तिरक्षणं फलमुच्यते ।
कारणेन कार्योपचारात् । तेन तादृशे क्रियाफलविषयेऽधीनत्वात्त्रिप्रकारा
चोदना प्रवर्तना । त्रीण्येतानि ज्ञप्तिरक्षणेन ज्ञानात्मकक्रियाफलेन चोदयन्ति ।
प्रवर्तयन्तीत्यर्थः । कानि त्रीणि ? ज्ञानं येन ज्ञायते तदिन्द्रियादि । ज्ञेयं च
सुखदुःखादि नीलपीतादि । परिज्ञाता च योऽहमिदं सुखादि जानामीत्यध्यव-
स्यति । त्रयाणामेषां सामग्री ज्ञप्तिरक्षणे फले चोदयतीत्यर्थः । एवमेव कर्मणि
कर्मफले तत्तत्कार्यनिवृत्तलक्षणे संग्रहो येन संगृह्यते स्वीक्रियते, सोऽपि त्रिविध-
स्त्रीण्येतानि संग्राहयति । कानि ? करणं हस्तादि, कर्म घटादिकार्यविषया चेष्टा,
कर्ता घटादिव्यापृतकुम्भकारादिः । एतत्त्रितयसामग्रीवशाच्छटादेः कार्यस्य
स्वरूपनिवृत्तिलक्षणं फलं भवति ॥

इति स्थिते कीदृश्येतानि ज्ञानादीनि योगविषयाणीति प्रकान्तं प्रतिपाद-
यितुमाह,

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।

प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९ ॥

प्राक्प्रतिपादितस्वरूपं ज्ञानादित्रितयं तद्गुणसंख्याने गुणानां स्वरूपभेदकथने
प्रत्येकं त्रिधा त्रिभिः प्रकारैः सत्त्वादिगुणविभागात्प्रोच्यते कथ्यते तद्विद्भिः । तानि

ज्ञानादीनि मत्तो यथावत्सम्यगुच्यमानानि सात्त्विकराजसतामसभेदेन प्रत्येकं
त्रिप्रकाराण्यवधारय, येन तानि प्रवृत्तानि प्रत्यभिज्ञास्यसि ॥

तत्र ज्ञानं त्रिविधमाह । तत्र सात्त्विकं तावत् ,

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।

अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥ २० ॥

[१-टीकायां ' वीक्षते ' पाठः । स पूर्वार्धस्यान्ते ' ईक्षते ' स्थाने न युज्यते ।
प्रथममेव ' वीक्षते सर्वभूतेषु ' इति तु पाठः कोशेषु न दृश्यते । किंतु रामपाठ एवमेव
स्यादिति तर्कः ।]

न्यग्भूतरजस्तमस्कं विशुद्धसत्त्वमात्रहेतुकं ज्ञानं संवेदनं विद्धि जानीहि । किंतु
येन साधनभूतेन देशकालाकारादिभेदेन विभक्तेषु परस्परपृथग्भावेन व्यवस्थिते-
ष्वपि सर्वेष्वशेषेषु भूतेषु चेतनाचेतनेषु सत्त्वेष्वविभक्तमभिन्नरूपं चिदात्मकं
भावं सत्तां वीक्षते पश्यति बुध्यत इत्यर्थः । इह विशुद्धचिन्मात्रस्वभावात्मैवैकं
तत्त्वं परमार्थः सन् न तद्व्यतिरिक्तं किंचन पदार्थान्तरं तत्त्वतः संभवति । केवलं
तदीयनिरतिशयैश्वर्योद्भावितामायामलमुषितस्वप्रकाशे ज्ञानमये चक्षुषि तदेकमेव
तत्त्वं नानात्वेन प्रतिपद्यन्ते क्षेत्रज्ञाः । तदेवं यदा ज्ञानमयं चक्षुः परमेश्वरानुग्रह-
शक्तिशलाकापरिमृष्टमलत्वान्निर्मली भवति, तदा सर्वमेवेदमेकत्वेन योगिनः
पश्यन्तीत्यर्थः ॥

अथ राजसमाह,

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् ।

वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ २१ ॥

तद्वत्सर्वभूतेषु समस्तेषु मार्यायेषु प्राणिषु वर्तमानं ज्ञानं राजसं रजोगुणहेतुकं स्मृतं
तत्त्वविद्धिः । किं तत् ? पृथक्त्वेनाऽऽत्मनो व्यतिरेकेण व्यवस्थितनानाभावानपि
वेद्यान्त्रानारूपान्विचित्रान्पृथग्विधान्परस्परतो व्यतिरिक्तस्वरूपाञ्जानानि । ज्ञानस्य
वेद्यप्रथाहेतुत्वादुपचारेण वेदनक्रियाकर्तृत्वं वेदितव्यम् । एतच्च विषयसुखगर्व-
लक्षणलोभकारणभूताद्रजसः समुद्भूतं सम्यग्दर्शनहेतुत्वात्संस्मारिपुरुषनियमितं
हेयमेव ॥

अथ तामसमाह,

यत्त्वकृत्स्नविदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम् ।

अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

[शां. पा. १-यत्तु कृत्स्नवद्.]

यत्तामसं तमोगुणहेतुकं ज्ञानमुदाहृतं शास्त्रेषूदीरितम् । किं तत् ? तुशब्दः पूर्वस्माद्यतिरेक एव । यदकृत्स्नविद्विषयीभूतं ज्ञेयमर्थं कृत्स्नं सकलं सर्वविशेष-संयुक्तं वेत्तीति कृत्स्नवित् सात्त्विकादि, तद्विपरीतमकृत्स्नवित्तामसम् । तथै-कस्मिन्विषयसुखसाधनभूते कस्मिंश्चित्कार्ये साध्ये वस्तुनि सक्तं लीनं यदेव किञ्चिद् दृष्टसुखसाधनतामासादयति तत्रैव मज्जतीत्यर्थः । तथाऽहैतुकं विषये-न्द्रियसंयोगादि यज्ज्ञानकारणभूतं तदभावेऽप्यकस्मादुद्भूतं ज्ञानं तामसं भूतग्रहाद्या-विष्टानां प्रमत्तोन्मत्तादीनां ज्ञानमिव । तथा तत्त्वार्थवत् तत्त्वमात्मादिपरमार्थः स एवार्थो वस्तु तत्त्वार्थः, स विद्यते यस्य तत्त्वार्थवत् सात्त्विकादि तद्विपरीत-मिदमतत्त्वार्थवच्छरीरादिवस्तुनिष्ठमित्यर्थः । अल्पमव्यापकम् । तदेतदज्ञानादिका-रणभूततमोगुणसमुद्भूतत्वात्सदसद्विपरीतप्रत्ययहेतुत्वे निरुद्धसंसारिविषयत्वात्सुतरां हेयम् ॥

अथ कर्म विविधमाह,

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।

अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

तत्कर्म सात्त्विकम् । पूर्वबुद्धिशुद्धसत्त्वगुणहेतुकमभिधीयते । किं तत् ? अफलप्रेप्सुना दृष्टादृष्टविषयसुखदुःखालिप्सारहितेन कर्त्ता निर्वर्त्यते । कीदृशम् ? नियतं वर्णाश्रमविभागेनावश्यकरीयम् । तथा सङ्गेनोक्तलक्षणेन शून्यमत एव सङ्गाभावात्तन्मूलरागद्वेषाभावेन कृतं संपादितम् । तदेतज्ज्ञानकरण-भूतसत्त्वगुणोद्भूतत्वादपवर्गलक्षणोत्तमपुरुषार्थसाधनं योगिविषयमुपादेयम् ॥

अथ राजसं कर्माऽऽह,

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः ।

क्रियते क्लेशबहुलं तद्राजसमिति स्मृतम् ॥ २४ ॥

[शां. पा. १-बहुलायासं. २-राजसमुदाहृतम्.]

तद्राजसं रजोगुणहेतुकम् । किं तत् ? यदैहिकामुत्रिकभोगलिप्सुना तथा साहंकारेणाऽऽत्मानि शरीरादावहंप्रत्ययवता कर्त्ता क्लेशबहुलं चित्तशरीराद्या-
यासभूयिष्ठं क्रियते तदेतत्प्रवृत्तिहेतोर्दुःखबहुलाद्रजसः समुद्भूतं तत्संसारि-
विषयत्वाच्चेयम् ॥

अथ तामसम्,

अनुबन्धं क्षयं हिंसामनवर्क्ष्य च पौरुषम् ।

मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥

[शां. पा. १-अनपेक्ष्य.]

तत्तामसं तमोगुणहेतुकं कर्म । किं तत् ? यन्मोहादज्ञानादेवाऽऽरभ्यते,
कर्तुं प्रक्रम्यते । कथमिदं क्रियमाणं कमर्थमनुबध्नाति पुष्पाति, किं वा -
क्षययति ? अस्मिन् क्रियमाणे कस्य हिंसोपघातः संपद्यते, इत्यनुबन्ध-
क्षयहिंसा अनवीक्ष्याविचार्येव । एतदपि मोहाज्ञानप्रमादकारणभूततमःसमुद्भूत-
त्वान्निष्ठतरसंसारिविषयं सुतरां हेयमेव ॥

अथ त्रिविधः कर्तोच्यते । तत्र सात्त्विकस्तावत्,

मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।

सिद्धयसिद्धयोर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

ईदृशः कर्ता कर्मणामनुष्ठाता सात्त्विक उच्यते । सात्त्विकचित्तत्वात्कर्ता सा-
त्त्विक इति व्युपदिष्टः । स कीदृशः ? मुक्तसङ्गो मुक्तः परिहृतः सङ्गः संसार-
तरुबीजभूतो व्याख्यातरूपो दोषो येन । यतोऽनहंवादी क्षेत्ररूपमनित्यमर्थमात्म-
त्वेन प्रतिपाद्याहं यजामीत्यादि यो वदति सोऽहंवादी सर्वसंसारी जनः । तद्विप-
रीतोऽनहंवादी शरीरादिष्वनात्मभूतेष्वर्थेषु निरहंकारः । तथा धृत्या वक्ष्यमाणल-
क्षणयाऽनुष्ठेयवस्तुदृढावष्टम्भशक्त्या तथोत्साहेनोद्योगेन समन्वितः । अत एव
सिद्धौ फलनिष्पत्तावसिद्धौ तदनिष्पत्तौ च हर्षशोकलक्षणविकाररहितः । ईदृशं
कर्तृत्वं ज्ञानहेतोः पूर्ववद्विशुद्धात्सत्त्वगुणादुत्पन्नं ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वादुपादेयम् ।

अथ राजंसः,

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।

हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्त्यते ॥ २७ ॥

[शां. पा. १-^०कीर्तितः]

ईदृशः कर्ता राजसः पूर्ववद्भोगुणात्मकः कथ्यते । कीदृशः ? रागी विष-
यसुखेष्वभिलाषवान्, तथा कर्मफलप्रेप्सुः क्रियमाणस्य कर्मणो यज्ञादेः फल-
मनित्यं स्वर्गभोगादिरूपं लिप्सुः, तथा लुब्धो गर्ववान्, तथा हिंसात्मकः प्राणि-
द्रोहपरायणः, तथाऽशुचिर्बाह्याभ्यन्तरशौचरहितः, तथा फलैकालम्बनचित्त-
त्वात्तत्सिद्ध्यसिद्धिसंभवाभ्यां परितोषविषादाभ्यां युक्तः । एतादृशं कर्तृत्वं लो-
भादिदोषकारणभूतरजोगुणसमुद्भूतत्वात्संसारविषयं हेयम् ॥

अथ तामसः,

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैकृतिकोऽलसः ।

विषादी दीर्घसूत्रश्च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥

[शां. पा. १-नैष्कृतिकः. २-दीर्घसूत्री च.]

एवंविधः कर्ता पूर्ववत्तामसः । किंविधः ? अयुक्तः समाधिरहितः । यतः प्रा-
कृतः प्रकृतिमेवाऽऽत्मत्वेन प्रतिपन्नः, स्तब्धो मिथ्याभिमानवेशान्न कंचित्प्रणमति ।
शठो मायावी, तथा नैकृतिकः, निकृतिः परोपतापनं प्रयोजनं यस्य, अलसो
दाक्षिण्यरहितः, अत एव विषादी विषादवान्, दीर्घसूत्र आशुकार्येऽपि वस्तु-
नि चिरंकार्यः । एवंविधं कर्तृत्वं प्रमादमोहादिदोषकारणभूततमोगुणसमुद्भूतत्वाद-
त्यन्तहेयमेवेति कर्तृकर्मणोः पृथग्वैविध्यप्रतिपादनं विस्पष्टार्थम् । यतः प्राय
एकतरमेव त्रैविध्यं भवत्युक्तम् ॥

अथ बुद्धिधृत्योरेवमेव त्रैविध्यं वक्तुमुपक्रमते,

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ।

प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥ २९ ॥

बुद्धिर्बोधवस्तुसाधनं करणम्, धृतिरवष्टम्भः कार्ये ज्ञेये चार्थे सिद्धिपर्यन्तं
स्थैर्यम् । तयोर्बुद्धिधृत्योः सत्त्वादिगुणापेक्षया त्रिविधं भेदं साकल्येन विविकृत-
या चाभिधीयमानं शृणु ॥

तत्रोद्देशक्रमेण बुद्धेस्त्रैविध्ये प्रतिपाद्यमाने सात्त्विकं भेदं तावदाह,

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।

बन्धं मोक्षं च यां बुद्धिर्वेद सा सात्त्विकी मता ॥ ३० ॥

[शां. पा. १-या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी.]

सात्त्विकी सत्त्वगुणसंभूता बुद्धिर्मता । काऽसौ ? यया प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च वेद जानाति । स्वर्गापवर्गफले शास्त्रचोदिते कर्मणी प्रवृत्तिनिवृत्तिशब्देनोच्यते । यदुक्तम्,

प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो गृहस्थेष्वभिधीयते ।

निवृत्तिलक्षणस्त्वन्यो धर्मो मार्गैकदैशिकः ॥

अन्यत्रापि च-प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च द्विविधं कर्म दैशिकम् ।

इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते ।

निष्कामं ज्ञानपूर्वं च निवृत्तमुपक्रम्यते ॥ इति ।

तथा कार्याकार्ये शास्त्रीयप्रतिषेधवशादनुष्ठेयपरिहार्ये वस्तुनी या जानाति, तथा भयाभये संसारदुःखजं साध्वसं, अभयमपवर्गसमुद्भवं सर्वतस्त्रासविरहम् । तथा बन्धं संसारं मोक्षमपवर्गं हेयतयोपादेयतया च स्वरूपतो जानाति, सा सात्त्विकी बुद्धिरिति । ननु ज्ञानं बुद्धिरित्यनर्थान्तरम् । सर्वभूतेषु येनैकमित्यादिना सात्त्विकगुणैलक्षणेनैव सात्त्विकबुद्धिलक्षणमुक्तम् । तदधुना किमिति पुनरुच्यत इति । अत्रोच्यते । सत्यम्, ज्ञानबुद्ध्योर्नास्ति कश्चिद्विशेषः । किंतु पूर्वं ज्ञानज्ञेयज्ञातृलक्षणस्य त्रितयस्यैकप्रयोजनविषयत्वेन प्रतिपादनप्रसङ्गात्संक्षेपेण सात्त्विकगुणलक्षणमुक्तम् । अधुना धृतिसाहित्येन तस्यैव बुद्धिशब्दप्रतिपादितस्य विस्तरतो लक्षणमुक्तम् । न हि पूर्वं धृत्यादिवेदनं ज्ञानसंबन्धित्वेन प्रतिपादितम्, अधुना तु प्रतिपादितामिति न पौनरुक्त्यदोषश्चोदनीयः । यदि वा पूर्वमारूढयोगि-संबन्धस्य ज्ञानस्य लक्षणमुक्तम्, अधुना त्वारुरुक्षुसंबन्धस्यैवमपि न पौनरुक्त्यम् ॥

अथ राजसी,

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।

अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ३१ ॥

१ राजा १-समुद्भूता. २ राजा १-२ (उभयत्र प्रान्ते) °न्यस्यते. ३ राजा १-°ज्ञानलक्ष°. ४ राजा १-‘कश्चिद्’ नास्ति.

राजसी रजोगुणप्रभवा बुद्धिर्यया हेतुभूतया ज्ञाता क्षेत्रज्ञः पुरुषो धर्मा-
धर्मादीनुपादेयान्हेयांश्च पदार्थानयथावन्निश्चयाभावादसम्भवेति धर्माधर्मावदृष्ट-
विषयौ सदाचारदुराचारौ कार्याकार्ये तु दृष्टविषये इति न पौनरुक्त्यम् ।
अथवा धर्माधर्मशब्दौ लक्षणया फलविषयावुक्तौ, कार्याकार्यशब्दौ तु तन्निमि-
त्तकर्मविवक्षयोक्तौ । एवमपि न पौनरुक्त्यम् । एषाऽपि संशयात्मकरजोगुणप्र-
भवत्वात्संसारिविषया ॥

अथ तामसी,

अधर्मं धर्ममिति या बुध्यते तमसाऽन्विता ।

सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा तामसी मता ॥ ३२ ॥

[शां. पा. १-मन्यते तमसाऽऽवृता. २-सा पार्थ तामसी]

तामसी तमोगुणहेतुका बुद्धिर्या धर्माधर्मादीनदृष्टविषयान्सर्वार्थांश्च दृष्टविषयां-
स्तमसा हेतुना वृता सती विपर्ययेण जानाति, सैषा मिथ्याज्ञानहेतुः परमतमो-
गुणत्वान्निष्ठता संसारिविषयेति हेया ॥

अथ धृतिस्त्रिविधा, तत्र सात्त्विकी तावत्,

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।

योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

सा सात्त्विकी पूर्वबुद्धिशुद्धसत्त्वगुणात्मिका धृतिः । काऽसौ ? यया योगी
मनःप्रभृतीन्धारयति । कीदृश्या ? परमात्मविषयेण योगेन समाधिना सहाव्य-
भिचारिण्या नित्यमव्यतिरिक्तया । योगी हि मनोऽन्तःकरणं प्राणमाभ्यन्तरं
मारुतं तत्तत्क्रियाभेदान्नानासंज्ञमिन्द्रियाणि चक्षुर्वागादीनि योगार्थमेव धारयति,
तत्राऽऽत्मसमाधिविषयोऽवष्टम्भः स्थैर्यमेव कारणमित्यर्थः । एषा तत्त्वज्ञानविशु-
द्धसत्त्वगुणसमुद्भूतत्वादपवर्गफलत्वे सत्युपादेया ॥

अथ राजसी,

यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयतेऽर्जुन ।

प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥ ३४ ॥

रजोगुणजा धृतिर्यया साधनभूतया संसारी पुरुषः प्रसङ्गेनोक्तलक्षणेन

१ राशा १-गुणसमुद्भवा. २ राना १-‘ अपि स्थाने ‘ या ’. ३ राना १-
‘ प्रभ ’ नास्ति. ४ राशा १-‘ परम ’ नास्ति. ५ राशा २ ना-१ नियमविरक्तया.

फलाकाङ्क्षी स्वर्गादिसुखात्मककर्मफललिप्सुर्वर्षादीन्धारयत्युद्वहति, न त्वप-
वर्गम् । धर्मः शास्त्रचोदितसमाचारस्तत्फलं सुखम् । कामोऽर्थो धनम् । त्रिवर्ग-
मात्रनिबद्धधृतयो हि संसारिणः पुरुषाः । तदेषा धृतिर्ह्येव ॥

अथ तामसी,

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।

न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा तामसी मता ॥ ३५ ॥

[शां. पा. १-सा पार्थ तामसी.]

सा तामसी तमोगुणजा धृतिर्यया हेतुभूतया दुर्मेधा विपर्ययप्रत्ययरूपत्वाद् दुष्टा
मेधा प्रज्ञा यस्य तादृशः सन्पुरुषः स्वप्नादीन्दोषान्न विमुञ्चति । तन्मय एव
नित्यमास्त इत्यर्थः । स्वप्नं निद्रा तमःकार्यम् । भयमिष्टविषयविनाशशङ्कया
त्रासः । शोको नष्टानुशोचनम् । विषादमनुत्साहम् । मदं चित्तोद्रेकम् । मूढः
किल तानेव नित्यमुद्वहन्नास्ते । तत एषा निरुष्टा । एषा धृतिस्त्याज्यैव ॥

अथ कर्मफलभूतस्य सुखस्य त्रैविध्यं प्रतिपादयितुमुपक्रमते,

सुखं त्विदानीं शृणु मे त्रिविधं भरतर्षभ ।

[शां. पा. १-त्रिविधं शृणु मे.]

गतार्थमेतत् ॥

अथ त्रैविध्ये प्रतिपाद्ये सात्त्विकत्वं तावत्सुखस्य प्रतिपादयितुमाह,

अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च नियच्छति ॥ ३६ ॥

यत्तदात्वे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।

तत्सुखं सात्त्विकं विद्धि आत्मबुद्धिप्रसादजम् । ३७ ॥

[शां. पा. १-निगच्छति. २ यत्तदग्रे ३-‘ विद्धि ’ स्थाने ‘ प्रोक्तम्. ’]

तत्सात्त्विकं विशुद्धं सत्त्वहेतुकं सुखमानन्दं विद्धि जानीहि । कीदृशम् ?
आत्मबुद्धिप्रसादजम् । आत्मा ब्रह्मस्वरूपं परं तत्त्वं तदालम्बना बुद्धिः परा
प्रज्ञा, तस्याः प्रसादो नैर्मल्यम् । यदपेक्षया विशुद्धमपि सत्त्वं मलिनत्वात्परिहार्य-
मेव । ततस्तथाविधबुद्धिप्रसादनाज्जातमुद्धूतम् । किं तत् ? यत्र यस्मिन्सुखे-
भ्यासान्नित्यानुशीलनाद्योगी रमते रतिं भावयति, न तूद्विजते । विषयभोगा-

१ राना १-‘ पुरुषाः ’ नास्ति. २ राशा १-स्वप्नो. ३ राना १-
शुभमानन्दं.

त्मकस्य हि सुखस्याऽऽभासो विशेषाकाङ्क्षा तत्रोद्वेगं जनयति, समाधिजं तु सुखं रतिमेवाऽऽवहति । यत्र च सुखेऽनुभूयमाने सर्वदुःखानामन्तं समाप्तिमभावं नियच्छति नितरां प्राप्नोति । अन्यस्मिन् हि सुखेऽनुभूयमाने क्षणान्तरे तदेव दुःखं संपद्यते । कुतः ? सर्वदुःखानामन्तो यच्च सुखं तदात्वे साध्यमानावस्थायां चित्तासमाधानलक्षणक्रोधरूपत्वाद्विषतुल्यम् । परिणामे तु सिद्धचवस्थायाममृतोपमम् । निरुपमास्वादमित्यर्थः । बाह्यसुखस्यैतदेव विपरीतं वक्ष्यति । तदेतद्विशुद्धनिरतिशयनिरुत्तरास्वादरूपं समाधिप्रज्ञाप्रभवं योगिविषयं सुखमुपादेयम् ॥

अथ राजसम्,

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदात्वेऽमृतोपमम् ।

परिणामे विषमिव तद्राजसमिति स्मृतम् ॥ ३८ ॥

[शां. पा. १-यत्तदग्रे २-तत्सुखं राजसं स्मृतम्]

तद्राजसं रजोगुणसंमुद्भवं सुखम् । किं तत् ? यदिष्टेन विषयेणानित्येन शब्दादिनेन्द्रियस्य श्रोत्रादेः संयोगात्संबन्धात्तदात्वे साध्यमानावस्थायाममृतोपमम् । क्षणमात्रमास्वादविशेषहेतुत्वात्सुधारसतुल्यम् । परिणामे तु सिद्धचवस्थायां विषोपमम् । तत्कालमेव द्वेष्ट्यत्वात् । यदि वाऽनुभूयमानावस्था, तदा विषयेन्द्रियसंयोगजं सुखं सर्वं मधुरमेव । परिणामस्तु तद्विपाकावस्था, तस्मिन्सर्वमेव विषयसुखमसुखपरिणामं किञ्चिद्भवितुमर्हति । एतद् दुःखकारणरजोगुणत्वाद् दुःखैकफलं सुखं हेयमेव ॥

अथ तामसम्,

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।

निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

तत्तामसं तमोगुणानिमित्तकं सुखम् । किं तत् ? यदग्रेऽनुभूयमानावस्थायां चानुबन्धे परिणामवेलायां सुखबुद्ध्या गृहीतं मोहनं वैचित्र्यकारि । यतो निद्राप्रभवम् । तमो हि निद्राप्रमादालस्यादिकार्यम् । तत्र निद्रा सर्वेन्द्रियव्यापारोपरमो मोहावस्थाऽऽलस्यमर्दाख्यम् । प्रमादः कार्येष्वनवर्हितत्वम् । एतानि ह्यनुभूय-

१ राशा १-संभवं. २ राना १-शब्दादेः. ३ राना १-तदाद्ये. ४ राना १-वस्थात्वं. ५ राशा १-‘असुख’ नास्ति. ६ राशा १-तमसो (येन ‘कार्यम्’ इति पृथक् पदं भवति). ७ राशा १-दाक्ष्यम्. ८ राना १-१-हितत्वात्.

मानानि मोहात्मकानि परिणामदशाप्राप्तान्यपि मोहकान्येव । न ह्येषां ज्ञानादि फलं भवति । अज्ञानहेतुकतमोगुणजत्वादेतदज्ञानं फलं सुखमत्यन्तं हेयमेव ॥

एवं ज्ञानादीनां सुखान्तानां केषांचिदेव भावानां प्राधान्यविवक्षया त्रैविध्यमुक्त्वा सर्वत्र सर्वप्रमातृविषयाणां सर्वभावानां सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यं व्यवस्थितमिति संग्रहेण प्रतिपादयितुमाह,

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।

सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यान्निभिर्गुणैः ॥ ४० ॥

व्यक्तार्थः श्लोकः । किंतु दिवीत्यादि भूम्युपलक्षणार्थं वेदितव्यम् । इदानीं षोडशभिरध्यायैर्यथोक्तज्ञाननिष्ठतया कर्मस्ववश्यानुष्ठेयत्वेनावर्गतेन तेषामपवर्गफलत्वकारणभूतयोस्त्यागसंन्यासयोः प्रागुक्तयोः सम्यक्स्वरूपज्ञाने जातसंदेहमर्जुनं प्रति तयोः सत्त्वप्रतिपादनप्रसङ्गेन त्यागिनामत्यागिनां च विविक्तस्वरूपाभिव्यञ्जकं ज्ञानादीनां गुणभेदकृतं त्रैविध्यमभिधायाध्यायप्रक्रान्तं प्रकृतमर्थमनुबध्नाति ॥

एवं कर्मणां फलत्यागपूर्वकत्वेनानुष्ठितानामपवर्गफलत्वमुक्तं, तानि कर्मशब्दमात्रेण सामान्यतः प्रोक्तानि । विशेषतः पुनः कानीत्याकाङ्क्षानिरासार्थं तत्स्वरूपप्रतिपादनं प्रस्तौति,

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥

इह चतुर्णां वर्णानामुक्तवक्ष्यमाणार्थसमयतया द्विप्रकारस्वभावसमुत्थैर्गुणैर्धर्मैः कर्माणि, शास्त्रचोदिताः क्रियाविशेषाः, समनन्तरवक्ष्यमाणभेदेन प्रविभक्तानि, प्रतिवर्णं साधारणासाधारणविभागेन पृथक्कृतानि परमेश्वरेणैकैकं कर्त्ता, येन स्वेच्छामात्रोपकरणेन परमार्थतो विशुद्धस्वभावमात्राव्यतिरिक्तस्वरूपमपि नानाभावभेदाभासस्वचितं जगत्कीडनकनिर्माणमिदमारचयता वर्णविभागः परिकल्पितः । तथा च भगवतैव प्राक्प्रदर्शितम्,

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।

तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥

१ राना १—‘एव’ नास्ति. २ राशा १—‘गतेषु. ३ राशा १—‘समन्वयान्वितप्रकारतया. ४ राना १—मात्रोपकरणेन,

तथा, महर्षयः सप्त पूर्वं चत्वारो मनवस्तथा ।

मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥

इत्यत्र पूर्वश्लोके परमेश्वरेच्छामात्रहेतुत्वं वर्णविभागेऽस्य प्रतिपादितम् । अपरश्लोके चत्वारो मनवश्चातुर्वर्ण्यप्रवर्तकाः प्रजापतयो य उक्तास्तेषामैश्वर्यसर्गविवक्षया महाकल्पप्रारम्भे परमेश्वरेच्छामात्रेण तदभिन्नस्वरूपाणामेव चतुर्धा सर्गोऽवभासितः । यतश्चतुर्वर्णरूपा प्रजेयमुदपादीति दशमे व्याख्यातप्रायम् । इह तु वर्णविभागोपपत्तिप्रदर्शनप्रस्तावेनोदितम् । तदयमत्रापरविभागो विवक्षितः । यदीश्वरेण स्वसर्गारम्भे चत्वारः पुरुषाः सपत्नीकाः प्रविभक्तकर्माणो ब्राह्मणादिव्यपदेशभाजः सृष्टाः । तेषामेकेन युग्मेन ब्राह्मणः सर्ग उत्पादितः । अन्यैः क्षत्रियादिसर्गाः । एवं क्रमेण ब्राह्मणादिवर्णविभागे स्थितो योऽविच्छिन्नसंतानतया ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यां जातः स ब्राह्मणः । एवं क्षत्रियादयः । तदित्यमेभिः प्रजापतिभिर्या सृष्टिः कृता साऽऽनुलोम्येन प्रैतिलोम्येन च संकीर्यमाणाऽऽनन्त्यं भजते । तत्र ब्राह्मणेन क्षत्रियायां वैश्यायां शूद्रायां वा जाता अनुलोमजा उच्यन्ते । एवं क्षत्रियेण वैश्यायां शूद्रायां चोत्पन्नाः, वैश्येन शूद्रायामुत्पन्नाः सर्व एवानुलोमजा धर्म्माः । ये तु विपर्ययेण क्षत्रियेण ब्राह्मण्यां, वैश्येन क्षत्रियाब्राह्मणयोः, शूद्रेण वैश्याक्षत्रियाब्राह्मणीषूत्पादितास्ते प्रतिलोमजा अधर्म्माः । एवमनुलोमप्रतिलोमजानामपि सांकर्ये सत्यानन्त्यं प्रजायाः । ये त्ववच्छिन्नसंतानतया ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यां क्षत्रियेण क्षत्रियायां वैश्येन वैश्यायां शूद्रेण शूद्रायामसंकीर्णतया जातास्ते विशुद्धाश्चत्वारो वर्णाः ॥

इति वर्णविभाग व्यवस्थिते वर्णानां स्वविभागं कर्मप्रविभागं प्रदर्शयितुमाह,

शमो दमस्तथा शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।

ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मं कर्म स्वभावजम् ॥ ४२ ॥

[शां. पा. १-दमस्तपः २-ब्रह्मकर्म.]

शमदमयोर्व्याख्यातस्वरूपो ब्राह्मणो ब्रह्मं ब्राह्मणवर्णस्य संबन्धि, स्वभावजं प्रकृतिसमुत्थं कर्म, शास्त्रचोदिता क्रियेति प्रायेण स्पष्टार्थः श्लोकः । किंत्विदमत्र विचार्यम् । इह चेतनाचेतनविभागेन द्विप्रकारे भूतसर्गे, सुरनरतिर्यग्भेदेन

त्रिप्रकारश्चेतनः सर्गो व्यवस्थितस्तत्र नराख्यसर्गमध्ये शास्त्रीयक्रियाधिकृताः कर्मभूमिजन्मानो ये पुरुषास्तेषां कर्मविभागेण गुणविभागेन च परमेश्वरेच्छावशादेव ब्राह्मणादिभेदेन चतुर्विधत्वं यन्निमित्तं, तत्र कर्मविभाग एव प्रथमं वक्तव्यः । वर्णानां हि कर्माणि साधारणासाधारणरूपाणि नियमितानि च । तथा ब्राह्मणस्य षट् कर्माण्यध्ययनादीनि साधारणानि । वर्णत्रयस्यापि तेषां विहितत्वात् । क्षत्रियवैश्ययोस्तावत्तानि प्रसिद्धान्येव । शूद्रस्यापि शास्त्रचोदितशौचस्नानवैश्वदेवश्राद्धादिक्रियाणामनुष्ठाने विहिताधिकारस्य तदनुष्ठानोपयोगिनीतिकर्तव्यताविज्ञानहेतुं शास्त्रैकदेशाध्ययने दत्त एवाकाशः । तद्विना विहितकर्मानुष्ठानानुपपत्तेः । दानं च तद्वत्सर्वसाधारणमेव । एवं च साधारणकर्मानुष्ठाने शूद्रस्य भगवता परमर्षिणा परमप्रमाणभूतेन स्ववचसैव कृतोऽवकाशो यश्चतुर्वर्गोपदेशमयं स्वेतिहासं महाभारताख्यमुद्दिश्योक्तवान् ॥

श्रावयेच्चतुरो वर्णान्कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः । इति ।

एवमेतानि साधारणान्यध्ययनादीनि त्रीणि कर्माणि । ब्राह्मणस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहारव्यानि तु त्रीण्यसाधारणानि । तान्येव कर्माणि तु वर्णात्मकस्वभावजानि पूर्वमेव दैवसर्गसंबन्धत्वेन निर्दिष्टानि शमादीनि । एवं साधारणान्यपि ब्राह्मणसंबन्धत्वेनैव किमित्यनेनोक्तानि । दैवासुरसर्गभेदो हि चतुर्वर्णसाधारणस्तत्स्वभावजाश्च गुणास्तथैव साधारणाः । एष एव च गुणविभागो विवक्षित इत्यत्रोच्यते । सर्वमेतद्यथोक्तमुपपन्नम् । किंतु प्रसिद्धत्वाद्वर्णात्मस्वभावजानि सान्त्विकानि शमादीनि प्राधान्यादुक्तानि प्रकरणेऽस्मिन्वर्णकर्मणामपवर्गसाधारणत्वेन विवक्षितत्वादुत्तरेषां क्षत्रियादीनां वर्णात्मकस्वभावजान्येव प्रायेण कर्माणि निर्देक्ष्यति । दैवसर्गात्मस्वभावजानां साधारणानां शमादीनां ब्राह्मणसंबन्धत्वेन प्रदर्शितप्रयोजनानामुपलक्षणमात्रत्वेनेह कतिपयानामेव निर्देशः कृतः । साकल्येन त्वमानित्वमदम्भित्वमित्यादिगुणे, तथा—अभयं सच्चसंशुद्धिरित्यत्र पूर्वमेव प्रतिपादितानि ॥

अथात्र क्षत्रियाणां वर्णात्मकस्वभावजानि कर्माण्याह,

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।

दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

[शां पा. १—क्षत्रकर्म.]

१ राना १—श्रावयंश्चतुरो.

क्षात्रं क्षत्रियवर्णस्येदं स्वभावजं परमेश्वरनियमिततादृक्प्रकृतिसमुत्थं कर्म व्या-
पारः । किं तत् ? शौर्यं शूरभावः, पराक्रमस्तेजः, स्वभावत एव पराभिभवनस-
मर्थमोजः, धृतिः स्वभावकर्मणि दृढोऽवष्टम्भः, दाक्ष्यं दक्षता चातुर्यम्, तथा सं-
ग्रामे पराङ्मुखत्वाभावो निर्भयत्वमित्यर्थः । दानमर्थिनां त्यागः । अपत्याख्या-
नहेतुरीश्वरभावः, प्रभुत्वं पराधीनतासहिष्णुतेति ॥

अथैवंविधानि वैश्यशूद्रयोः कर्माण्याह,

कृषिगोरक्षवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।

कृषिर्व्रीह्यादिर्वापनहेतोर्भूहलादिविलेखनम् । गोरक्ष्यं गा रक्षतीति गोरक्षः,
तस्य भावो गोरक्ष्यं पशुपाल्यम् । गोशब्देन पश्वन्तराणामपि परिग्रहात् । द्रव्येण
द्रव्यान्तरं क्रीणाति, क्रीणंश्च यो जीवति स वणिक्, तस्य भावो वाणिज्यम् ।
एतद्धर्मात्मकस्वभावजं वैश्यकर्म ॥

पर्युत्थानात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४ ॥

[शां. पा. १-परिचर्यात्मकं.]

पर्युत्थानं वर्णत्रयस्य पूर्वस्य शुश्रूषा । तद्रूपं कर्म पूर्ववच्छूद्रस्य स्वभावसमु-
त्थं कर्म ॥

इति चातुर्वर्ण्यस्य कर्मप्रविभागं प्रतिपाद्य स्वकर्मानुष्ठानस्य प्रकरणविवक्षित-
फलप्रातिपादनार्थमाह,

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।

स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥

यथाप्रतिपादितविभागेन स्वे स्वे निजे निजे शास्त्रचोदिते कर्मण्यभिरत
आभिमुख्येन सक्तो नरः पुरुषश्चातुर्वर्णिकः परमात्मसमापत्तिरूपामपवर्गलक्षणां
सिद्धिं सम्यक्फलनिष्पत्तिं लभतेऽधिगच्छति । न स्वभावकर्मानुष्ठानमात्रेणैव सं-
सिद्धिमधिगच्छति ॥

किंतु यथा येन प्रकारेण विशिष्टेन स्वकर्मनिरतः संसिद्धिमेतां लभते तद-
भिधीयमानं वस्त्ववधारय,

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन विश्वमिदं ततम् ।

स्वकर्मणा तमेवाऽऽर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ४६ ॥

[शां. पा. १-सर्वमिदं २-तमभ्यर्च्य]

१ राशा १-अथैवं. २ राना १-°वापहेतोः.

यतो यस्मात्प्रतिपादिताद्भुतस्वभावादिकस्मात्परमकरणाद्भूतानां चराचराणां प्रवृत्तिर्यथास्वं प्रविभक्तव्यापारः । येन च तथा प्रविभक्तव्यापारे विश्वं समस्तं जगदिदं तत् विस्तारितमिच्छामात्रेणेत्यमवभासितम् । तमेव परमेश्वरं परमात्मानं तदिच्छानियमितेनैव स्वेन प्रतिवर्णं निजेन कर्मणाऽऽर्च्योऽऽसमन्तादर्चयित्वा परितोष्य मानवः कर्मभूभिजन्मा क्रियास्वाधिकृतश्चातुर्वर्णिको मनुष्यः सिद्धिं साध्यलक्षणां फलनिष्पत्तिं लभते । किमुक्तं भवति । यथोक्तपरमात्मस्वरूपानुस्मरणनित्यनिर्विप्लवावाहितबुद्धितया चतुर्णामपि वर्णानाममानित्वाभयत्वादिगुणाभिव्यञ्जितदैवसर्गजन्मनामसंकरेण स्वं स्वं कर्मानुविष्टतो परसिद्धिप्राप्तिरिति ॥

अत्रोपपत्तिं पूर्वोक्तां स्मारयितुमाह,

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मोदयादपि ॥ ४७ ॥

[शां पा. १-इयं पङ्क्तिः शां. पाठे नास्ति.]

यो यस्य वर्णस्य शास्त्रचोदितः स्व आत्मीयो धर्मः स्वाध्यायाद्याचारः स विगुणोऽपि मुख्यकर्मानुष्ठानसामर्थ्यादिनाऽनुकल्पादिनाऽनुष्ठितः सन्विगतस्वगुणोऽसंपूर्णस्वाङ्गोऽपि श्रेयान्प्रशस्यतरः । कस्य सकाशात् ? परधर्माद्वर्णान्तराचारात् । कीदृशात् ? स्वनुष्ठितात् । सुष्ठु सर्वाङ्गसंपूर्णतयाऽनुष्ठितादाचरितात् । कुत एवम् ? यतः स्वधर्म आत्मीयाचारे युद्धादावनुष्ठीयमानेऽवश्यं निधनं विनाशोऽपि प्रशस्यम् । कस्य सकाशात् ? परधर्मोदयात्क्षत्रियादेरध्ययनाध्यात्मकब्राह्मणादिवर्णान्तराचारानुष्ठानाद्य उदयः सुखादिलक्षणप्राप्तिस्तस्मात्तादृशात् । किमनेनोक्तं भवति । इह द्वये शास्त्रकर्मानुष्ठानेऽधिकृताः । एके रजःसंकीर्णसत्त्वप्रधानचित्ताः स्वर्गादिफलविषयधर्मानुष्ठायिनः । अपरे तु विशुद्धसत्त्वप्रधाना यथोक्तापवर्गफलनिवृत्तिविषयधर्मानुष्ठायिनः । तेषामुभयेषामपि दैवसर्गभाजां स्वधर्मानुष्ठानोदयोभयरूपतया सिद्धिरुपपन्ना न तु परधर्मानुष्ठानात् । यतः, परेषां स्वधर्मस्थानां स्वर्गादिफलप्राप्तिलक्षणा सिद्धिः श्रूयते, परधर्मस्थानां तु प्रत्यवायः श्रूयते । उत्तरेषां स्वधर्मनिष्ठत्वे सम्यग्ज्ञाननैर्मल्यसंपात्तिः, परधर्मनिष्ठत्वे ज्ञानकालुष्यमेव संपद्यते । यतः शास्त्रचोदितस्य प्रबन्धप्रवृत्तस्य स्वस्य कर्मणस्त्यागः परकर्मणश्चोपादानं द्वेषं रागं च विना न संभवति तत्संनिधौ च । कीदृशं च

सम्यग्ज्ञानैर्मल्यम् । इत्थं दैवसर्गयोगित्वादपवर्गार्थिभिरपि सर्ववर्णैर्यथास्वमसं-
करेणानुष्ठातव्यम् । स्वकर्म कथंचन न त्याज्यम् । न हि कर्मत्यागमात्रसाध्याऽप-
वर्गप्राप्तिः । सा हि ज्ञानादेव सिध्यति । ज्ञानं च दैवसर्गाद्यव्यभिचारितयोक्तम् ।
तच्च—अमानित्वमदम्भित्वमित्यादिना त्रयोदशेन साकल्येन प्रतिपाद्य षोडशार-
म्भे—अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिरित्यादौ दैवगुणसामग्रीकथने प्रथममे-
वानूदितम् । तच्च सर्ववर्णसाधारणम् । दैवस्वर्गादिभेदस्य तथारूपत्वात् । वर्णानां
कर्मविभागस्य सर्गयोश्च गुणविभागस्य प्रबन्धेन पृथङ् निर्देशात् । यदि हि द्वि-
जातय एव वर्णा दैवसर्गाः, शूद्रवर्णश्चाऽऽसुर इति स्यात्तद्वर्णमुखेन सर्गभेदमुखेन
वा कर्मविभागाद्यदभिधीयते । न चैतदुपपद्यते । सर्गभेदस्य सर्ववर्णसाधारण्ये
सति गुणानां व्यभिचारदर्शनात् । तथा ब्राह्मणादयोऽपि दर्पाद्यासुरसर्गगुणयो-
गिनो दृश्यन्ते । शूद्रा अप्यदम्भित्वाददैवसर्गगुणयोगिनो दृश्यन्ते । तस्मादैवस-
र्गगुणभाजां सर्ववर्णानां यथोक्तापवर्गफलसाधनभूतं ज्ञानं साधारणमेव, कर्म तु
प्रविभक्तम् ॥

तच्च ज्ञाननिष्ठतयाऽनुष्ठीयमानमपर्गहेतु संपद्यते, इति न तस्य कस्यांचिदवस्था-
यां त्याग उपपद्यत इति प्रतिपादयितुमाह,

स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ।

सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ।

वर्णात्मकस्वभावप्रतिबद्धं स्वाध्याययजनदानादि कर्म कुर्वाणो ज्ञाननिष्ठतयाऽनु-
तिष्ठन्किल्बिषं संसारबन्धनलक्षणं पापं न लभते, त्यजंस्तु सर्वकर्म दुर्वाररागद्वेषा-
त्तत्किल्बिषं प्राप्नोत्येवेत्यसकृत्प्रतिपादितम् । अतः पूर्वोक्तोपपत्त्या परमेश्व-
रेच्छावशात्सहैव जातं वर्णात्मकस्वभावजातं विगुणमपि कर्म न त्याज्यमेव ॥

अत्र हेतुमाह,

सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवाऽऽवृताः ॥ ४८ ॥

यस्मात्सर्वारम्भाः समस्तकर्माणि धूमेनाग्निरिवाव्यभिचारिणा दोषेण मले-
नाऽऽवृताः । ततश्च प्रबन्धप्रवृत्तशास्त्रचोदितकर्मत्यागलक्षणेऽप्यारम्भो दोषेणाज्ञा-
रूपेणाऽऽवृत एव । अज्ञानविविक्तं तु तद्यथोक्तफलसाधनं स्यात् । यावता तस्य
त्याग एवाज्ञानम् ॥

यथा त्वत्यजन्नेव कर्म ज्ञानफलभाग्भवति तथा प्रतिपादयितुमाह,

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।

नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९ ॥

सर्वत्र सर्वस्मिन्निहिते वर्णस्वभावजे कर्मण्यनुष्ठीयमान एवाऽऽसक्तबुद्धिः पूर्व-
व्याख्यातसङ्गदोषरहितमतिः, तथा निषिद्धात्कर्मणो जितात्मा निगृहीतान्तः-
करणः, तथा विगतस्पृहः सर्वत्र सततसुसंपूर्णस्वात्ममयत्वदर्शित्वादनित्यात्स्वर्गसु-
खादेर्विगता व्यावृत्ता स्पृहाऽभिलाषो यस्य स तादृशः, परमां प्रकृष्टां दोषरहितां
नैष्कर्म्यसिद्धिं समधिगच्छति, सम्यग्लभते, सर्वकर्मत्यागित्वफलं परमात्मसमा-
पत्तिलक्षणं प्राप्नोति । केन ? संन्यासेन व्याख्यातस्वरूपेण फलाभिसंधित्यागा-
त्मना, न तु कर्मत्यागात्मना ॥

इत्थं येन ज्ञानेन संस्कृतं क्रियमाणमेव व्यक्तं भवति, तस्य क्रमेण परं प्रकर्षं
प्रतिपादयितुमुपक्रमते,

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म प्राप्नोति तन्निबोध मे ।

समासेन तु कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ५० ॥

[शां. पा. १-तथाऽऽप्नोति नि.]

उपायभूतस्य ज्ञानस्य परा निरुत्तरा निष्ठा प्रान्तभूमिः । यतः परं ज्ञेयं न
संभवतीत्यर्थः । तदुभयमपि कथ्यमानमवधत्स्व, एवंविधो ब्रह्मं प्राप्नोतीति ॥

पूर्वं तैत्तिरीयकारमाह,

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्याऽऽत्मानं नियम्य च ।

शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५१ ॥

विविक्तसेवी लब्धाशी यतवाक्कायमानसः ।

ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२ ॥

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।

विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥

१ राशा १-य एवं २ राशा १-इति नास्ति. ३ राशा १-तत् स्थाने 'तावत्'

एवंविधो भवद्योगी ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय परमात्मसमापत्तये कल्पते, सम-
 र्था भवतीति । कीदृशः ? प्रथमं तावदैवसर्गयोगित्वात्सहजया विशुद्धया प्रली-
 नरजस्तमस्कृत्वादिशुद्धसत्त्वैकमय्या निर्मलया बुद्ध्या प्रज्ञया युक्तः। स हि परम-
 सिद्धिसाधनभूतधर्मग्राह्याग्रणीः सहजो गुणो योगिनै एव । तस्मिन्सति धृत्या
 पूर्वोक्तलक्षणया सात्त्विकया दृढावष्टम्भलक्षणयोत्साहशक्त्याऽऽत्मानमन्तःकरणं
 निरम्य दशे व्यवस्थाप्य, तद्वशाच्छब्दादीन्विषयान्त्यक्त्वा सर्वात्मना परिहृत्य,
 शास्त्रविहितेषु विषयेष्वप्याज्येषु सङ्गमूलौ रागदोषौ तदुपादानज्ञानहेतु महाक्ले-
 शौ व्युदस्य फलाभिसंधानाभावाद्विषयं तिरस्कृत्य पूर्वं मुख्यं परिकरबन्धं कृत्वा
 विविक्तसेवी, समाधिध्युत्थानहेतुचेतनाचेतनभावरहितो देशो विविक्तः, तं से-
 वितुं शीलं यस्य स तथाविधः । तथा लब्धाशी लघुप्रमाणमज्ञं वृत्तिसमवस्था-
 कारणभूतमात्रं कालावहितत्वादिगुणपरिशुद्धमल्पमाशितुं शीलं यस्य स तथा ।
 निगृहीतान्यन्यविषयेभ्यः प्रत्यादृतानि वावकायमानसानि वचनशरीरान्तः-
 करणानि येन स तथाविधः । इत्थंभूतश्च सततं नित्यं ध्यानयोगपरो ध्यानेन
 परतत्त्वात्मकोपेयवस्तुचिन्तनेन यो योगः संबन्धस्तन्निष्ठः । एवंविधगुणसामग्र्या
 वैराग्यं दृढानुश्रौतिकविषयं वितृष्णत्वं सत्त्वगुणविषयं च समुपासितः सम्यगा-
 स्थितः । तथा सत्येतान्दोषान्विमुच्य । कम् ? अहंकारं तावत् । अनात्मनि शरी-
 रादावात्मप्रत्ययं सर्वदोषाधिराजम् । तथा बलं, शक्याशक्यविवेकपरिहारेण
 कार्येषु हठम्, तथा दर्पं, स्वत्परयापि सिद्धिलेशस्योपलब्धेश्चिन्तोद्रेकम् । तथा
 कामं रागनिमित्तकमिष्टेषु विषयेषु संकल्पम् । तथा क्रोधं द्वेषनिमित्तकं चित्ते-
 न्द्रियक्षोभं, तथा परिग्रहं देहदारदारकद्रविणादिषु सर्वस्वबुद्ध्या रवीकारम् ।
 अत एव परिग्रहत्यागान्निर्ममो ममकारलक्षणाद् बन्धान्निष्क्रान्तस्ततश्च नित्य-
 निर्विकारपरमोपादेयस्वरूपमात्रपरायणत्वाच्छान्तो विगतसकलविकल्पक्षोभः, इत्थं-
 भूतो योगी ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

तानेवंविधः,

-
- १ राना १-‘भवद्’ नास्ति. २ राशा १-सा हि. ३ राशा १-‘न अत एव.
 ४ राना १-दृष्ट्याऽव°. ५ राना १-‘मनोवृत्तिं’. ६ राना १ कालराहितत्वादि°. ७
 राशा १-‘श्रविकं’. ८ राना १-कार्येष्वर्ह. ९ राना १-ममकारबन्धात्.

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न हृष्यति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४ ॥

[शां. पा. १-काङ्क्षति.]

एवमनेन क्रमेण ब्रह्मभूतो ब्रह्मैकपरायणत्वात्तद्भावमापन्नो निर्विशेषतयैव प्रसन्नात्मा विगतद्वैतप्रत्ययकलङ्कत्वात्प्रसन्नः स्वाभाविकविशुद्धियुक्त आत्मा स्वभावो यस्य स तथाविधः सन्न शोचति, नित्याविनश्वरस्वात्ममयविश्वत्वात्कस्याचिदपि भावस्य स्वत्वेनापरिग्रहात्तदभावे न परिदेव्यते । नाप्यनेनैव न्यायेन कस्मिंश्चित्पाप्मे हृष्यति, हर्षमनुभवति । एते हि सर्वे भावा मायापहतदृशां भावाभावभ्रान्तिमुद्भावयन्तो हर्षशोकात्मकविकारहेतुतामापद्यन्ते, न तु सर्वसाम्यदर्शिनो योगिन इत्यर्थः । तथा ज्ञानस्य परां निष्ठां परां निरतिशयां चतुर्थीं काष्ठां प्राप्तज्ञानलक्षणां मद्भक्तिं मत्स्वरूपोपासां लभते प्राप्नोति । किमुक्तं भवति । परमात्माद्वैतप्रत्ययलक्षणा या ज्ञानस्य परा निष्ठा, सैव परा मद्भक्तिरिति । तथा चैनां स्तुवन्ति भक्तिमन्तः ।

मुक्तौ बहुविधा वादा विदुषां स तु तत्त्ववित् ।

यस्त्वद्भक्तेः परा काष्ठा मुक्तिरित्यन्तनिश्चयः ॥

तथा च,

भक्त्या मामभिजानाति योऽहं यश्चास्मि तत्त्वतः ।

ततोऽसौ तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ ५५ ॥

[शां. पा. १-यावान्. २-ततो मां.]

एवंविधया निरुत्तरया ज्ञानस्वरूपया भक्त्या मां परमात्मानमेकतत्त्वमभिजानाति, आत्मत्वेनाऽऽभिमुख्येन वेत्ति । कस्माज्जानाति ? तत्त्वतः परमार्थतोऽद्वयचित्प्रकाशात्मको योऽहं मत्स्वरूपः, यश्चास्मि, यो भवामि, तां परां सत्तां भजं-स्तादृक्स्वरूपप्रत्ययमर्शरूपया स्वशक्त्या नित्यमवियुक्तस्तिष्ठामि । अतत्त्वविदो हि नैवंविधमात्मत्वेन प्रत्यभिजानते । किंतु ते व्यतिरिक्तं परमं वेद्यं च मायावशविपर्यस्तज्ञानत्वाज्जानन्ति । यथोक्तमभियुक्तस्त्वेवंविधं मां सत्येन रूपेण ज्ञानचक्षुषा प्रत्यभिज्ञाय ततः परं मय्येव विशति, अहमेव संपद्यते । एवंविधे हि मय्युपास्योपासकोपासाविकल्पहानाद् ब्रह्मैव परं भूत्वा सिद्धार्थो भवतीत्यर्थः ॥

१ राशा १-संकल्पत्वात्. २ राशा १-‘वि’ नास्ति. ३ राना १-मायोप°, ४ राना १-ज्ञानपरां निष्ठतां प्राप्त इत्यर्थः. ५ राशा १-यथाऽस्मि.

एषा च परा सिद्धिः काष्ठा क्रमप्राप्त्या । ततश्चैवंविधज्ञाननिष्ठोऽपि यो
नियतशरीरसंबन्धं तावदनतिक्रान्तो योगी भवति तस्य प्रवृत्तिं प्रतिपाद-
यितुमाह,

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्भाषाश्रयः ।

मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५६ ॥

सर्वाणि यज्ञदानादीनि कर्माणि सदा नित्यं कुर्वन्ननुतिष्ठन्नपि मद्भाषाश्रयः,
अहं सर्वकर्तृत्वेन प्रतिपन्न आश्रयोऽवलम्बनं यस्य स तादृशः सन्मत्प्रसादा-
न्मम परमात्मनः स्वाभाविकात्प्रसादादानुकूल्यात्प्रत्यभिज्ञेयतामापन्नात्सतो हेतोः
शाश्वतं नित्यमत एवाव्ययमक्षयं पदं परब्रह्मस्वरूपं स्थानं प्राप्नोत्यधिग-
च्छति । यत्प्राप्यैव वैश्वरूप्येणाऽऽत्मानमधिगच्छन्नियतदेहसंबन्धलक्षणबन्धा-
त्यन्तविनाशरूपां परां सिद्धिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

एवं यथोक्तोपदेशसर्वस्वं सम्यगवधार्य त्वमप्येवं समाचरेत्यर्जुनायोपदेशुमाह,

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य भारत ।

बुद्धियोगं समाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७ ॥

[शां. पा. १-मत्परः. २-उपाश्रित्य.]

सततं नित्यमेव सर्वास्ववस्थासु मच्चित्तो मय्येकस्मिन्स्तत्त्वे परब्रह्माणि चित्त-
मन्तःकरणं यस्य स तथाविधो भव । परमार्थतो मद्भाषातिरिक्तं पदार्थान्तरं
न संभवत्येव । ततो व्यवहारभूमौ यदपीदंतया प्रतिपद्यसे तत्तत्पूर्वमतिपादि-
तोपपत्त्या परप्रकाशचित्स्वरूपतया भावयेत्यर्थः । किं कृत्वा मच्चित्तो भव ?
सर्वाणि स्वकर्माणि क्रियमाणान्येव चेतसा मनसैव तत्फलनिःस्पृहेण मयि
यथोक्तस्वरूपे परमात्मनि संन्यस्य, तत्कृताभिमानत्यागेन निक्षिप्य । कथं
चैतत्संपद्यत इत्याह, बुद्धियोगं समाश्रित्य । बुद्धिर्यथाप्रतिपादितं ज्ञानं, तत्र
योगः सततमव्युत्थानः समाधिस्तं समाश्रित्याऽऽलम्ब्य, तन्निष्ठो भूत्वा मच्चित्तो
भवेति वाक्यार्थः ॥

ततश्च,

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।

अथ चेत्त्वमहंकारं न मोक्ष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥ ५८ ॥

[शां. पा. १-कागन्न श्रोष्यसि.]

मत्प्रसादान्मदनुग्रहान्मूलकारणभूतान्मच्चित्तो मदेकालम्बनमानसः सर्वदु-
र्गाणि सर्वकृच्छ्राणि हर्षशोकमोहमूलादीनि निबन्धकारणानि तरिष्यसि लङ्घ-
यिष्यसि । अथैवमप्युपदिष्टत्वं चाहंकारं जात्याद्यभिमानावाच्छिन्नशरी-
राद्यात्मप्रत्ययं न मोक्ष्यसि, तद्विनङ्क्ष्यसि, पारमार्थिकस्वरूपाप्रतिपत्तेर्विनाशम-
भावमेव प्राप्स्यसि ॥

न चैतत्स्वाधीनं तवेत्याह,

यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्यामीति मन्यसे ।

मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यते ॥ ५९ ॥

[शां. पा. १-योत्स्य इति. २-°क्ष्यति.]

एवंविधमवस्तुविषयमहंकारं कर्तृताभिमानमाश्रित्य ' न योत्स्यामि '
धर्म्यमवश्यकरणीयं 'युद्धं' न करिष्यामीति यन्मन्यसे बुध्यसे, एष एवंविधस्ते
व्यवसायो बुद्धिर्निश्चयो मिथ्या निष्फल एव । यतः प्रकृतिः स्वभावः परमेश्वरे-
च्छानियमितयुद्धादिकर्तृकस्त्वां नियोक्ष्यते, वर्णस्वभावे कर्माणि प्रवर्तयिष्यते ॥

एतदेव स्फुटयितुमाह,

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।

कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥ ६० ॥

व्याख्यातमेवैतत् ॥

किं बहुनोक्तेन ? समुपादेशसर्वस्वं सिद्धान्ततया प्रतिपद्यस्वेत्यर्थः,

ईश्वरः सर्वभूतानां हृदये वसतेऽर्जुन ।

भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ६१ ॥

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।

तत्प्रसादात्परां सिद्धिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ६२ ॥

[शां. पा. १-हृद्देशेऽर्जुन. २-शान्ति.]

एष प्रबन्धतः पुनः पुनः प्रतिपादित ईश्वरः परमात्मा सर्वभूतानां समस्त-
प्राणिनां हृदि हृदये सर्वसंविदधिकरणभूते देशे वसते नित्यं तिष्ठति । किं
कुर्वन् ? यत्किंचिदेषां सर्वभूतानां ज्ञानात्मकं क्रियात्मकं वा परिस्पन्दितं तत्सर्वं
स एवैकः परमार्थतः कुर्वन्नपि मायाशक्त्यवभासितपरस्परविभिन्नरूपनानारू-
पाणि तानि सर्वभूतानि प्रत्येकमहं करोमीति मिथ्याभिमाननिवेशेन भ्रामयन्-

व्यामोहयन्कथयन् । यन्त्रारूढानि यन्त्रं सूत्रसंचारादियुक्तिसंपाद्याचेतनवस्तुचेत-
नक्रियाभिव्यञ्जकं काष्ठादिसंनिवेशविशेषमिवाऽऽरूढानि । यथा केनापि
युक्तिमता विशिष्टसंनिवेशविरचिते यन्त्रेऽधिरूढेष्वचेतनेष्वपि भावेषु चेतनाक्रि-
यावेशः क्रियते, तथा परमेश्वरेण शरीरयन्त्रमारोप्य कर्तृभूतान्यपि भूतानि
कर्त्रभिमानभाञ्जि क्रियन्त इत्यर्थः । एतद्यन्त्रारूढो वेति छान्दसनपुंसकव-
हुवचनविवक्षया पाठं पठन्ति । ते च शरीरं रूप्यत्वेन व्याचक्षते । तत्र
वस्तुनि न कश्चिद्विशेषः । यत एवं तत्त्वतः सर्वकर्ता परमेश्वरस्तदा सर्वथा-
निरस्तमिथ्याभिमानस्तमेवैकं शरणं गच्छ, आत्मत्वेन प्रतिपद्यस्व । मिथ्या-
भिमानजेभ्यो हर्षशोकादिबन्धनेभ्यो विमुक्तो ममैवैकस्थेश्वरस्य प्रसादादनुग्रहाद-
भिव्यक्ताद्वा स्वाभाविकानैर्मल्यात्परां सिद्धिं निरुत्तरां ज्ञाननिष्ठां, तत्फलं च परं
स्थानं निरुत्तरं धाम ब्रह्मरूपं प्राप्स्यस्यधिगमिष्यसि ॥

इति निरवशेषमनुत्तरज्ञानसर्वस्वमुपसंहरन्नाह,

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद् गुह्यतरं मया ।

विमृश्यैतदशेषेण यदिच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

[शां. पा. १-यथेच्छसि.]

स्पष्टार्थः श्लोकः । केवलं नार्जुनं प्राति भगवत एव संभावना । नातः
परं रहस्यं वक्तव्यमस्तीत्येतावत्तात्पर्यमेतत् । अर्जुनः साक्षात्परस्वरूपदर्शितत्वे-
नानुगृहीतः कथमेवाविधोक्तिविषयः स्यात् । तथा सर्वोपदिष्टानामुपदिष्टपरमर-
हस्यज्ञानविषये श्रद्धाविशेषोद्भूतार्थं भगवतैतदादिष्टम् ॥

तथा चानुगृहीताम्प्राप्तिं प्रसादेष्वतृप्यन्परमेश्वरः पुनः पुनः प्रतिपादितमर्थमुप-
संहारसमये सिद्धान्ततया हृदि निवेशयन्सविशेषं प्रशंसापूर्वं पुनरप्याह,

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।

इष्टोऽसि मे दृढमौतिस्ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६४ ॥

[शां. पा. १-दृढमिति ततो.]

इदं मे परं निरुत्तरोपादेयार्थप्रतिपादकत्वात्पल्लवं वचो वचनम् । अत
एव सर्वगुह्यतमं, सर्वेषां गुह्यानां रहस्यभूतानामर्थानामुत्तरोत्तरातिशयसंभवादिदं
निरतिशयार्थप्रतिपादकं गुह्यतमं सर्वगुह्यानां निष्ठारूपं श्रुत्वाऽवधारय । यत

१ राना १-शरीररूपत्वेन. २ राना १-तदवस्तुनि.

इष्टत्वं मे प्रियो दृढमतिश्च स्थिरबुद्धिरतो हेतोस्ते हितमनुत्तरमनुकूलं वस्तु वक्ष्यामि कथयिष्यामि । प्रियायार्थिने स्थिरचित्ताय च शिष्याय रहस्यं परमपि वक्तव्यमित्यनेनोपदिष्टम् ॥

तं वक्तुं प्रतिज्ञातमर्थमाह,

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यासि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ ६५ ॥

मामेवैष्यसीत्येतदन्तं नवमे वितत्य व्याख्यातम् । किंवेतावन्मात्रं ज्ञान-सर्वस्वमिति प्रतिपादयितुं भगवान्प्रतिज्ञां बध्नाति । यतः स्वभावत एव प्रियोऽसि मे ततः सत्यममृषा तव प्रतिजाने, प्रतिज्ञां करोमि, यथाऽनेन भक्तिलक्षणेन परेण समाधिना मां यथोक्तस्वरूपमेष्यासि प्राप्स्यासि, मदेकभावमाप्स्यसीति ॥

किंच,

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६६ ॥

इति प्रतिपादितज्ञानमहंभावोपदिष्टस्वकर्मानुष्ठानरूपत्वात्सर्वानशेषान्धर्मानाचारान्परित्यज्य परिहृत्य मांवासकृत्प्रतिपादितस्वरूपमेकमद्वितीयं परमात्मलक्षणं परं तत्त्वं शरणमाश्रयं परां गतिं ब्रज गच्छ मत्समापन्नो भवेत्यर्थः । यदि वाऽनुष्ठेयत्वेनोपदिष्टानां सर्वधर्माणां सङ्गनादिदोषरहितत्वे सति फलानभिर्संधानमेव परित्यागः । तच्च यथोक्तस्वभावपरमात्मसमापत्तिमात्रैकफलालम्बनमनस्तथा भवतीति सर्वधर्मान्कुर्वन्नपि मदेकशरणमानसो भवेत्युक्तम् । तथा चानन्यशरणतयाऽहमाश्रितः संस्त्वां सर्वपापेभ्यः संप्रति पापबुद्ध्या गृहीतेभ्यो ज्ञातिगुरुवधादिभ्यो निःशेषेभ्यः पापेभ्यो मोक्षयिष्यामि व्यतिरेचयिष्यामि । अतो यथोक्तज्ञानस्थिलमदित्वान्मा शोकं कार्षीः । इदमत्र तात्पर्यम् । एकस्मिन्परमार्थे सति मत्स्वरूपे परस्मिन्स्तत्त्वे यदा 'पश्यन् शृण्वन्स्पृशन् जिघ्रन्' इत्यादिना प्रतिपादितक्रमेण निबिडावधानलीनचित्तत्वान्मदेकभावमापन्नो भविष्यासि तदा सर्वासु क्रियासु ज्ञानेषु वचनेषु च पुण्यपापविकल्पोपप्लवः स्वयं विगलिष्यतीति ॥

इति निःशेषं परं रहस्यमुपदिश्यान्नानुपदेश्यपुरुषपरिहारद्वारेण संग्रहत उपदेश्यलक्षणं प्रतिपादयितुमाह,

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।

न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ६७ ॥

यदि चैतद्यथोपादिष्टं सर्वमवधारितं भवता स्वगृहीतं च कृतं, यदि नित्या-
नुशीलनात्परं प्रत्यवश्यप्रवचनयोग्यतां प्रतिपत्स्यसे, तदिदं वस्तु तवातपस्काय
विप्रकारतया व्याख्यातेन तपसा राहिताय न वक्तव्यम् । तपस्विनेऽप्यभक्ताय
प्रतिपादितचतुरवस्तुभक्तिलक्षणयोगभ्रून्धाय, तथाऽशुश्रूषवे श्रवणेच्छारहिताय
न वक्तव्यम् । शुश्रूषवे मदभ्यसूयापराय न वक्तव्यम् । संनिहितेन तेन तुच्छेन
हेतुना शुश्रूषवो यथोक्तस्वरूपाय मह्यं पुनः पुनः परमेश्वराय मदनुग्रहाभावात्
श्रद्धालक्षणप्रकृष्टगुणविनाकृताः सन्तोऽभ्यसूयन्ति । नास्त्येवैवंलक्षणः कश्चिदेकः
परमेश्वर इति तत्सद्भावं वादिभिः सह विवदमाना गर्हामेवाऽऽरभन्ते । तदिदमत्र
संक्षेपत उपादेश्यलक्षणमुक्तम् । यो यथाप्रतिपादितस्वरूपाभ्यां परमेश्वरानुग्रहैक-
निमित्ताभ्यां दैवसर्गाव्यभिचारिणीभ्यां भक्तिश्रद्धाभ्यां युक्तः स एव चतुर्वर्षि
वर्णेष्वेतज्ज्ञानविषयः । यतो भगवता वर्णानां कर्माण्येव प्रविभक्तत्वेन प्रतिपादि-
तानि । ज्ञानं तु साधारण्येन । यतस्तेषां स्वकर्मविभागं प्रतिपाद्याऽऽह—

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन विश्वमिदं ततम् ।

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥

इत्यनेन स्वकर्मानुष्ठाननिरतानां सर्ववर्णानां परसिद्धिप्राप्तिः साधारणत्वेन निर्दि-
ष्टा । न च स्वकर्मणा यथोक्तज्ञानशून्यानां परसिद्धिप्राप्तिहेतुत्वमस्तीति ज्ञानस्य
सर्ववर्णसाधारण्यं स्फुटमेव भगवता दिष्टम् ॥

एवंविधश्चोपादेश्यः पुरुषो यथावदधीतावगतानुष्ठितार्थं गीताशास्त्रम् ,

य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।

भक्तिं मयि परां कृत्वा से मामेष्यत्यसंशयम् ॥ ६८ ॥

[शां. पा. १—मामेवैष्यत्यसंशयम्.]

यः कश्चिदिदं यथोक्तं परमं गुह्यं सर्वज्ञानोपनिषद्भूतं मद्भक्तेष्वार्ताद्यवस्था-
वर्तिष्वभिधास्यत्युपादेश्यति, सोऽन्ते मामेष्यति । ब्रह्मैव परं संपत्स्यत
इत्यर्थः । किं कृत्वाऽभिधास्यति ? मयि परमेश्वरे परां यथोक्तज्ञाननिष्ठात्मिकां
भक्तिं सपर्यां कृत्वा निष्पाद्य । किमुक्तं भवति ? स्वयं परभक्तदशाधिरोहणपर्यन्तं
ज्ञानमिदमात्मीकृत्य यः परस्मै भक्ताय प्रयच्छति स मां मुख्यं फलमाप्नोतीति ॥

एवंविधाज्ज्ञानिनः,

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृतमः ।

भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ६९ ॥

तस्मात्परमगुह्यज्ञानोपदेशेन मदनुगृहीतभक्तजननिरुपमोपकारकारिणः पुरुषो-
त्तमात्सर्वमनुष्येषु मध्ये न कश्चिदन्यः प्रियकृतम इष्टवस्तुसंपादने सातिशयो
भविता भविष्यति । एतदेव हि मम प्रियं यद्भक्तजनानुग्रहः । तमेव यः पुष्पाति
तेन मे सातिशयं प्रियं कृतं स्यात् । किंच, न च तस्मात्तथाविधादन्यः
कश्चिन्मे प्रियतर इष्टतरो भविता, तस्यैवाहं प्रियकारीत्यर्थः ॥

एवं निष्पन्नस्य योगिनो ज्ञानस्योपदेशफलमुक्त्वा श्रद्धाधानस्याऽऽरुरुक्षोः पाठ-
फलं प्रदर्शयितुमाह,

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।

ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ७० ॥

यश्च दैवसर्गभाक्कश्चिद्भक्तिश्रद्धासंस्कृतचित्तोऽपि प्रथमकल्पितत्वासंप्रत्यनु-
ष्ठानप्रावीण्यं समापन्नः सन्नध्येष्यते वस्तुभावनापरतयेममावयोस्तव च मम च
संवादं संकथनं धर्म्यं ज्ञानलक्षणात्परस्माद्धर्मादनपेतं पठिष्यति, तेनाहं यथोक्त-
ज्ञानात्मकेन प्रकृष्टेन यागेनेष्टः संतर्पितः स्यामिति मे मतिर्निश्चिता प्रतिपात्तिः ॥

इदानीमध्ययनासमर्थस्यापि श्रद्धाधानस्य श्रवणफलमाह,

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।

सोऽपि मुक्तः शुभाल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥ ७१ ॥

योऽप्येतच्छ्रवणमात्रं श्रद्धाभक्त्यादिगुणयुक्तोऽस्य शास्त्रस्य कुर्यात्स यज्ञदा-
नादिपुण्यकर्मकृतां संबन्धिनो लोकान्भोगभुवनानि प्राप्नुयात् । इत्यस्याऽऽत्मज्ञाना-
र्थस्य शास्त्रोपदेशाध्ययनश्रवणभेदेन परसूक्ष्मस्थूलविभागेन श्रद्धादिगुणविभागेन
श्रद्धादिगुणविशिष्टमनुष्यमात्रसामान्येन त्रिविधं फलमादिशता भगवता सर्वेषां
यथोक्तगुणविशिष्टानां ज्ञानाधिकारवतामुपदेशादिष्वधिकारोऽनुज्ञातः ॥

एवं परब्रह्मसमावेशलक्षणपरमसमाधिनिष्ठमात्मानं कृत्वा भगवता यदुकुलाव-
तीर्णेन परमेश्वरेणेयता ग्रन्थसंदर्भेण परमरहस्यभूतं ज्ञानं यत्प्रतिपादितं तस्य
सम्यग्बोधाबोधजिज्ञासयाऽर्जुनमाह,

कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ।

कच्चिदज्ञानसंमोहः विनेष्टस्ते धनंजय ॥ ७२ ॥

[शां. पा. १-प्रनष्टः.]

अपि नास्मैतद्यथोक्तमेकाग्रेणानन्याविषयेण मनसा त्वया श्रुतं, श्रुतिमात्रेण परिगृहीतम् । ततश्च वस्तुभावनावशात्संजातनिश्चयस्य कच्चित्तथाज्ञानसंमोहा-
ज्ञानात्तत्त्वाप्रतिपत्तेर्यः संमोहः सहजावश्यानुष्ठेयकर्मविविकित्तालक्षणं वैचित्र्यं,
स विनष्टः प्रध्वंसमापन्नो न वेत्युच्यतामिति शेषः ॥

अत्र प्रत्युत्तरम्,

अर्जुन उवाच ।

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत ।

स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥ ७३ ॥

हे भगवन्अच्युत, परब्रह्मस्वरूप स्वात्मैकनिष्ठेतिविज्ञातैश्वर्यं भगवन्तमुचितेनाभि-
धानेनाऽऽमन्त्र्याऽऽह—त्वत्प्रसादात्परस्वरूपदर्शनलक्षणान्मम मोहो विनिष्टः । अना-
त्मन्यात्मप्रत्ययरूपमज्ञानं प्रध्वस्तम् । यतः स्मृतिर्लब्धा, सत्यात्मानुस्मरणं प्रा-
प्तम् । अतश्च गतसंदेहो निवृत्तसंशयः स्थितोऽस्मि । यद्वशाद्धर्ममप्यधर्मत्वेन
युद्धं प्रतिपद्यमानो निवृत्तोत्साह आसं स संशयो विगलितः । ततस्तव वचनं
यथोक्तज्ञाननिष्ठतया स्वकर्मानुष्ठानोपदेशात्मकपरब्रह्मसमापत्तिफलं वाक्यं करिष्ये
क्रियया संपादयिष्यामीति ॥

धृतराष्ट्रपरिपृष्टसैन्यसंनिवेशकथनप्रसङ्गे कृष्णार्जुनसंवादद्वारेण परमरहस्य-
ज्ञानमर्थं प्रकरणाभिदं येनैव प्रक्रान्तं तत्पारिसमाप्तं सदुपसंहर्तुं स एव,

संजय उवाच ।

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।

संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४ ॥

स्पष्टार्थः श्लोकः ॥

इत्थमाश्चर्यभूतपरमरहस्यश्रवणे कुतस्तवाधिकार इत्याह,

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद् गुह्यतरं महत् ।

योगं योगेश्वरात्कृष्णात्सौक्षात्कथयतः स्वयम् ॥ ७५ ॥

[शां. पा. १—एतद् गुह्यमहं परम्.—शा. भाष्ये तु 'एतं संवादं गुह्यतमं परं.' २—
योगेश्वरात्.]

एतदत्यन्तरहस्यं भगवतो यदुकुलावतीर्णात्कृष्णाभिधानात्परमेश्वरात्, प्रयत्ना-
हितयोगानां योगिनामीशितुः सहजसाद्गुणिरातिशयसमाधेः स्वयमात्मनैव साक्षा-

द्वयवधानेन योगं यथाप्रतिपादितज्ञाननिष्ठतया स्वकर्मानुष्ठानलक्षणं निरतिशयं समाधिमर्जुनायोपदिशतोऽहमशृण्वम् । कुतो हेतोः ? व्यासप्रसादाद्भगवत्कृष्णद्वैपायनानुग्रहात्तेन हि तस्मै तादृच्छायोगश्रवणपरमेश्वररूपदर्शनादियोग्यताधाना-
य दिव्यं ज्ञानमयं चक्षुर्वितीर्णम् । अत्रैतदित्यादिपदानां सामान्योपक्रमविवक्षया नपुंसकत्वम् । वाक्यस्य विशेषाभिधानपर्यवसितत्वाद्योगशब्दः पुंस्यवबोद्धव्यो योगं बोधं कर्मयोगाख्यं समाधिं कथयतो भगवत एतत्प्रकरणं गुह्यतरमहं श्रु-
तवानिति व्याख्येयम् ॥

अत एवाऽऽह,

राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादिमिममद्भुतम् ।

केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ७६ ॥

तच्च संस्मृत्य परमं रूपमत्यद्भुतं हरेः ।

विस्मयो मे महाराज प्रहृष्ये च पुनः पुनः ॥ ७७ ॥

[शां. पा. १—संस्मृत्य. २—महान् राजन् . ३—हृष्यामि च.]

निगदव्याख्यातौ श्लोकौ ॥

अथ येनाभिप्रायेण कुरुपाण्डवसैन्ययोर्जयपराजयजिज्ञासारूपेण धृतराष्ट्रः पृष्ठवांस्तत्र निश्चयमाह,

यत्र योगीश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।

तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा इति मतिर्मम ॥ ७८ ॥

इति श्रीभगवद्गीतात्सूपनिषत्स्वष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

[शां. पा. १—योगेश्वरः २—नीतिर.]

यत्र पक्षे वैश्वरूप्यदर्शनादिना प्रकटितानन्यसाधारणयोगैश्वर्यमहिमा भग-
वान्हरिस्तिष्ठति, यत्र चाप्रतिमनिजपराक्रमपरितोषितपशुपतिः पार्थः पृथासू-
नुः कार्मुकभृत्तिष्ठति तत्र पक्षे श्रीर्लक्ष्मीर्विजयः सकलविपक्षक्षपणात्सर्वातिशायि-
त्वं, भूतिर्भावः सत्ता च ते स्थिरेति प्रत्यक्षदृष्टकृष्णार्जुनप्रभावातिशयस्य मम
बुद्धिरित्येवम् ।

अध्यायश्च नेगेन्दुकः कविवरस्यायं, प्रयोगे नवे

निर्व्यूढः फलितं विभर्ति स्वजनो यस्मिन्वराभ्युद्गमम् ।

श्रद्धा भक्तिसखी समर्पितनवाकल्पक्रियोद्भासिनी
 सर्वैश्वर्यसमागमाभ्युदयदामासाद्य संविद्वधूम् ॥
 शब्दार्थाभिनवप्रकर्षसरसा सैषा कवीन्द्रस्य वाग्
 विस्रब्धैः परिचर्यतां सहृदयैस्त्यक्त्वा त्वरामादरात् ।
 दिव्यामोदरसार्द्रभूरिकुसुमस्फुलिता नवोद्यानभू-
 भृङ्गानेव यतस्ततो नयति वा नैषा पुनस्त्वादृशान् ॥
 दधति बहवः श्लाघ्ये कर्मण्यवश्यमहो नवं
 कचिदपि पुनस्तन्निर्वाहः कथां प्रतिपद्यते ।
 वियति नियतं तेजोभाजः स्फुरन्ति सहस्रश-
 स्तिमिरविचलं धातुः सर्गं विधातुमलं रविः ॥
 भावः क्वापि विजृम्भते निजगुणौचित्येन जित्वा जगद्
 दुर्वारः सुमनोविशेषविदुषां वीतव्यपेक्षान्तरः ।
 प्रत्यूषे विविधौषधीरसगुणास्वादैकहेवाकिनो
 धावन्त्येव हि पङ्कजे मधुलिहो लुप्तान्यपुष्पस्पृहाः ॥
 आमोदो मलयद्रुमस्य पवनैर्विस्तार्यते दक्षिणै-
 राघ्रायाप्यलयो यमन्यविषयं माद्यन्ति मन्दादराः ।
 पतिोऽपि स्वगुणः स्वयं गुणवता वक्तुं कथं शक्यते
 तेनावर्जयितुं जयन्तु सैजनाः केचित्कृताभ्युदमाः ॥
 यो नारायण इत्यभूच्छ्रुतनिधिः श्रीकान्यकुब्जे द्विज-
 स्तद्वंशे स्वगुणप्रकर्षस्वाचितो मुक्तः कणाख्योऽभवत् ।
 तस्यैषा सहशानुजेन रचिता रामेण विद्वज्जन-
 श्लाघ्यत्वात्सफलश्रमेण भगवद्गीतापदार्थप्रथा ॥
 यैस्तस्येऽपीन्दुतारानिकरमणिशिखार्दापिकादिप्रकाशे
 सन्तोऽप्यत्यन्तसौक्ष्म्यात्क्वचन विनिभृता यान्ति नाशं निशायाम् ।

१ राना १-रुचिरविं. २-राना १-क्षापरः. ३ राशा १-स्वजनाः. ४ राशा
 १-२-ये सत्यपीन्दुः; राना १-सत्येऽप्येन्दु. [एवमुभयथाऽपि पाठो दुष्ट इति तर्कदृष्ट्या
 शुद्धः पाठः स्वीकृतः.]

३०४

सर्वतोभद्राख्यटीकासमेता—

[अ. १८

तन्न्यक्कारप्रगल्भा सुगुणविलसितेनाऽऽशु विद्योत्तयत्ता-

न्सर्वान्सम्यक्पदार्थाञ्जयति दिनपतेर्ज्योतिरित्यूजितं तत् ॥

इति श्रीराजानकरामकविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे भगवद्गीताविवरणेऽ-

ष्टादशोऽध्यायः ॥ समाप्तं सर्वतोभद्राभिधानं गीताविवरणम् ॥

[मुद्रणत्वरसमुत्पन्ना दोषाः केवलमत्र संगृहीताः । तत्राप्यन्ति-
ममुद्रणावस्थायां समुत्पन्नदोषा एव प्रायो दरीदृश्यन्ते ।]

शुद्धिपत्रम्.

—:~X~:—

पुटम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१	७	तत्स्वपुषा	तत्स्ववपुषा
२	९	निखिल°	निखिल°
॥	१३	विविधः	विविधैः
॥	१४	°माशङ्कन्मानो	°माशङ्कमानो
३	१७	कर्तति	कर्तेति
॥	॥	तस्यैव	तस्यैव
८	१६	सर्वात्मनां	सर्वात्मना
९	५	वचनमब्रवीत्	वचनमब्रवीत्
॥	२२	अयने तु	अयनेषु तु
१०	८	सौमद्रश्च	सौमद्रश्च
॥	२३	योद्धव्यमस्मिन्	योद्धव्यमस्मिन्
१४	८	व्यक्तवोत्तिष्ठ	त्यक्तवोत्तिष्ठ
॥	१०	मा गः	मा गाः
१७	२	निन्द्रामाचक्षते	निद्रामाचक्षते
॥	५	प्रवर्तयिषु°	प्रविवर्तयिषु°
१८	१	°र्कत्वादुपन्यस्य	°र्कत्वादुपन्यस्य
१९	३	°बन्धीयमानं	°बन्ध्यमानं
॥	२०	देहत्वविशिष्टस्य	देहविशिष्टस्य
२४	२४	छिन्दति	छिन्दन्ति
२७	८	तथैव	तथैव
२९	२६	त एव	ते एव
३०	२३	तादृशे	तादृशो
३१	८	°त्पूर्वापररात्रादि-	°त्पूर्वापररात्रादि-
३३	३	°माणतातादृक्सं°	°माणतादृक्सं°
॥	५	विधीयता°	विधेयता°

पुटम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३३	८	त्रैगुण्यविषया	त्रैगुण्यविषया
"	"	त्रैगुण्ये	त्रैगुण्यं
३७	६	°नावच्छिन्नमत	°नावच्छिन्नमत
३९	१२	यागे	योगे
४०	२१	सखदुःखे-	सुखदुःखे-
४२	१५	श्रूयते	श्रूयन्ते
४५	५	सर्वभूतान्य°	सर्वभूतान्य°
४९	१९	°तकर्मनुष्ठान°	°तकर्मनुष्ठान°
५१	१२	पूर्वस्माद्यो°	पूर्वस्माद्या°
५३	२४	सर्वकिल्बिषः	सर्वकिल्बिषैः
५५	७	°व्युत्थापकाद°	°व्युत्थापनाद°
"	२१	श्लोकपाठे	(निरसनीयमेतत्)
५९	३	ज्ञाननिष्ठ°	ज्ञाननिष्ठ°
६२	२३	तेऽपि क°	तेऽपि कर्मभिः
७०	७	गीताविवृतौ	गीताविवरणे
८४	३	°रेकतमेनापि	°रेकतरेणापि
८७	१५	त्संदहेमय°	त्संदेहमय°
८९	१७	एतत्पङ्क्त्यनन्तरं [शां. पा.—बन्धात्ममु°] इति योज्यम्	
९०	२७	न चिरेणा°	नचिरेणा°
९१	१०	"	"
९२	१२	निर्वृते	निर्वृत्ते
९८	१५	°वस्तुनोऽसंदिग्ध°	°वस्तुनोरसंदिग्ध°
१००	५	आरभ्यते	आरम्यते
१०७	१४	°रेणाभ्यधास्यत	°रे नाभ्यधास्यत
१०९	१२	°पगमेजय°	°पगमेजेय°
११६	२६	°योश्चात्यन्त°	°योश्चात्यन्त°
११७	२७	विनाशयितु°	विनाशयितु°
११९	१	कालान्तरपे°	कालान्तरापे°
१२०	—	पुष्पिकारम्भे ' इति ' योजनीयम्	

[३]

पुटम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२३	६	तादृंशि	तादृंशि
१२४	१९	परापरेमे	परापरे इमे
१२५	४	जीवषु	जीवेषु
१२९	२१	तस्या राधन०	तस्याराधन०
१३१	१३	भूतानि	भूतानि
१३३	२	हस्तान्यस्त०	हस्तन्यस्त०
१३७	२७	०सामर्थ्यन	०सामर्थ्येन
१४२	१	०तिपत्तिविवेकि०	०तिपत्तिविवेकि
”	५	०भुवना लोकाः	०भुवनात् लोकाः
१४८	—	पुष्पिकारम्भे	“इति” योजनीयम्
१४९	२०	प्राप्य	अप्राप्य
”	२१	०परिवर्ततो०	परिवर्तिनो०
१५२	२४	पुन	पुनः
१६५	२	ऽसंमूढः	ऽसंमूढः
”	३	०लक्षणः ’ इत्यनन्तरं वाक्यसमाप्तिर्निरसनीया	
”	१०	आहसा	अहिंसा
१६७	२४	०णमेषां ते	०णं येषां ते
१७१	१	०धायिष्यमाणां	०धास्यमानां
”	२१	तानीदानी०	तानीदानी०
१७३	१६	स्थावराणा	स्थावराणां
१७४	१३	[“ प्रजनश्चास्मि ” इति शां. पाठः]	
१८०	१५	पश्याऽऽश्चर्याणि	पश्याऽऽश्चर्याणि
”	२४	पञ्चाशतो	पञ्चाशतं
”	२२	०न्यप्रमेयान्य०	०न्यप्रमेयाण्य०
१८३	१६	[“ पश्यामि त्वां ” इति शां. पाठः]	
१८५	१७	[टीकानुसारेण ‘त्वां’ इति पाठो दृश्यते]	
१८६	२७	दृष्ट्वैव	दृष्ट्वैव
१८९	५	[टीकानुसारेण ‘ कृतेपि त्वत् ’ इति पाठो भाति]	

पुटम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२००	२	न चिरात्पार्थ	नचिरात्पार्थ
"	१५	०मुपदेक्ष्य	०मुपदिश्य
२०७	१६	प्रतिपादितव्ये	प्रतिपादयितव्ये
२१०	५	इन्द्रियार्थेषु	इन्द्रियार्थेषु
२१७	१८	भोक्तृव्यप०	भोक्तृत्वव्यप०
२२३	८	ज्ञेयं	क्षेत्रं
"	१९	क्षेत्रक्षेत्रयोर०	क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरे०
२३५	४	०स्त्रपुसीमता	०स्त्रपुसीसता
२४१	१	शरीरान्तोपात्त०	शरीरान्तरोपात्त०
"	१०	०धिष्णीयत्वेन	०धिष्ठेयत्वेन
२४८	१७	निर्णीतुं	निर्णेतुं
२५०	८	परावद्यनिष्कर०	परावद्याविष्कर०
२५३	९	नष्टात्मनो	नष्टात्मानो
२५८	१३	०द्वहुविधान्	०द्वहुविधाम्
२६२	३	[' दुःख ' अस्योपरि संख्या १	भाष्या]
"	२०	०गनियमा	०गनियमो
"	२७	तथाविधेन	अतथाविधेन
२६५	२	०रहितो	०रहितैः
२६९	७	षोडशध्याय०	षोडशाध्याय०
२७९	११	तद्विपरित-	तद्विपरीत-
२९१	१४	०मपगर्हेतु	०मपवर्गहेतु
२९२	१७	ब्रह्मं	ब्रह्म
२९३	१	सर्वद्योगी	सर्वद्योगी
२९३	२३	[' हृद्देशोऽर्जुन ' इत्यनन्तरं ' तिष्ठति ' इति	
३०१	१०	किञ्चिष्टः	विनष्टः
३०२	२	०मशृण्वम्	०मशृणवम्
"	१९	०तात्सूप०	०तासूप०